

THE
COMMENTARY OF GOVINDARÁJA

ON

MÁNAVA-DHARMA ŚÁSTRA

(BEING A SUPPLEMENT TO MÁNAVADHARMAŚÁSTRA WITH THE COMMENTARIES OF MEDHÁTITHI, SARVAJÑA-
NÁRÁYANA, KULLUKA, RÁGHAVÁNANDA, NANDANA, AND RÁMACHANDRA, IN 2 VOLUMES.)

EDITED WITH NOTES

BY

THE HONORABLE RÁO SÁHEB

VISHVANÁTH NÁRÁYAN MANDLIK, C. S. I.; M. R. A. S.; F. R. G. S.; F. S. S. (LOND.),

ADDITIONAL MEMBER OF COUNCIL OF THE GOVERNOR-GENERAL

OF INDIA,

&c. &c., &c.

॥ नहिसत्यात्परोधर्मः ॥

TRANS: " NO *Dharma* GREATER THAN TRUTH ,

BOMBAY.

PRINTED & PUBLISHED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS BY ITS

PROPRIETOR, ÁTMARÁM KÁNOBA.

Ś. ŚAKE 1808.

A. C. 1886.

(Copyright & right of translation reserved)

COMMITTEE OF COLLEGE

OF

MASSACHUSETTS

REPORT OF THE COMMITTEE OF COLLEGE, MASSACHUSETTS, FOR THE YEAR 1872

ALBANY: J. B. LEECH, 1872

PRINTED BY THE

THE

THE HONORABLE

THE HONORABLE

ADDITIONAL MEMBER OF THE

OF THE

OF THE

OF THE

OF THE

OF THE

OF THE

OF THE

OF THE

OF THE

OF THE

श्री

मानवधर्मशास्त्रटीका

भट्टगोविन्दराजीया

भागद्वयात्मकस्यटीकाषडोपेतस्यमानवधर्मशास्त्रस्यपूरणरूपेणकल्पिता

नामदार रावसाहेब तथा कंपेनियन आफ धि स्टार आफ इण्डिया इत्युपपदधारिणा, भारतवर्षीयगव्हर्नर-

जनरलकौन्सलाभिधनीतिशास्त्रव्यवस्थाप्रणेतृमण्डलान्तःपातिना, रायलएशियेटिकसोसायटी रायल-

जिओग्राफिकल सोसायटी स्टेटिस्टिकल सोसायटीत्यभिधानां विद्वत्पर्वदां सभासदा

ऽऽद्यपर्वदो मुंबापुरस्थशाखायाउपाध्यक्षेण,

मुंबापुरगतयुनिव्हर्सिटीनामकसर्वविद्योपचय विचारमुख्यस्थानस्थव्यवस्थापकानां सिण्डिकेटनामकमण्डलान्तर्गतेन,

मुंबापुरस्थहायकोर्टाभिधन्यायाधिष्ठानगतगव्हर्मेण्टवकीलसंज्ञकेन,

मण्डलिकोपाब्देन

नारायणसूनुनाविश्वनाथेन

शोधिता

मुम्बापुर्यां

गणपतकृष्णाजीनामकमुद्रायन्त्रालयेतदध्यक्षेणआत्मारामकान्होबाभिख्येनमुद्रिता

प्रकाशिताच

(एतस्य सर्वेऽधिकाराः मुद्रयित्रात्वायत्तीकृत्यैवस्थापिताः)

शालिवाहनशाके

१८०८

इसवीसन

१८८६

उपोद्घातः

पुरा गतवत्सरान्ते मानवंधर्मशास्त्रं टीकाषट्कोपेतं ईशसत्तयाप्रसिद्धिमगमत् । तत्प्रस्तावनायामनुपलब्धं टीका-
षट्कं निर्दिष्टं तदन्तर्गतैवेयं भट्टगोविन्दराजरुता मन्वाशयानुसारिणीनाम्नी मानवधर्मशास्त्रटीका सुदैवात्प्राप्ता । सेयं
पूर्वग्रन्थस्यैवपूरणरूपेणाधुनादीयते ।

एतद्वीकायाएकंपुस्तकं औरंगाबादनिवासिनां वेदशास्त्रसंपन्नानां ज्योतिर्विद्धरिक्कणव्यंकटरामशर्मणां सकाशा-
ल्लब्धम् । तस्यैवप्रतिलेखनं कृत्वा तस्मादेतन्मुद्रणमकारि । परन्तु तस्यात्यन्तकीटधृतत्वाद्यन्तमुद्रणं कर्तुमश-
क्यमासीत् ।

अत्रान्तरे जबलपुरनिवासिभिर्गाडगिळेत्युपनामकभार्गवरावशर्मभिर्नागपुराधिपतिपुस्तकालयादेकंपुस्तकमानीयप्रेषि-
तम् । तथाच पुण्यपत्तनस्थदक्षिणपाठशालापुस्तकालयाच्छर्मण्यदेशस्थजालिसाहेबहस्तगतं विद्याप्रदानाधिकारिभिः
चाट्फिल्डसाहेबनामभिरानीय प्रापितम् तस्मात्तेषांमहान्तमुपकारंस्मरामि । एतत्पुस्तकद्वयेन मुद्रणे महत्साहाय्य-
मभूत् । अस्मिन्पुस्तकद्वये नागपुरपुस्तकालयस्थं प्रायोऽशुद्धंवर्ततेऽतोस्यशोधनं नाभूदित्यनुमीयते । तत्तुपुण्यपत्तन-
स्थपुस्तकादेवप्रतिलिखितमितिभाति । पुण्यपत्तनस्थंतुप्रायःशुद्धमेव तत्तुकेनापिविदुषाशोधितमिति तत्रस्थाः क्वचित्क-
चित्स्थले लिखितालेखाएवज्ञापयन्ति ।

अस्याः प्रथमद्वितीयाध्यायौ इण्डियाआफिसनाम्नःपुस्तकालयस्थात्कोलब्रुकनाम्नःपुस्तकसंग्रहाल्लब्धेन डाक्टर-
रास्टैः प्रेषितेन पुस्तकेन डाक्टरजालिभिः बिब्लिओथिकाइण्डिकानाम्नि संग्रहे मुद्रितेन मनुटीकासंग्रहनाम्नापुस्त-
केनच तुलितौ ।

उपरिनिर्दिष्टेषुतिष्ठेषु पुस्तकेषु नवमाध्याये द्विसप्ततितमश्लोकादारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तं टीकाग्रन्थोभ्रष्टस्तस्मा-
देकादेव पुस्तकात्सर्वाणि प्रतिलिखितानीति ज्ञायते । तथापि तत्प्राप्त्यर्थं यत्नश्चलितएव ।

अस्मिन्ग्रन्थे मूलश्लोकाः प्रतीकरूपेणैव दत्तास्तत्रापि यत्र यत्र मूले पाठभेदोदृष्टस्तत्र तत्र विशेषदर्शनार्थं सतु
रक्षितएव । श्लोकानुक्रमंतुपूर्वग्रन्थस्यैवाकरवम् ।

उपलब्धपुस्तकेषु ये मूलेतरश्लोकास्ते क्षेपकरूपेण [] इति विशेषचिन्हयुक्ताल्लिखिताः ।

अस्मिन्ग्रन्थे लब्धपुस्तकानां संज्ञायथा ।

गो० १ = औरंगाबाद पत्तनाल्लब्धपुस्तकात्प्रतिलेखितम् ।

गो० २ = नागपुरपत्तनाल्लब्धम् ।

गो० ३ = इण्डियाआफिसपुस्तकालयाल्लब्धम् ।

गो० ४ = बिब्लिओथिकानाम्नि संग्रहे मुद्रितम् ।

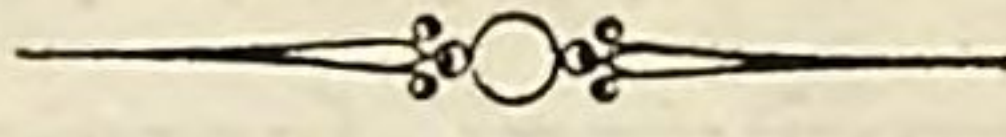
गो० ५ = पुण्यपत्तनस्थदक्षिणपाठशालायाः प्राप्तम् ।

एतानि पुस्तकानि समवलोक्य टीकागतान्पाठभेदानिश्चिताः टिप्पनीरूपेण प्रदर्शिताश्च । इत्यलं विस्तरेण ।
अनेन कर्मणा श्रीलक्ष्मीकेशवौ प्रीयेताम् ।

विश्वनाथशर्मा

भाद्रपदशुक्ल १५ शालिवाहन शाके १८०८.

श्रीलक्ष्मीकेशवौ जयतः ।

ॐ नमो विघ्नराजाय । संसाराध्वगतागतक्लमनुषापीयूषमीशं शनैर्ध्यात्वा नर्गलसंप्रदायगुरुतः प्राप्ते मनोः शासने ॥ दृष्ट्वा ग्रन्थ-
कृदाशयाननुसृतिव्याख्यान्तराणामिमांसीकांशास्त्रकृदाशयानुसरिणीं गोविन्दराजो व्यधात् ॥ ॥ इह भृगुशिष्यः कश्चिदविच्छि-
न्नपारंपर्यतः स्मृत्यर्थप्रबन्धमिदमाह ॥

[ॐ स्वयं भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ मनुप्रणीतान्विविधान् धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥]

स्वेच्छागृहीतशरीराय प्रजापतयेऽपरिमिततेजसे प्रणम्य मन्वभिहितान्नानाप्रकारान् धर्मान् दृष्टार्थकर्तव्यतारूपानिष्टानिष्टप्रा-
प्तिपरिहारप्रयोजनस्य वेदमूलत्वस्यैषामिष्यमाणत्वान्नित्यान् कथयिष्यामि । अधर्माणां वक्ष्यमाणानां अपीह पृथगप्रतिज्ञान-
निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्ये सति धर्मानुष्ठानानधिकारापत्तेर्धर्मप्रतिज्ञायामेवान्तर्भावान्मनुनाममहर्षिरशेषवेदार्थादिज्ञानेन
प्राप्तमनुसंज्ञागमपरंपरया सकलविद्वज्जनकर्णगोचरीभूतसर्गस्थितिप्रलयकरणाधिकृतः । स्वयं भुव इति क्रियाग्रहणमपि क-
र्तव्यमितिसंप्रदानत्वेचतुर्थी ॥ वेदार्थोपनिबन्धकत्वेन छन्दस्तुल्यत्वात् स्मृतीनां न दुष्टा कचिदत्र छान्दसी रूपसिद्धिः ॥ [१]
मनुमिति । तं ननु एकाग्रमासीनं अविक्षिप्तचित्तं स्थितं आभिमुख्येनादरतोगत्वा महर्षयोऽणिमादिगुणयोगान् महान्तऋग्यजुः
सामदर्शनान् महर्षयो यथान्यायं शास्त्रोक्तमर्यादानतिक्रमेण प्रकर्षेण पूजयित्वेदं समनन्तरवक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवन्तः ॥ १ ॥
भगवन्निति । सहि सर्वैश्वर्योपेतः सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणादीनां शूद्रपर्यन्तानां नोस्माकं एव द्विजातीनां तथा ब्राह्मणक्षत्रिया-
दिसंकरजातानां अनुलोमप्रतिलोमानां यावत्कृत्स्नं कृत्वा आनुपूर्व्यान्निषेकादिक्रमेण धर्मान् स्माकं वक्तुं योग्यो भवसि ॥ २ ॥
त्वमेक इति । यस्मात्त्वमेवैकोस्य सर्वस्य शास्त्रस्य अकृतकस्येदं कर्तव्यमिदं नेत्येवंविधस्य यत्त्विदं शास्त्रं तत्कृत्वा साविति
तत्र ग्रन्थविषयमतिगहनत्वादेवं रूपमेतदिति चिन्तयितुमशक्यस्यातिमहत्त्वादि यदेतदिति प्रमातुमशक्यस्य कार्यरूपानु-
ष्ठेयरूपोयः पारमार्थिकोऽर्थस्तवेत्ति सर्वशक्ते ॥ ३ ॥ स इति । समनुरपरिमिततेजामहर्षिभिर्महात्मभिः परार्थकारिभिः ।
अतएव तेषामहर्षीणामपि सतां धर्मप्रश्नां स्तेन प्रकारेण अभिगमनपूर्वकं सम्यक्पूजापूर्वकं च पृष्ठः अभ्यर्चयित्वा तान्-
प्रत्येवमुक्तवान् श्रूयतामिति ॥ ४ ॥ आसीदिति । जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयानां धर्माधर्मनिमित्तकत्वात् तत्प्रतिपा-
दनार्थत्वेनेदं शास्त्रं महाप्रयोजनतया यत्नतोधिगन्तव्यमित्येतदर्थं जगदुत्पादकं प्रकरणमारभ्यते । तत्र प्राग्भाविनीतावद-
वस्थामनेन श्लोकेनाह इदं जगत्सृष्टेः प्राक् तमइवाभूत् । यतः कार्यात्मना सर्वस्य तदानीं विनष्टत्वात् प्रत्यक्षेण न ज्ञातमलक्ष-
णमविद्यमानलिङ्गतयाननुमेयं प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् अनुमानादीनां तदसंभवे तेषामप्यभावात् । अप्रतर्क्यमनौपम्यतयापि गौ-
रिव गवय इति च तर्कयितुमशक्यमविज्ञेयमर्थापत्त्यापि जीवतो देवदत्तस्य गृहादर्शनेन बहिर्भाववदेवं तर्ह्यभाव एव प्राप्त-
इत्यत आह । प्रसुप्तमिवेत्यागमादेवं रूपतास्य ज्ञायत इति यथा सुषुप्तावस्थायामुपरतेन्द्रियमनोव्यापारः आत्मा भवत्येवं-
सकलकार्यप्रत्यस्तमये तदानीं समन्तात् जगदासीदिति स्वमदर्शनरहिता हि निद्रावस्था सुषुप्तिः ॥ ५ ॥ तत इति पूर्वोक्तावस्था-
नन्तरं स्वेच्छाचिकीर्षितशरीरपरिग्रहआत्माव्यक्तः प्रत्यक्षाद्यगोचरो ध्यानैकगम्यत्वादुत्पादयज्जगन्महाभूतानि पृथिव्या-
दीनि आदिग्रहणात् अन्यान्यपि महदादीनि तत्त्वानि वृत्तं प्राप्तमोजः सृष्टिसामर्थ्येनासौ प्रकाशो बभूव शरीरग्रहणं-
कृतवान् । तमोनुदः प्रलयस्य ध्वंसकः ॥ ६ ॥ यो साविति । यो सावात्मा तीन्द्रियेण मनसा ग्रहीतुमशक्यः ।

सूक्ष्मः सूक्ष्मबुद्धिग्राह्यत्वात् । सनातनोनित्यः । सर्वभूतमयः सर्वस्य तत्प्रभवत्वात् अचिन्त्यो विलक्षणशक्तित्वात् । स एव स्वयंशरीरं जग्राह ॥ ७ ॥ स इति । स आत्मा नानाप्रकाराः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नात्मगृहीतशरीरात् ध्यानमात्रेणैवाप एव सृष्टेः प्राक् सृष्टवान् । तासु च वीर्यत्वशक्तिं निषिक्तवान् ॥ ८ ॥ तदिति । तद्वीर्यकाश्चनमण्डसंपन्नमत एवादित्यसमदीप्ति । तस्मिंश्च जातवानात्मेच्छया हिरण्यगर्भः । सर्वलोकोत्पादयिता पितामह इति वा संज्ञा तस्य ॥ ९ ॥ आप इति । आपो नाराशद्धेन कथितायस्मात्तास्तस्य पुरुषस्यात्माख्यस्योक्तेन प्रकारेणापत्यानिता आपोयस्मादात्मनः पूर्वमयनमाद्य आश्रयः एत्यस्मिन्नित्ययनमिति कृत्वा तेनासौ नारायणः स्मृतः । इत्येवं पूर्वोक्तदाढ्यार्थैतत्त्वन्नामनिर्वचनम् । नारायण एव नारायण इत्यन्येषामपि दृश्यत इति दोषेण ॥ १० ॥ यदिति । यत्तदात्माख्यमुक्तं वक्ष्यमाणं नीत्या सर्वस्य कारणवेदान्तोक्तयुक्तयागमगम्यत्वात् सत्त्वभावप्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्त्वभावमिव तेनोत्पादितः स पुरुषस्तत्र तत्र ब्रह्मशब्देन संकीर्त्यते ॥ ११ ॥ तस्मिन्निति पूर्वोक्ते अण्डे स ब्रह्मा यदृच्छया संवत्सरमासित्वात्मन आत्मगतेन ध्यानेनैव तदण्डं द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥ ताभ्यामिति । ताभ्यामण्डकपालाभ्यां स ब्रह्मैकेन दिवं अपरेण च भूमिं निर्मितवान् । तयोश्च मध्ये आकाशं दिशश्चान्तरालदिग्भिः सहाष्टावपांस्थानं च स्थिरं समुद्राख्यं निर्ममे । एतच्च तत्त्वैर्महदादिभिर्निर्मितवान् ॥ १३ ॥ तत्त्वेवमेवेत्येतदर्थं यितुमाह उद्बर्हति । प्रजापतिशरीरादेव तत्त्वसृष्टिरिति वेन्दातदर्शनमतो नेहा प्रस्तुता । शब्दार्थभूतं प्रधानमात्मशब्देनोच्यते । तथा च ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ इत्येवमादिनोपनिषत्सु परिकल्पितभेदावस्थानादात्मन इदं सर्वं कल्पितरूपं जायत इत्युक्तम् । स ब्रह्मोद्भूतवानात्मन एव शरीरात्मनो नित्यानुमेयत्वादसदात्मकमिव युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन तत्सत्तावगतेः सदसदात्मकं मनसः पूर्वं अहंकाराख्यं तत्त्वमभिमानं तारमहमिति अभिमानाख्यं तत्कार्ययुक्तं स्वकार्यकरणसमर्थमुद्भूतवान् ॥ १४ ॥ महान्तमिति । अहंकारात् पूर्वमहदाख्यं तत्त्वमात्मन उत्पन्नत्वादुद्भूतवान् । यान्युक्तानि तानि च सत्त्वरजस्तमआख्यगुणत्रययुक्तानि तथा शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां विज्ञानजनकानि शनैर्वेदान्तोक्तक्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा नासिकाख्यानि बुद्धीन्द्रियाणि च शब्दात्पायूपस्थहस्तपादवागाख्यानि च कर्मेन्द्रियाणि इन्द्रियत्वाद्विषयाणां ग्रहीतृणि इत्युक्ते विषयसृष्टिरप्यर्थादुक्तैव ॥ १५ ॥ तेषामिति । तेषां षण्णां पूर्वप्रयुक्तानां महतः शब्दादितन्मात्राणां चामितौ जसामनंतकार्यनिर्वर्तनेनातिवीर्यवतां ये सूक्ष्मावयवास्तानात्ममात्रास्त्वाधिकारभागेषु योजयित्वा सर्वाणि भूतानि मनुष्यादीनि निर्मितवान् ॥ १६ ॥ यन्मूर्त्यवयवा इति । यस्मान्मूर्तिसंपादकाः आकारनिवर्तकाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाराख्या अवयवास्तस्यात्मनो विकल्पन्ते । यस्य संबन्धेन इमानि वक्ष्यमाणा नि भूतान्याश्रयन्ति कार्यत्वेन । तस्मात्तस्यात्मनो यामूर्तिः स्वभावस्तामेव परिणतां शरीरमिति लौकिका ब्रुवन्तीत्येवं शरीरनिर्वचनमुक्तक्रमोत्पत्तिदाढ्यार्थः ॥ १७ ॥ तदिति । तद्ब्रह्मतन्मात्राहंकारावस्थमनन्तरं महाभूतान्याकाशादीनि आविशन्ति । तन्मात्रेभ्य उत्पद्यन्ते सहकर्मभिः । यथाक्रमधारणसंग्रहपाकचरणात्सावकाशदानाख्यैस्तत्कार्यैर्मनश्चावयवैः शुभाशुभसंकल्पैः सूक्ष्मैर्बहिर्दृश्यत्वाभावात् । सर्वभूतरुच्छुभाशुभसङ्कल्पप्रभवकर्मनिमित्तत्वात् जगतः अव्ययमविनाश्या विशन्त्यत्यहंकारात्तस्योत्पत्तेः ॥ १८ ॥ तेषामिति । पुरुषप्रकृतत्वात्तन्मात्राहंकाराणां पूर्वतरपूर्वतरप्रस्तुतत्वाच्च महत एव तेषां समानां पुरुषोत्पन्नत्वात्पुरुषाणां सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः शरीरसंपादकेभ्योभागेभ्यः इदं जगन्मन्त्रसंभवत्यव्ययादनश्चराद्यत्कार्यतत्तदस्थिरं । यद्यदुत्पत्तिकारणं तत्तत्कार्यापेक्षया स्थिरमित्येतत्प्रतिपादनार्थः शेषोऽनुवादः ॥ १९ ॥ आद्याद्यस्येति । एषां पूर्वतरश्लोकप्रस्तुतानां भूतानां मध्यादाद्यस्याद्यस्याकाशादेः संबन्धिनं शब्दादिकं परः परोवाय्वादिर्गृह्या-

तिआकाशादिगुणत्वंशब्दादीनांवक्ष्यते । तथा आकाशादिश्च क्रमशएवमाकाशादिवर्जं अन्येषांद्वैगुण्यमाप्तावाह । धोयइति ।
 एषांयोयोयावतिथः योयावतांपूरणोद्वितीयादिः सतावद्रुणोद्विगुणस्त्रिगुणइत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः ॥२०॥ सर्वेषामिति ।
 सब्रह्मा सर्वेषांनामानि ब्राह्मणइत्येवमादीनि कर्माणि चाध्ययनादीनि पृथक्पृथक् यस्य यान्येवपूर्वकल्पेऽभूवस्तानिसुप्त-
 प्रबुद्धवत् प्राक्कल्पाधीतप्रतिभातवेदशब्देभ्यएव सृष्ट्यादौ निर्मितवान् लौकिकीश्च व्यवस्थाःपृथगिति॥२१॥ कर्मात्मनामिति ।
 कर्माङ्गभूतानां देवानां प्राणवतामिन्द्रादीनां यतोअप्राणाअपि यक्षादयोदेवाःसन्ति । साध्यानां देवगणानां देवविशेषाणांसमूहं
 ज्योतिष्टोमादिकंच कल्पान्तरेप्यनुष्ठानान्नित्यंसृष्टवान् । साध्यगणस्य सूक्ष्मत्वात् पृथङ्निर्देशः ॥२२॥ अग्निवायुरविभ्य-
 इति । ऋग्यजुःसामाख्यं ब्रह्मत्रयंसनातनं नित्यमपि सूक्ष्मादौ दैव्या शक्त्याग्निवायुरविभ्य आकृष्टवान् । यज्ञसिद्धयर्थं आगम-
 कत्वाच्च नातिशक्यमेतत् । तथाच ऋग्वेदएवाग्नेरजायतेत्यादिब्राह्मणम् ॥२३॥ कालमिति । आदित्यादिगतिप्रतिबन्धप्र-
 वृत्तिमान् कालः । कालविभक्तयोमासाद्याः नक्षत्राणि अश्वयुक् प्रभृतीनि । ग्रहाअर्कादयः । नदीसमुद्रपर्वतसमविषमस्था-
 नानिच । अत्रससर्जितिवक्ष्यमाणक्रिया॥२४॥ तपइति रतिश्चेतोनिवृत्तिः । इमा वक्ष्यमाणादैवादिकाः प्रजाउत्पादयितुमिच्छं-
 निमामेतत्श्लोकोक्तांपूर्वपठितांचसृष्टिंकृतवान्॥२५॥ कर्मणामिति । अयंधर्मोऽतस्तत्साधकंदानादिकर्तव्यं । अयंपुनरधर्मोऽ-
 तस्तत्संपादकंचौर्यादि नकार्यमिति । एवंदानचौर्यादिकर्मणां विभागाय धर्माधर्मौ पृथक्पृथक् कृतवान् । धर्माधर्मफलभूतैश्च
 द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः पुत्रोत्पत्तिविनाशादिभिः सुखदुःखैरादिशब्दात्क्षुत्सौहित्यादिभिश्चेमाः प्रजायोजितवान् ॥२६॥ अण्य-
 इति । पञ्चानां तन्मात्राणांयाः सूक्ष्ममात्रा भागाविनाशिन्योविपरिणामित्वात्ताभिः सहोक्तवक्ष्यमाणमिदमुत्पद्यते । क्रमेण
 सर्वत्र तासामनुस्मृतत्वात् । तत्त्वैर्विनैव समनन्तरोक्तवक्ष्यमाणासृष्टिरित्येतद्भातिनिराकरणाय पुनस्तत्त्वोद्भवत्वंसृष्टिमध्ये
 स्मारयति ॥ २७ ॥ यमिति । यंजातिविशेषंसिंहादिकं यस्मिन्कर्मणि द्विरदमारणादौ प्रजापतिः सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् ।
 सजातिविशेषः प्रथमसृष्ट्युत्तरकालमपि स्वार्जितकर्मवशेन यदायदा सृज्यमानोभवति तदातदा तदेव द्विरदमारणादि स्वयमेव
 भजते । नभूयः प्रजापतिनियोगमपेक्षते । जातिधर्मत्वेन प्रजापतिना तस्य कृतत्वात् ॥२८॥ एतत्प्रपंचार्थमाह हिंसाहिं-
 सेइति । हिंसंकर्मव्याघ्रादेः । अहिंसंरुरुप्रभृतेः । मृदु दयोपेतंब्राह्मणादेः । क्रूरं क्षत्रियादेः । धर्मोयथाकाकादेः परापत्यपो-
 षणादिः यद्यपिनतस्तस्यधर्मोभवति परोपकारत्वाद्धर्मत्वमुपचर्यते । अधर्मोयथाबकादेः । एतदपिपूर्ववदुपचारतोवञ्चनाप-
 रत्वादुच्यते । ऋतंदेवानामनृतमनुष्याणां । तदुक्तं सत्यावाचोदेवाअनृतवैमनुष्याइति । यद्यपि धर्माधर्मग्रहणेन एतत्सर्व-
 गतंतथापि स्वरूपभेदावलंबनंपृथक्पृथक्द्वंद्वतोभिधानम् । तेषामन्यद्यदेवकर्म यस्य प्रजापतिरददात् दत्तवान्
 सृष्ट्यादौ तत्तदेव सृष्ट्युत्तरकालेप्यसौ जायमानःस्वयमेव भजते । यथा कर्मसृष्टस्थावरजंगममिति वक्ष्यत्यतः प्राक्कल्पा
 र्जितकर्मवशेन यद्यस्य सोऽदददिति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ तैत्रवदष्टान्तमाह यथेति । यथा वसन्तादयः स्वावसरे स्वयमे-
 व स्वानि कर्माणि चिन्हभूतानि कुर्वन्ति तद्वत्कर्माणि हिंसादीनि प्राणिनः ॥ ३० ॥ लौकानामिति । अग्नौप्रास्ते
 तिवक्ष्यमाणन्यायेन पृथिव्यादिलोकबाहुल्यार्थमुखादिभ्योयथाक्रमं ब्राह्मणाद्यान् दैव्या शक्त्या निर्मितवान् । तथा-
 च ब्राह्मणोस्यमुखमासीदित्यादिलिङ्गम्॥३१॥ द्विधेति । सब्रह्मा शरीरं द्विभागंकृत्वा एकेनार्धेन पुमान्तसंपन्नोऽपरेण स्त्री सत-
 स्याश्चसकाशाद्विराजाख्यंपुरुषंसृष्टवान् ॥ ३२ ॥ तपइति । सोनन्तरोक्तोविराट् तपः कृत्वा यंस्वयंसृष्ट्वांस्तंमांजानीत
 एतस्यसर्वस्योत्पादयितारं हे द्विजश्रेष्ठतमाः ॥ ३३ ॥ अहमिति । अहंप्रजाः स्रष्टुमिच्छंस्तपः सुदुश्चरंकृत्वा प्रजापतीन्
 महर्षीन्दश प्रथमतः सृष्टवान् ॥ ३४ ॥ आह तांश्च मरीचिमिति ॥ ३५ ॥ एतइति । एतेदशबहुतेजस्काःसप्तान्यान्मनून्

सृष्टवन्तः । तथा देवान्देवनिकायान् महर्षींश्चापरिमिततेजस्कांस्तेषांसर्वेषामनूनामन्वन्तरे एकैकस्य सर्गाद्यधिकारः ॥
 ॥ ३६ ॥ यक्षरक्षःपिशाचांश्चेति । यक्षावैश्रवणामात्याः । रक्षांसि रावणादीनि । पिशाचामरुभूम्यादिवासिनः प्राणिवि-
 शेषाः । गन्धर्वाश्चित्रसेनादयः । अप्सरसोमेनकाद्याः । असुराविरोचनादयः । नागास्तक्षकाद्याः । सर्पाअहयः । सुपर्णा-
 गरुत्मन्तः । पितृणांसोमपादोनां स्वस्थानसमूहानसृजत् इतिवर्तते एवमुत्तरत्रापि ॥ ३७ ॥ विद्युतइति । रोहितंशस्त्रोत्पात-
 इतिप्रसिद्धम् । नानावर्णधनूरूपमिन्द्रधनुः । उल्का रेषाकारमन्तरिक्षात्पततज्योतिः कदाचिद्रात्रौदृश्यते । निर्घातः
 क्षित्यन्तर्गतउत्पातध्वनिः । केतवोदण्डाद्याकाराणिज्योतींषि । अन्यान्यपि ज्योतींषि उत्कृष्टापकृष्टानि ॥ ३८ ॥
 किन्नरानिति । किन्नराकिंचिन्नरशरीराअश्वमुखाः अन्ये तुविपरीताः । विहंगमाःपक्षिणः । पशवोगवाद्याः । मनुष्याणां-
 पशुत्वेपि प्राधान्यात् पृथक्ग्रहणं । व्यालाः सिंहाद्याउत्तराधरदन्तयुक्ताः ॥ ३९ ॥ कृमिकीटपतङ्गानिति । कृमयोभूमि-
 शरणाः । कीटाः कृमिभ्यः किंचित्स्थूलाः । पतङ्गाः शलभाः । स्थावरंवृक्षवनस्पत्यादिभेदेन नानाप्रकारम् ॥ ४० ॥
 एवमिति । अनेनप्रकारेणतैर्मुनिभिर्मदाज्ञया सृज्यमानप्राणिगतकर्मानुरूपेणेदंतपोबलात्सृष्टम् ॥ ४१ ॥ येषामिति । येषां-
 भूतानांयथारूपकर्म तत्तथैव इह शास्त्रे कीर्तितमेव । युष्माकंयतोनामनिर्देशादेवदेवताद्योतनात् द्युतिस्थानाद्दो-
 देवताः यक्षणाद्यक्षाइत्येवमादिकर्मप्रतिपत्तिः । इदानीयेन कर्मसंबन्धेन जायन्तेतंवक्ष्यामीतिकेचित् । अथवा येषां-
 यादृशंकर्मेहसंसारेऽस्मिन्पूर्वैरपि कथितं यथौषध्यःफलपाकान्ता इत्येवमादि तत्तथाभिधास्यामि यथाक्रमयोगंचेति
 ॥ ४२ ॥ पशवइति । जरायुर्गर्भसंपातस्तत्रादौसंभवन्ति । ततस्तन्मुक्ताजायन्ते ॥ ४३ ॥ अण्डजाइति ।
 अण्डआदौ संभवन्ति ततोजायन्ते । नक्रः शिशुमाराख्यःप्राणी । कच्छपः कूर्मः । स्थलजानि कृक-
 लासादीनि । औदकानि च शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥ स्वेदजामिति । स्वेदः पार्थिवद्रव्याणांतापेनान्तःक्लेदः ।
 अन्यदपि च यदंशमशकादिसदृशंपिपीलिकादि तत् यूकामत्कुणाःस्वेदादेवजायन्ते ॥ ४५ ॥ उद्भिज्जास्तरवइति । ऊर्ध्व-
 भुवंभित्वा वृक्षाजायन्ते तेतुकेचिद्बीजादेव जायन्ते । अन्येतु बीजात्काण्डाच्च शाखैर्वह्निर्भूमौरोपितावृक्षीभवन्ति । अधुना
 येषांतु यादृशंकर्मेति यदुक्तं तद्वर्णयति । औषध्यइति । औषधीनांब्रीह्यादिकानांफलपाकेनैवान्तस्तेनताः शुष्यन्ति । बहु-
 पुष्पफलंउपगच्छन्ति । बहुना संयुक्ताभवन्ति ॥ ४६ ॥ अपुष्पाइति । वनस्पतीनांपुष्पमन्तरेणैव फलानि भवन्ति ।
 वृक्षाः पुनः पुष्पफलेनोभयेनापि युक्ताः भवन्ति ॥ ४७ ॥ गुच्छगुल्ममिति । मूलतएव येषांलतावृंदंभवति । नतु प्रकाण्डा-
 नि ते गुच्छाः मल्लिकाद्याः गुल्मास्त्वस्पष्टह्रस्वप्रायलतात्मकाः अप्रकाण्डाः पुष्पकाद्याः । तृणजातयोर्दूर्वाद्याः प्रतानास्त-
 न्तरूपाः । त्रपुसालंबुप्रभृतयः वल्योव्रतत्योगुडूच्याद्याः ॥ ४८ ॥ तमसेति । सत्त्वरजस्तमआख्यागुणाः तत्रैते वृक्षादयः
 पदार्थाविविधदुःखोत्पादनरूपेण प्राग्जन्मार्जितदुष्टकर्महेतुना तमसा व्याप्ताभवन्ति । यद्यपि सर्वएव कश्चिदन्तरेव चेतय-
 न्ते तथाप्येते संज्ञाकार्यस्याव्यवहारादेर्वहिरभावादन्तःसंज्ञाउच्यन्ते । सत्त्वरजोलेशस्यापिसद्भावात्सुखदुःखान्विताः अपि
 भवन्ति ॥ ४९ ॥ एतदन्ताइति । स्थावरावसानाः ब्रह्मप्रधानाः संसारोत्पत्तयोनित्यंधोरेभोषणेऽस्मिन् भूतानांक्षेत्रज्ञानांसं-
 सारे बहुशः शरीरादानत्यागलक्षणाः सर्वदा नश्वराउक्ताः ॥ ५० ॥ एवंसर्ष्टिप्रदर्श्य इदानींप्रलयंदर्शयितुमाह सर्वमेवमिति ।
 अनेन प्रकारेणेदंमांच सृष्ट्वा सप्रजापतिः अचिन्त्यशक्तिः पुनः आत्मन्येवान्तर्धानंकृतवान् । शरीरव्यागेन सृष्टिकालं
 प्रलयकालेन विनाशयन् प्राणिनांकर्मवशतःस्वेच्छयाच पुनःपुनः सर्गसंहारौ करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ यदा सदे-

(३) यतो=यावतो (गो० ३,५).

(२) यूकामत्कुणाःस्वेदादेवजायन्ते=ऊष्मणःस्वेदादेवजायते (गो० २,५)

वदति । यदा सप्रजापतिरिच्छति तदेदं जगदुत्पत्यवस्थितिकरोति । यदा तु नेच्छति शान्तात्मोपसंस्तव्यापारमनाः तदे-
 दंप्रलीयते अन्तरालप्रलयस्तदा भवति । यथा शरीरे यदा क्षेत्रज्ञोजागर्ति तदा पशुपक्षिसरीसृपात्मकं जगत् चष्टते चेष्टायुक्तं-
 भवति । यदा स्वपिति तदा निश्चेष्टमिति जाग्रत्स्वमसुषुप्त्याख्या आत्मवृत्तयोत्र प्रजापतिकृतानां जाग्रत्स्वमसुषुप्तवृत्तीनां स्थित्य-
 न्तरालप्रलयमाह प्रलयकारणभूतानां दृष्टान्तत्वेनोपपत्तेः ॥ ५२ ॥ पूर्वोक्तमेव स्पष्टयितुमाह तस्मिन् स्वपतितुरवस्थ इति ।
 तस्मिन् निवृत्तिस्थे स्वस्थ उपसंस्तव्यापारमनस्के कर्माक्षिप्तशरीराः शरीरिणः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यः शरीरग्रहणा-
 दिभ्यो निवर्तन्ते । मनश्च सर्वेन्द्रियरहितं निर्व्यापारं भवति ॥ ५३ ॥ इदानीं महाप्रलयमाह युगपदिति । तुल्यकाल-
 मेव पुनर्यस्मिन्काले तस्मिन्परमेश्वरे सर्वभूतानि प्रलीयन्ते तस्मिन्नेव काले अयं सर्वसर्वभूतात्मभूतो निर्वृत्तो निवृत्तजा-
 ग्रत्स्वमसुषुप्तिव्यापारः सुखं स्वपिति सुषुप्तिमनुभवति । तत्र सुषुप्तावस्था महाप्रलयश्च युगपदेव भवत इत्यर्थः
 ॥ ५४ ॥ प्रलयप्रसङ्गेन च क्षेत्रज्ञोत्क्रमणमाह तमोयदेति । स आत्मा अत्यन्तव्यामोहव्याप्तः सन् यदा
 सेन्द्रियो न्यनल्पकालमास्ते इन्द्रियाणां शरीरविनाशोऽप्यविनाशने च श्वासप्रश्वासादिकं कर्म कुरुते तदा शरीरं जहाति
 ॥ ५५ ॥ किंशरीरान्तरं निरेपेक्ष एव मूर्तिपरित्यजतीत्याह यदेति । यदा सूक्ष्मप्रमाणः सन् स्थावरबीजं जङ्गमबीजं वान्यदधि-
 तिष्ठति तदेदं शरीरं त्यजति । संसृष्टः प्राणादिसंयुक्तो यथोक्तं बृहदारण्यके ॥ तमुक्तामन्तःप्राणोऽनूक्तामतिप्राणमनूक्ताम-
 न्तःसर्वे प्राणा अनूक्तामन्तीति ॥ ५६ ॥ एवमिति । स ब्रह्मानेन प्रकारेणात्मीयाभ्यां जाग्रत्स्वमाभ्यां जङ्गमस्थावरमजसमनवरतं-
 जीवयति मारयति चानश्वरः ॥ ५७ ॥ इदमिति । स ब्रह्मेदं शास्त्रमिमं ग्रन्थं कृत्वा शास्त्रस्येदं कर्तव्यमिदं नेत्येवं स्वरूपनित्यत्वा-
 न्मामेवात्मना दौ यन्नतो ध्यापितवान् । ततो मरोच्यादीन् मुनीन् ह मध्यापितवान् ॥ ५८ ॥ एतदिति । अयं भृगुरेतच्छास्त्रं युष्मा-
 कमशेषं श्रावयिष्यति । यस्मादेतत्सर्वमन्सकाशादेशोऽखिलं कृत्वाधिगतवान् ॥ ५९ ॥ तत इति । स भृगुर्मनुना तथोक्तो यं श्राव-
 यिष्यतीत्यनेन प्रकारेणार्थादुक्तो न तु त्वं श्रावयेति । ततो नन्तरं स गुरुः संभावनया प्रीतात्मा तान् ऋषीन् श्रूयतामित्युवाच ॥ ६० ॥
 स्वार्थं भुवस्येति । अस्योक्तप्रकारेण स्वयं भूतमुर्मनोः षडन्ये मनवः कालेकाले सृष्ट्यादावधिकृतावंश्यास्तत्कुलोद्भूतास्तदेक-
 कार्याः स्वाः स्वाः प्रजा उत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥ ते च स्वारोचिष इति ॥ ६२ ॥ स्वार्थं भुवाद्या इति । अनन्तरोक्ताः षट्
 स्वायं भुवश्चैवं सप्त एते स्वायं भुवप्रमुखाः मनवो बहुते जसः । आत्मीयात्मीयाधिकारकाल इदं जङ्गमस्थावरमुत्पाद्य आयुः प्रजाः पा-
 लितवन्तः ॥ ६३ ॥ कियान्पुनः कालः प्रत्येकं मनूनामधिकार इत्यत आह निमेषा इति । निमेषोऽक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकः कम्पः
 उन्मेषसहचारो तेषां दशकाष्टात्रिंशत्यः काष्ठाः कलानामकालः त्रिंशत्कलामुहूर्तसंज्ञो होरात्रं तु तावतः त्रिंशत् मुहूर्तास्तावन्त-
 इति द्वितीयानिर्देशाद्विद्यादित्यध्याहार्यम् ॥ ६४ ॥ अहोरात्रे इति । देवमानुषसंबन्धिनी अहोरात्रे सूर्यो विभजत आदित्यो-
 विभागीकरोति । तैतश्च भूतानां रात्रिः त्वापार्थं भवति । कर्मोद्यमार्थं त्वहः ॥ ६५ ॥ पित्र्ये इति । मानुष्यो मासः पितृणां
 महोरात्रं । तत्र च पक्षाभ्यां विभागः ऋणः पक्षो हः कर्मोद्यमार्थं शुक्लः पक्षः पुनः त्वापार्थं रात्रिः ॥ ६६ ॥ दैवे इति । मानुष्यं वर्षं
 देवानामहोरात्रं । तत्र चोत्तरायणमहोदक्षिणायनं रात्रिरिति विभागः ॥ ६७ ॥ ब्राह्मस्येति । प्रजापत्यस्याहोरात्रस्य यत्प्र-
 माणं युगानां च प्रत्येकं तत्क्रमेण संक्षेपतः शृणुत ॥ ६८ ॥ चत्वारीति । दैविकानामन्तरप्रस्तुतत्वात् । पुराणे च दिव्येनैव
 प्रमाणेन युगसंख्या प्रकीर्तितेति दर्शनात् । दैविकानि चत्वारिवर्षसहस्राणिरुत युगं नाम कालमाहुर्मन्वादयः । तस्य च तावन्त्येव
 वर्षशतानि संध्यातीतागामियुगधर्मानुवर्तिनं संध्यां शोतीतयुगधर्माणां ईषदनुवृत्तिरागामियुगधर्मबाहुल्यं चत्वार्येव शतानि
 च ॥ ६९ ॥ इतरेष्विति । त्रेतादिषु पुनस्त्रिषु युगेषु संध्यासंध्यांशसहितेष्वेकैकहान्यासहस्राणि शतानि च भवन्ति । त्रेता त्री-

णि सहस्राणि तत्संख्यासंख्यांशैश्च त्रीणि त्रीणि शतानि एवंद्वापरकलियुगयोः संख्यासंख्यांशसहितयोः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादेकै-
कसहस्रशतापायोद्गृह्यः ॥ ७० ॥ **यदिति** । यदेतत्परिगणितमादावस्मात्श्लोकात्प्राक् चतुर्धुगमेतत् । द्वादशसहगुणं देवयुगं-
नामकालः ॥ ७१ ॥ **दैविकानामिति** । एषां देवयुगानां सहस्रं ब्राह्ममहर्विज्ञेयम् । सहस्रमेव रात्रिसंख्ययेत्यनुवादः ॥ ७२ ॥
तदिति । युगसहस्रेणान्तोयस्य तत्प्राजापत्यमहः तद्देदनस्य पुण्यहेतुत्वात्पुण्यं रात्रिचतत् परिमाणतोये विजानन्ति ते
अहोरात्रज्ञानिनः । न तु मनुष्याद्यहोरात्रवेदनेनेति ब्रह्माहर्विज्ञानप्रशंसा तद्देदनाप्ररोचनार्थं ॥ ७३ ॥ **तस्येति** । स ब्रह्मा
तस्याहोरात्रस्यान्ते सुप्तः स न प्रतिबुध्यते । ततो मन आन्मीयं सृजति । लोकपिण्डसृष्ट्यर्थं नित्युक्ते न तूत्पादयति । अस्मिन्नन्त-
रालप्रलयापगमे तस्य महाप्रलयानन्तरं उत्पन्नत्वात् । तथाच ॥ मनःसिसृक्षया युक्तः सर्गाय निदधे पुनः इति पुराण उक्तं ॥ ७४ ॥
मन इति । तन्मनः प्रजापतिसंबन्धितं देव स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं सृष्टिं कुरुते ॥ ७५ ॥ **कथमित्यत आह आकाशमिति** । तस्मा-
द्ब्रह्मण आकाशं जायते । तस्य च शब्दो गुण आश्रितः । आकाशस्तस्याश्रय इति मन्वादयो मन्यन्ते । तथाच कठवल्लीषु
तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्रेरापः अभ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओष-
धीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुषः संभूत इत्युक्तम् ॥ ७५ ॥ **आकाशात्त्विति** । आकाशात्सविकारजनोन्मुखीभूताद्वायुः सुरभ्यसुर-
भिर्गन्धवहः शुचिः पवित्रो बलवांश्च जायते । स च स्पर्शाख्यगुणयुक्तः ऋषीणां मतः ॥ ७६ ॥ **वायोरिति** । वायोः पूर्ववत्ते-
जो विरोचिष्णुपराप्रकाशकं तमोनाशनं भास्वत्प्रकाशकं उत्पद्यते । तच्च स्वरूपाख्यगुणयुक्तं कथ्यते ॥ ७७ ॥ **ज्योतिष इति** ।
तेजसः पूर्ववदापोरसाख्यगुणयुक्ता जायन्त इति स्मृताः मन्वादिभिरद्भ्यःश्च गन्धाख्यगुणयुक्ता भूमिर्जायते । इत्येषान्तराल-
प्रलयानन्तरं प्रथमतः सृष्टिः ॥ ७८ ॥ **यदिति** । यदेतच्चतुर्युगंद्वापरपरिमाणं देवयुगमुक्तं तदेकसप्ततिगुणमन्वन्तराख्यः कालः इह-
शास्त्र उच्यते । एतावान्काल एकस्य मनोः सर्गाद्यधिकारः ॥ ७९ ॥ **मन्वन्तराणीति** । यद्यपि पुराणे चतुर्दशमन्वन्तराणिसंख्या-
यन्ते तथाप्यावृत्त्या असंख्यानि यदा भवन्ति तदा सृष्टिसंहारौ भवतः । एतच्च सृष्टेः संहाराख्यं वस्तु परमेऽनावृत्तिलक्षणे स्थाने
स्थितत्वात् परमेशी प्रजापतिः क्रीडन्निवैतत्पुनः पुनः कुरुते न केवलं तदिच्छैवात्र कारणं यावत्प्राणिकर्माण्यपीत्यत एव शब्दः ॥
॥ ८० ॥ **चतुष्पादिति** । योयं चतुष्पादाश्रयो धर्मः सकल एव तथा सत्यं च कृतयुगे आसीत् सत्यस्य प्राधान्यात्पृथक्ग्रहणं । एवं च
शास्त्रातिक्रमेण विद्यायाः धनस्य वागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रतिनवर्तते ॥ ८१ ॥ **इतरेष्विति** । त्रेतादिषु पुनरागमाच्छास्त्राद्धर्मो या-
गाद्यनुष्ठानं यथाक्रमं प्रतियुगं पादपादमवरोपितं हीनीकृतं चौर्यासत्यच्छन्नभिः । नाग्रयुगैर्यथासंख्यं चौर्यादीनां सर्वेषां सर्वयुगेषु
दर्शनात् । एवं च पादशोनुष्ठानापगमात् तत्साध्योप्यभ्युदयहेतुः मुख्यो धर्मः पादशोव्यपगच्छति ॥ ८२ ॥ **अरोगा इति** । अरो-
गारोगनिमित्तस्याधर्मस्याभावात्सर्वसिद्धार्थाः सिद्धसकलकाम्यफलाः प्रतिबन्धकस्याधर्मस्याभावात् चतुर्वर्षशतायुषः पुरा-
णदृष्ट्या तदाह । स्वाभाविकमेतदायुरत आयुः प्रापककर्मकरणेनाधिकायुषोऽपि भवन्ति । तेन दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमका-
रयत् इत्यविरोधः । शतायुर्वैपुरुष इत्यादि श्रुतौ च शतशब्दो बह्वर्थः । शतशब्दसहस्रयोः बहुनामस्वाम्नातत्वात् एवावधामनु-
ष्याः कृते भवन्ति । त्रेतादिषु पुनरेषां पादपादं वयोल्पी भवति ॥ ८३ ॥ **वेदोक्तमिति** । शतायुर्वैपुरुष इति एवं यदि वेदोक्तमायुः कर्मणां-
काम्यानां प्रधानानां प्रभावश्च मृध्यति । शतयोगो मनुष्याणां युगानुरूपेण फलति ॥ ८४ ॥ **अन्य इति** । कृतादिषु युगेषु युगानुरूपेण

(१) तदैव = तदीयतयैव (गो० २) = तदीययैव (गौ० ३, ४, ५)

(२) संहाराख्यं = सर्गसंहाराख्यं (गो० २, ४)

(३) वा = चा (गो० २)

धर्मैवलक्षण्यमनुष्याणां भवति ॥८५॥ तथाच तप इति । तपः कच्छुचान्द्रायणादि कृतयुगे परंप्रधानतोऽनुष्ठीयते । मनुष्यैर्यु-
गत्वाभाव्यादात्मज्ञानयागमादानानुषंगतः । एवं त्रेतायां ज्ञानं परं तपः प्रभृतीनि त्वानुषङ्गिकानि । एवं द्वापरे यज्ञमाहुः । दानं-
कलाविति ॥ ८६ ॥ सर्वस्येति । समहादीमिर्ब्रह्मास्य सर्गस्य जगतः अग्नौ प्रास्ताहुतिरित्यादिन्यायेन रक्षार्थमुखादि-
जातानां ब्राह्मणादीनां पृथक्पृथक् कर्माणि अदृष्टार्थानिवृत्त्यर्थानि च कल्पितवान् । एतानि सृष्टिशेषत्वेनेहाभिधीयन्ते तथाच
सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं इत्युक्तं विधिस्त्वैषामस्यार्थवादः । प्रकरणत्वादुत्तरत्र भविष्यति ॥८७॥ तत्र अध्यापनमिति ।
अध्ययनाध्यापने साङ्ख्येदस्मृतीनां पठनप्रवचने । यजनयाजने यागात्विज्ये । अन्नोदकानि यथाशक्त्या प्राणिनामात्य-
पहरणं दानम् । साधुतः प्रतिग्रहं ब्राह्मणानां कल्पितवान् ॥८८॥ प्रजानामिति । इज्या यागः विषयेषु रुयादिगत रूपादिष्वत्यन्त-
मेव परिहारः । समासतः संक्षेपेण ॥८९॥ पशूनामिति । वणिक्पथस्थलपथवारिपथादिना वाणिज्यायै गमनं । कुसीदं वृथ्वर्थ-
घनप्रयोगः ॥९०॥ एकमिति । सप्रभुरनिन्दया ब्राह्मणादिपरिचरणं कर्मादिष्टवान् ॥९१॥ इदानीं ब्राह्मणादिकर्मविवेकार्थं त्व-
मुखेन शास्त्रस्य स्तुतिमध्ययनश्रवणानुष्ठानफलां कर्तुं ब्राह्मणस्तुतिमाह ऊर्ध्वमिति । पुंसः सर्वतोपि सिद्धत्वे सति नाभे ऊर्ध्व-
मेध्यतरत्वं ततोपि मुखस्य मेध्यतमत्वं स्वयं भवोक्तम् ॥९२॥ ततः किं अत आह उत्तमाङ्गोद्भवत्वादिता । मूर्धोद्भवत्वात् पूर्वोत्पन्नत्वा-
त्प्रवचनादियुक्तत्वात् सातिशयवेद धारणात्सर्वस्य जगतो धर्मानुशासने ब्राह्मणः प्रभुः ॥९३॥ कस्य पुनरयमुत्तमाङ्गदुद्भूत इत्यत
आह तमिति । तं ब्राह्मणं स्वयं भूः आत्ममुखात्तपः कृत्वा देवपित्रन्नवहनार्थं जगद्रक्षार्थं च प्रथमसृष्टौ सृष्टवान् ॥ ९४ ॥ एवं-
च यस्येति । यस्य ब्राह्मणाख्यस्य महात्मनो मुखेन महाप्रभावास्त्रिदिवौकसः स्वर्गवासिनो देवाः हव्यानि अनवरत-
मश्नन्ति पितरश्च कव्यानि ततोऽन्यत्प्रकृष्टं किं भूतं स्यात् ॥ ९५ ॥ अधुनाविद्वत्तादिगुणयोगेन ब्राह्मणं स्तोतुमाह भूता-
नामिति । ब्राह्मणेष्विति । भूतानां स्थावरजङ्गमानां मध्यात् प्राणिनां सर्वेषां गुणवत्त्वेऽपि येतूद्रिक्तचैतन्यावृश्चिकादयः ।
ते स्थावरेभ्यः तदुत्तरमुखानुभावात् श्रेष्ठास्तेभ्योपि श्वादयो बुद्धिजीविनो निरन्तरान्देशगमागमकरणात् तेभ्योपि
मनुष्याविशिष्टविज्ञानात् तेभ्योपि ब्राह्मणा अपवर्गाधिकारयोग्यत्वात् तेभ्योपि विद्वांसो महाफलकर्माधिकारात् तेभ्योपि
कृतबुद्धयः शास्त्रार्थातुष्टानेषूपत्पन्नसंकल्पाः तेभ्योप्यनुष्ठातारः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयुक्तत्वात् तेभ्योपि ज्ञानात्मानः
अपवर्गफलात् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ किंच उत्पत्तिरिति । जन्ममात्रमेव ब्राह्मणस्याविनश्वरं धर्मस्य शरीरं यस्मादसौ धर्मा-
र्थमुत्पन्न उपनीतः सन्नात्मज्ञानेन ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ ९८ ॥ ब्राह्मण इति । यस्माद्ब्राह्मण उत्पद्यमानो धर्मसंचय रक्ष-
णार्थं सर्वभूतानामीश्वरः प्रभुः सन् पृथिव्यां अधिकः एकः श्रेष्ठः शुक्लैः गुणैः जायते तस्मादसौ मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती
पूर्वोक्तहेतुरयं कोशोधनसंचयो न इहोपचारात् कोशशब्दः । तद्रोमृत्वं च ब्राह्मणोपदेशकत्वात् सर्वसाधारणः ॥ ९९ ॥
सर्वस्वमिति । वक्ष्यमाणस्तेयादिशास्त्रविरोधादस्य च श्रुतिप्रधानत्वात् । सर्वजगद्गतद्रव्यजातं ब्राह्मणस्वमिव स्तुत्यो-
च्यते तत्र स्वयमेव यस्मात् श्रेष्ठेनाभिजनेन मुखोद्भवत्वेन सर्वब्राह्मणो योग्यो भवति स्वीकर्तुं तस्मात्तस्येदं सर्वस्वमेव
॥ १०० ॥ एवं च स्वमिति । यत्परकीयस्यापि भोजनाच्छादनदानादि असौ करोति तत्तस्य स्वमेवेति पूर्ववत्स्तुतिः ।
एवं चानृशं स्यात्तद्गतकारुण्यादन्ये जना भोजनाच्छादनादि कुर्वते ॥ १०१ ॥ अधुनोक्तब्राह्मणस्तुतेः फलमाह तस्येति ।
ईदृगेतन्महच्छास्त्रं यदुक्तलक्षणस्य ब्राह्मणस्य प्रधानतः कार्याकार्यविवेकार्थं शेषाणां क्षत्रियादिसङ्करपर्यन्तानामनुषङ्गस्तद्विवे-

(१) गुणवत्त्वे=प्राणवत्त्वे (गो० ३,५).

(१) साधारणः=धर्माणाम् (गो० २,४).

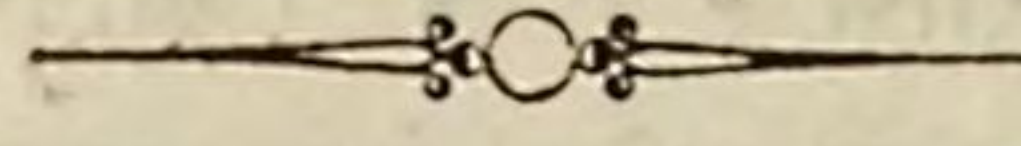
कार्थ एतत्प्रजापतिनमा प्रशस्तबुद्धिमान् मनुः कल्पितवान् ॥ १०२ ॥ विदुषेति । हिताहितानीच्छताब्राह्मणेनेदंशा-
स्त्रप्रयत्नेन अध्येतव्यमिति । ब्राह्मणस्य प्रयत्नाध्ययनार्थोयमारंभः प्रयत्नग्रहणात्क्षत्रियवैश्ययोरप्यत्राध्ययनाधिकारस्तथा
च निषेकादिशमशानान्तइत्यादि वक्ष्यति । न तु ब्राह्मणवद्यत्नातिशयः न च तेनैतत् ब्राह्मणस्यापि सिध्यति तत्र ब्रा-
ह्मणविशेषस्य प्रयत्नशब्दस्यानुपादानान्न च क्षत्रियवैश्ययोरप्यनेनैव सिध्यति निषेकादीन् एतदनारंभे प्रयत्नशब्दस्यैवं-
विधिविशेषप्रतिपादनासामर्थ्यात् नहीह क्षत्रियवैश्यग्रहणमस्ति सति निषेकादिशास्त्रेस्मिंश्चैतल्लभ्यते द्विजातिमात्राध्यय-
नाधिकारोब्राह्मणस्य तु प्रयत्नवान् । इति शिष्येभ्यश्च ब्राह्मणेनैतत् प्रवक्तव्यं नक्षत्रियादिनेति । ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्रा-
ध्यापनाधिकारार्थोयमारंभोऽन्यस्याध्यापननिषेधार्थश्च । यथार्थवादार्थत्वमस्य श्लोकस्य कैश्चिदुक्तंतदसिद्ध्यर्थप्रतीतिः ।
अर्थस्य चार्थवादत्वे सति प्रयत्नरुतोविशेषो न भवति । तन्मानामास्त्राभूत् ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्राध्यापनाधिकारो-
ऽन्यस्य निषेधइत्ययंपुनर्विशेषोऽस्यार्थवादत्वे सति दुर्लभः । यत्त्वधीयींस्त्रयोवर्णाइत्यादि सवेदविषयोऽनुवादइतिव्याख्या-
स्यामः ॥ १०३ ॥ इदमिति । इदंशास्त्रं पठन् ब्राह्मणएतदर्थविबोधेन शंसितव्रतोऽविकलमनियमः सन् मनोवाक्कायजैः विहिताकर-
णप्रतिषिद्धसेवनजनितैः पापैर्न संबध्यते ॥ १०४ ॥ किंच पुनातीति । भोजनादानपंक्तिसंबन्धादपवित्रीभूतां पीङ्गशास्त्रस्थत्वात्
पङ्क्तिपावनत्वे सति पवित्रीकरोति तथैवान्वयान्सप्त परानतीतान्पित्रादीन् समावरानागामिनः पुनाति समग्रांचेमां पृथि-
वीं प्रतिग्रहीतुमर्हति विदुषः प्रतिग्रहदोषापाकरणसामर्थ्यात् ॥ १०५ ॥ इदानीं शास्त्रं साक्षात्स्तौति इदमिति । इदमन्यस्मान्
स्वस्त्ययनकर्मणः श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्यंस्वस्त्ययनमविनाशप्रापकं विनाशोपशमकर्मावबोधेन बुद्धिविवर्धनं च शास्त्रार्थ-
परिगणनात् बुद्धिविकाशेन यशोनिमित्तं च सततसर्वकालं ख्यातिकरत्वात् परंप्रकृष्टनिःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्य
साधकत्वात् ॥ १०६ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्स्मार्तोर्धर्मः कात्स्न्येनोक्तः कर्मणां च विहितप्रतिषिद्धानां गुणदोषाविष्टानिष्ट
फले वर्णानामाचारः पुरुषधर्माख्यः साधारणप्राधान्यख्यापनार्थचास्य पृथग्ग्रहणं । एवं चैव तत्संनिधौ धर्मशब्दोत्रसा-
धारणः सन्ध्योपासनादिप्रतिवचनः ॥ १०७ ॥ आचारइति । यः श्रुत्युक्तः आचारः पुरुषसाधारणप्राधान्यख्यापना-
र्थच धर्माख्यः यश्च स्मार्तः सपरमप्रकृष्टोर्धर्मोपरमोज्योतिष्टोमाष्टकादिभ्यः श्रौतस्मार्तधर्मेभ्यः यतः तस्मात् योनित्यं-
प्रशस्तात्मा आचारे सर्वकाले युक्तोयत्नवान् स्यात् ॥ १०८ ॥ आचारादिति । आचाराद्विच्युतः श्रौतस्मार्ता
धिकारात् भ्रष्टाचारोब्राह्मणो न वैदिकं कर्मफलं लभते । आचारवान् पुनः समयफलभागभवति ॥ १०९ ॥ एव-
मिति । एवमाचाराद्धर्मस्य प्राप्तिमृषयोबुद्धारुच्छ्रान्द्रायणादेस्तपसः सफलात्परंप्रकृष्टमूलकारणं तस्मिन्सति
तपसा साफल्यादाचारमनुष्ठेयत्वेन गृहीतवन्तइति । एवमिहाचारस्तुतिशास्त्रस्तुत्यर्था उत्तरव्रत्वाचारानुष्ठानार्थम्
॥ ११० ॥ इदानीं शास्त्रस्य महावृत्तान्तोपेतत्वप्रदर्शनार्थमनुक्रमणीमाह जगतइति । दाराधिगमनमिति । वृत्तीना-
मिति । स्त्रीधर्मयोगमिति । साक्षिप्रश्नविधानमिति । वैश्यशूद्रोपचारमिति । संसारगमनमिति । देशधर्मानिति ।
जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता ब्रह्मणस्तुत्यादेश्च शास्त्रधर्मस्तुत्यर्थत्वेनैकार्थत्वादत्रैवान्तर्भावः । संस्काराणां जातकर्मादीनां विधि-
रनुष्ठानम् । व्रतचर्या व्रतचरणं व्रतं ब्रह्मचारिणः । उपचारोगुर्वादीनां अभिवादानाद्यनुवृत्तिः व्रतचर्योपचारमिति द्वंद्वै-
कवद्भावः । स्नानंगुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य परोविधिः प्रकृष्टविधानंदाराधिगमनं विवाहः । विवाहादीनां
ब्राह्मादीनांचलक्षणं । महायज्ञाश्च वैश्वदेवादयः श्राद्धकल्पः श्राद्धविधिः । शाश्वतोऽनादिप्रवाहप्रवृत्त्यानित्यः वृत्तीनां

(१) तानीच्छता=तज्ज्ञेन (गो० २, ३, ४)

(१) विकल=अविशिष्ट (गो० २, ३, ५)=विशिष्ट (गो० ४)

जीवनोपायानामृतादीनां लक्षणं । स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः । भक्ष्यंदध्यादि अभक्ष्यंलशुनादि ॥ शौचंजन-
नादौ दशाहादिना । द्रव्याणां तैजसादीनां क्षारादीनां शुद्धिः । स्त्रियाधर्मयोगोधर्मानुष्ठानं । तापस्यंतापसस्य वानप्रस्थस्य
कर्म । भिक्षोः संसारहेतुत्वान्मोक्षः सन्यासश्च भिक्षुधर्मप्रकारएव । [राज्ञोभिषि] क्तस्य धर्मः कार्याणां व्यवहाराणां-
अर्थप्रत्यर्थिसमर्पितानां निश्चयः । साक्षिप्र [अक्षराणि ७] च । स्त्रीपुंसयोर्दंपत्योः धर्मः परस्परवर्तनं । पैतृकऋक्थ-
विभागधर्मः । द्यूतमक्षादिस्तद्यवस्था ॥ कण्टकानां चौरादीनां शोधनमुद्धरणं । वैश्यशूद्रयोरुपचारोवार्ता शुश्रूषाद्यनुष्ठानं-
संकीर्णानामनुलोमप्रतिलोमानामुत्पत्तिः । आपदि जीविकोपदेशआपद्धर्मः । विहिताकरणादिना प्रायश्चित्तानुष्ठानं ।
उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधा कर्महेतुना संसारउत्पत्तिर्यस्मात्परमन्यच्छ्रेयोनास्ति तन्निःश्रेयसमात्मज्ञाननैः श्रेयसहेतुत्वात् ।
कर्मणां च विहितप्रतिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणं । प्रतिनियतदेशजातिकुलाश्रिताधर्माबाह्यदर्शनसमाश्रणलिङ्गधारणपाखण्ड ।
वणिक्कार्वादीनां गणः सङ्घः ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ यथेति । पूर्वमया
मनुः पृष्ठो यथैवेदमुक्तवान् तथैवाविभ्रष्टागमं मत्सकाशात् यूयं शृणुतेत्युत्तरशास्त्रार्थापत्तेर्नैतत्सिद्धं ॥ ११९ ॥ इति श्री-
भट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयानुसारिण्यां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथद्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ नमः सरस्वत्यै । एवमध्ययनश्रवणार्थं महाप्रयोजनतांशास्त्रस्य प्रतिपाद्याधुना प्रकृताभिधानार्थं उपक्रमते । तत्र तावदभिधास्यमानं धर्मसामान्यलक्षणं सकलशास्त्रव्यापकत्वेन परिभाषार्थमाह विद्वद्भिरिति । धर्मस्यानन्यप्रमाणत्वाद्विद्वद्भिर्वेदार्थज्ञैः सद्भिर्धार्मिकैः सर्वदारागद्वेषशून्यैः आचरितोद्दयेनाभ्यनुज्ञातोन्तःकरणचिकित्साशून्योयोधर्मोऽदृष्टार्थकर्तव्यरूपस्तंशृणुत ॥ १ ॥ परिभाषान्तरमाह कामात्मतेति । कामात्मता नप्रशस्ताफलाभिलाषशीलत्वमयुक्तम् । यतःशास्त्रचोदितकर्माणिफलाभिलाषत्यागेनाचर्यमाणान्यात्मज्ञानसाचिव्येन मोक्षाय कल्पन्ते । फलेच्छया त्वनुष्ठाने तेषांसंसारहेतुत्वात् । अस्तु कामात्मता नप्रशस्तेत्यनेनेच्छानिषिद्धैतन्मत्वा आह नचैवेति इच्छामन्तरेण नेहशास्त्रे प्रवृत्तिरस्ति । यस्माद्वेदस्वीकरणंवैदिककर्मसंबन्धश्चाभिलषणीय एव ॥ २ ॥ अत्रैवोपपत्तिमाह सङ्कल्पमूल इति । अनेन वस्तुनेयमर्थक्रियासाध्यतइत्येवंविधो मनोव्यापारः संकल्पः । सच मूलं कामस्य तदनन्तरंहितद्वस्तुसंपादनेच्छोपजायते । तदनुचाध्यवसायोभौतिकव्यापारेणकरणोद्योगोभवति । एवंचयाज्ञादयः संकल्पप्रभवास्तेषांच संकल्पोद्भवत्वे सति अवश्यंअन्तरिच्छयाभवितव्यम् । संकल्पाभिमानव्यवसायेभ्यः क्रियाप्रवृत्तिः अतःस्वेच्छानिषेधात्तान्यपि न घटतइत्यभिप्रायः । व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधात्मकाः ॥ ३ ॥ अत्रैवलौकिकंदृष्टान्तमाह अकामस्येति । बुद्धिपूर्वकारिभाव्या वा काचित् क्रिया दृष्टार्था साऽनिच्छातो न कदाचित् दृश्यते । तस्माद्यत्किंचित्कुरुते कर्म तत्सर्वकामस्य चेष्टितमिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥ अत्रपरिहारमाह तेष्विति । नात्रेच्छा निषिध्यते । अपितु यथाश्रुतंतत्तथैवानुष्ठेयमितीयंसम्यग्वृत्तिस्तत्र तेषु कर्मसु फलाभिलाषत्यागेन प्रवर्तमानोबन्धात्मकत्वाभावात् अमरलोकताममर धर्मित्वंमोक्षंप्राप्नोति । इहसंसारआत्मज्ञानाभ्यासेनाष्टगुणैश्वर्ययोगात् यथाभिलषितान्सर्वान्अर्थान्समश्रुते ॥ ५ ॥ इदानींधर्मप्रमाण परिगणनार्थमाह वेद इति । वेदः ऋग्यजुःसामलक्षणोऽखिलः समग्रोऽर्थवादादीनामपि विध्येकवाक्यत्वेनश्रवणाद्धर्मस्य मूलं प्रमाणं मिथ्याज्ञानसंशयाभावात् निसर्गप्रामाण्याच्चैतन्यायसिद्धम् । एतदस्यानूद्यते स्मृत्यादीनांतन्मूलत्वेन प्रामाण्यप्रतिपादनाय । तथाच मानवादिशास्त्रोपनिबन्धनं वेदविदांकर्तव्याकर्तव्यस्मरणम् । शीलंच रागद्वेषपरित्यागात्मकम् । आचारश्च विवाहादौ कङ्कणबन्धनाद्याचरणरूपः । साधूनांधार्मिकाणां आत्मनस्तुष्टिश्चादृष्टार्थाचर्यमाणपदार्थचेतःपरितोषरूपा वैकल्पिकपदार्थविषया च धर्मप्रति प्रमाणम् एषांसर्वेषांवेदमूलत्वात् ॥ ६ ॥ तथाच वेदमूलत्वमेषांदर्शयति यइति । यःकश्चित्श्रुतिशीलाचारात्मतुष्टिप्रमाणकोधर्मः कस्यचिद्वाह्मणादेर्मनुना कथितःससर्वैर्वेदैरुक्तः उच्छिन्नविप्रकीर्णमत्तार्थवादलिङ्गमूलत्वात्तत्स्मरणस्यातीन्द्रियार्थप्रतिपादने हि वेदविदामगृह्यमाणकारणानांवेदस्यैवमूलत्वे संभवात् । यस्मात्सर्वदृष्टार्थज्ञानहेतुत्वात्सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानारब्धइववेदः । अत्रचाष्टका-

(१) अस्तु=परस्तु (गो० २, ३)

(२) मत्वा=मन्वानः (गो० २)

(३) यएव=यावेतौ (गो० २, ३, ४)

(४) बुद्धिपूर्वकारिभाव्या=बुद्धिपूर्वकतया साध्या (गो० २, ३, ४)

दीनामहाप्रत्यवायादीनां ग्रन्थेनोपनिबन्धः । शीलाचारात्मतुष्टीनां पुनरल्पप्रत्यवायत्वात् उपनिबन्धः ॥ ७ ॥ सर्वमिति ।
यावत्किञ्चिच्छास्त्रजातं तत्सर्वविज्ञानाख्येन चक्षुषा निखिलं निःशेषं कृत्वा पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनैव शास्त्रज्ञः स्वधर्मेऽवति-
ष्ठेत् । वेदस्यैव धर्मप्रतिप्रामाण्यात् न वेदबाह्यशास्त्रप्रामाण्येन ज्ञानं चक्षुरिव प्रमेयपरिच्छेदात् ॥ ८ ॥ श्रुतिस्मृत्युदित-
मिति । श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्ममाचरन् पुरुषः इह लोके ख्यातिं परलोके चोत्कृष्टं सुखं प्राप्नोतीति सद्भूतगुणाख्यानेनानुष्ठानस्तुतिः
प्ररोचनार्था । न ह्यकस्मान्निष्प्रयोजना स्तुतिः प्रवर्तत इत्येवं सर्वत्रेह श्रुतिषु विज्ञेयम् ॥ ९ ॥ श्रुतिरिति । मन्दबुद्धिव्युत्पा-
दनार्थमीमांसाप्रतिषेधादिव्यवहारफलं लोकसिद्धपदार्थकथनम् । श्रुतिर्वेदो धर्मशास्त्रं स्मृतिरिति । स्मृतिग्रहणं शीलादेरपि स्म-
रणप्रभेदकत्वात्प्रदर्शनार्थम् । ते श्रुतिस्मृती सर्वा र्थेषु [आ]शुनरकफलसुरापानाद्यात्मकेषु कुतर्कविकल्पैर्न विचारयितव्ये कथ-
मेतत्स्यादिति । यतः प्रमाणान्तरागोचरो धर्मस्ताभ्यामेव निर्बभौ प्रकाशतांगतः ॥ १० ॥ एवं कर्तुः बहिःकरणमाह । यो वमन्ये-
त ते नूभे इति । यः श्रुतिस्मृतिभ्यामेवोपात्तद्विजभावः संस्तत एवासत्तर्कशास्त्रावलम्बनेन निन्देन्नास्ति परलोकादिरित्येवं स्थितप्र-
ज्ञो वेदनिन्दको द्विजः संपाद्यात्कर्मणोऽध्ययनादेः शिष्टैः परिहार्यः ॥ ११ ॥ इदानीं स्मृतिशीलाचारात्मतुष्ट्यात्मकप्रकारभेद-
स्यातंत्रतां दर्शयितुं शीलापातेन चतुर्धा धर्मलक्षणमाह वेदः स्मृतीति । श्रुत्यादीनां प्रकारमात्रभेदो न तु वस्तुतः सर्वेषां शिष्टानु-
स्मरणरूपत्वाच्च तथाच ॥ श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति स्वयमेवावोचत् । सदाचारः साध्वाचारः स्वात्मनश्चा-
प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥ अर्थकामेष्विति । अर्थकामाख्यदृष्टपुरुषार्थेष्वसत्त्वानां तल्लिप्साशून्यानां तत्त्वावबोधनं शास्त्रेण विधी-
यते । तल्लिप्सया लोकव्यक्त्यर्थधर्मानुष्ठाने सत्यदृष्टफलाभावात् किं धर्मज्ञानेनेत्यभिप्रायः । तथाच श्रुतिस्मृत्यादिविरोधे सति
तत्त्वं ज्ञातुमिच्छतां श्रुत्यादीनां मध्यात् श्रुतिः प्रकृष्टप्रमाणम् । अतश्च श्रुतिविरोधे स्मृत्यवबाधः । प्रत्यक्षविरोधे अनुमानस्य
दुर्बलत्वात् ॥ १३ ॥ श्रुतिर्द्वैधमिति । यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैविध्यं परस्परं विरुद्धाभिधानं तत्र तत्प्रतिपाद्यौ द्वावपि विकल्पा-
नुष्ठेयत्वेन मन्वादिभिः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिर्द्वावपि तौ धर्मौ सम्यक् समीचीनावित्युक्तम् । नात्र कस्यचिदपि हानं युज्यते
तुल्यप्रमाणशिष्टत्वात् । एवं च समानन्यायत्वात् स्मृत्यांरपि विरोधे एतदेव विज्ञेयमिति प्रकृतोपयोगः ॥ १४ ॥ अत्रोदा-
हरणमाह उदित इति । उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते रात्रिविवासकाले होतव्यमिति इतरेतरविरुद्धहो-
मकालश्रवणेपि सर्वथा सर्वप्राप्नोति । अन्यस्मिन्नपिकाले होमे कृते संपाद्यते होमो न हि कालाख्याद्वा नुरोधेन
होमाख्यं प्रधानमावर्तयितुं युक्तमित्येवमिदं उदितहोतव्यमित्येवमादिकं वैदिकं वाक्यमिति ॥ १५ ॥ निषेकादीति ।
गर्भाधानाद्यन्तेष्टिपर्यन्तो यस्य मन्त्रैर्युक्तोऽनुष्ठानकल्पः उक्तः स च द्विजतिरुक्तोऽतस्तस्य अस्मिन् स्मृतिशास्त्रेऽध्यय-
नश्रवणाधिकारो बोद्धव्यो न तु शूद्रादेः । अर्थानुष्ठानं पुनः प्रतिलोमपर्यन्तान्प्रत्यपि चोदितत्वान्नानेन निषिध्यते । प्रवचनं-
त्वत्र ब्राह्मणस्येत्युक्तं विदुषेत्यत्र धर्मप्रमाणानि परिभाषाश्रोक्ताः ॥ १६ ॥ अधुना सदाचारनिरूपणार्थं धर्मानुष्ठानयो-
ग्यस्थानकथनार्थं च देशानाह सरस्वतीदृषद्वत्योरिति । सरस्वतीदृषद्वत्याख्यनदी मध्यं ब्रह्मवर्ताख्यं देशमाहुः । देवनदी-
देवनिर्मितशब्दौ देशस्तुत्यर्थौ ॥ १७ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् देशे प्रायेण सदाचारस्य संभवाद्यो ब्राह्मणादी-

(१) श्रुतिषु=स्तुतिषु (गो० २, ३)

(२) श्रुत्यादीनां=स्मृत्यादीनां (गो० २, ३, ४)

(३) लिप्सा=चिन्ता (गो० २, ३, ४,)

(४) श्रुत्यादीनां=स्मृत्यादीनां (गो० २, ३, ४)

नामन्तरप्रभवानांपारंपर्यक्रमागतः । प्रबन्धतोऽविच्छेदेनागतो न सांप्रतिकोयआचारः ससदाचारउच्यते ॥ १८ ॥
 कुरुक्षेत्रमिति । मत्स्यादिविराट्देशाः । पांचालाः कन्यकुब्जाहिच्छत्राः शूरसेनजाः माथुराण्यब्रह्मर्षिदेशाख्योदेशोब्र-
 ह्मावर्तादीषदूनः ॥ १९ ॥ एतदेशप्रसूतइति । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात् स्वस्वमाचारंपृथिव्यांसर्व-
 मनुष्याः शिष्येरन् ॥ २० ॥ हिमवद्विन्ध्ययोरिति । हिमवद्विन्ध्याख्योत्तरदक्षिणदिगवस्थितपर्वतयोर्मध्यंविनशनाच्च
 सरस्वत्यन्तर्धानदेशात् प्रत्यग्दिग्वर्तिनः प्राक् पूर्वदिङ्मार्गे प्रयागाच्च गंगांयमुनासंगमात् प्रत्यक् पश्चिमदिङ्मार्गे
 समध्यदेशाख्योदेशः कथितः ॥ २१ ॥ आसमुद्रादिति । पूर्वपश्चिमसमुद्रयोः पुनर्वाग्वर्तियन्मध्यंतयोश्च हिमवद्विन्ध्ययो-
 श्चोत्तरदक्षिणादिगवलंबिनोः पर्वतयोर्यन्मध्यंतं आर्यावर्ताख्यदेशंविद्वांसोमन्यन्ते ॥ २२ ॥ कृष्णसारइति । कृष्णःशबलो-
 मृगोयस्मिन्देशे स्वभावतोनिवसति स्वच्छन्दंविह [रति] नहृदादानीतः । सयागार्होदेशो विज्ञेयोऽतोऽन्योऽनधिकृतआन्धादि-
 म्लेच्छदेशोन यागार्हः । अध्ययनएतदेव ॥ २३ ॥ अतः एतानिति । साध्वाचारयागार्हत्वसंभवाददृष्टार्थत्वाच्चैतानेवदेशा-
 न्देशान्तरोद्भूताअपिद्विजातयोयत्नतः आश्रयेरन् । शूद्रः पुनर्यदाजीविकाभावपीडितोभवति तदैतद्यतिरिक्तदेशेपिनिवसेत्
 ॥ २४ ॥ एषेति । एषा धर्मस्य योनिः कारणं योविद्वद्भिः सेवितः तस्यआफलदानावस्थायिनः कारणमितिसंक्षे-
 पतोयुष्माकमुक्ता । इहधर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मसंस्कारे वर्तते विद्वद्भिः सेवितइत्यत्र तु तत्कारणेषु कदाचिदित्युभयत्रापि
 चायंदृष्टः प्रयोगः । संभवश्चोत्पत्तिर्जगतउक्ता सांप्रतंवर्णैर्ब्राह्मणादिभिर्न्येऽनुष्ठेयाधर्मावर्णधर्माआश्रमधर्मावर्णाश्रमधर्म-
 गुणधर्मानैमित्तिकाख्याः पञ्चप्रकाराः तान् शृणुत । वर्णधर्मायथा ब्राह्मणस्य मद्यपानप्रतिषेधः । आश्रम
 धर्मायथा ब्रह्मचारिणोभैक्षचरणम् । ब्राह्मणोबैल्वदण्डधारणम् । वर्णाश्रमधर्मोयथा पालाशदण्डोब्राह्मणस्येति ।
 गुणधर्मायथाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनम् । नैमित्तिकायथा प्रायश्चित्तमिति ॥ २५ ॥ वैदिकैरिति ।
 वैदिकमन्त्रसाध्यत्वात् वेदमूलसाध्यत्वाच्च वैदिकैः स्मार्तैः कर्मभिः विष्णुर्योनिकल्पयत्वित्येवमादिमन्त्रप्रयोगादिभिः
 पुण्यैः पारंपर्येण धर्महेतुभिः गर्भाधानादिद्विजातीनांशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनःपवित्रीकारकः । प्रेत्य पर-
 लोके संस्कृतस्य यागादिकर्मफलसंबन्धादिह लोके च संस्कृतस्याध्ययनाद्यधिकारान्निषेकगुणात् पितुरधिकारः । निषेकव-
 र्जिते तु कदाचित् तत्स्थानापन्नस्य तत्प्रयुक्तस्य वाऽन्यस्यापि न स्यात् ॥ २६ ॥ कुतः पुनरेषां अशुचित्वंयेन पावनंक्रियते
 इति अतआह गार्भैरिति । गर्भनिमित्तये क्रियन्ते ते गार्भाः होमग्रहणंयथासंभवेगार्भैर्विशेषणं । गर्भाधानादेरहोमकत्वात्
 सीमन्तोन्नयनादेश्च सहोमकत्वात् जातस्य यत् क्रियते तज्जातकर्म एते सर्वे गृह्णाभिधेयस्वरूपाः इहैव तेषांसामा-
 न्यमात्राभिधानात् सामान्येस्मृतित्वादस्य । चौलं चूडाकर्म मौञ्जीनिबन्धनं उपनयनं एतैर्वैजिकंप्रतिषिद्धमैथुनसं-
 कल्पात् पितुरेतसोदुष्टत्वंगार्भिकंगर्भवासनिवासित्वादुष्टत्वंद्विजानामपनुद्यते ॥ २७ ॥ स्वाध्यायेनेति । वेदाध्ययनेन

(१) नहृदानीतः (गो० २, ३, ५,)=नत्वन्येनानीतः (गो० ४)

(२) कारणं=करणं (गो० ३, ४)

(३) आश्रमधर्मा.....ब्राह्मणस्येति=आश्रमधर्मा यथा ब्रह्मचारिणो भैक्षचरणम् । वर्णाश्रमधर्मायथा ब्राह्मण-
 स्य ब्रह्मचारिणो बैल्वदण्डधारणम् । (गो० २, ५)

व्रतैः सावित्र्यादिभिः । होमैः सायंप्रातरग्निकार्यैः । त्रैविद्याख्येनव्रतेन प्राधान्यात् पृथगुपदिष्टेनेज्यया ब्रह्मचर्या-
वस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया पुत्रैर्महायज्ञैः वैश्वदेवादिभिः यज्ञैरग्निष्टोमादिभिर्ब्रह्मप्राप्तियोग्यातनुः तत्स्थआत्मा क्रियते
ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षावाप्तेः ॥ २८ ॥ **प्राङ्नाभिरिति** । नाभिच्छेदनात्पूर्वपुंसोजातकर्माख्यः संस्कारोविधीयते ।
अस्य च शिशोस्तदानीं प्रतिददामिमधुनोघृतस्येत्येवमादिमन्त्रयुक्तं हिरण्यमाक्षिकं घृतानां प्राशनं कार्यम् । पुंसो ग्रहणं पुं-
सकव्यावृत्त्यर्थम् । यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनामिति नपुंसकस्य दारदर्शनात् । ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा इति
च श्रोत्रियत्वे सति श्राद्धभोजनप्राप्तेः प्रतिषेधदर्शनात् रुयर्थत्वे तस्य प्रमाणं नास्ति । तथा चामन्त्रिकात्विति स्त्रीणाम-
प्राप्तिवक्ष्यति ॥ २९ ॥ **नामधेयमिति** । जातकर्मेति प्रसुतत्वात् जन्मप्रभृति दशमेऽहनि द्वादशे वा प्रशस्ते वान्यस्मिन् नव-
म्यादिरिक्ताहोवर्जिते मुहूर्तेऽभिजिदादौ लग्ने पुण्यनक्षत्रे च ज्योतिःशास्त्रगुणयुक्तेऽस्य शिशोर्नामकारयेदसामर्थ्ये । सति
शक्तौ त्वात्मनैव कुर्यात्पिता नाम करोति इति गृह्यश्रवणात् पूर्वकालासंभवे उत्तरोत्तरकालाश्रयणं कर्तव्यमिति क्रमप्रयो-
जनाभावात् । एवमुत्तरत्रापि कालविकल्पेषु विज्ञेयम् ॥ ३० ॥ तच्च **माङ्गल्यं ब्राह्मणस्येति** । मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकान्ये-
षां यथाक्रमं भद्रशक्तिधनदीनकादीनि नामानि स्युः ॥ ३१ ॥ उपपदनियमार्थमाह **शर्मवद्ब्राह्मणस्येति** । शर्मरक्षापुष्टि-
प्रेष्यवाचकान्येषां यथाक्रमं शर्मपालपुष्टिदासान्युपपदानि स्युः । उदाहरणानि भद्रशर्मा शक्तिपालो धनपुष्टो दीनदास इति ॥ ३२ ॥
स्त्रीणामिति । सुसुखोच्चारणमक्रूरार्थवाचि विस्पष्टार्थमनःप्रोतिकरं मङ्गलवाचि दीर्घाक्षरान्तमाशीर्वाचकेनाभिधानेन शब्देन
संसक्तं नाम स्त्रीणां कार्यम् । यथा अमरदेवी इति ॥ ३३ ॥ **चतुर्थे** इति । चतुर्थे मासि बालस्य गृहान्नीष्क्रमणं कर्तव्यम् । षष्ठे चान्न-
प्राशनं यथाकुलधर्मत्वेन मङ्गलमिष्टं यथा नाम्ना स्वाम्याद्युपपदपरिग्रहः तथा कर्तव्यं पूर्वोक्तं च ॥ ३४ ॥ **चूडाकर्मेति** । द्विजाती-
नां प्रथमे वर्षे तृतीये वा चूडाकरणं धर्मतो धर्मेणादृष्टार्थं कार्यम् । अथ्यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारविशिखा इवेति श्रुतिलिङ्गात् । अने-
नैतद्दर्शयति यदेवंप्रायः वेदलिङ्गमूलाः स्मृतय इति ॥ ३५ ॥ **गर्भाष्टममिति** । गर्भग्रहणसंवत्सरादष्टमे संवत्सरे ब्राह्मणस्योपनयनमे-
वोपनायनं मौञ्जीबन्धनं कर्तव्यम् । एवं गर्भैकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥ **ब्रह्मवर्चसकामस्येति** । अध्ययनविज्ञा-
नाद्यति शयकृतं तेजो ब्रह्मवर्चसं बालस्य विशेषविज्ञानाभावात् तद्युक्तः पुत्रो मे भवेदित्येवं विधितृकामनाफलास्पदत्वात् पुत्रोऽप्युप-
दिश्यते ब्रह्मवर्चसकाम इति तस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमेऽब्दे उपनयनं कार्यम् । एवं क्षत्रियस्य हस्त्यश्वबाहुवीर्यादिबाह्याभ्यन्तर-
बलार्थिनो गर्भषष्ठे वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे गर्भसंवत्सराणामेव प्रकृतत्वात् ॥ ३७ ॥ अनुकल्पमाह **आषोडशा-**
दिति । छन्दःसुपादाक्षरस्तदब्दसमवाये उपनयनमिति हारीतस्मरणात् । आङोऽभिवृद्ध्यर्थत्वेन षोडशवर्षयावद्ब्राह्मणस्य सा-
वित्र्यनुवचनसाधनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति । द्वाविंशत्यावत्क्षत्रियजातीयस्य । चतुर्विंशत्यावद्वैश्यस्य उपनयनं च पुरुष-
स्य संस्कारः कार्यः । शरीरसंस्कार इति आम्नानान्तु तदनन्तरं वेदाध्ययनदर्शनात् ब्रह्मसंस्कारस्य भ्रान्तिः कार्या तत्रानुमा-
निकत्वात् ॥ ३८ ॥ **अत ऊर्ध्वमिति** । एते यथाकालं यो यस्योपनयनकालस्तत्रोपकल्पितेऽप्यसंस्कृताः सन्तोऽस्मात्कालात् ऊ-
र्ध्वसावित्रीपतिता उपनयनभ्रष्टाः शिष्टविगर्हिताः सन्तो ब्राह्म्यसंज्ञा भवन्ति । संज्ञाविधानं ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वेत्येवमादिव्यवहारा-
र्थम् ॥ ३९ ॥ यावद्विधिवद्यथा शास्त्रमेते अपूताः कृतप्रायश्चित्तान् भवन्ति तावदेतैः सहापद्यपि कदाचित् अध्ययनकन्यादानादीन्
संबन्धान् ब्राह्मणो नाचरेत् ॥ ४० ॥ **काष्णरौरववस्तानीति** । काष्ण इति सामान्याभिधानेपि रुर्वाख्यमगसाहचर्यात् रु-
णमृगरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचारिणः उत्तरीयाणि वसीरन् चर्माणि उत्तरीयाणीति गृह्यवचनाच्च शणक्षुमोर्णामया-
न्यर्थात्परिधानीयानि वासांसि वसीरन् । आनुपूर्वग्रहणं क्रमार्थं शाणक्षौर्मंचा ब्राह्मणस्येति गृह्यदर्शनादेतयोर्ब्राह्मणगतत्वा-

श्रान्त्या विषमसङ्ख्यत्वे सति यथाक्रमसंबन्धात् ॥४१॥ मौञ्जीति । मुञ्जाख्या कक्षमयी त्रिगुणा समगुणा अपरुषा ब्राह्मणस्य मेखला कार्या । क्षत्रियस्य तु मूर्वामयी ज्या धनुर्गुणो मेखला कार्या । अत्र च ज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वं नास्ति पूर्वासांगांधिषु तथा प्रसिद्धे वैश्यस्य शणसूत्रमयी । अत्र च त्रैगुण्यं अनुवर्तते गुणानामपेक्षणात् गृह्यस्मृतौ च गुणान्नात् ॥४२॥ मुञ्जालाभइति । त्रयाणां ब्रह्मचारिणां प्रकृतत्वादभावस्य तुल्यत्वात् कौशादीनां बह्वीनां उपादानं मुञ्जालाभे मुञ्जालाभइति व्याचक्षते । मुञ्जालाभावे कुशादिभिर्यथाक्रमं ब्राह्मणादिभिः कर्तव्याः कुशादयस्तृणविशेषाः एताश्च त्रिगुणेन ग्रन्थिनैकेन त्रिभिर्वापञ्चभिर्वा कार्याः । वाशब्दात् ग्रन्थीनां विप्रादिभिः क्रमसंबन्धाभावः ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यास्त्वपि भवति वित्तस्य समोऽसि दैव्यो ग्रन्थिरसि माविश्रंसइति ग्रन्थिकृत्वेति लौगाक्षिणा मुख्यासु ग्रन्थ्यान्नात् ग्रन्थिसङ्ख्याभेदं च त्रैविद्यविदः स्मरन्ति ॥ ४३ ॥ कार्पासमिति । भाविन्युपवीतसंज्ञा यस्य विशिष्टग्न्यासस्य तद्विप्रादीनां कार्पासशणोर्णामयं यथाक्रमं कार्यं त्रिवृत् त्रिगुणं सत् ऊर्ध्ववृत्तं दक्षिणावर्तचलितम् ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणाइति । ब्राह्मणस्य बैल्वः पालाशो वा दण्डइत्यादिवसिष्ठस्मरणात् । प्रतिगृहेऽस्ति तदण्ड इति चेहैव दर्शनात् । विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ बैल्वपलाशवटखदिरपीलूदुंबराख्यवृक्षाणां ब्राह्मणादयोऽर्हन्ति ॥ ४५ ॥ केशान्तिकइति । केशललाटनासिकासभीपप्रमाणायथाक्रमं ब्राह्मणादीनां दण्डाः कार्याः ॥ ४६ ॥ ऋजवइति । ते दण्डा मृष्टनिश्छिद्राभीषणीयाकाररहिताः सत्वचः अग्निदोषशून्याः स्युः । न च तैः किञ्चिद्भूतजातं उद्देजनीयम् ॥ ४७ ॥ प्रतिगृह्येति । आनुमिष्टं संस्तृतं दण्डं गृहीत्वा दित्यं चाभिध्यायाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य भैक्ष्यं यथाशास्त्रं चरेत् ॥ ४८ ॥ कथमित्याह भवत्पूर्वमिति । भवति देहित्वेवं भवच्छब्दपूर्वभिक्षाप्रार्थनावक्रयं ब्राह्मण उच्चारयेत् । एवं भिक्षां भवति देहीति भवन्मभ्यंक्षत्रियः । भिक्षां देही भवतीति भवदुत्तरं वैश्यः ॥ ४९ ॥ मातरमिति । मातुर्भगिनी मातृष्वसा प्रथममुपनयनाङ्गभूतं भैक्षमेतां याचेन्नान्यां या च प्रत्याख्यानेन ब्रह्मचारिणं नावमानयेत् । निजा सोदरा ॥ ५० ॥ समाहृत्येति । तद्भैक्ष्यं यावदर्थं नृमिपरिमाणममायया कदन्तपरिहारेण बहुभ्य आहृत्य गुरवे निवेद्य तेनानुगृहीतं सदा चम्य शुचिः सन् प्राङ्मुखोऽश्रीयादिति दिङ्निर्गमः । आचम्य उपस्पृश्य द्विजो नित्यमिति वक्ष्यमाणविध्यनुवादस्तत्र खानिचेत्यादिनास्य विशेषस्य चोदित्यमाणत्वात् ॥ ५१ ॥ काम्यमिदानीमाह आयुष्यमिति । आयुषे हितमन्नं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इति लिङ्गर्थोऽयं द्रष्टव्यः । अन्यथानर्थक्या देवं चायुष्कामः प्राङ्मुखो भुङ्क्ते उक्तं भवत्येवं यशसे हितं दक्षिणामुखः श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः ऋतं सत्यं तत्फलहेतुत्वादनममृतं उदङ्मुखो भुङ्क्ते ॥ ५२ ॥

[सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितं ॥ नान्तराभोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ १ ॥]

उपस्पृश्येति । सर्वदा ब्रह्मचर्यादूर्ध्वमपि द्विज आचम्यानं समाहितोऽनन्यमना भुञ्जीत । भुक्त्वा च यथाशास्त्रमुपस्पृशेत् अग्निश्च खानीन्द्रियच्छिद्राणि खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीति गौतमस्मरणात् । शिरस्यानि संस्पृशेत् । उपस्पृशेदित्युक्त्वा खानि च संस्पृशेदिति यत्पृथगाहातो वसीयते । यदुपस्पर्शनाद्यमनशब्दाभ्यां त्रिरभ्युक्षणमात्रं प्रधानं उच्यते स्वस्पर्शनादिकावितिकर्तव्यतेति । तथा चाचमनमिति भक्षणार्थेनैव धातुसमारख्यानात् ॥ ५३ ॥ पूजयेदिति । सर्वदानं पूजयेद्देवतात्वेन प्राणार्थत्वेन च ध्यायेदनिन्दयं श्वेतदन्नमद्यात् । दृष्ट्वा च तुष्येत्प्रसीदेच्च । हेत्वन्तरजमपि खेदं जह्यात् प्रतिनन्देत् । श्रद्धयान्नित्यमेतन्मे स्यादित्येवं सर्वशः सर्वप्रकारम् ॥ ५४ ॥ पूजितमिति । यस्मात्प्रपूजितमन्नं सामर्थ्यवीर्यं च ददाति अपूजितं च तद्भुक्तं उभयं नाशयति तस्मात्पूजितमद्यादिति प्रकृतस्तुतिः फलार्थत्वेन नित्यतापत्तेः ॥ ५५ ॥ नोच्छिष्टमिति ।

उच्छिष्टं कस्यचिदपि न दद्यात् । तथान्तरा सायंप्रातःकालयोर्मध्ये नाद्यात् सायंप्रातर्भोजनस्यौचित्यं प्राप्तत्वादन्तरा-
शब्दस्य वा मध्यवाचित्वादेवं लभ्यतेऽतिमात्रभोजनं न कुर्यात् । उच्छिष्टश्च न क्वचित् गच्छेत् ॥ ५६ ॥
अनारोग्यमिति । यस्माद्रोगहेतुत्वात् अनारोग्यकृदिति च प्राणहरं विष्टाधिकाद्युत्पादादप्यनायुष्यं च अस्वर्ग्यं च
दृष्टार्थजनकत्वेनापि शास्त्रनोदनासामर्थ्यादतिक्रमेण कर्मान्तरार्जितस्वर्गोपभोगप्रतिबन्धत्वादपुण्यं च तद्धेतुत्वाल्लोकविद्वि-
ष्टं च बहुभोजनमवलोक्य गर्हणं तत्परिवर्जयेदिति संभूतदोषकथनेन प्रकृतिनिन्दार्थवादो विद्वेषणार्थः ॥ ५७ ॥
ब्राह्मेणेति । ब्राह्मेण तीर्थेन प्राजापत्यदैवाभ्यां वा विप्रो यावज्जीवमुपस्पृशेत् पित्र्येण पुनः कदाचिदिति नित्यानु-
वादइतरस्तुत्यर्थाविधानादेव पित्र्यस्याप्राप्ते विप्रग्रहणं क्षत्रियादिप्रदर्शनार्थं उपस्पृश्य द्विजो नित्यमिति एतयोरपि प्र-
कृतत्वात् ॥ ५८ ॥ अर्थसिद्धत्वाल्लक्षणमाह **अङ्गुष्ठमूलस्येति** । ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि भवन्ति इति
प्रचेतसः स्मरणात् । दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मंतीर्थं प्रचक्षते । कायमङ्गुलीनामूलेऽपि दैवमङ्गुलीनामेवाग्रश-
ब्दस्य साकाङ्क्षत्वात् पित्र्यंतयोरधः तयोरित्यस्यापि साकाङ्क्षत्वात् प्रकृतेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिना संबन्धः ॥ ५९ ॥ **आचमन-**
स्यालौकिकत्वात् स्वरूपमाह **त्रिरिति** । प्रथमं त्रीन्वारानपस्तीर्थेनाचमेत्ततः आस्यंद्वौ वारौ अपि शोधयेत्तदनु च
खानि इन्द्रियच्छिद्राणि अद्भिः स्पृशेत् ततः आत्मस्थानं हृदयं अथोशिर इति ॥ ६० ॥ **अनुष्णाभिरिति** । अ-
श्रुताभिरिति शङ्खस्मरणात् अग्निसंपर्करहिताभिः फेनशून्याभिरद्भिरुक्तेन तीर्थेन विद्वान् शुद्धिकाम एकान्ते शुचौ
देशे प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा चामेत् ॥ ६१ ॥ किंप्रमाणा आप आचामेदित्यत आह **हृद्भाभिरिति** । हृदयप्रा-
भाभिरद्भिर्विप्रः शुध्यति । कण्ठप्राभाभिः क्षत्रियो वैश्यः प्राशिताभिस्तालुगताभिर्हृत्कण्ठतालुगाभिरिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्
शूद्रोऽन्ततः आचमनस्य प्रकृतत्वात् जिह्वास्यांते स्पृष्टाभिः । उपवीत्यादीनामप्रसिद्धत्वात् लक्षणमाह **आचमनाव-**
सरे चोपवीतस्याचमनाङ्गत्वार्थम् ॥ ६२ ॥ **उद्धृत इति** । कार्पासमुपवीतं स्यादुक्तलक्षणं उपवीते कण्ठसज्जने
कण्ठप्रक्षिप्ते सति निवीती भवत्येवंस्थिते सति उद्धृते दक्षिणे बाहवुपवीती भवति । वामउद्धृते प्राचीनावीत्ये-
वं लक्षणद्वयप्रसिद्ध्यर्थमिहैतन्निवीतलक्षणमनुष्यकार्यार्थं च निवीतमनुष्णाणामिति श्रुतेः । प्राचीनावीतीति संज्ञा वृत्तानु-
रोधात् प्राचीनमावीत्युक्तमेतच्च पित्र्ये कर्मणि ॥ ६३ ॥ **मेखलामिति** । विनष्टानि मेखलादीनि अप्सु प्रक्षिप्यान्या-
नि समन्त्रकाणि गृहीयात्तानि । तथा च बौधायनेन सर्वेषां मन्त्रआम्नातः मेखलादिभिश्च शास्त्रवद्ग्रहणैः सह प्र-
तिपत्तिनियमात् गृहीतान्यानि मन्त्रवदिति च कमण्डलोरप्युक्तत्वात् कमण्डलोरप्युदकार्थं शास्त्रवद्ग्रहणमित्यव-
सीयते । पुनर्ग्रहणाच्चोपनयनोत्तरकालमप्येषामनुवृत्तिरनुमीयते नोपनयनगतैव ॥ ६४ ॥ **केशान्त इति** ।
केशान्ताख्यः संस्कारो ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं षोडशद्वाविंशचतुर्विंशेषु वर्षेषु विधीयते ॥ ६५ ॥ **प्राङ्नाभिर्वर्धनात्पुं-**
स इति । पुंग्रहणस्य रुयर्थत्वे प्रमाणाभावात् स्त्रीणामप्राप्तइत्यत आह **अमन्त्रिकेति** । एषा सकलसंस्कारप-
द्धतिः कालक्रमानतिक्रमेण स्त्रीणां संस्कारार्थमन्त्रवर्जिता कार्या ॥ ६६ ॥ **एवमुपनयनेऽप्यमन्त्रके** प्राप्त आह
वैवाहिक इति । यद्विवाहविधानंतदेवासां वैदिकसंस्कारोपनयनस्थाने पतिसेवा च गुरुशुश्रूषास्थाने गृहकृत्यं चाग्नि-
परिचरणस्थाने ॥ ६७ ॥ **एष इति** । एष द्विजातीनामुपनयनभवो विधिरुक्त उत्पत्तेर्व्यञ्जकप्रकाशक्रोधात् स्यात्पुनरीत-
स्याज्ञातसमत्वात् पुण्यहेतुत्वात्पुण्यः । इदानीं उपनीतस्योपनयनकर्मणि संबन्धस्तच्छृणुत ॥ ६८ ॥ **उपनीये-**
ति । गुरुः शिष्योपनयनं कृत्वाऽऽदौ प्रथमतएव शौचं शिक्षयेत् अशुद्धस्य सर्वत्रानधिकारात् । तत आचारं
प्रत्युत्थानादग्निकार्यं च सायंप्रातरग्निसमित्प्रक्षेपादि सान्ध्यकर्मानुष्ठानं च शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥ **अध्येष्यमाण इति** ।

प्रत्यासन्नाध्ययनः शिष्यः कृतशास्त्रचोदितेति कर्तव्यतायुक्ताचमनः कृतवक्ष्यमाणब्रह्माञ्जलिः । अस्थूलवसनः सन्
जितेन्द्रियउदङ्मुखोऽध्याप्यः ॥ ७० ॥ ब्रह्मारम्भइति । आन्वहिकवेदापाठारम्भान्तयोः सदाहरहः गुरोः पादोपसंग्र-
हणकं कर्तव्यं । संहतौ च कच्छपके इति प्रसिद्धसंनिवेशेन हस्तौ कृत्वा ध्येतव्यं यस्मात्सब्रह्माञ्जलिशब्देनोच्यत इत्यु-
च्यतेऽपिभिः स्मृतः इत्यलौकिकत्वात् ब्रह्माञ्जलिस्वरूपनिरूपणम् ॥ ७१ ॥ कथंपुनः पादोपसंग्रहणकं कर्तव्यमित्यत आह व्य-
त्यस्तपाणिनेति । इतरेतरदिगर्पितहस्तेन गुरोः पादोपसंग्रहणकं कर्तव्यं । वामेन च हस्तेन वामपादः स्पर्शनीयः दक्षि-
णेन तु दक्षिणः ॥ ७२ ॥ **अध्येष्यमाणमिति** । प्रत्यासन्नाध्ययनं शिष्यं अनलसोगुरुः सर्वकालमधीष्व-
भो इति ब्रूयात् । विरामोस्त्विति चोक्तानन्तरमध्यापनान्निवर्तेत ॥ ७३ ॥ **ब्राह्मणइति** । वेदपाठस्यार-
म्भान्तयोरोंकारं सर्वदा ग्रहणार्थाध्यापनकालात्कालान्तरेपि कुर्यात् । यस्माद्यस्य ब्रह्मणः पूर्वमोनकृतस्तत्
स्रवति गृहीतमपि विस्मृत्य गच्छति परस्ताच्च विशीर्यते । यस्य न कृतस्तद्विशीर्यते नैव गृह्यते ॥ ७४ ॥
प्राक्कूलानिति । प्राणोपस्पर्शनंदर्भैः प्राक्कूलेष्वासनंचेति गौतमस्मरणात् । प्राग्येषु च दर्भेष्व्वासीनोऽतएव च पवित्रै-
र्दर्भैरेव प्राणस्थानाद्धृदयस्पृष्टैः । पवित्रीकृतप्राणायामैश्च श्वासनिरोधरूपैस्त्रिभिः प्राणायामः त्रिपञ्चदशमात्रा इति गौत-
मोक्तप्राणायामैः पवित्रीकृतः । ततश्च अकारं पूर्वोक्तं कर्तुयोग्यो भवति ॥ ७५ ॥ ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादित्यस्यार्थवा-
दमाह **अकारमिति** । त्रिभ्य इति । अकारोकारमकारात्मकः किलोंकारः एतच्चाक्षरत्रयं वेदत्रयात्सारभूतं प्रजाप-
तिरुद्धृतवान् । तथा भूर्भुवः स्वरित्येतच्च महाव्याहृतित्रयमुद्धृतवानिदं चेयं व्याहृतिस्तुतिः । अध्ययनकाले तद्विधानार्थात्राक-
स्मात् स्तुतिः वर्तते इति प्रयोजनात् तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः सवितृदेवताकायाऋचः पादंपादं यथाक्रमं त्रिभ्य एव वेदेभ्यः
परमेष्ठी हिरण्यगर्भः प्रजापतिः उद्धृतवानित्ययमप्यध्ययनकालः विध्यर्थः सावित्र्यर्थवादः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ **एतदिति** ।
एतदोंकाराख्यमक्षरमेतांच सावित्रीं भूर्भुवः स्वरित्येतद्याहृतिपूर्विकां वेदार्थज्ञो विप्रः सन्ध्ययोरुपनिषत्सु समस्तवेदपुण्येन संबध्यते ।
इति विद्वान् ब्राह्मणः सन्ध्याजपसंभूतफलमाहात्म्यकथनेन प्रकृत विधित्रयस्तुतिः ॥ ७८ ॥ **सहस्रकृत्वइति** । एतत्रयंसह-
स्रवारान् अहर्मासं यावद्ब्रह्मिर्ग्रामात् द्विजोभ्यस्य महद्ब्रह्महत्याद्यपि पापमपनुदति । जीर्णचर्मैव सर्पइति । रहस्यप्रायश्चित्तगत-
माहात्म्यकथनेन प्रकृतविधित्रयस्तुतिः ॥ ७९ ॥ **एतयेति** । एतया ऋचा सावित्र्या वियुक्तो वेदाध्ययनाभावादुपनयन-
काले चात्मीययोपनयनाख्यक्रियया वियुक्तो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातीयो निन्द्यतां शिष्टविषये प्रामोतीत्यनुष्ठाननिन्दाद्वारेण
विधित्रयोपनयनयोः स्तुतिः ॥ ८० ॥ **अंकारपूर्विकाइति** । अंकारपूर्विकास्ति एता भूराद्यामहाव्याहृतयोऽव्यया अविना-
शिन्यः तत्फलस्य दीर्घकालत्वात् पादत्रयमुक्त्वा चैषा तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्रह्मणो मुखं वेदप्राप्तिद्वारं विज्ञेयमतः
स्वाध्यायमादावेतदध्ययेमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ८१ ॥ **यइति** । य एतां सावित्रीप्रत्यहं त्रीणि वर्षाण्यनलसो धीते
स वायुरिव सर्वत्राप्रतिहतगतिः खमूर्तिमानाकाशरूपः सन् सर्वव्यापित्वात्परब्रह्म परमात्मलक्षणमाभिमुख्येन
प्रामोतीति जपमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधिस्तुतिः ॥ ८२ ॥ **एकाक्षरमिति** । अंकाराख्यमेतदेकाक्षरंपरं-
ब्रह्म शब्दपरं ब्रह्मणो वेदान्तदृष्टयोप्राणायामः रुच्छादितपोभ्यः प्रकृष्टतपः सावित्र्याः प्रकाशादन्यत्प्रकृष्टं जपनी-
यं नास्तीत्येवं प्रकृतोंकार प्राणायामसावित्रीविधीनां स्तुतिः । मौनात्सत्यं विशिष्यते । मौनमनृतदोषपरिहारातिरेकेण
सत्यवचनेनाभ्युदयोत्पादादिति स्तुतिप्रसङ्गेन सत्याभिधानस्तुतिः ॥ ८३ ॥ **क्षरन्तीति** । सर्वाणि वेदचोदितानि
होमयागानुष्ठानानि नश्वराणि तत्फलक्षयत्वात् । अक्षरंपुनरेतदोंकाराख्यं अक्षयं ज्ञेयं तदर्थभावनाद्वारेण ब्रह्मावाभ्याख्य-

स्य फलस्याक्षयत्वात् । ब्रह्म च प्राजापत्याख्यम् । एतदेव शब्दार्थयोर्वेदान्तदृष्ट्योत्पादितवैदिककर्मनिन्दया प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ८४ ॥ विधियज्ञादिति । बाह्यव्यापारसंपाद्याद्यग्निष्टोमादेर्जपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः दशगुणफलत्वात् । सएव चोपांशुर्यपरोन शृणोति सशतगुणोमनोव्यापारसंपाद्यश्चसहस्रगुणइत्यभ्यासातिशयापेक्षया द्रव्यत्यागादपि चान्तःसंयमस्य दुःसहत्वात् वैदिककर्मफलाधिक्येन जपमाहात्म्यकथनंप्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ॥ ८५ ॥ यइति । येपाकयज्ञादयश्चत्वारोज्योतिष्टोमादिविधियज्ञसहितास्तेसर्वेजपयज्ञस्य षोडशभागमूल्यार्थेनलभन्तइति श्रौतस्मार्तकर्मनिन्दया इदं आत्मज्ञानवान् प्रकृष्टफलदर्शनेन जपमाहात्म्यकथनं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ॥ ८६ ॥ जप्येनैवत्विति । जप्येनैव ब्राह्मणोमोक्षंप्राप्नुयादत्र संशयएव नास्ति कथमल्पप्रयासेन महत्फलंप्राप्यतइति । द्रव्यत्यागादप्यन्तःसंयमस्य दुष्करत्वात् । एवंच कुर्यादन्यत्तादर्थ्येन ज्योतिष्टोमादिकमसौ कर्म यदि वा न कुर्यात् यतः सर्वभूतोपकाररतोब्राह्मणः स्यादितिशास्त्रेणोच्यते । अग्निष्टोमीयादिवधेन कुतोमैत्रीति एवंश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानाशक्तोजप्यपरः पुरुषः संसिद्धयनुवादोयं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थः ॥ ८७ ॥ इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणांचक्षुरादीनांविषयेषु रूपादिषु अपहारिषु च उपभोगार्थमाकर्षणशीलेषु यथेच्छंप्रवर्तमानानानियमने प्रयत्नंकुर्यात् । यथाशिक्षितः सारथी रथ्यारब्धानामश्वानानियमने यत्नंकरोति ॥ ८८ ॥ एकादशेति । यानि पूर्वे मन्वादयोविद्वांसः इन्द्रियाण्युक्तवन्तः तानि यथावत्कात्स्न्येनानुपूर्वशः क्रमेण सम्यक् यथारूपंबुध्यथ तथावक्ष्यामि ॥ ८९ ॥ तानि च श्रोत्रमिति । त्वक्कर्मतास्थ्यादत्रस्पर्शनेन्द्रियत्वगुच्यते चक्षुषीत्याधिष्ठानभेदाद्विवचनम् । श्रोत्रादौ च तदाधारशक्त्यैक्यालंबनमेकवचनम् । पायुरपानं उपस्थःलिङ्गं वाक्शब्दाभिव्यञ्जकशरीरैकदेशः ॥ ९० ॥ बुद्धीन्द्रियाणीति । एषामध्यात् श्रोत्रादीनिक्रमेण पञ्चबुद्धेः शब्दादिविषयविज्ञानस्य जनकानि पञ्च पाय्वादीनि विसर्गादिकर्मार्थानि मन्वादयः कथयन्तीति कार्यभेदाद्गर्गद्वयविभागः ॥ ९१ ॥ एकादशमिति । मनः स्वगुणेन संकल्पाख्येन शुभाशुभत्वभावेनोभयरूपमत्रैकादशंविज्ञेयम् । यस्मिन्वशीकृते सत्येतौ पञ्च परिमाणौ वर्गौ वशीकृतौ भवतः मनोव्यापारमूलत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेः ॥ ९२ ॥ अधुनेन्द्रियसंयमप्रयोजनमाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणांविषयशक्त्या दृष्टादृष्टदोषनिश्चितंपुरुषः प्राप्नोति तान्येव संयम्य पुनर्दृष्टादृष्टपुरुषार्थसिद्धिनिश्चयेन प्राप्नोति ॥ ९३ ॥ अथोपभोगनृणयाकिमिन्द्रियाणांविषयनिवृत्तिर्नोच्यते किंशक्तिनिषेधेनोच्यतइत्यतआह नजात्विति । न कदाचिदभिलाषः काम्यमानानामर्थानां उपसेवनेन निवर्तते । प्रत्युताज्यादिनाग्निरिवाधिकतरंवृद्धिमेति ॥ ९४ ॥ एवंच यइति । यः कामान्सकलान् सेवेत योवा केवलाननुपभुक्त्वैव त्यजेत्तयोः सर्वकामोपभोगादपि परित्यागोविशिष्यते । यस्मादुपभुक्तपूर्वेष्वपि असति चित्तसंयमे पुनरुपभोगेच्छा जायते तदसंपत्तौ चावश्यंभावि दुःखंतस्मान्मूलतएव नृणात्यागोवरः ॥ ९५ ॥ एवंहि विषयशून्यदेहावस्थानमात्रउपायइत्यतआह नेति । एतानीन्द्रियाणि विषयासक्त्या प्रकृष्टदोषजनकानि न तथा रूपादिविषयानुपभोगेन सम्यक् नियन्तुंशक्यन्ते । यथा विषयगतदोषभाषनाविज्ञानेन नित्यकालंनियन्तुंपार्यते ॥ ९६ ॥ वेदाइति । जपदानस्नानयागादिकृच्छ्रादीनि दुष्टचित्तस्य नकदाचित् संपन्नानि भवन्तीति ॥ ९७ ॥ श्रुत्वेति । यः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्नासिकेनेष्टान् शब्दस्पर्शरसरूपगन्धान् उपलभ्य नहर्षमुपैति कुत्सितांश्चोपलभ्य नग्लानिमेति सजितेन्द्रियोबोद्धव्यः ॥ ९८ ॥ सकलेन्द्रियविषयस्य संयमे यत्नः कार्यः यस्मात् इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां मध्यात् यदि पुनरेकमपीन्द्रियंयथेच्छंस्वविषये प्रवर्तते तदा स्वेन्द्रियान्तरसंयमविज्ञानमपि नश्यति यथोदकपरिपूर्णाच्चर्मणः एकपादानावरणात् सर्वम-

म्भोनिःसरति ॥ ९९ ॥ यतएवमसंजितेन्द्रियमनस्कस्य नवेदादिसिद्धिः तस्मात् वशइति । शक्त्या शरीरमपीडयन्निन्द्रियसमूहंविजित्य मनश्च नियम्य सर्वान्वेदाधिगमादीनर्थान् संपादयेत् ॥ १०० ॥ सज्योतिषाज्योतिषां दर्शनात् वाग्यतइति गौतमस्मरणात् सनक्षत्रकालादारभ्य पूर्वामिति । यद्यप्यत्र तिष्ठत्यास्यापरोविधिः प्रत्ययः श्रूयते । तथाप्युपलभ्यमानश्रुतिमूलत्वात् यज्जपोत्रप्रधानंस्थानासनयोस्त्वङ्गता । तथा च यच्च वेदब्राह्मणे जपतेरेवपरो विधिप्रत्ययः श्रूयते । यदाहाथातः सन्ध्योपासनविधिः (?) व्याख्यास्यामः इत्युपक्रम्य पूर्वोसन्ध्यांस्थितः सन् सावित्रीमेतदक्षरमेतांच जपन् व्याहृतिपूर्विकांसन्ध्ययोरिति दर्शनात् । प्रणवव्याहृतिपूर्विकांजपेदादित्यदर्शनंयावदिति वाक्यार्थः पश्चिमांपुनरासीनः सावित्रीजपेदुक्तगौतमीयात् सदर्ककालादारभ्य सम्यक् नक्षत्रदर्शनात् यावत् ॥ १०१ ॥ पूर्वामिति । पूर्वोसन्ध्यांतिष्ठन् सावित्रीजपन् संचितं प्रतनुराभ्युत्पन्नं पापमपनुदति सर्वापनोदने प्रायश्चित्तकाण्डानर्थक्यात् । एवं पश्चिमसन्ध्यायामुपविष्टोजपन् दिवाकृतपापमपहन्ति ॥ १०२ ॥ एवं कथंचिदकृतैः सोऽननुष्ठानप्राप्तौ नित्यतामाह नैति । यः पुनः पूर्वोसन्ध्यांनानुतिष्ठति योवा पश्चिमांनोपास्ते सोऽध्ययनदानादिद्विजकर्मणः सर्वस्माच्छूद्रवत्परिहरणीयः । इत्येवंनिन्देयमवश्यानुष्ठानार्था ब्रह्मयज्ञविध्यर्थं ब्रह्मचारिणामनुदिनमाह ॥ १०३ ॥ अपामिति । ग्रामाद्वहिर्विविक्तप्रदेशंगत्वा नियतः शुचिः समाहितः संयतमनानित्योयंब्रह्मयज्ञविधिरित्येवमास्थितः उत्पन्नास्थअपां समीपे मत्त्रान्तरपाठात् सावित्रीमपि जपेत् । स्वाध्यायविधिवत्प्रकरणान्तरेणानध्यायाम्नानाद्वेदेदाङ्गोच्चारणमात्रधर्मत्वात् ॥ १०४ ॥ शंकायांब्रह्मयज्ञादावप्यनध्यायप्राप्तावाह वेदोपकरणइति । वेदोपकारके निरुक्तादावङ्गे नित्यभवे च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञाख्ये होमार्थमन्त्रोच्चारणे वानध्यायानुरोधोनास्ति । वेदोपकरणादीनांप्रसंगाच्चलाघवार्थमनभिधानम् । हि शब्दआगमप्रसूचकः ॥ १०५ ॥ अत्रार्थवादमाह नैत्यकइति । नैत्यकएकस्मिन्ब्रह्मयज्ञेऽनध्यायोनास्ति यस्मात् ब्रह्मसत्रं तन्मन्वादिभिः स्मृतम् । अतःसततप्रवृत्तगवामयनादिसत्रतुल्यत्वात् सर्वदैव तदनुष्ठेयम् । किमस्यसत्रसादृश्यमित्यतआह ब्रह्माहुतिहुतमित्यादि सत्रंसोमाहुत्याहुतंभवतीदमपि वेदोच्चारणाहुत्या हुतंब्रह्माहुतिरिवाहुत्यर्थत्वात् पुण्यहेतुत्वाच्च । सत्रतुल्यंसत्रंचप्रदानार्थेन वषट्कारेण युक्तंभवतीदमपि अनध्यायाध्ययनादनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥ यइति । एवंब्रह्मयज्ञाख्यंस्वाध्यायमरण्ये गमनाद्युक्तविधानेन संयतमनाः शुचिः सन्यः संवत्सरमधीते तस्यैषपयोदधिघृतमधूनि नित्यंददातीति । एवंच नित्यत्वेपि फलकामनया फलमप्यतोभवति दर्शपौर्णमासवत् ॥ १०७ ॥ अग्नीन्धनमिति । अग्निसमिदाधानभैक्षचरणखट्वाद्यशयनगुरुगृहोपलेपनाद्यात्मकगुरुहितानि समावर्तनाख्यव्रतकालंयावदुपनयनकालोत्तरकालंद्विजः कुर्यात् । प्रधानानुपयायित्वेनाङ्गानांयावद्ब्रह्मचर्यमेषामनुवृत्तिसिद्ध्यै पुनर्वचनं नियमाय भवतीत्येतावन्त्येवसमावर्तने निवर्तन्ते । अन्यानि पुनः सन्ध्योपासनादीनि आश्रमान्तराविरुद्धानि यावज्जीवंभवन्तीति । तथा च गौतमः उत्तरेषांचैतदविरोधीनि अतएव चैतान्यासमावर्तनात्कुर्यात् यानि पुनरर्वागपि निवर्तन्ते इत्येवंविधिविपरीतनियमोनभवति प्रधानानुवर्तिन्यायबाधप्रसङ्गाच्च ॥ १०८ ॥ आचार्यपुत्रइति । आचार्यपुत्रः परिचर्यापरः विद्याप्रदः धर्मानुष्ठानशीलः मृद्वार्यादिशौचयुक्तः बन्धुः ग्रहणधारणसमर्थः अपणपूर्वमप्यर्थदाता आर्जवोपेतः आत्मनोपनीतः एतेदशधर्मार्थमध्याप्याः । अर्थदः शुश्रूषुर्ज्ञानादध्यापनादपि धर्मोस्ति नियमादृष्टरूपेणेति वचनात् ॥ १०९ ॥ नापृष्टइति । पूर्वोक्तव्यतिरेकेणान्यस्य कस्यचिदधीयानस्य विस्वरादिकृतवतोऽपृष्टोन कथयेन्नापिवितण्डया पृच्छतः किंताहि तत्र जानन्नपि प्राज्ञोबधिरद्वलोके व्यवहरेत् । अत्रार्थवादोनिषेधार्थः ॥ ११० ॥ अधर्मेणेति । उक्तमर्यादातिक्रमेण यः प्राह योवा पृच्छति तयोरन्यतरोयोऽतिक्रमकृत् सन्नियते द्वेषंवा लोके भजते ॥ १११ ॥

पूर्वोक्तनिमित्तानां मध्याद्धर्मादिनिमित्तत्रयस्य उपायत्वं दर्शयितुमाह धर्मार्थाविति । यदध्यापने धर्मोपणपूर्वोवार्थो न भवेत्पणपूर्वकस्य भृतकाव्यापकत्वेन निषिद्धत्वात् परिचर्याध्यापनानुरूपा परिपुष्टं बीजमिवाङ्कुरजननासमर्थं भूप्रदेशे ॥ ११२ ॥ एवं च विद्येति । वरमदत्तविद्येनैव विद्याध्यापनशीलेन मर्तव्यं न पुनः काष्ठायामप्यापद्युक्ताध्याप्याभावेऽप्येनां विद्यामीरिणे ऊषरद्वधर्मादिफलोत्पादनशून्ये वपेत् । अनेन चैतद्दर्शयति यदवश्यं दातव्या विद्येति । अन्यथा कामं विद्ययैव सह मर्तव्यमित्येतदभावसं सूचनमाचार्यसंबन्धेनोपपद्यते । तथा च श्रुतिः ॥ यो ह वै विद्यामधीत्यार्थिनेन ब्रूयात्स-
कार्यहास्यादिति ॥ अस्य प्रतिषेधस्य पुराकल्परूपोयमर्थवादः ॥ ११३ ॥ विद्याब्राह्मणमित्याहेति । यमेव त्विति । विद्या किल विग्रहवती कंचिद्ब्राह्मणमागत्य निधिरिव तवाहमतोरक्षमामित्याह । रक्षा चासूयकमपात्रं मां माध्यापय । तथा सत्यहमतिशयेन तव दृष्टादृष्टकार्यकरणसमर्था भवामि । यं पुनर्भृद्द्वार्यादिशौचयुक्तं नियतं संयतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणम-
स्त्रीसंप्रयोगं जानीयात्प्राधान्यादस्य पृथगुपदेशस्तं विप्रं विद्यानिधिपालनसमर्थमविस्मरणशीलमप्रमादिनमनभ्यासशून्यमध्या-
पयेति ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ब्रह्मेति । अन्यानध्यापयतोऽविस्मरणार्थं चाभ्यस्यतोऽननुज्ञातं ब्रह्म शिक्षेत्स ब्रह्मचौर्ययुक्तो नरकं-
व्रजति ॥ ११६ ॥ लौकिकमिति । लौकिकं दृष्टं हितार्थमायुर्वेदादिकं वैदिकं वेदवेदाङ्गविषयम् । आध्यात्मिकं साङ्ख्य्याद्यध्या-
त्मविद्याविषयं ज्ञानम् । यतः शिष्येत तं पूर्वतदभिभाषणनिरपेक्षवक्ष्यमाणप्रकारेणाभिवादयेत् ॥ ११७ ॥ अत्रार्थवादः सावि-
त्रीसारमात्रइति । यदि विप्रः सुयन्त्रितोऽभिवादाचारानुष्ठानयन्त्रितात्मा भवति तदा सावित्रीमात्रप्रधानोऽपि ताव-
न्मात्राध्येतापि वरं प्रशस्यः न त्वनाचारस्त्रिवेदोऽपि प्रशस्योऽयतोऽसावयन्त्रितत्वात् सर्वाशी सर्वविक्रयी च भव-
ति ॥ ११८ ॥ शय्यासनइति । शय्यासनं यद्दुर्वादिना सेवितं सेव्यमानं वा तत्र नोपविशेत् शय्यासनस्थश्चैनमाया-
न्तं दृष्ट्वा तत उत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥ अत्रार्थवादोभयदर्शनेन ऊर्ध्वमिति । यस्माज्ज्येष्ठ आगच्छति सति कनीय-
सः प्राणा ऊर्ध्वं निर्गन्तुमिच्छन्त्यनाचारेणायुः क्षयात् । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां हेतुभूताभ्यां पुनस्तान् स्वीकरोति तस्मात्तौ
कर्तव्यौ ॥ १२० ॥ अयं त्वपरोत्रैवोपकारदर्शनेन अभिवादनशीलस्येति । अभिवादनकरणत्वभावस्य सर्वदा
वृद्धेषु परिचर्यारतस्यायुः प्रज्ञाख्यातिबलानि चत्वारि वृद्धिमुपयान्ति ॥ १२१ ॥ कथं पुनरभिरवादनं कार्यमित्यत आह-
अभिवादात्परमिति । ज्येष्ठाभिवादनं कुर्वन्निभिवादयइत्येतच्छब्दापरं भद्रनामाहमस्मीत्येवंस्वं नामोच्चारयेत् । विप्रग्र-
हणमिह प्रत्यभिवादवाक्ये च द्विजोपदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥ एवं सर्वत्र त्वनामोच्चारणप्राप्तावाह नाम-
धेयस्येति । नाम्ना उच्चारितस्य सतोऽयदभिवादनमभिवाद्यानबुध्यन्तेऽसंस्कृतत्वादनभिज्ञाये तान्प्राज्ञोऽभिवादयेऽहमित्येवं-
ब्रूयात् । स्त्रियश्चाभिज्ञाअप्येवमेव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥ भोःशब्दमिति । अभिवादने यत्स्वं नाम तदन्ते भोःशब्दं-
कीर्तयेत् । सचाभिवाद्यसंबोधनार्थोऽयत आह नाम्नामिति । यस्मान्नाम्नां या स्वरूपसत्ता सैव भोभावोभोइत्यस्य स-
सत्तेति मन्वादिभिः स्मृतः । अतश्चाभिवाद्यनामस्थानापन्नं तत्संबोधनार्थं भोःशब्दं कीर्तयेत् । तेनाभिवादयेद्भद्रनामा-
हमस्मिभोइत्यभिवादनरूपम् ॥ १२४ ॥ इदानीं प्रत्यभिवादनविधिमाह आयुष्मानिति । अभिवादने कृत आयु-
ष्मान्भव सौम्येत्येवमभिवादयिता वाच्यः । अभिवादयितुश्च नाम्नोन्ते यः अकारादिवर्णो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्स-
प्तुतः कार्यः पूर्वार्थेऽक्षराणि यस्मात्सपूर्वाक्षरो नागंतुकस्ततोऽपकृष्यवा तेनायुष्मान्भवसौम्येति भद्रं इति प्रत्यभिवादरूपम्
॥ १२५ ॥ अत्रार्थवादः यो न वेत्त्यभिवादस्येति । यथाशास्त्रमभिवादनस्य कृतस्य यः प्रत्यभिवादनं कर्तुं

जानाति विप्रोपि किमुतान्यः सविदुषा शूद्रवन्नाभिवाद्यः । तस्मात्प्रत्यभिवादोयंयथाशास्त्रविज्ञाय सम्यक्कर्तव्यइतिस्थितिः ॥ १२६ ॥ प्रत्यभिवादस्तुतिविध्यर्थत्वे प्रकरणोपरोधोनामधेयस्य ये केचिदित्येतद्वन्धश्चप्रत्यभिवादनप्रसङ्गेनान्यमपि प्रत्यभिवादयितुर्धर्ममाह ब्राह्मणमिति । प्रत्यभिवादयिता समागत्याभिवादयितारंब्राह्मणंकुशलमस्तीत्येवंपृच्छेत् क्षत्रजातीयमनामयमिति वैश्यंक्षेममिति । शूद्रं पुनरारोग्यमिति ॥ १२७ ॥ अवाच्यइति । यागार्थंरुतदीक्षः प्रत्यभिवादनार्थं कार्यार्थान्तरंवा नाम्ना कनीयानपि न वाच्यः । किंतर्हिभोदीक्षित भवता यजमानेनेत्येवंभोभवच्छब्दपूर्वयौगिकैः शब्दैरेवंधर्मज्ञोभिभाषेत ॥ १२८ ॥ परपत्नीति । परस्य पत्नी या भवति सा चात्मनोयदि मातृपितृभ्यो योनिसंबद्धानभवेत्तदा तांकार्यार्थंभवतीत्यनेन शब्देन ब्रूयात् । सुभगेभगिनीत्येवमाद्यन्तेन भवतिसुभगे भवतिभगिनि भवति मातरित्येवंब्रूयात् । आनुरूपेण भगिनीतिचेतीतिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् ॥ १२९ ॥ मातुलांश्चेति । मातुलादीन् हीनवयसः प्रत्युत्थाय भद्रोहमित्येवंब्रूयात् । ऋत्विग्वक्ष्यते । गुरुश्चात्र मातृष्वसपत्यादिः नविद्यागुरुः शैशवाख्यानस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १३० ॥ मातृष्वसेति । मातृष्वस्माद्यागुरुपत्नीवद्वक्ष्यमाणरूपेण पादोपसंग्रहणादिना संपूज्यायतस्तागुरुभार्यातुल्याः ॥ १३१ ॥ भ्रातुर्भार्येति । पूजाप्रकरणाज्येष्ठभ्रातृभार्योपसंग्राह्यापादयोः नाभिवाद्येह पादयोरितिदर्शनात् । सवर्णा समानजातीया प्रत्यहं ज्ञातयोमातृपितृपक्षाः संबन्धिनो वैवाह्याः तद्भार्याः पुनः प्रवासप्रत्यागतेनोपसंग्राह्यानत्वहरहः ॥ १३२ ॥ पितुर्भगिण्यामिति । पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठभगिनीनांमातृवद्वर्तेत । मातृष्वसृपितृष्वस्रोः संपूज्यागुरुपत्नीवदित्यनेनैव पादोपसंग्रहणादिपूजासिद्धाविदंवचनम् । प्रियकरणादिमातृवृत्त्यतिदेशार्थम् । यथा वक्ष्यति तयोर्नित्यंप्रियंकुर्यादित्यौपदेशिकातिदेशकवृत्तिविधानेनैव च मातुः प्रकर्षसिद्धौ मातात्वाभ्योगरीयसी । पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठेतिवचनं मातृनिषिद्धस्य तत्प्रियकरणप्रतिषेधार्थम् ॥ १३३ ॥ दशाब्ददारव्यमिति । एकपुरनिवासिनांनिर्गुणानामेकस्य दशभिर्वर्षैर्ज्येष्ठे सत्यपि सख्यमाख्यायते । ततश्चासौभोभवन्निति वयस्य इत्येवंगौतमस्मरणाद्वाच्यः । एवंकलाभृतांगीतज्ञानापञ्चभिरद्वैः सख्यमाख्यायते वेदाध्यायिनांज्यद्वपूर्वज्यब्दाधिकंत्रिवर्षज्येष्ठेन सख्यम् । ज्ञातिषु पुनरप्यल्पेनैव कालेन यत्र वर्षव्यवहारोनास्ति तेन सख्यमन्यथा सर्वत्रात्र ज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥ ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्दशवर्षशतवर्षवयोरभिवादानादौ पितापुत्रव्यवहारः स्यात् तयोर्मध्यात्पुनर्ब्राह्मणः पितृस्थानीयः ॥ १३५ ॥ वित्तमिति । धनज्ञातिवयःश्रौतस्मार्तकर्मचरणविद्याः समानजातीयत्वे सति मान्यस्थानानि पूज्यत्वैकरणीयानि ततश्चावित्तस्य वित्तवान्मान्यस्तथैषां वित्तादीनामध्यायद्यत्पश्चान्निर्दिष्टतत्पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्रुतरम् । अतश्चवित्तवतांबन्धुमान्मान्यइत्यवतिष्ठते ॥ १३६ ॥ पञ्चानामिति । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु यस्य हीनजातीयस्यापि पञ्चानांवित्तादीनामध्याद्भूयांसि बहूनि त्रीणि चत्वारि पञ्च वा भवन्ति न त्वेकंद्वे वा तानि यदि गुणवन्ति प्रकृष्टानि भवन्ति तदा सउत्कृष्टजातेरपि मान्यः । एवंचब्राह्मणदशवर्षत्वित्येतन्निर्गुणविषये समगुणविषये वावतिष्ठते । तथाशूद्रोपि नवतिहायनातीतोद्विजातीनां मान्यः । एवंचवित्तबन्धुकर्माणिद्विजातीन्प्रति शूद्रस्य मानहेतवः । विद्या तु तस्य नैवास्ति ॥ १३७ ॥ चक्रिणइति । चक्रयुक्तगह्वयादियानारुढस्यातिवृद्धातुरभारिकस्त्रीणांच राजशब्दसंनिधानाच्च ब्राह्मणस्यैव रुतसमावर्तनस्नानस्य भूपतिविवाहार्थप्रस्थितयोश्चगमनोपरोधिपथोऽपक्रामेदिति पूजाप्रकरणादेशामेतत्पूजैकदेशविधानम् ॥ १३८ ॥ तेषामिति । तेषांतु पुनश्चक्रादीनामेकवर्त्मनि वार्तिनांचक्रादिभिः प्रकृतेन पथोदानेन राजस्नातकौ

मान्यौ । राजस्नातकयोरेकवर्त्मनि वर्तिनोः स्नातकोमानं भजते ॥ १३९ ॥ सोपचारत्वादाचार्यादिलक्षणं पूर्ववैचि-
 च्यार्थमाह उपनीयेति । यः शिष्यमुपनयनपूर्वकं कल्पसूत्रोपनिषत्सहितं वेदमध्यापयति तमाचार्यं मन्वादय आहुः ।
 रहस्यवेदशब्देन ग्रहणे सति प्राधान्यात्पृथगुपदेशः ॥ १४० ॥ एकदेशमिति । वेदभागवेदाङ्गानि वा शिक्षाक-
 ल्पनिरुक्तव्याकरणज्योतिषल्लन्दांसि योजीविकार्थमपणपूर्वमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥ निषेकादीनीति ।
 गर्भाधानादिकर्माणि यथाशास्त्रं करोत्यन्नेन च संभावयति वर्धयति स विप्रो गुरु उच्यते । एवं च पितायं गुरुर्निषेकग्रहणात् ॥ १४२ ॥ अग्न्याधेयमिति । आधानदर्शपूर्णमासाग्निष्टोमादिसोमयागान्यस्य कृतशास्त्रीयाचरणः सन्यः करोति स तस्येह
 शास्त्रे ऋत्विगुच्यते तस्यापि मान्यत्वादिहोपदेशः । तदुक्तं स्वसुरादिऋत्विजोगुरुनिति ॥ १४३ ॥ य आवृणोतीति ।
 य आपूरयत्यवितथं विस्वरादिरहितं कृत्वा वेदेनोभौ कर्णौ समाता पितृवज्ज्ञेयः । तस्मै चाध्ययनोत्तरकालेपि द्रोहं न कु-
 र्यात् ॥ १४४ ॥ उपाध्यायादिति । दशभ्य उपाध्यायेभ्य आचार्यो गौरवेण हेतुभूतेनाधिकी भवत्युपाध्यायपूजा-
 तो दशगुणाचार्यस्य पूजाकार्येत्यर्थः । एवमाचार्याणां शतं पिता गौरवेणाधिकी भवति यः सकलसंस्कारादिकर्ता
 जनकमात्रपितृसहस्रात्सकलसंस्कारादिकारयित्रो माता गौरवेणाधिकी भवति ॥ १४५ ॥ उत्पादक इति । संस्का-
 रादिकरणरहितोत्पादकाचार्ययोः पित्रोराचार्याख्यः पिता प्रशस्यतरः यस्माद्ब्रह्मग्रहणार्थं यजन्मोपनयनाख्यं वि-
 प्रस्य तदिह लोके च शाश्वतं नित्यं पारंपर्येण मुक्तिनिमित्तत्वात् । अतश्च जनकमातृपिताचार्यसन्निधावा-
 चार्य एवमादौ पूजनीयः विप्रग्रहणं द्विजप्रदर्शनाच्च त्रयाणां प्रकृतत्वाच्च ॥ १४६ ॥ अत्रार्थवादः कामादिति ।
 आचार्यस्त्विति । पितरावेनं मिथः परस्परं कामादुत्पादयतो न तदुपकारचिकीर्षया पुनः संभवमात्रं तस्य जानी-
 याद्यद्योनावसावुत्पद्यते । आचार्यः पुनः समस्तवेदाध्यापयिता यथाशास्त्रमुपनयनाङ्गभूतया सावित्र्या यां जाति-
 यजन्मास्य करोति सा सत्या स्यात्सत्यात्मका श्रौतादिकर्मनिमित्तत्वात् । सा जरा अबाधका पुनस्तूद्धवेपि
 तस्यानपचयादमरात्मकज्ञानाधिकोरोत्पादनद्वारेणामरहेतुत्वात् ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ अपरंगुरुलक्षणमाह पूजार्थं
 अल्पमिति । यस्य कस्यचिच्छ्रुतस्याल्पं वा बहु वा यो बोधयति तमपीह पूजाप्रकरणे तेन श्रुतोपकारेण जा-
 नीयात् ॥ १४९ ॥ न च वयोज्यैष्ठ्यं विद्यागुरोः पूजार्थमपेक्ष्यं यस्मात् ब्राह्मस्येति । उपनयनस्य कनीयः कर्तृ-
 त्वासंभवात्तदुपलक्षिताध्यापनादिकर्ता स्वधर्मस्य चायं धर्मइत्येवं बोधयिता बालोपि वृद्धस्यापि धर्मार्थ-
 कर्मनिमित्तत्वेन पितृतुल्यो भवति ॥ १५० ॥ अत्रार्थवादः परः प्रकृतिरूपः अध्यापयामासेति । तदिति ।
 अज्ञ इति । अङ्गिरःपुत्रः कविर्नाम बालः सन्पितृपितृव्यादीनध्यापितवान् । तांश्च वेदादिज्ञानेन हेतुभूतेन
 शिष्यत्वेन स्वीकृत्य कार्यार्थेनाह्वानकालेषु पुत्रका इत्युक्तवान् । ततस्ते पितरस्तथाह्वानोत्पन्नक्रोधाः तमर्थं समागत्य-
 पुत्रकशब्दाह्वानाख्यं किमेतत्साध्वित्येवं देवान्पृष्ठवन्तः । देवाश्चैतद्विचारार्थं समागत्य युक्तं शिशुर्युष्मानुक्तवानित्येवमेतां-
 स्तान्पितृनुक्तवन्तः । यतोऽज्ञो मूर्खः स बालो भवति वृद्धोपि सन्यश्चात्राध्यापयिता स बालोपि सन्पितृतुल्यो भवति ।
 यतोऽस्मदन्येऽज्ञं बालमित्याहुरध्यापयितारं च पितेत्येवं ब्रुवते ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ अतश्च न हायनैरि-
 ति । नवयोभूयः शिरःपाण्डुर्यधनबन्धुभिर्ज्यायित्वम् । अपि तु योऽध्यापनसमर्थः स श्रेष्ठ इत्यस्माकं मतमित्येव मृषयो-
 धर्मव्यवस्थापितवन्तः ॥ १५४ ॥ एवं च सति विप्राणामिति । विप्राणां ज्ञानेन श्रेष्ठ्यं क्षत्रियाणां पुनः पौरुषेण
 वैश्यानां धान्यहिरण्यदेः शूद्राणां वयस्तः ॥ १५५ ॥ न तेनेति । येन कारणेन वयोभूयिष्ठ्याख्येनास्य पलित-

युक्तंशिरोन तेन वृद्धोभवत्यपि तु यस्तरुणोपि सन्नधोतवेदोभवति तदेवावृद्धमन्यन्तइत्यभिधानं प्रकृतदाढ्यार्थम् ॥ १५६ ॥
 यथेति । दारुमयोयथा हस्ती न युद्धादिसमर्थो यथाचर्चर्ममयोमृगआखेटकादावकिंचित्करः एवमनधीयानोब्राह्मणोब्राह्म-
 णसंपाद्यासु प्रतिग्रहादिक्रियासु । एवंच त्रयोप्येते नाममात्रंधारयन्ति न तु हस्त्यादिसंपाद्याः क्रियाः कुर्वन्ति ॥ १५७ ॥
 यथा षण्ढइति । यथानपुंसकंस्त्रीषु गच्छन्त्यपत्यशून्यं यथा च स्त्रीगौः स्त्रीगवि गमनाभावादपत्यफलशून्या यथा
 चाज्ञे निष्फलं दानं तथा वेदरहितोब्राह्मणोऽफलः परमात्मनोदृष्टादृष्टानुपकारित्वात् ॥ १५८ ॥ शिष्याचार्यप्रक्रमेधुनाचार्य-
 स्यापि किंचिन्नियममाह अहिंसयैवेति । रज्ज्वा वेणुदलेन वेति शरीरपृष्ठे ईषत्ताडनस्य वक्ष्यमाणत्वात् अतिताडनप-
 रिहारेणैव भूतानांभार्यादीनामपि भूतग्रहणान्न शिष्याणामेव । प्रकृतानामाचार्येण वेदाध्ययनादिकर्तव्यम् । तदर्थंच
 वागेवानाक्रोशरूपानुच्चैर्वक्तव्यानुशासनाद्धर्माद्धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥ यस्मात् यस्येति । यस्य वाङ्मनसे शुद्धे
 विकारहेतौ सत्यपि नकालुष्यंगच्छतः सम्यग्गुप्ते चोत्पन्ने नकथंचित्कालुष्येणतत्कार्यंकुरुतः । सर्वदा यावज्जीवंसउपनिष-
 दोक्तंमोक्षाख्यंफलमखिलंप्राप्नोति ॥ १६० ॥ अतश्च नारुंतुइति । मर्मस्पृगत्यार्त्तोपि न स्यान्नपरहिंसार्थव्यापारबुद्धिः स्यात् ।
 यया च वाचा लोकएन्द्रेष्टि तांस्वर्गादिलोकफलप्रतिबन्धकांनोच्चारयेत् ॥ १६१ ॥ संमानादिति । पूजातोब्राह्मणोयावज्जीवं-
 विषादिव खिद्येत अमृतमिव चावज्ञांसर्वदाकाङ्क्षेत् ॥ १६२ ॥ सुखमिति । योवाऽवज्ञातः ससुखंस्वपिति न यथाऽवमन्तुर-
 युक्तंमया कृतमिति चित्तसंक्षोभोभवति एवंसच सुखंनिद्रांजहाति । सुखंलोके व्यवहरति । यः पुनरवमानकृत्सोऽसाधु
 मया कृतमितीहलोके परलोके चापुण्याद्विनश्यति ॥ १६३ ॥ एवंप्रसक्तानुप्रसक्तिकया पुरुषमात्रधर्ममुक्त्वाऽधुना प्रकृतमाह
 अनेनेति । उक्तपरिपाटीसंबन्धेन कृतोपनयनोद्विजोगुरुकुले वसन्वेदप्राप्तिप्रयोजनंतपोनियमाख्यं तपोऽर्जनमात्मसं-
 स्कारंच शनैः अन्वहमुपार्जयेत् ॥ १६४ ॥ तपोविशेषेरिति । तपोविशेषैरुक्तवक्ष्यमाणैरग्नीन्धनादिभिर्नानाप्रकारै-
 र्व्रतैश्च प्रतिवेदंगृह्यशास्त्रचोदितैः सावित्र्यादिभिर्वेदः कृत्स्नः समस्तोवेदः शाखामन्त्रब्राह्मणात्मकोद्विजातोनामध्येतव्यः ।
 एकदेशेपि वेदशब्दप्रयोगदर्शनात् उदाहरणे जिह्वाच्छेदइति चैकदेशेपि स्मार्तव्यवहारात् । कृत्स्नग्रहणमङ्गा-
 ध्ययनप्राप्तिः । अत्रार्थावबोधार्थत्वादध्ययनविधेः सामर्थ्यलभ्यतेनस्रङ्गैर्विनार्थावबोधोघटते रहस्यमुपनिषत्प्राधान्यात्
 पृथग्ग्रहणंपित्रादिप्रबन्धायातैवचशाखाध्येतव्या अन्यथास्वशाखात्यागाद्यस्तंस्मरन्ति । तथाच ॥ स्वसूत्रंयःपरित्यज्य
 परसूत्रेण वर्तते । अप्रमाणभृषिकृत्वा सोप्यधर्मेणयुज्यते ॥ इति परिशेषेषु स्मर्यते नपुनः शाखापुरुषस्य गोत्रनियतसं-
 बन्धः अतोयैव येन शाखाधीता सैवतस्य स्वा शाखा तदर्थानुष्ठानविषयमेव च स्वसूत्रंयःपरित्यजति सएव वेदशाखात्या-
 गइत्याह तदसत् । यथैवेदमस्माकंगोत्रमितिप्रतिनियतगोत्रत्वस्मरणमेव नियतमस्माकंशाखेतिप्रतिनियतशाखात्वमपिस्म-
 रन्ति । तत्त्यागेनैवचशाखात्यागदोषंस्मरन्ति । तदर्थानुष्ठानपरित्यागविषयमेवच । स्वसूत्रंयःपरित्यजति पित्रादि-
 प्रबन्धा या सैव शाखाध्येतव्या ननुप्रवचननिमित्ताइदानींतनाः काठकइत्येवमाद्याः समाख्याः । कथंवयंकठाइत्ये-
 वमादिनियतोव्यपदेशउपपद्यते । सत्यं कएवमहार्थान्तरनिमित्ताकएताःसमाख्याःकेवावयंवयंकठाइत्येवमादि केवाव
 यंकठाइत्येवमादेर्व्यपदेशस्यानित्यत्वमाह । कथंप्रोक्ताध्ययननिमित्तकइदानींतनोयंव्यपदेशः । समाख्याश्चप्रति-
 वचननिमित्तास्तथापि समाख्यानां आविर्भावतिरोभावेषु सत्सु अपि शाखाया नित्यत्वात् नित्यसंबन्धत्वस्मरणस्य न क-
 दाचिद्भानिः रहस्यमुपनिषदः । आत्मज्ञानपरत्वेनासांप्राधान्यात्पृथगुपदेशः ॥ १६५ ॥ प्रसङ्गाद्यावज्जीवमध्ययनधर्ममाह ।

वेदमिति । तपोयमनियमादिकर्तुमिच्छन् ब्राह्मणो वेदमेव यावज्जीवमभ्यसेत् । यस्माद्वेदाभ्यासस्तस्य तपोन्तरेभ्यः प्रकृतपःशास्त्र उच्यते । द्विजोत्तमस्य ग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थम् । त्रयाणां प्रदर्शनार्थं प्रकृतत्वादेवार्थवादः ॥ १६६ ॥ आ-
 ह्वेवेति । यत्कृतमाल्यादिकोपि ब्रह्मपरित्यागेनापि द्विजः प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते स आनखाग्नेभ्यो निर्जीवनखा-
 ग्रव्यापकमेव तपः करोति । परमतपोन्तरेभ्यः प्रकृतं तेषां नखानां व्यापकत्वात् । किंपुनर्योयमनियमयुक्तो धीत इति प्रकृतस्तुतिः ।
 नतु यमनियमत्यागेन स्वाध्यायोऽस्ति । दृशब्द आगमसूचकः ॥ [अनसूयश्च यो विप्रो परमतस्य तत्तपः ॥ यदचोपि द्विजो धीते स्वा-
 ध्ययं शक्तितो न्वहं ॥ वेदस्वीकरणं पूर्वविचारोभ्यसनं जपः ॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ १६७ ॥] य इति । यो द्वि-
 ज उपनीतः सन् वेदमगृहीत्वैवाङ्गादौ यत्नं कुरुते स वेदानभिज्ञत्वादात्मपुत्रादिसंस्काराकरणेन जीवन्नेव सान्वयः क्षिप्रं शूद्रतुल्य-
 तां प्राप्नोति । द्विजग्रहणाच्च वेदमिश्रवेदाङ्गाध्ययने अनुपनीतस्य निषेधः तथाच नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मेति वेद एव निषेधो भ-
 विष्यति ॥ १६८ ॥ इदानीं प्रकरणाद्वेदाध्ययनमेव तत्करेणस्तुतिद्वारेण स्तोतुमिदमाह मातुरग्रेधिजननमिति ।
 मातुः सकाशात् प्रथमं पुरुषस्य जन्म । द्वितीयमेखलाबन्धनम् । तृतीयं यागार्थं दीक्षाकाले द्विजस्य सतः । पुनर्वा एतमृ-
 त्विजो गर्भं कुर्वन्ति यदीक्षयन्तीत्येवं श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥ तत्रेति । यस्मिन् जन्मत्रयमध्ये यद्यद्ब्रह्मग्रहणार्थं पुं-
 सो जन्ममेखलाबन्धनोपलक्षणार्थं तस्य माता सावित्री पिता पुनराचार्यः कथ्यते । इति रूपकभङ्ग्या जन्म समर्थयते
 ॥ १७० ॥ वेदप्रदानादिति । वेदाध्यापनादाचार्यपितरमस्याहुः । यस्मात्तस्मिन् पुनयनात् प्राक् किंचिदुत्कर्षहे-
 तुभूतकर्माध्ययनादि न युज्यते । एवं च प्रागुपनयनादजातसमत्वाद्युक्तं वेदप्रदानेनाचार्यजन्मत्वम् ॥ १७१ ॥ एवं च
 प्रागुपनयनादध्ययननिषेधे सति प्रतिप्रसवमाह नाभिव्याहारयेदिति । त्वधाशब्दाख्ये मन्त्रसाधनं कथं निनीयते पितृनृपति
 प्राप्यते येन तत्त्वधानिनयनं पित्र्यं कर्म तद्वर्जयित्वा न वेदमुदाहरयेत् । यस्माद्वेदनिमित्तं यावन्न जायते यावदनुपनीतस्ता-
 वत् शूद्रतुल्योऽसौ एतदेव ज्ञापकमुपनीतपितृप्रसवे सत्येको द्विष्टश्चाद्धादिकरणाधिकारस्य ॥ १७२ ॥ कृतोपनयनस्येति ।
 उपनीतस्य सतोऽस्यादौ त्वशाखाचोदितसावित्रादिव्रतोपदेश इष्यते । तत उक्तरूपवेदाध्ययनं स्वशाखागतमन्त्रब्राह्मणा-
 ध्ययनं क्रमेणोक्तं प्राणायामादिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥ यदिति । यस्य ब्रह्मचारिणो यज्जातीयानि चर्मोपवीतमेखलाद-
 ण्डवस्त्राण्युपनयने उक्तानि तज्जातीयान्येव नान्यानि प्रतिव्रतमुपादेयानि । पूर्वोपात्तानां धारणोपदेशात् पुनस्तद्वि-
 धानमनर्थकमिति तज्जातीयान्यन्यानीति प्रतीयते । पूर्वेषां च कार्यानुपयोगाद्विनष्टुल्यत्वे सत्यप्सु प्रास्येति प्रतिपत्तिः
 ॥ १७४ ॥ सेवेतेति । ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमूहं नियम्यात्मनस्तपोवृद्ध्यर्थं इमान्
 यमनियमान्नुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥ नित्यमिति । प्रत्यहं स्नात्वा शुचिर्देवानां महेश्वरादीनां अङ्गिरः प्रभृतीनामृषीणां च
 प्रमीतानां च पित्रादीनां उदकदानं कुर्यात् । तथा देवतानां हरादीनां पुष्पादिनार्चनं सायं प्रातरग्निसमिदाधानं च कुर्यात्
 ॥ १७६ ॥ वर्जयेदिति । मांसिकमांसं माल्यस्त्रीप्राणिहिंसनानि वर्जयेत् । तथा गन्धवद्रव्यं कर्पूरादि उद्विक्तरसं च
 गुडादि मधुनोरसशब्दग्रहणेऽपि प्रायश्चित्तविशेषार्थं पृथगुपदेशः । शुक्तानि यानि प्राप्तस्वरसानि कालपरिवासेनोदका-
 दिद्रव्यान्तरकालपरिवासाभ्यां चाम्ली भवन्ति सर्वग्रहणं पादपूरणं न त्वस्यार्थान्तरग्रहणे सामर्थ्यमस्ति । यत्तु गौतमीये
 शुक्तावाच इति तद्वाक्शब्दसंनिधानात् शुक्तशब्दस्यार्थान्तरवृत्तित्वम् । इह चैवमभिप्रेते बुद्धिपूर्वकारी शुक्लाश्चैव गिरः
 सर्वा इत्येवमवेक्ष्यते ॥ यद्यपि सर्वशुक्तानि चैवेहेत्यनेन ब्रह्मचारिणोऽपि प्रतिषेधसिद्धिस्तथापीहाभिधानं स्वाध्याया-
 ङ्गत्वार्थेन प्रतिषेधेन भक्षणे पुरुषार्थोत्तिक्रममात्रं स्यात् । न विधित्रैगुण्यं कावागतिरनृतर्हि सादिप्रतिषेधानां पुन-
 रभिधानस्यात्र चोपभोगार्थमांसादि प्रतिषेधेन ओषधार्थः । तथाच वसिष्ठेन साचान्याधीयत कामादुरो रुच्छिष्टं भे-

षजार्थप्राश्रीयादिति मांसाद्यभ्यनुज्ञातम् ॥ १७७ ॥ अभ्यङ्गमिति । अभ्यङ्गमञ्जनघृताद्यभ्यञ्जनोपानच्छत्रधारणाकाम-
 क्रोधपरद्रव्यादिगीतवादनानि वर्जयेत् । कामोभोजनाद्यभिलाषातिशयोमन्मथस्य स्त्रीग्रहणेन निषिद्धत्वात् ॥ १७८ ॥ द्यूत-
 मिति । अक्षादिक्रीडाञ्जनैः सह कलहं परदोषादिकीर्तनं असत्यंच स्त्रीणांच मैथुनसेवाशङ्क्यालिङ्गनं परस्यचार्थना
 [शा] द्युपघातंचवर्जयेत् ॥ १७९ ॥ एकइति । नान्येन सह शयीत । सर्वत्र गुरुगृहे पितृगृहादौ न च स्त्रीप्रयो-
 गात्प्रकारान्तरेणापि रेतः प्रक्षारयेत् कचिदयोनावपि यस्माद्बुद्धिपूर्वरेतःस्कन्दयन्नात्मनोब्रह्मचर्यंखण्डयति
 ॥ १८० ॥ स्वप्नइति । यद्विजोब्रह्मचारी अबुद्धिपूर्वस्वप्ने रेतउत्सृज्य स्नात्वा अर्कपुष्पादिनार्चयित्वा त्रीन्वरान्पु-
 नर्मामेत्विन्द्रियमित्येतां ऋचंजपेत् । अस्य प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षोरेतःसंरक्षणनियमान्तरेभ्योब्रह्मचारि-
 णोगुरुत्वप्रख्यापनार्थः ॥ १८१ ॥ उदकुम्भमिति । उदकुम्भपुष्पगोमयमृद्भागुर्वात्मनोयावत् प्रयोजनमानयेत्
 भैक्षप्रत्यहंचरेत् । नैकदिवसाद्धतेनार्युषितेन स्नेहानियमशुक्तादिना परेद्युर्वर्तेत ॥ १८२ ॥ वेदयज्ञैरिति ।
 वेदवेदार्थानुष्ठानयुक्तानांस्वकर्मसुच वृत्त्यर्थेष्वध्यापनादिषु प्रशस्तानां स्ववृत्त्या जीवतां गृहेभ्योब्रह्मचारी शुचिःसन्-
 प्रत्यहंभैक्ष्यमाहरेत् ॥ १८३ ॥ गुरोरिति । गुरुगृहंनभिक्षेत तथात्मनःपितृमातृगृहेषु यदि पुनरेतद्यतिरिक्तगृहे-
 भ्योनलभ्यते तदा पूर्वपूर्वपरिहरेत् । प्रथमंबन्धुगृहेभिक्षेत तदलाभे गुरुगृहे ॥ १८४ ॥ सर्वमिति । बन्धुगृहादि-
 भ्योपि अलाभे चातुर्वर्ण्यादप्याहरेत् । सजितेन्द्रियःसन् भिक्षावाक्यवर्जं मौनं अभिशस्तान् पुनःपातकित्वेन प्र-
 सिद्धान् निश्चितपातकान् दण्डापूर्विकयापतितांश्च वर्जयेत् ॥ १८५ ॥ दूरादाहृत्येति । अरण्यात्समिधआहृ-
 त्येति गृह्यदर्शनात् । दूरस्य वापर्यवसितत्वादपरिगृहीताः समिधआनीय विहायस्याकाशे निधानासंभवात् गृहप-
 ट्ठादौ स्थापयेत्ताभिश्चानलसःसन् सायंप्रातरग्निकार्यंकुर्यात् ॥ १८६ ॥ अकृत्वेति । प्रायश्चित्तगुरुत्वात् भैक्षाग्नि-
 कार्यं समुच्चिते कामकारेण समाहानि प्रबन्धेनानातुरःसन्नकृत्वावकीर्णप्रायश्चित्तमेकादशे वक्ष्यमाणंचरेत् । कथंचित्पु-
 नःप्रत्येकव्यतिक्रमेगौतमीयमग्नीन्धनभैक्षचरणेसमरात्रमकृत्वाज्यहोमसमिधोवा एताभ्यामिति अनातुरइत्यातुरस्य
 प्रायश्चित्तान्तरं नतु प्रायश्चित्ताभावः । एतावद्यतः प्रतीयते अनातुरस्येदं प्रायश्चित्तं नत्वातुरस्य व्यतिक्रमोना-
 स्तीति बाह्यतदनातुरः स्वानि खानि नस्पृशेत् । इतितन्नियमवाक्यगतं विशेषणं येनातुरस्यानधिकारइति गम्येत ।
 पितुःप्रायश्चित्तविशेषणे तस्मादातुरस्यप्रायश्चित्तान्तरंभवत्येव । अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षणोत्कर्षोलाघवार्थः । तत्रहि
 क्रियमाणे ब्रह्मचारिग्रहणंकर्तव्यंस्यात् ॥ १८७ ॥ भैक्षेणेति । ब्रह्मचारी भैक्षेण यावद्ब्रह्मचर्यप्राणयात्रांकुर्यात् । नत्वेकसं-
 बन्धि अन्नं अश्री यात् । यस्मादस्य भैक्षेण वृत्तिरुपवासतुल्यफलेति । एतन्नियमफलाभिधानार्थंच भैक्षेण वर्तये-
 दित्युक्तसंकीर्तनं नचानित्यत्वाशङ्का प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ १८८ ॥

[नभैक्ष्यंपरपाकःस्यान्नचभैक्ष्यंपरिग्रहः॥ सोमपानसमंभैक्ष्यंतस्माद्भैक्ष्येण वर्तयेत् ॥ १ ॥]

भैक्ष्यस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य चा॥यस्तस्य ग्रसते ग्रासान् तत्तस्य क्रतुभिःसमाः॥२॥]

व्रतवदिति । दैवेकर्मणिब्रतार्थमध्वादिर्वाजितम् । श्राद्धेच ऋषिवदृषिर्वारण्यनीवारादिनग्राम्यंप्रार्थितः सन्नका-
 ममिच्छते एकान्नंसमश्रीयात् । नास्यैवंकुर्वतोव्रतलोपोभवति । ऋषिशब्दश्चवसिष्ठादौ प्रसिद्धप्रयोगोनवैखानसेवये
 न तदर्हान्नाभ्यनुज्ञातेचैकमप्युपभुञ्जीतेतिमांसाशनाशङ्कास्यात् ॥ श्राद्धभोजनस्याचाराधिकदुष्टत्वादृषिवदितिनियमा-
 तिशयमाह ॥ १८९ ॥ ब्राह्मणस्येति । एतदैवपित्र्यैकान्नभोजनाख्यंकर्म ब्राह्मणस्यैव मन्वादिभिःस्मृतम् ।

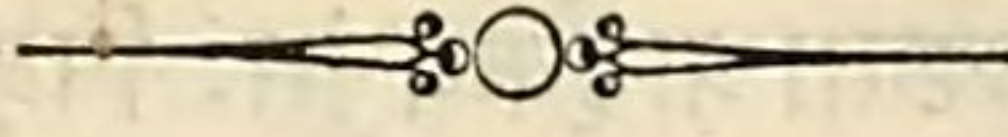
क्षत्रियवैश्ययोः पुनः नैतत्कर्म ब्रुवते । भैक्ष्यस्य प्रतिग्रहप्रकारत्वेऽपि ब्रह्मचारित्वं च प्रकरणात् क्षत्रियवैश्ययो-
 रपि ब्रह्मचारिणो भैक्ष्यभोजनाभ्यनुज्ञाते सति तदपवादैकान्नभोजनेऽपि तयोरपि प्रस्तुतत्वात् प्रतिग्रहस्य च
 ब्रह्मचारित्वतिरिक्तक्षत्रियविषये चरितार्थत्वात् प्राप्तौ सत्यमेव प्रतिषेधः ॥ १९० ॥ नोदितइति ।
 गुरुणा नियुक्तोऽनियुक्तो वा गृहीताध्ययनभागाभ्यासयत्नमाचार्यपरिचर्यायत्नं यावद्ब्रह्मचर्यं कुर्यात् ॥ १९१ ॥
 शरीरमिति । देहवाक्चक्षुरादिबुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य बद्धाञ्जलिः सन् गुरोर्मुखं वीक्ष्यमाणस्तिष्ठेत् ॥ १९२ ॥
 नित्यमिति । यावज्जीवं गुरुसन्निधौ वसेत् । उद्धतबाहुः सदाचारयुक्तोऽनलसः स्यात् । गुरुणोपविश्यतामिति चोक्तः सन्
 गुरोः सम्मुखमुपविशेत् ॥ १९३ ॥ हीनान्नवस्त्रवेषइति । गुर्वपेक्षया संस्कारपरिणामादिना न्यूनान्नवस्त्रालङ्कारोपाव-
 ज्जीवंगुरोः सन्निधाने स्यात् । शयनाच्च गुरुस्थानात् प्रागुत्तिष्ठेत् । तत्त्वमानन्तरं शयीत ॥ १९४ ॥ प्रतिश्रवणसं-
 भाषेइति । आज्ञाङ्गीकरणकार्यार्थसंभाषणे शयितउपविष्टोऽश्वनुत्थितोऽनभिमुखो न कुर्यात् ॥ १९५ ॥ कथं तर्हि
 आसीनस्येति । पराङ्मुखस्येति । उपविष्टस्याज्ञाददतउत्थितः प्रतिश्रवणसंभाषेकुर्यात् । उत्थितस्य च तद-
 भिमुखंगत्वा वेगेन गच्छतस्तस्य पश्चाद्वेगेन गच्छन् परावृतस्य चास्थितस्य चाभिमुखो भूत्वा दूरावस्थितस्य समी-
 पमागत्य शयानस्य प्रहो भूत्वा निकटे चादेशे तिष्ठतः ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ तथैव नीचं शय्यासनमिति ।
 गुरुशय्याद्यपेक्षया ऋत्विशयनासनं यावज्जीवं गुरुसन्निधौ स्यात् । तथा गुरोश्चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः स्यात् ॥ १९८ ॥
 नोदाहरेदिति । गुरोरसन्निधानेऽपि पूजावाक्यपदरहितं नाम नोच्चारयेत् । गुरोर्गमनभाषणभोजनादि चेष्टानानुकुर्यात्
 एवमस्मद्गुरुर्गच्छतीति ॥ १९९ ॥ गुरोरिति । यस्मिन् देशे गुरोः सदोषाभिधानमसदोषकथनं वा केचन कुर्वन्ति
 कर्णौ तत्राच्छादनीयौ तस्मात्प्रदेशादन्यत्र गन्तव्यम् । न चात्मना परिवादादि कर्तव्यम् ॥ २०० ॥ परिवादादिति ।
 परिवादकर्ता जन्मान्तरे खरउत्पद्यते । श्वाच निन्दाकर्ता । अननुज्ञातगुरुधनोपजीवकः कृमिर्भवति । गुरुगुणासहनः
 कोटः कृमेरीषदुपचितः प्राणी भवतीति फलकथनम् । अतएव न कर्तव्यमिति । न चाद्यार्थस्य श्लोकस्य पूर्वार्धवादित्वं-
 युक्तं श्रुतशब्दानुपादानात् । उत्तरार्ध्यां च विध्यर्थाभ्यां च साहचर्यात् श्रवणनिषेधे दण्डापूपिकासिद्धकरणनिषेधइति चेत्
 फलाभिधानं तर्हि कुतः सिद्धम् ॥ २०१ ॥ दूरस्थइति । दूरस्थः सन्परहस्तपुष्पप्रेषणेनाचार्यं नार्चयेत् । नाप्येनं प्रत्युपजातक्रो-
 धं न च भार्याणां समीपस्थमर्चयेत् । यानासनस्थश्च यदा भवति तदा वतीर्येनमभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्था-
 याभिवादयेत् । अनेन चावरुह्याभिवादयेत् । तत्र नीचयानासनादनुत्थायाप्यवेराहणं संभवति । एतदुक्तं प्रत्युत्थायाभिवाद-
 येत् । गन्त्रीगवादियानासनस्थस्यापि चोत्थानं संभवति अतउक्तं अवरुह्याभिवादयेदिति ॥ २०२ ॥ प्रतिवात-
 इति । प्रतिवातो मुखीभूतपुरोवर्तिगुरुदेशाच्छिष्यदेशं प्रतिवायुर्यस्मिन्प्रदेशे यत्र चानुगतशिष्यगुरुदेशं प्रतिवातः ॥ तत्र प-
 श्चाद्गुरुणा सह नासीत् । तथा गुरुसन्निधाने यस्मिन्देशे गुरोः संश्रवआकर्णनं नास्ति तत्रान्यस्य कस्यचिन्न किंचिदपि
 कथयेत् ॥ २०३ ॥ गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तेरष्विति । गोऽश्वोष्ट्रयाने युक्ते सति प्रासादे धवलगृहे तृणप्रस्तरे कटे च
 नटादिकृते कुलाले शिलाफलकनौषु च गुरुणा सहासीत् ॥ शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाचरेत् ॥ इति प्रतिषेधस्यायं-
 प्रतिप्रसवः ॥ २०४ ॥ गुरोरिति । आचार्यगुरुर्यदा शिष्यस्य सन्निहितो भवति तदा तस्याप्याचार्यवत् वर्तेत । तथाचार्यगृहे
 वस्थितस्तेनाननुज्ञातः स्वयोनिगुरुन्नाभिवादयेत् ॥ २०५ ॥ विद्यागुरुष्वेवमेवेति । आचार्यादन्येषु उपाध्यायादिषु

विद्यागुरुष्वेवमेव वर्तेत । तथा स्वयोनिषु गुरुष्वधर्मनिवर्तकौषधाद्युपदेष्टृष्वेव नित्यावृत्तिः ॥ २०६ ॥ श्रेयःसुगुरुवद्वृत्तमि-
ति । श्रेयःसु वृत्ताद्यधिकेषु गुरुपुत्रेषु ब्राह्मणेषु गुरुबान्धवेषु गुरुवद्वृत्तिं यावज्जीवमाचरेत् ॥ २०७ ॥ बालइति । ब्रह्म-
चारिणः कनीयानुसमोयज्ञविद्यादौवा शिष्यः तथाध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवत्पूजामर्हति । नत्वध्यापयितृत्वादेवास्य गु-
रुवृत्तिःसिद्धैव विद्यागुरुष्वेवमेवमिति । न च कनीयत्वापेक्षयाशैशवाख्यापनस्य दर्शनत्वात् । सत्यं किंतु शि-
ष्योवा यज्ञकर्मणीत्युक्तोऽध्यापयतोव्यर्थशिष्यत्वादप्राप्ताशङ्कायामिदंवचनं इदमेवज्ञापकं । ग्रंथगुरोरर्थगुरुर्गरीयान्
॥ २०८ ॥ उत्सादनमिति । उद्धर्तनस्नापनोच्छिष्टभोजनपादधावनानि गुरुपुत्रस्य नकार्याणि । अस्मादेव
प्रतिषेधात् गुरोरेतदनुक्तमपि कर्तव्यमित्यवसीयते ॥ २०९ ॥ गुरुवदिति । गुरोःसजातीयाभार्यागुरुवत्पूजनी-
याः । विजातीयाः पुनः प्रत्युत्थानाभिवादनमात्रेण ॥ २१० ॥ अभ्यञ्जनमिति । अभ्यङ्गस्नापनोद्धर्तनकेशर-
चना गुरुभार्याया न कार्या ॥ २११ ॥ गुरुपत्नीति । तरुणीगुरुभार्या यूना कामंसुखदुःखे जानता पादो-
पसंग्रहणपूर्वकंनाभिवाद्या ॥ २१२ ॥ स्वभावइति । स्वरूपमेतत् स्त्रीणां यन्मनुष्याणांस्मरोद्वेकजननं । अतो-
स्माद्धेतोःप्राज्ञःस्त्रीषु न स्पर्शनादि ममादंभजते ॥ २१३ ॥ अविद्वांसमिति । यतःकामक्रोधविधेयंपुरुषंसम्य-
क्शास्त्रज्ञंवा लोके अधर्ममार्गनेतुंस्त्रियोलंसमर्थाः ॥ २१४ ॥ मात्रेति । मातृभगिनीदुहितृभिरपि
सह निर्जने न आसीत् । यतोऽप्रधृष्यइन्द्रियसमूहः शास्त्रज्ञमपिसंप्र [योगा] त् च्यावयति ॥ २१५ ॥
काममिति । गुरुपत्नीनांतरुणीनां युवा वन्दनंभुवि विन्यस्तहस्तोविन्यस्तपाणिना इति अनेन विधिनाऽसा-
वहमितिब्रुवन् । इत्युक्तरूपेणाभिवादनंकुर्यात् ॥ २१६ ॥ विप्रोष्येति । प्रवासप्रत्यागतः पादोपसंग्रहणंप्रत्यहं-
पुनरभिवादनमात्रंगुरुभार्यासु कुर्यात् । एषएवसाध्वाचारइति संचिन्तयन् ॥ २१७ ॥ युक्तमेतत्पुत्रदारादिपर्यन्तंगुरुपरि-
चरणंयस्मात् यथेति । यथा कुदालादिना खनित्रेण महता यज्ञेन खनन् नरः पातालगतमुदकंप्राप्नोत्येवं आचार्यस्थां-
विद्यांपरिचरणशीलः प्राप्नोति नत्वालस्यात् ॥ २१८ ॥ मुण्डइति । लूनाखिलकेशोवास्यात् इतरेतरसंलग्नधृतसमस्त-
केशोवास्यात् । शिखैव वा जटास्य तथाभूतः स्यात् तथाचकुर्यात् यथास्य ग्रामनगरावस्थितस्योत्तरश्लोके शयान-
ग्रहणाच्छयानस्य सूर्योनास्तंयायात् नाभ्युदियात् क्वचित्कस्मिंश्चित्काले ॥ २१९ ॥ तमिति । तंब्रह्मचारिणमिच्छातः
सुप्तंयदि सूर्यउदयेनाभिव्याप्तंकुर्यात् । तस्य वा शास्त्रार्थापरिज्ञानाच्छयानस्य यद्यस्तंयायात्तदा जपनृदानीमि-
तिगौतमस्मरणात् सावित्रीजपनदिनंनाश्रीयत् । अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षोलाघवार्थम् । तत्र हि क्रियमाणे
ब्रह्मचारिग्रहणंकर्तव्यंस्यात् ॥ २२० ॥ अत्रार्थवादः सूर्येणह्याभिनिम्लुक्तइति । सूर्येणाभिनिम्लुक्तोनिम्लोचनेना-
स्तंगमनेन शयानः सन्नभिव्याप्तोन्तरोक्तंप्रायश्चित्तमकुर्वाणोमहता पापेन युक्तः स्यात् ॥ २२१ ॥ यतएवमतः
आचम्येति । प्रयतः शुचिः सन्नसमाहितः संयतेन्द्रियउपस्पृश्य शुचौ देशे जपंकुर्वन् सन्ध्योपासनोक्तविधिना याव-
ज्जीवमुभे संध्ये सेवेतेति सन्ध्यालोपप्रायश्चित्तप्रसङ्गेनायंसन्ध्योपासनानुवादः । प्रयतत्वंसमाहितत्वंशुचिदेशविध्यर्थम्
॥ २२२ ॥ यदीति । स्त्रीशूद्रावपि यच्छ्रेयोवक्ष्यमाणंशास्त्रविरुद्धमनुतिष्ठतः तदपि तयोःसकाशात् दृष्टायुक्तोयत्नवा-
ननुतिष्ठेत् । तथा यत्र च शास्त्रीयपदार्थे जपादौमनोस्यपरितुष्येत् तत्समाचरेत् ॥ २२३ ॥ श्रेयआचरेदित्युक्तंकिंतच्छ्रे-
यइत्यतआह धर्मार्थाविति । धर्मार्थौ श्रेयइति कैश्चिदुच्यते परलोकेहलोकयोर्थथाक्रमंतयोःकर्मनिमित्तत्वात् । कामार्था-

वित्यपरैः कथ्यते प्रत्यक्षतस्तयोरेव पुरुषार्थसाधकत्वोपलम्भात् । धर्मएवेत्यन्यैर्भण्यते अर्थकामयोस्तन्मूलत्वश्रवणात् । अर्थएवेह लोके श्रेयइत्यन्यै रभिधीयते । ततएव धर्मकामसिद्धेः । एवंमतान्तराण्युक्तास्थितपक्षमाह । त्रिवर्गइतितुस्थितिरिति धर्मार्थकामरूपन्यात्मकोवर्गः श्रेयइत्युच्यते । इत्येषएवनिश्चयः । परस्पराविरोधेनत्रयाणामपि पुरुषार्थसाधकत्वात् । न च ब्रह्मचारिणः कामसेवनमतो नोपदिश्यते श्रेयःपदार्थनिरूपणपरत्वात् ॥ २२४ ॥ **आचार्यश्चापिताचैवेति ।** आचार्यपितृमातृज्येष्ठभ्रातरःपीडितेनापि क्षत्रियादिना नावमाननीयाविशेषतो ब्राह्मणेन नान्येषां तन्मूलत्वाद्धर्मानुष्ठानस्यातिप्रसङ्गः स्यात् यस्मादिति ॥ २२५ ॥ **आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिरिति ।** ब्रह्मोपदेशोत्पादनसाधारणैकोदरनिवासा लंबनमेतद्देशां ब्रह्मादिशरीरत्वाभिधानं प्रकृतविध्यर्थवादार्थम् । ब्रह्मप्रजापती परमात्महिरण्यगर्भौ स्वः सौदर्यः ॥ २२६ ॥ **यमिति ।** संभवे गर्भग्रहणे सति तदनन्तरमेवानवरतं यदुःखमपत्यानां संबन्धि मातापितरावनुभवतः तस्यानेकवर्षशतप्रत्युपकारकरणेनाप्यानृण्यं प्राप्तुं न शक्यते किमुतैकजन्मनेति ॥ २२७ ॥ तस्मात् तयोर्नित्यमिति । मातृपित्राचार्याणां यावज्जीवंप्रियंकुर्यात् । न च तपोन्तरासक्त्या तत्प्रियोपेक्षाकार्या । तस्मात्तेष्वेव चतुष्टयेषु सर्वतपःफलं सम्यक् प्राप्यते ॥ २२८ ॥ यतएवमतः **एषामिति ।** एतेषां मात्रादीनां त्रयाणां परिचर्या तपोन्तरेभ्यः प्रकृष्टं तपोमन्वादिभिः कथ्यते एवं च तैरननुज्ञातो नित्यनैमित्तिकवर्जं अन्यंधर्मनाचरेत् ॥ २२९ ॥ **यस्मात्तइति ।** पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकावामिहेतुत्वात्तच्छुश्रूषायास्तएव त्रयो लोका इत्युच्यन्ते । एवं च ब्रह्मचर्यव्यतिरिक्ताश्रमत्रयतुल्यफलत्वात्तत्सेवायास्तएव त्रय आश्रमाः । वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात् तत्परिचर्यायास्तएव त्रयो वेदाः । अग्निसंपाद्यकर्मतुल्यफलत्वात् तदाराधनायास्तएव त्रयो ग्नयः । इति मन्वादिभिः उक्ता इति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ २३० ॥ **पिता वै गार्हपत्योग्निरिति ।** गार्हपत्याद्धविषां संभवोस्य च पितुः सकाशात् । दक्षिणाग्रेऽथ गुणत्वमातुश्च पितृपरतन्त्रत्वं आहवनीयस्य यागनिवर्तकत्वं प्राधान्यं । आचार्यस्याप्यखिलपुरुषार्थकारित्वात् प्राधान्यमित्येव किंचित्सामान्यमाश्रित्यायमेषामग्निव्यपदेशः । अग्निभ्यश्चैषामुपकरोति साग्निस्रेतात्राणार्थमिव गुरुतरेति अयमप्यर्थवादः ॥ २३१ ॥ **त्रिष्विति ।** एतेषु त्रिषु शुश्रूषायामस्वलनं त्रीन् लोकान्वक्ष्यमाणान् जयते गृही । आधिपत्येन स्वीकुर्यात् । ततः स्वदेहेन कान्तियुक्तेन ज्वलनादित्यादिदेववत्सुखंद्युलोके भवति । गृहस्थस्याप्ययंधर्मः इति दर्शयितुं गृहीत्युक्तम् ॥ २३२ ॥ **इममिति ।** मातृपित्राचार्यशुश्रूषाभिः पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकान् प्राप्नोति ॥ २३३ ॥ **सर्वइति ।** सर्वे यागादयो धर्मास्तस्य फलदानोन्मुखा भवन्ति येन मातृपित्राचार्या आराधिताः । येन पुनरेते न परितोषिताः तस्य सर्वायागादिक्रियानिष्फला इति शुश्रूषाविध्यर्थवादः ॥ २३४ ॥ **यावदिति ।** मातृपित्राचार्येषु जीवत्सु अन्यंधर्मनाचरेत् । किंतर्हि तेष्वेव सर्वदा वर्तमानभविष्यदुपकारतः कुर्यादिति प्रकृतविध्यर्थवादः । तेषां त्रयाणामित्येतत्सिद्धस्यैवास्य पुनरभिधानं प्रकृतविधिदाढ्यार्थम् ॥ २३५ ॥ **तेषामिति ।** तत्शुश्रूषाविरोधेन परलोकार्थयागार्थयद्यदाचरेत् तत्तद्देशांतत्फलं स्यादित्येवं मनोवाक्कायव्यापरेण तेभ्यो दद्यात् ॥ २३६ ॥ **त्रिष्विति ।** यस्मान्मात्रादिष्वाराधितेषु यावत्किंचित् यागादिकर्तव्यं तत्सर्वं पुरुषस्य परिपूर्णं भवति । यस्मादेष साक्षात्प्रकृष्टो धर्मः अग्निहोत्रादिः गौणइति मन्वादिभिरुच्यते इति प्रकृतविध्यर्थवादः ॥ २३७ ॥ **श्रद्धाधानइति ।** श्रद्धोपेतः प्रकृष्टां विद्यां उक्तक्रमात्मज्ञानाद्युपदेशं क्षत्रियादेर्निरुष्टजातीयादपि गृहीयात् । शूद्रादपि प्रकृष्टधर्मशास्त्राविरुद्धं तेन कुतोपि ज्ञातं शिष्येत् । यत्तु यदि स्त्री यद्यवरज इत्युक्तं तन्न ततः शिक्षयन्त्यापतदनुष्ठानदर्शनेनानुष्ठानम् । उत्कृष्टांचावैधव्यादिलक्षणोपेतां क्षत्रियकुंभकारादिकुलादप्याददीत ॥ २३८ ॥ **विषादिति ।** विषादपि तत्साधनकरसायनादिकरणेनामृतं ग्राह्यम् । ग्रामादि प्रस्थितेन प्रशस्तवाक्यंबालोदीरितमप्यभीष्टार्थसंसिद्धेः

सूचकत्वेन ग्राह्यम् । शत्रोरपि साध्वाचारोग्राह्यः । अमेध्यपतितमप्यकृतसंस्कारमपि काश्चन ग्राह्यम् ॥ २३९ ॥
 स्त्रियोरत्नानीति । शिल्पानि चाप्यदुष्टानीति । अत्र स्त्रीरत्नशौचचित्रकर्माद्यदुष्टशिल्पाभिधानार्थः यथैतानि सदा-
 श्रयाण्युपादेयान्येवम् ॥ २४० ॥ अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणाध्यापकाभावे आपत्काले विधानमापत्कल्पइति वापा-
 ठः । तस्मिन् ब्राह्मणादध्ययनं ब्रह्मचारिण उपदिश्यते । अध्ययनधर्मत्वेन च शुश्रूषायाः प्राप्तत्वे सत्यपि पुनर्वचनस्य
 नियमार्थत्वादनुपगमनमेव गुरोः शुश्रूषा नान्या सा च यावद्देदग्रहणं न पाठकाल एव प्राङ्मुख उपविश्येति गृह्यस्मरणा-
 त् । न तत्र गमनाभावात् । अब्राह्मणशब्देन च ब्राह्मणसदृश उच्यते न युक्तेन सदृशभिधानात् तत्र सत्यपि
 वर्णत्वेन सादृश्यत्वेन द्विजत्वेन च सदृशतरत्वाच्छूद्रशिष्यो गुरुश्चैवेति च निषेधदर्शनादिहा ब्राह्मणशब्देन क्षत्रियवै-
 श्यावेवोच्येते । न तु शूद्रस्तथापि च जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सद्यस्य प्रत्यनन्तर इत्यापद्येवं दर्शनादिहापि प्रथमं क्षत्रि-
 यात्तदभावाद्द्वैश्यादिति वेदितव्यम् । अत्र गुरुशब्देनाभिधानात् शुश्रूषा एकदेशस्य चाभ्यनुज्ञानात् न क्षत्रवैश्ययो-
 रप्येवं विधाध्येत्रध्यापनमाचार्यस्याभिमतमित्यवसीयते । कथं तर्हि निषिद्धाध्यापनोध्यापनगुरुः स्यात् शुश्रूष्यो वा
 अदृष्टार्थचात्रैतदनयोर्वृत्त्यर्थत्वेन ॥ यो लोभादधमो जात्या जीवेद्दुष्कृष्टकर्मभिः ॥ इति प्रत्यवायस्य वक्ष्यमाणत्वात्
 ॥ २४१ ॥ एवं वक्ष्यमाणस्य नैष्ठिकस्यापि अब्राह्मणादध्ययनाद्यावज्जीवं तद्गृहवासप्राप्ताविदंत निषेधार्थमाह नेति ।
 नैष्ठिकः शिष्योऽब्राह्मणगुरुगृहेऽध्यापनाचाराभिजनाशून्यब्राह्मणगृहे वा सर्वोत्कृष्टांतिमिच्छन् यावज्जीविकं वासं न-
 कुर्यात् ॥ २४२ ॥ इदानीं नैष्ठिकब्रह्मचर्यविध्यर्थमाह यदीति । यदि पुनर्ब्रह्मचारो यावज्जीविकं वासंगुरुगृहे इच्छे-
 त्तदा यत्नवान् भूत्वाऽऽशरीरपातनादुरुमाराधयेत् इत्येष एव नैष्ठिक उच्यते । तथा च हारीतः ॥ निष्ठां चेद्वच्छतीति । इतर-
 स्तूपकुर्वाणक उच्यते । अध्यापनार्थं शुश्रूषाकरणं प्रवृत्तत्वात् । न चात्र यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादि श्रुत्या बाध-
 आशङ्कनीयः ब्रह्मचार्याचार्यकुलावासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानं आचार्यकुले वसादयन्नित्यस्याप्येतच्छ्रुतिमूलत्वात् ॥ २४३ ॥
 अस्य फलमाह आसमाप्तेरिति । यावच्छरीरं योगुरुं परिचरति स ब्रह्मलोकमामहाप्रलयादनश्वरमञ्जसा स्पष्टेन मार्गेण
 गत्यन्तराव्यवहितेन गच्छति । विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २४४ ॥ न पूर्वमिति । स्नानपूर्वमगृहीतवे-
 दः शिष्यो धनमाहरन् यथा न अध्यापयामीत्येवं गुरुणादिष्टो न किञ्चिदपि गुरवे दद्यात् भृतकाध्यापकत्वप्रसङ्गात् । अत-
 एवाह धर्मविदिति । अपणपूर्वत्वे निषेधो धर्मार्थो यत्र न स्यातामित्युक्तत्वात् ॥ तथाचापस्तंबः ॥ यदाचार्यं भोजयित्वा
 शेषमन्नमश्नाति हविरुत्कृष्टमेव तद्यदन्यानि द्रव्याणि यथा लाभमुपहरति दक्षिणा एव वा स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यं प्र-
 ततइति । स्नानं पुनः कर्तुमिच्छन् समावर्तनकाल इममर्थमाहरेत्येवं गुरुणादिष्टो यथा शक्त्यवश्यं गुर्वर्थमाहरेत्तदानीं भृतकाध्यापि-
 तत्वासंभवात् ॥ २४५ ॥ क्षेत्रमिति । अतश्च प्रीत्युत्पादनपरत्वात् प्रदर्शनार्थं भूम्यादिग्रहणम् । अन्ततो यद्युत्पन्नं किञ्चित् स्या-
 त्तदा छत्रोपानहम् ॥ २४६ ॥ नैष्ठिकधर्मविध्यर्थमाह आचार्यइति । आचार्ये प्रमीते गुरुवद्गुरुपुत्रदारसपिण्डानां पूर्वस्य पू-
 र्वस्याभावे उत्तरोत्तरस्य शुश्रूषां कुर्यात् ॥ २४७ ॥ एषुत्वविद्यमानेष्विति । गुरुपुत्रादिषु असत्सु कालनियमावलंबनेनो-
 त्थानोपवेशनादटनवान् भक्त्याग्निकार्यं अनुतिष्ठन् आत्मसंबन्धि शरीरं क्षपयेत् ॥ २४८ ॥ एवमिति । आसमाप्तेः शरीरस्ये-
 त्युक्तमप्येतन्नैष्ठिकफलाविप्लुतविधानार्थमुपसंहारार्थमनूद्यते । उक्तेन रूपेण योऽस्वलन्नैष्ठिकब्रह्मचर्यं चरति स ब्रह्मलोकं ग-
 च्छति न च संसारे जायते महाप्रलये ब्रह्मणा सह युज्यते विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २४९ ॥ इति श्रीभट्टमाध-
 वात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां मन्वानुसारिण्यां ब्रह्मचर्याश्रमविधानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ शिवमस्तु ॥

॥ अथतृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ षट्त्रिंशदाब्दिकं उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणोगार्हस्थ्याधिकारात् कियदवधिनि ब्रह्मचर्ये कृते गार्ह-
स्त्यमा श्रयणीयमित्यत आह षट्त्रिंशदाब्दिकमिति । षट्त्रिंशद्वर्षसंभवं गुरुगृहे ऋग्यजुःसामाख्यवेदत्रयविषयंप्र-
तिशाखंद्वादशवर्षाणि व्रतं नियमसमूहश्चरितार्थतदार्धिकं चाष्टादशप्रतिशाखं षडितिपादिकं वा नवप्रतिशाखं त्रीणीति यावता वा
कालेनोक्तावधेरूर्ध्वमधोवा वेदान्गृहीयात्तावत्कालंचरितव्यम् । नियमफलापेक्षोविकल्पः नियमेनाधीतवीर्यवत्तरं भवति
इति श्रुतेः । अत्र चाथर्ववेदस्य नेता एते अथर्वगिरसी इत्यादि श्रुतेः श्रुतीरथर्वगिरसीरित्यादि स्मृतेश्च वृद्धव्यवहारे चेतरवेदव-
न्निरुपपदवेदशब्दप्रयोगादङ्गानि वेदाश्चत्वार इति धर्मः तेष्वपि चतुर्षु व्यवहारात् । सत्यपि वेदत्वे शान्त्यादिप्रयोजनत्वे
प्रायेण दृष्टार्थत्वाद्देवेनैव होत्रमकुर्वत यजुर्वेदनाध्वर्यवं सामवेदेनोद्गीथम् । यदेव त्रय्यै विद्यायै संश्लेषं तेन ब्रह्मत्वमपि-
श्रुतेस्त्रय्यैव क्रियापरिसमाप्तेर्ग्रहणं वेदः कृत्स्नोधिगन्तव्य इति एकशाखाध्ययनेनैव स्वाध्यायनिवृत्तौ पुण्यातिशयापे-
क्षया ॥ १ ॥ वेदानिति । शाखात्रयं द्वयंचैकां वा त्वशाखापूर्वक्रमेण मन्त्रब्राह्मणपौर्वापर्यस्थितिक्रमेण चाधीत्याख-
ण्डितब्रह्मचर्योऽसंजातस्त्रीप्रसंयोगोगार्हस्थ्यं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ तमिति । तं कृतब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यावस्थानोदितधर्मानुष्ठा-
नानुशयेन प्रतिख्यातं तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुरिति श्रुत्याः पितुः प्राथमकल्पिकत्वात्पितुः सकाशात्तदभावआ-
चार्ये अधीतवेदं कृतमाल्याद्यलंकारं परार्ध्यशयनोपविष्टं पिता तदभावआचार्यादिगृह्योक्तस्वरूपगोसाधनकमधुपर्का-
ख्यकर्मणा गार्हस्थ्यं प्रतिपत्तेः प्राक् पूजयेत् । दीयत इति दायः ब्रह्मैव दायो ब्रह्म दायस्तं हरतीति ब्रह्म दायहरः ॥ ३ ॥
गुरुणेति । गुर्वनुज्ञातो गृह्यशास्त्रविध्यनतिक्रमेण कृतगृह्योक्तस्वरूपस्नानसमावर्तनाख्यकर्मा द्विजः समानजातीयां प्रशस्त-
लक्षणां भार्या उपयच्छेत् ॥ ४ ॥ असपिण्डेति । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥ इत्यपि वक्ष्यत्यतो-
मातुरसपिण्डमातामहप्रमातामहान्वयजाता या न भवति याच मातामहीप्रमातामह्याद्यन्वयजातान भवति पितु-
श्रयासमानगोत्रानभवति च शब्दात्सपिण्डाच्च पितृवस्त्रादिसंततिजाता या न भवति सा द्विजातीनामैथुनादौ दारकर्म-
णि योग्या ॥ ५ ॥ महान्तीति । इमानि दश वक्ष्यमाणानि कुलान्युत्कृष्टान्यपि वर्जयेत् । तथा गोछागाविमहिषी-
धान्यैः समृद्धान्यपि तच्छीलप्रजोत्पत्तिव्याधिसंक्रान्तिपरिहारार्थं शास्त्रनोदनासामर्थ्याददृष्टदोषपरिहारार्थं च दारसंबन्धिव-
र्जयेत् ॥ ६ ॥ हीनक्रियमिति । यागादिरहितंकुलं स्त्रीजनकं वेदशून्यं प्रचुरतरदीर्घरोमाश्रितं आर्शाद्याख्यव्याध्युपेतं राजय-
क्षिममन्दाग्न्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठीनांचसंबन्धीनि कुलानि वर्जयेत् ॥ ७ ॥ नोद्वहेदिति । कपिलां षडंगुल्याधिकां व्याधि-
नाधिष्ठितां अविद्यमानलोमां बहुलोमां बहुभाषिणीं पिङ्गलवर्णां कन्यां नोपयच्छेत् ॥ ८ ॥ नेति । नक्षत्रवृक्षनदीम्ले-
च्छपर्वतपक्षिसर्पदासभयानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ॥ ९ ॥ अव्यङ्गाङ्गीमिति । अविकलाङ्गी प्रसन्ननाम्नी राज-
हंसगजरुचिरगमनां अनतिस्थूलरोमकेशदन्तां कोमलाङ्गी कन्यां परिणयेत् । विधिनिषेधो भयाभिधाननिर्दोषसगुण-
कन्योपयनेऽभ्युदयार्थम् ॥ १० ॥ यस्या इति । यस्या भ्राता नास्ति तां यदपत्यं भवदेस्यास्तन्मम स्यात्स्वधाकरं इत्य-
भिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येक इत्येवं ननु गौतमोक्तपुत्रिकाविधिभ्रान्त्यानोद्वहेत् । भ्रातृभावे हि पितरि विज्ञायमानेपि पुत्रा-

भावात्कदाचिदसौ पित्रा पुत्रिका कृता स्यात् । सत्यामपिवा सभ्रातृकप्रसिद्धावेनैवमुत्पन्नेयंनेति यस्याजनकोविशेषेण ज्ञायते तामपिपुत्रिकात्वभ्रान्त्या नोद्वहेत् जनकेहि सम्यक्ज्ञायमाने भिन्नपितृकयोरप्येकमातृकायाभ्रातृत्वप्रसिद्धेरस्ति जनकरुते पुत्रिकात्वाशङ्का । एतदुक्तं उभयोर्विशेषणं पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णभार्यात्वं अतएवनिषेधात् । अभ्रातेव पुंसएति प्रतीचीति व्याख्यातंचैतन्निरुक्तकृताभ्रातृकेवपुंसः पितृनेत्यभिमुखीसंतानकर्मणे पिण्डदानाय भवतीति । अत्र चप्रकरणे येषांविधिनिषेधानांदृष्टगुणदोषानुषङ्गोनास्ति यथाअसपिण्डाचयामातुरितितदतिक्रमे भार्या नभवति । भार्यादशम्याहवनीयादिवत्संस्कारशब्दत्वात् येषांपुनर्दृष्टगुणदोषर्शनेन विधिनिषेधाभिधानं यथाहीनक्रियमिति नभवति । क्रमोभार्यात्वाभावः केवलनियमातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रेभवति । यच्चैतन्नक्षवृक्षनदीनाम्नीमित्यादि तदपि दृष्टगुणदोषानुविधायिविधिनिषेधप्रकरणमध्यपाठात्तदेकयोगक्षेममेव तथाचं मनुना सपिण्डादिप्रतिषेधमभिधायानन्तरंमहान्त्यपि समृद्धानीत्यादिपृथक्करणमुपक्रम्य हीनक्रियमित्यादि नक्षवृक्षेत्यादिचैतत्प्रकरणेभिहितम् ॥ ११ ॥ सवर्णेति । द्विजातीनामादौ पाणिग्रहणे समानजातीयायुक्तेत्युक्तं कामात्पुनर्दारकर्मणि प्रवृत्तानामिमावक्ष्यमाणवर्णक्रमेणश्रेष्ठाःस्युः ॥ १२ ॥ शूद्रेति । शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति नउत्कृष्टापरुष्टे । शूद्रावैश्याचवैश्यस्य मन्वादिभिःस्मृता । वैश्याशूद्राक्षत्रियाचक्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याब्राह्मणीच ब्राह्मणस्य । शूद्रामप्येकेमन्त्रवर्ज्यमिति वसिष्ठस्मरणात् मन्त्रवर्जितेषांद्विजातीनांभवति ॥ १३ ॥ नेति । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गार्हस्थप्रतिपत्तये सवर्णा अलभमानययोः कस्मिंश्चिदपीतिहासाख्याने शूद्राभार्या नोपवर्ण्यते । एवंचशूद्रानिषेधात् ब्राह्मणक्षत्रिययोः सवर्णालाभेऽस्तिक्षत्रियवैश्योद्वाहइति गम्यते । तत्रापिच धनपद्यादौ क्षत्रप्रवृत्तिदर्शनात् प्रथमंब्राह्मणस्यक्षत्रिययोद्वाहस्तदलाभेवैश्योद्वाहः ॥ १४ ॥ आत्रार्थवादः हीनजातिस्त्रियमिति । शूद्रतामित्युपादानात् हीनजातिंशूद्रांशास्त्रार्थापरिज्ञानादुपयच्छमानाद्विजातयः कुलानि पुत्रपौत्रादिबन्धांश्चिरंतनकालभाविंसंतानानि शूद्रतांगमयन्ति तथाविधानामेव तत्रोत्पादनात् । अत्र द्विजातयइति वचनाद्वैश्यस्याप्यकृतसवर्णाविवाहस्य शूद्रानिषेधइति गम्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोःपुनःप्रत्यवायातिशयपूर्वप्रतिषेधारंभसामर्थ्यात् । मतान्तराप्याहुः ॥ १५ ॥ शूद्रावेदीति । अत्रेरुतथ्यपुत्रस्यच गौतमस्यैतन्मतं यच्छूद्रोद्वाह पतितोभवतीति निन्दया प्रतिषेधानुमानम् । नह्यकस्मात् । निन्दाप्रवर्ततइत्येवंच तन्मतेनायंशूद्रायाअत्यन्तप्रतिषेधः । शौनकस्य पुनर्मतंयच्छूद्रासुतोत्पत्त्यापततीत्यतश्च तन्मते ऽनर्तौतामुपेयात् । भृगोःपुनर्मतं यत्केवलशूद्रापत्यतयापततीत्येवं चतत्पक्षे इतरासु जातापत्यः शूद्रासुतौव्रजेत् ॥ १६ ॥ शूद्रामिति । शूद्रांगत्वा ब्राह्मणोनरकंव्रजति । इति अयमत्यन्तप्रतिषेधः । शेषोर्थवादः । सुतं शूद्रायामुत्पाद्यब्राह्मण्यादेवभ्रश्यतीत्ययंसुतोत्पत्तिनिषेधार्थवादः । एवंचेहार्थवादोयोब्राह्मणग्रहणादत्यन्तप्रतिषेधः । सुतोत्पत्तिनिषेधोब्राह्मणविषयादेव ॥ १७ ॥ दैवपित्र्यातिथेयानीति । यस्तुतत्कारेण्यन्माहात्सजात्यास्थितयान्ययेति ॥ निषेधंवक्ष्यत्यतोसन्निहितायामपि सजात्यायांवायागश्राद्धातिथिदानानि यस्य शूद्रया दत्तानि तद्धव्यकव्यंपितृदेवानोपजीवन्ति नच तेनातिथेयेन समृहस्थःस्वर्गंगच्छति ॥ १८ ॥ वृषलीफेनपीतस्येति । शूद्रायारुतपरिचुंबनस्य तयैवचैकपर्यङ्कादौ मुखश्वासापवित्रीकृतस्य तस्यामेव चोत्पन्नापत्यस्य संशुद्धिर्नोपदिश्यतइति पूर्वोत्तरावर्धश्लोकावत्यन्तनिषेधात् ॥ १९ ॥ भृगुमतार्थवादौ चतुर्णामिति । चतुर्णामपि ब्राह्मणादिवर्णानांपरलोकेहलोकयोः कांश्चिद्धिताहितान् इमान्वक्ष्यमाणानष्टौ भार्याप्राप्तिहेतून्विवाहान्संक्षेपेण शृणुत ॥ २० ॥ ब्राह्मणइति । स्तुतिनिन्दाप्रतिपाद-

नीयम् । एषांब्राह्मादिव्यपदेशोनत्वसाधारण्येन ब्रह्मादिदेवतासंबन्धेषांविद्यते ॥ २१ ॥ **येयस्यधर्म्या** इति । ये विवाहायस्य वर्णस्य धर्मानपेतायस्य च विवाहस्य यौ गुणदोषौ वोढुरिष्टानिष्टफलदातारौ प्रतिनियतविवाहो-
त्पन्नायत्तेषु च ये गुणादोषास्तत्सर्वयुष्माकंप्रवक्ष्यामि ॥ २२ ॥ **षडिति** । षडादितः क्रमावस्थितान् विप्रस्य क्षत्रियस्य चोपरितनान् चत्वारोविट्शूद्रयोः पुनः राक्षसवर्जितान् तानेव धर्मादनपेतान् जानीयात् ॥ २३ ॥ **चतुरइति** । ब्राह्मणस्याद्याश्चत्वारः क्षत्रियस्य राक्षसमेकम् वैश्यशूद्रयोश्चासुरम् स्मृत्यर्थोपनिबन्धकाराः प्रशस्तान्मन्यन्ते ।
अत्र चासुरादीनांब्राह्मणादिषु पूर्ववाक्यविहितानांइह निराकरणात् विकल्पतोनित्यासंभवे वैकल्पिकेषु प्रवृ-
त्तिः । एवमुत्तरत्रापिवेदितव्यम् ॥ २४ ॥ **पञ्चानामिति** । इहपैशाचनिषेधात्प्राजापत्यादयः पञ्चगृह्यन्ते । पञ्चानां-
प्राजापत्यादीनामध्यात् त्रयोधर्मादनपेताद्वैतधर्म्याविहशास्त्रे स्मृतौपैशाचासुरौ तावापद्यपि न कर्तव्यौ ॥ २५ ॥
पृथगिति । यावेतौगन्धर्वराक्षसाख्यौ विवाहौ पूर्वोक्तौ तौ पृथक् पृथक्वा मिश्रौवा क्षत्रस्याधर्म्याविति पूर्वसिद्धम् ।
मिश्रौ धर्म्यौ तस्य तौ स्मृतौ इत्यनेनोच्यते । तत्रेतेतरानुरागपूर्वयदाकन्यावरेणात्मानं संविदा युद्धादिनापहार-
यति तदागान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥ **आच्छाद्यचार्हयित्वेति** । वासोविशेषैःकन्यामाच्छाद्यालङ्का-
रादिभिश्चार्हयित्वा श्रुताचारवन्तंवरंयाज्जारहितं स्वयमानीय यत्तस्मै कन्यादानं स ब्राह्मोविवाहोमन्वादिभिःस्मृतः
॥ २७ ॥ **यज्ञइति** । ज्योतिष्टोमादियागे प्रारब्धमर्थवद्वत्विजंप्रचरति यदलङ्घ्यकन्यादानंक्रियते तदैवंविवाहमन्वा-
दय आचक्षते ॥ २८ ॥ **एकमिति** । गोबलीवर्दमेकंद्वा वराद्धर्मतोयागाद्यवश्यकर्तव्यधर्मनिमित्तंगृहीत्वा यत्क-
न्यायायथाशास्त्रंप्रदानंविधीयते सआर्षोविवाहउच्यते ॥ २९ ॥ **सहेति** । सहयुवांधर्मकुरुत इति प्रदानकाले वा-
चोक्त्वा यदर्चापूर्वं कन्यादानं सप्राजापत्योविधिःस्मृतः ॥ ३० ॥ **ज्ञातिभ्यइति** । कन्यायैकन्याज्ञातिभ्योयथा-
शक्तिधनंदत्वा यत्कन्यायाश्चप्रदानं आदानं स्वीकारं स्वेच्छातोनार्षवद्धनजातिपरिमाणानियमेन सआसुरोविवाहउच्य-
ते ॥ ३१ ॥ **इच्छयेति** । कन्यावरयोःपरास्परानुरागाद्यःसंयोगोमैथुनाचरणं समैथुनायहितःकामनिमित्तकोगान्धर्वोवि-
वाहोबोद्धव्यः । इहगान्धर्वादौ मुख्यमेवोपगमनं तुशब्दस्तथाप्रतीते नच ॥ पाणिग्रहणकामन्त्राकन्यात्वेच प्रतिष्ठिताः॥ इति
वचनात्संस्कारपरिलोपोयागभिणीसंस्क्रियते वोढुःकन्यासमुद्भवः । अक्षताच क्षताचैव पुनर्भूसंस्कृतापुनः इत्यादि मनुया-
ज्ञवल्क्योक्तसहोढकानीनपौनर्भवलक्षणेषु संसारदर्शनात् । गान्धर्वादि विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः ॥ कर्तव्यश्चत्रिभिर्वर्णैः
समयेनाग्निसाक्षिकः इतिचदेवलस्मरणात् ॥ तथा ॥ गान्धर्वासुरपैशाचाविवाहाराक्षसाश्रयाः ॥ पूर्वपरिणयस्तेषांपश्चाद्धोमो-
विधीयते ॥ बहुचगृह्यपरिशिष्टदर्शना द्धारतादौच मुख्योपगमनवदेवंच । पाणिग्रहणकामन्त्रादित्यादि नरान्तरोपभुक्तकन्या-
विषयेवतिष्ठते । पुनर्वैवाहिकोविधिःकर्तव्यः इत्यादिवचनाद्मनोत्तरकालमकृतसंस्कारा द्विजातीनांभार्या नभवति शू-
द्रस्य भवत्येव त्रिभिर्वर्णैरित्युपादानात्तथाविधपुत्रस्य रिक्थभाग्दर्शनात् ॥ ३२ ॥ **हत्वेति** । हत्वा कन्यापक्षान्
ग्रमाथ्य छित्वाऽप्रमाथ्याङ्गच्छेदादि कृत्वा भित्वा प्राकारादीन् हामातर्हापितरनाथापह्नियते इत्येवमाह्वयन्तीमश्रुज-
लाविलनयनां यःकन्यांगृहादाहरति तदपि भूयः कन्याहरणं राक्षसोविवाहः ॥ ३३ ॥ **सुप्तमिति** । सुप्तांनि-
द्रोपेतांक्षीवां शीलसंरक्षणानिबर्हणां निर्जने प्रदेशे यस्मिन्विवाहे उपगच्छति सपापहेतुर्विवाहानांमध्ये पैशाचोऽष्टमः
ख्यातः ॥ ३४ ॥ **अग्निरेवद्विजातीनांकन्यादानंप्रशस्यतइति** । ब्राह्मणानामुदकदानपूर्वमेव कन्यादानंप्रशस्त-
मित्युच्यते । क्षत्रियादीनांपुनः परस्परेच्छया विनाप्युदकं वाङ्मात्रेणापि दानमिष्यते ॥ ३५ ॥ **यइति** ।
एषांविवाहादीनामध्यातृयस्य विवाहस्य यत्फलं मनुनाकथितं तत्सर्वमम यथावत्कथयतोविप्राःशृणुत ॥ ३६ ॥

दश पूर्वापरानिति । ब्राह्मविवाहोढापुत्रोयदि सुरुतरुद्भवति तदा दश पूर्वान्पित्रादीन् अन्वयिनोमृतान् दश-
चापरान् पुत्रादीनात्मानंचैकविंशकं पापान्मोचयति । नचाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशावन्नोदनीयौ । श्राद्धादिवद्वच-
नगम्यत्वादमुष्यार्थस्य पुत्रादीनांचापापाचाराणांउत्पत्तिमात्रेणैवैषांविमोक्षस्तदानीं अनुत्पन्नत्वात् ॥ ३७ ॥ देवो-
ढाजइति । दैवविवाहोत्पन्नःपुत्रः सप्तपरान्पित्रादीन् सप्तावरान्पुत्रादीन् पापान्मोचयति । आर्षविवाहोत्पन्नश्च
त्रीन्पित्रादीन् त्रींश्चपुत्रादीन् । तथा प्राजापत्यविवाहोढोजोत्पन्नश्च षट्पुत्रादीन्षट्पित्रादींश्च ॥ ३८ ॥ ब्राह्म्या-
दिष्विति । रूपसत्त्वगुणोपेताइति । ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु चतुर्षु क्रमावस्थितेषु अध्ययनादिसंपत्तेजोयुक्ताः-
साधुप्रियालावण्येन द्वादशाध्यायवक्ष्यमाणलक्षणेन सत्त्वेन दयादिभिश्च गुणैर्युक्ताः धनिनःख्यातिमन्तःसंपन्नसगनु-
लेपनादिभोगानुष्ठानतः पुत्राजायन्ते शतंवर्षाणांजोवन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतरेष्विति । ब्राह्म्यादिभ्यश्चतु-
भ्योऽन्येष्वामुरादिषु दुष्टविवाहेषु क्रूरकर्माणोऽनृतवादिनोवेदयागादिद्वेषिणश्च सुताजायन्ते ॥ ४१ ॥ अनिन्दितै-
रिति । अगर्हितैर्भार्याप्राप्तिहेतुभिर्विवाहैरगर्हितानि मनुष्याणामपत्यानि भवन्ति । गर्हितैश्च गर्हितानि भवन्ति ।
तस्मात् गर्ह्यान्विवर्जयेत् नकुर्यात् ॥ ४२ ॥ पाणिग्रहणसंस्कारइति । हस्तग्रहणात्मकसंस्कारोगृह्यो-
क्तोसमानजातिषु गृह्यमाणानां शास्त्रेणोच्यते असजातिषु पुनः उल्लमानां विवाहकर्मणि अयंवक्ष्यमाणोवि-
धिः पाणिग्रहणस्थाने विज्ञेयः ॥ ४३ ॥ शरइति । क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणःपाणिगृहीता वरप्रान्ता-
च्छरोब्राह्मणोद्वाहेग्राह्यः वैश्ययाच ब्राह्मणःपाणिपरिगृहीता दात्रादितोदनमयःप्रान्तंब्राह्मणक्षत्रियोद्वाहेग्राह्यम् । शूद्रया-
पुनर्द्विजात्युद्वाहे तत्तत्प्रावृत्तवस्त्रदशाग्राह्याः ॥ ४४ ॥ ऋतुकालाभिगामीति । ऋतुर्गर्भाधानसमर्था स्त्रियोवस्था ।
तत्कालेभार्यामजातपुत्रोनियमतउपगच्छेत् अनुपगमनेदोषश्रवणात् । तथाचपराशरः ॥ ऋतुस्नातांतुयोभार्या-
संनिधौनोपगच्छति । घोरायांभ्रूणहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयः ॥ किंच ॥ त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजयापितृभ्यः स्वाध्यायेनऋषिभ्यः इत्येतत् श्रुतिमूलत्वस्य संभवति । मूलान्तरकल्पनायाः अन्याय्यत्वम् । तथाच
पुत्रार्थी संविशेदिति अनेनैतत्श्रुतिमूलत्वमस्याचार्यआविष्करिष्यत्येवं चैतन्मूलत्वादप्यस्य नियमत्वमवसीयते । जात-
पुत्रस्यत्वनियमः एकपुत्रोत्पादने विधेश्चरितार्थत्वात् । तथाच कामजान्त्वितिदर्शनान्नैकंपुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा ।
सहिसंतानायपूर्वेषामिति च । यत्तुदशास्यापुत्रानाधेहीति तद्वह्मपत्यप्रशंसापरं जातपुत्रस्यापि ऋतुकाले नियमगमने
कथंदशत्वेवावतिष्ठेत् । एवंच नियमोयं नत्वनृतुकाले गमननिषेधार्थापरिसंख्येति । कःपुनरनयोर्भेदविशेषोनियमः
तत्राप्राप्तप्रापकोविधिर्नियमः पक्षे प्राप्तंचाहुः समेयजेतेति यदत्रहिदर्शपौर्णमासाभ्यांयजेतेत्येवमादियागनोदनावा-
क्यतएवपक्षे यागाधिकरणभूतसमदेशप्राप्तिरस्त्येवाधिकरणं विनायागानुपपत्तेः । सूत्रसमयिक्षमाणस्यैतद्वचनमुदास्ते
स्वतएवप्रवृत्तेः । विषमेतु यियक्षमाणस्य समाप्राप्तावेतद्वचनं समर्थविधायकत्वेनार्थवदेवंच विधिफलएवश्रुतेःनियमः ।
अपरे तु प्राप्तस्यपुनर्वचनंनियममाहुर्न्याससर्वतएवात्मानंगोपायेदिति । तत्र चान्यत्रचप्राप्तौ परिसंख्याभवति । यथा-
पञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइत्यस्त्यत्र शशादीनांच जिघांसा प्रयुक्तत्वात् युगपद्भक्षणप्राप्तिः । अतःपरेच भक्ष्याइति प-
रिसंख्यायन्ते । यद्यपि च स्वार्थहानिःपरार्थपरिकल्पना प्राप्तबाधदोषाक्रान्तत्वंपरिसंख्यायास्तथापि वाक्यार्थानर्थ-
क्यापत्तिरुभयतस्तथा श्रवणं वरमित्यसावप्याश्रीयते स्वार्थहानिविधिप्रतिपादकश्रवणेपि विध्यर्थपरित्यागः । तत्रच
आद्यापेतवाक्यप्रमेयभूतस्य प्रतिषेधकल्पना पञ्चव्यतिरिक्तपञ्चनखानांजिघांसा प्रयुक्तस्य भक्षणबाधनमिति । प्रा-
प्तबाधः एवंचेहर्तावनृतौ चार्थित्वाप्राप्तौ सत्यामनृतौ न गच्छेदित्येवं यद्यपि परिसंख्यातुमापद्यते नियमरूपतापाक्षित्वाभा-

वात् तथाप्यननुगमनदोषश्रवणानियमार्थतैव न्याय्या स्वदारसंतुष्टश्च नित्यं स्यात् । नरुयन्तरमुपगच्छेदिति ऋतौ उपगच्छे-
दिति भार्यागमनप्राप्ता च भार्यागमनपरिसंख्यैषा अमावास्यादिवक्ष्यमाणपर्ववर्जनमनृतावपि भार्यातत्संरक्षणवतः । संततिका-
म्यया विनाप्यपत्योत्पत्तिं तत्सुरतसंभोगेच्छया नियमत उपेयात् । यत्त्वमावास्यामष्टमीचेत्यादिवक्ष्यति तद्वतुकालाभिगामीस्या-
दित्यनेनातौ पर्वस्वपिगमनप्राप्तौ निषेधार्थम् । तथाचानृताविति तत्रचवक्ष्यति ॥ ४५ ॥ ऋतुरिति । चतुर्भिर्दिवसैः उत्तमजननि-
न्दितैः सहजो षोडशाहोरात्राणि स्त्रीणां रोग्याद्यजनि [तक्र] तुक्रमः ॥ ४६ ॥ तासामिति । तासां पुनः षोडशानां रात्रीणां आ-
द्याश्चतस्रः ऋतुदर्शनात्प्रभृति चैकादशीत्रयोदशयौ च निन्दिताः । अतस्तासु नगन्तव्यं शिष्टादशरात्रयोगमनप्रशस्ताः स्युः
॥ ४७ ॥ युग्मास्त्विति । युग्मासु षष्ठ्यष्टम्याद्यासु गच्छतः पुत्रा जायन्ते । अयुग्मासु सप्तमीनवम्याद्यासु स्त्रियः । अतः पुत्रा-
र्थी युग्मासु ऋतुकाले भार्याव्रजेत् । तास्त्वल्पीभावादार्तवस्य तथाचायुर्वेदः युग्मास्त्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मां तस्मात्पुत्रस्य दु-
हितुर्जन्मोत्पद्यते ॥ ४८ ॥ पुमानिति । पुंसोधिकबीजे अयुग्मास्त्वपि रात्रिषु पुमानरुयाकृतिर्दुर्बलो हीनाङ्गो जायते
आयुर्वेद एव अभिधानात् । स्त्रीबीजे त्वधिके युग्मास्त्वपि स्त्रीपुरुषाकृतिर्दुर्बला हीनाङ्गा जायते आयुर्वेददर्शनात् ।
समेस्त्रीपुरुषबीजे युग्मास्त्वयुग्मास्त्वपि पुंसकं जायते । स्त्रीपुंसयोर्वा वायुना बीजभेदे सति निःसारे लपेच बीजे अग्रहणं गर्भ-
स्य ॥ ४९ ॥

[तस्माच्छुक्रविवृद्धार्थं स्निग्धं लृढं च भोजयेत् ॥ लघ्वाहारास्त्रियः]

निन्द्यास्त्विति । निद्यासु षट्सु अन्यासु चाष्टासु रात्रिषु यासु कासु चिन्नक्रमेणैव स्त्रियं परिहरन् रात्रिद्वये-
ऽवशिष्टे गच्छन् गार्हस्थादाश्रमान्तरेपिव सन्न ब्रह्मचार्यैव भवति । न ब्रह्मचर्यखण्डनदोषोऽस्य भवतीत्युत्पन्नविनष्टपु-
त्रस्याश्रमान्तरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थं रात्रिद्वयगमने यत्र तत्राश्रमेव सन्नपि पुत्रार्थं सिविशेदिति प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्य च
महोपकारकत्वेन श्रवणाद्यथाश्रमान्तरेऽत्यन्तब्रह्मचर्योपदेशादयुक्तमेतदित्याहुस्तदसदस्यापि शास्त्रगोचरत्वात् ॥ ५० ॥

[ऋतुकालेतुयोदारान्संनिधौ नोपगच्छति ॥ तस्य रजसितं मासं पितरः स]

नेति । कन्यायाः पिता धनग्रहणं दोषज्ञः स्वल्पमपि कन्यादानविनियमरूपधनं न गृह्णीयात् । यस्माच्छोभेन तद्गृह्णन्
अपत्यविक्रयी भवेत् ॥ ५१ ॥ स्त्रीधनानीति । दुहितृभगिन्यादि संबन्धीनि हिरण्यानि दासीवाहनवस्त्राणि वा
पित्रादय उपभुञ्जते । अतस्ते पापाः पापकर्मणो नरकं व्रजन्ति प्रसङ्गात् स्त्रीधनोपजीवनप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥ आर्ष इति ।
आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वराद्वाह्यमिति केचिदाचार्याः प्राहुः । तत्पुनरसत्यं यस्मादल्पार्थसाध्यत्वादर्थो वा भवतु बहुमू-
ल्यसाध्यत्वाद्भवतु सर्वथा विक्रयस्तावदसौ भवत्येवं गोमिथुनमित्येतत्परमतमित्यवसीयते ॥ ५३ ॥ यासामिति । यासां-
कन्यानां पुनः पित्रादयः आत्मार्थदानं दत्तं वरान्न गृह्णन्ति अपितु प्रसन्नैर्भर्त्रादिभिः अपणपूर्वकन्यार्थदत्तं गृह्णते नासौ-
विक्रयः । किं तर्हि पूजनं तत्कन्यानां केवलं विक्रयस्पर्शशून्यं अनुकंपारूपं तत् ॥ ५४ ॥

[यो मनुष्यो मनुष्यं हि विक्रीणन् धनमिच्छति ॥ तस्य मूत्रपुरीषं हि स परत्रोपजीवति ॥ १ ॥]

पितृभिरिति । पितृभ्रातृभर्तृभिर्बद्धां संपदमा मुकामैः स्त्रियः पूज्या अलंकर्तव्याश्च ॥ ५५ ॥ यत्रेति । यस्मिन्-
कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेतान् पूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाः सर्वानि-
ष्फलाः भवन्तीति ॥ ५६ ॥ शोचन्त इति । यस्मिन्कुले नवोढादुहितृसुषाद्याः सशोका भवन्ति तत्कुलं क्षिप्रमेव विनश्यति ।

यत्र पुनरेताः शोकार्त्तानभवन्ति तत्सर्वकालं वृद्धिमेति ॥ ५७ ॥ **जामय** इति यानि गृहाणि नवोढादुहित्राद्याश्चापूजिताः सद्यो भिशपन्ति तान्यभिचारविशेषहतानीव सर्वनाशनं श्यन्ति ॥ ५८ ॥ यस्मादेवं तस्मादेताः सदाभ्यर्च्य इति । भूतिका-
मैर्नरैर्नित्यं संकरेषूत्सवेषु च ॥ तस्मात्कारणादेताः संकरेषु कौमुदीमहानवम्यादिषु उपनयनादिषु च सर्वकामैर्म-
नुष्यैराभरणवस्त्रभोजनैर्नित्यं अभिपूजनीयाः ॥ ५९ ॥ **संतुष्ट** इति । यस्मिन्कुले स्वभार्याया हेतुभूतया नित्यं भर्ता निवृत्ताभिलाषो भार्यापि च यत्र नित्यं स्वभर्त्रा हेतुभूतनानुपजातनरान्तराभिलाषा तत्राविचलं मङ्गलं भवति ॥ ६० ॥ **यदीति** । यदि स्त्री सुगन्धलेपनादिना कान्तिमती न भवेत्तदा भर्तारं न प्रहर्षयत् । भर्तुरप्रह-
र्षाच्च गर्भग्रहणं न भवति ॥ ६१ ॥ किंच **स्त्रियां तुरोचमाना यामिति** । स्त्रियां वेषादिना कान्तिमत्यां भर्तृ-
मनोहरतया परपुरुषसंपर्काभावात्तत्कुलमुज्ज्वलं भवति । तस्यां पुनरुरोचमानायां भर्तृद्विष्टतया नरान्तरसङ्कल्पतः सकलमेव कुलं मलिनीभवति ॥ ६२ ॥ **कुविवाहैरिति** । आसुरादिविवाहसंस्काराभाववेदानध्ययनब्राह्मणापूजनैः प्रख्यातकुलान्यपकर्षयन्ति । तस्मादेतत्परिहरणीयम् ॥ ६३ ॥ **शिल्पेन व्यवहारेणेति** । अयाज्ययाजनैश्चेति । चित्रकर्मादिशिल्पधनप्रयोगकेवलशूद्रापत्यगवाश्वरथक्रयविक्रयादिरूपिराजसेवाव्रात्यादियाजनयागादिकर्माभावबुद्धिमत्त्वानध्ययनैः क्षिप्रमेव कुलान्यपकर्षयन्ति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ **मन्त्रत इति** । यद्यपि धनेन कुलमिति प्रवादः । तथापि वेदाध्ययनावबोधतदर्थानुष्ठानयुक्तानि पुनः कुलान्यल्पधनान्यपि उत्कृष्टकुलमध्ये गुण्यतां प्राप्नुवन्ति महतीं ख्यातिमर्जयन्ति । विवाहप्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकयैतत्सर्वमुक्तम् ॥ ६६ ॥ **वैवाहिक इति** । अष्टकादि गृहोक्तं कर्म यथाशास्त्रं वक्ष्यमाणपञ्चयज्ञानुष्ठानं चाग्निसंपाद्यं प्रात्यहिकं पाकं विवाहभरे अग्नौ गृहस्थः कुर्वीत ॥ ६७ ॥ **पञ्चसूनेति** । पचनदृष्टसूपैर्लूखलपघटाद्याः पञ्चगृहस्थस्य सूनाइव घातनस्थानानि यानि स्वकार्ये योजयन् पापेन संबध्यते । एवं चास्मात्सूनावचनात्तासां निष्कृत्यर्थमिति च निष्कृतिवचनात् सूनादोषैर्न लिप्यत इति तद्दोषाभिधानात् । अधर्महेतुत्वमासांत-
निष्कृत्यर्थं महायज्ञानामित्यवसीयते । शास्त्रैकगोचरत्वाद्धर्माधर्मयोर्न चैवं सति महायज्ञानामनित्यतापत्तिः । देवतातिथिभृत्यानामृषयः पितरो देवता इत्येवमादिरेषां नित्यत्वप्रतिपादनाय सन्ध्योपासनावदुभयार्थत्वमेषाम् ॥ ६८ ॥ **तासामिति** । तासांचुल्यादीनां सूनानां यथाक्रमं निष्कृत्यर्थं तदुत्पन्नपापनिर्हरणार्थं प्रत्यहं पञ्चमहायज्ञागृहस्थानां मन्वादिभिः स्मृताः ग्रहणं तेषामपि देवतात्वात् तथा ऋषीणामपि देवतानामिति ग्रहणं तेषामपि कर्तव्यतया स्मृतौ स्मृताः ॥ ६९ ॥ ते च **अध्यापनमिति** । जपो हुत इति वक्ष्यमाणोऽध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते स ब्रह्मयज्ञः । पितृतर्पणं पितृयज्ञः । अग्नौ होमो देवयज्ञः । भूतबलिर्भूतयज्ञः । अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः । एते वक्ष्यमाणाः कर्तव्यताविशेषा इह स्वरूपमात्रेण निर्दिष्टाः ॥ ७० ॥ **पञ्चेति** । एतान् पञ्च महायज्ञान् यो यथाशक्ति न जहाति स सर्वकालमपि गृहे वसन् चुल्यादिसूनाजनितैः पापैर्न संबध्यते ॥ ७१ ॥ **देवतातिथिभृत्यानामिति** । देवताशब्देन भूतानामपि ग्रहणं तेषामपि देवतात्वात् । तथा ऋषीणामपि देवतानामिति ग्रहणं तेषामपि देवतात्वस्मरणात् भृत्याः ॥ वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ॥ अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्यामनुब्रवीत् इत्युक्त्वा एषां देवतादीनां पञ्चानां यो न ददाति स प्राणान्धारयन् न पि न जीवति जीवितकार्याभावात् ॥ ७२ ॥ एवं चाकरणनिन्दैषां नित्यतामाह **अहुतं च हुतं चैवेति** । उत्तरश्लोके एषां व्याख्यार्थो भविष्यति । एतानेव पञ्च महायज्ञानेभिर्नामान्तरं मनुय-
आचक्षते । नाममात्रभेदो न वस्तुभेद इत्येतत्प्रतिपादयितुं संज्ञान्तरप्रदर्शनमेतत् ॥ ७३ ॥ **जप इति** । अहुतशब्देन जपो ब्रह्मय-

ज्ञाख्यः स्मृतः । हुतश्च होमो देवयज्ञः । प्रहुतश्च भौतिको बलिः भूतयज्ञः । ब्राह्मं हुतं द्विजाग्र्यस्य ब्राह्मणस्यार्चा अतिथियज्ञः ।
 प्राशितं च पितृ तर्पणं पितृयज्ञः । यदि कथंचित्सकलमहायज्ञमहानुष्ठानासंपत्तिस्तदा ॥ ७४ ॥ स्वाध्यायेनित्ययुक्तः स्यादै-
 वेपित्र्ये च कर्मणि । उभयत्रापियुक्तो हीति । ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञानुष्ठानेनित्यं यत्नवान् स्यात् तस्मादेवं यज्ञानुष्ठानपरिदं-
 स्थावरजङ्गमरूपं जगद्धारयति ॥ ७५ ॥ तथा च अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति । अग्रावाहुतिः सम्यक् यथाविधि प्रक्षिप्ता हुता
 रसाहरणरूपत्वादादित्यस्यादित्यं प्राप्नोति स आहुतिरसः कालेन परिपक्वः आदित्यादृष्टिरूपेण जायते । ततो न तदुपभोगेन च
 प्रजा जायन्ते ॥ ७६ ॥ अपि च यथवायुं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ॥ तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्त-
 इतराश्च माः ॥ यथा प्राणवायववलंबनेन सर्वप्राणिनो जीवन्त्येवं गृहस्थाश्रममाश्रित्यावलंब्याश्च मान्तराणि ध्रियन्ते ॥ ७७ ॥
 एवं च यस्मादिति । यस्माद्गृहस्थव्यतिरिक्तास्त्रयोप्याश्रमिणो वेदार्थोपदेशान्नदानाभ्यां गृहस्थैरेवोपक्रियते तस्मात् श्रेष्ठाश्रमो-
 गृहस्थः । गृहा पत्नी मेधोयज्ञः गृहाधीनो मेधोयस्य गृहमेधी । गृहायां तिष्ठन्तीति गृहस्थाः । गृहा अस्यास्तीति गृही ॥ ७८ ॥
 यत एवमतः ससंधार्यो गृहस्थेनेति । स गृहस्थाश्रमोत्सर्गसंबन्धं अनन्तमिह लोके सुरतसंभोगत्वाद्दन्नादिसुखमनन्तमिच्छता
 प्रयत्नेनानुष्ठेयोऽसंयतेन्द्रियैर्धारयितुं न शक्य इति गृहस्थाश्रमफलकथनम् न चानित्यतापत्तिः ॥ ७९ ॥ यत आह ऋषय-
 इति । ऋषिप्रभृतयो गृहस्थेभ्यः सकाशाद्यतोऽर्थयन्ते यतः शास्त्रज्ञेन एभ्यः कर्तव्यम् ॥ ८० ॥ किं तदित्याह
 स्वाध्यायेनेति । नानाप्रकारत्वादर्थनस्य स्वाध्यायादेरर्थनार्थत्वमविरुद्धं पूर्वोक्तमहायज्ञार्थैः स्वाध्यायादिभिः ऋ-
 षिदेवपित्रतिथिभूतानि यथाशास्त्रमर्चयेत् ॥ ८१ ॥ तेषु पितृयज्ञनिरूपणार्थतावदाह दद्यादहरहरिति ।
 पितृभ्यः प्रीतिमुत्पादयन् अन्नोदकक्षीरमूलफलैर्यथासंभवं प्रत्यहं श्राद्धं कुर्यात् ॥ ८२ ॥ एकमिति । पंचय-
 ज्ञान्तर्गते पितृप्रयोजन एकमपि शक्त्या सति संभवे बहूनपि विप्रान् भोजयेत् । श्राद्धशब्दनोदनाद्वैश्वदेवब्राह्मणभो-
 जने प्राप्त आह । नचैवेति विश्वान् देवानुद्दिश्यान्यं ब्राह्मणं किंचित् भोजयेत् ॥ ८३ ॥ वैश्वदेवस्येति । वैश्वदेवार्थ-
 स्यान्नस्य सतो वैवाहिकेऽग्नौ कालान्तराहिते वा परिसमूहनादि गृहोक्तेति कर्तव्यता पूर्वकमाभ्योवक्ष्यमाणाभ्यो देव-
 ताभ्यः प्रत्यहं ब्राह्मणो होमं कुर्यात् । ब्राह्मणग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ ८४ ॥ अग्निरिति । कु-
 द्वैचैवेति । स्वाहाकारप्रदानाहोमादिति स्मरणादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा इत्येवमादौ कृत्वा ततोऽग्नीषोमाभ्यां स्वाहे-
 त्यग्नीषोमयोः समस्तयोर्होमं कुर्यात् । तदनु विश्वेभ्यो देवेभ्यो हुत्वा धन्वन्तरये कुह्याय नुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यां अन्ते-
 ग्रयेऽस्विष्टकृत इत्येवं गृह्येऽग्निविशेषणत्वात् स्विष्टकृत एते स्वाहाकारान्तहोमाः कार्याः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ एवमिति । एवमुक्तप्र-
 क्रियया सम्यक् प्रतिदैवतं हविर्हुत्वा प्राच्याद्यासु सर्वासु दिक्षु प्राच्यामिन्द्राय नम इन्द्रपुरुषेभ्यो दक्षिणस्यां यमाय यमपुरुषे-
 भ्यः पश्चिमायां वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः उत्तरस्य सोमायां सोमपुरुषेभ्य इत्येवं प्रदक्षिणावर्तं इन्द्रादिभ्यः सानुचरेभ्यो बलिं दद्यात् ।
 गृह्य एव दर्शनादिहान्तकादिशब्दाभिधानं छन्दोभङ्गभयात् ॥ ८७ ॥ मरुद्भ्य इति तद्वारिहेरदिति । मरुद्भ्य इत्येवं-
 द्वारप्रदेशेऽद्भ्य इत्येतदपांमध्ये वनस्पतिभ्य इत्येवं मुशालोलूखले द्वंद्वैकवद्भावाद्विकल्पेनान्यत्र बलिं दद्यात् ॥ ८८ ॥ उच्छीर्ष इ-
 ति । वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रियै तस्यैव च पादप्रदेशे दक्षिणपश्चिमायां भद्रकाल्यै ब्रह्मण-
 वास्तोष्पतये चेति गृहमध्ये द्वन्द्वनिर्देशेऽपि आङ्निर्देशाभावाद्देवताद्वयं ॥ ८९ ॥ विश्वेभ्य इति । विश्वेभ्यो वैश्वदेवेभ्य

इतिचक्षब्दादेकेयमाहुतिः । विश्वेभ्योदेवेभ्यः इति नाम्नाकाशेप्रक्षिपेत् । दिवाचरेभ्योभूतेभ्य इतिदिवानक्तचरेभ्योभू-
तेभ्य इति नक्तमितिगृह्यदर्शनात् एतद्वाधारान्तरस्यावचनात् आकाशस्यचप्रस्तुतत्वात् आकाशएव ॥ ९० ॥ पृष्ठे-
वास्तुनिकुर्वीतेति । वेश्मनउपरि वेश्मनः पृष्ठे वास्तुपृष्ठदेशे वा तत्र सर्वान्भूतयेनमइत्येवंबालकुर्यात् । बल्यर्थे
धृतान्शेषंसर्वदक्षिणस्यांदिशि स्वधापितृभ्य इतिप्राचीनावीतीत्येवंगृह्यदर्शनात् पितृभ्योहरेत् ॥ ९१ ॥ शुनांचेति । त-
दन्वन्यदन्नमुद्धृत्य श्वपतितश्वपाककुष्ठ्यादिकाकरुमीणांशनकैरजोवगुण्ठनपरिहारेण भुवि निक्षिपेत् ॥ ९२ ॥ एवमि-
ति । एवमुक्तनीत्याभिहित सर्वभूतानि नित्यमन्नादिना यः पूजयति सतेजःशरीरोभूत्वा स्पृष्टेन मार्गेण येनाशुप्राप्ये-
तेशरीरपातसमनन्तरमेव तेन ब्रह्मलोकंगच्छति । इति पञ्चयज्ञफलकथनं नचानित्यतापत्तिरित्युक्तम् ॥ ९३ ॥

[सायंतनस्यसिद्धस्यपत्न्यमन्त्रं बलिहरेत् ॥ वैश्वदेवंहिनामैतत्सायं ॥ १ ॥]

कृत्वेति । एवमुक्तस्वरूपेणैतत्बलिकर्म कृत्वा सर्वगृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिार्थिपूजयेत् । भिक्षणशीलाय ब्रह्मचारि-
णे समकालमेव स्वस्तिवाच्यभिक्षादानमपूर्वं इति गौतमोक्तविधौनभिक्षांदद्यात् ॥ ९४ ॥ यत्पुण्यफलमि-
ति । अल्पगृहेमश्वङ्गीत्यादियाज्ञवल्क्योक्तविधिना गांदत्वा यत्पुण्यफलं गोदोब्रध्नस्यविष्टपमिति प्रामोतितदेव
द्विजगृहस्थोभिक्षांदत्वा प्रामोति ॥ ९५ ॥ भिक्षामिति । फलपुष्पादिना सत्कृत्य पारमार्थिकवेदार्थज्ञाय
ब्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादि विधिपूर्वकं प्रतिपादयेदिति ब्रह्मचारिभिक्षादानाद्विध्यन्तरमिदम् । तथाच वसिष्ठः
श्रोत्रियायाग्रंदत्वा ब्रह्मचारिणेत्याह ॥ ९६ ॥ अपात्रेचैतदातिथ्यादिनकार्ययस्मात् नश्यन्तीति । यानि
पितृदेवोद्देशेनानानि मोहादानशास्त्रानभिज्ञतया दातृभिरध्ययनविधियज्ञानुष्ठानतेजःशून्यत्वाद्भस्मरूपेषु विप्रेषु दत्तानि
तानि तेषांदानशास्त्रानभिज्ञानांमनुष्याणां निष्फलीभवन्ति ॥ ९७ ॥ विद्यातपःसमृद्धेष्विति । ज्ञानानुष्ठानतेजःसंप-
न्नेषु विप्रमुखेषु अग्नितुल्येषु हव्यकव्यादि यत्प्रक्षिपंतदिह दुस्तराच्छत्रुव्याध्यादाभिभवादमुत्रच महतःपापाच्चायते
॥ ९८ ॥

[प्रतिग्रहेणशुद्धेन शस्तेन क्रयविक्रयात् । यथा क्रमं द्विजातीनां धनं न्यायादुपागतम् ॥ १ ॥]

। संप्राप्तायेति । स्वयमुपस्थायातिथयआसनाचमनाद्युदकान्नं च व्यञ्जनविशेषैः यथासंभवं सत्कृत्या-
सनावसथावित्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकंदद्यात् ॥ ९९ ॥ शिलानप्युच्छतो नित्यमिति । अतिदौर्गत्यावृत्तिसं-
यमातिशयार्थितया शिलानक्षेत्रफलशेषान् अप्युच्चिन्वतःसभ्यावसथ्याभ्यांसहत्रेतया पञ्चस्वप्यग्निषु होमंवा कुर्वा-
णस्य सर्ववृत्तिसंकोचपञ्चाग्निहोमार्जितपुण्यं अनर्चितोतिथिर्वसन् स्वीकरोत्यदानदोषकथनेन नित्यतामाह । सभ्यो-
नामाग्निर्महासाधनसीताद्यपनुत्त्यर्थं यस्तत्र तत्र विहित्यते ॥ १०० ॥ अन्नासंभवेपुनः तृणानीति । तृणानि विश्रमभूम्या-
चमनाद्युदकप्रियसत्यवचनानि साधुगृहेष्वतिथ्यर्थेनकदाचिदप्युच्छिद्यन्ते अतोअन्नाभावएतान्यवश्यंदेयानि ॥ १०१ ॥ अप्र-
सिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह एकरात्रमिति । ब्राह्मणएकांरात्रिपरगृहेवसन् अतिथिः यतिः स्मृतः यदस्याहनित्यावस्थाने न
विद्यते द्वितीयातिथिरस्येत्येवमतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥ नैकग्रामीणमिति । समानग्रामनिवासिनं यंचसंगत्यालोकया-
त्रयाचरितं विचित्रपरिहासकथाजीवनं यस्य सभार्याग्रयस्तस्मिन्नेव ग्रामे संप्राप्तस्तंवैश्वदेवकालेपि संप्राप्तमतिथिनवि-
न्द्यात् आतिथेयोद्देशतएवग्रामान्तराणिगत्वा ॥ १०३ ॥ उपासतइति । येगृहस्थादुर्मधसः औदरिकतयापरान्नंसेवन्ते
तेन परान्नभोजनेन ते जन्मान्तरेऽन्नाद्यदायिनांगृहे पशुतां व्रजन्ति इतिफलप्रतिपादनपरमेतदतःपरपाकोपसेवनंनकार्यम्

॥ १०४ ॥ **अप्रगोद्य** इति । यस्मादयमादित्येनास्तंगच्छता प्रापितोतिथिस्तदानीं स्वगृहगमनाशक्तेः सगृहमेधिनो गृहा-
 नुष्ठेयपञ्चयज्ञवता गृहस्थेन न प्रत्याख्येयः । सच वैश्वदेवकाले प्राप्तस्तदुत्तरकलिवा नास्य गृहस्थस्यान्नमनश्चनगृहे-
 वसेत् । अवश्यमस्याशनं देयं अयंच प्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थमारंभोन्यथा वैश्वदेवं हीनामैतत् सायंप्रातर्विधीयतइ-
 ति वक्ष्यमाणेनैव सायमतिथिदानसिद्धावनारंभः स्यात् ॥ १०५ ॥ **नेति** । यदतिथये रोचते तत्तस्माददत्त्वात्म-
 ना नाश्रीयत् । अतिथिभोजनंच धनख्यात्यायुःस्वर्गनिमित्तमित्यातिथेयफलकथनं न त्वानित्यतापत्तिः । सर्वसुकृत-
 मादत्तइत्याद्युक्तत्वात् ॥ १०६ ॥ **आसनावसथाविति** । युगपदनैकातिथ्यस्थाने सति ह्यासनस्थानविश्रमस्थानश्र-
 द्धादिशयनानुगमनपरिचरणमितरेतरापेक्षायोत्कृष्टावकृष्टमध्यमेषु उत्कृष्टावकृष्टमध्यमं कुर्यात् । अन्नं पुनस्तुल्यमेव तत्र-
 विशेषाश्रवणात् ॥ १०७ ॥ **वैश्वदेव** इति । कृतेऽतिथिभोजनपर्यन्ते वैश्वदेवे यद्यपरोतिथिराव्रजेत् तस्मै तदाचा-
 न्नं यथाशक्तिपुनःपक्त्वा प्रदद्यात् । बलिहरणंच ततोन्नान्नकुर्यात् । बलिहरणनिषेधादात्मसंस्कारार्थता वैश्वदेवस्या-
 भिप्रेतेत्यवसीयते । अन्नसंस्कारपक्षे कथनमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥ **प्रसङ्गाद्भोक्तृधर्ममाह नभो-**
जनार्थ इति । भोजनलाभार्थं विप्रः स्वे कुलगोत्रे न कथयेत् । यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन् उद्गीर्णाशीति विद्वद्भिः कथ्य-
 ते ॥ १०९ ॥ **ब्राह्मणस्य त्वनतिथिरिति** । ब्राह्मणगृहे गुरुमित्रबन्धुक्षत्रियवैश्यशूद्रानातिथयो भवन्ति । गुरोः प्रभु-
 त्वात् मित्रबन्धूनामात्मसमत्वात् क्षत्रियादेश्च हीनजातित्वात् क्षत्रियस्योत्कृष्टः ब्राह्मणः स्यात् । ब्राह्मणक्षत्रियावुत्कृष्टजा-
 तीयौ स्यातामेव वैश्यस्यापि ॥ ११० ॥ **यदीति** । क्षीणपाथे योग्यामान्तरवासित्वादतिथिधर्मेण यदि क्षत्रियो विप्रगृहे
 आगच्छेत् तदा गृहावस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥ **वैश्यशूद्राविति** । वैश्यशूद्रावपाथेयाव-
 तिथिरूपौ गृहे प्राप्तौ तदोकारुण्यात्संभोजनीयौ ॥ ११२ ॥ **इतरानिति** । उक्तक्षत्रियादिव्यतिरिक्तान् सखिबन्धुसहाध्या-
 यिप्रभृतीन् प्रोत्याहेतुभूतया गृहमागतानन्नं यथाशक्ति संस्कृत्य भार्याभोजनकाले भोजयेत् । आत्मनोपि कालोवशिष्टं-
 तुदंपतीति वक्ष्यमाणत्वात् । गुरोस्तुकालान्वभिधानप्रभुत्वेन स्वायत्तकालत्वात् ॥ ११३ ॥ **सुवासिनीरिति** । जीवच्छशुर-
 पितृकाः स्त्रियः कुमार्यातुरगर्भिणीश्च अतिथ्यनुगतानेवाविलंबमानो भोजयेत् । अग्रतः एव पाठेऽतिथिभ्यः पूर्वमेव ॥ ११४ ॥
अदत्त्वेति । एतेभ्योभृत्यपर्यन्तेभ्योतिथ्यादिभ्योदत्त्वा योव्यतिक्रमादोषऽनभिज्ञः पूर्वभुङ्क्ते सभुञ्जानएतत्फलभूतं मरणा-
 समनतरप्राप्तमात्मनः श्वगृध्रखादनं न जानाति ॥ ११५ ॥ **भुक्तवत्स्विति** । आतिथ्यादिज्ञातिसंबन्धेषु दासेषु कृतभोजनेषु
 ततोन्नावशिष्टं जायापती पश्चादश्रीयताम् ॥ ११६ ॥ **देवानिति** । गृहे भवा गृह्यादित्यन्तेन भूतयज्ञोक्तइति वक्ष्यमाणप्रत्यवा-
 यकथनार्थं यमनुवादः ॥ ११७ ॥ **अघमिति** । यथात्मा र्थमेव पचति न देवादिभ्योददाति सपापहेतुत्वात्पापमेव केवलं भुङ्क्ते-
 नान्नलेशमपि यस्माद्यदेतत्पाकयज्ञशिष्टाशनं साधूनां अन्नमुपदिश्यते ॥ ११८ ॥ **अतिथिपूजाप्रसङ्गेनायं राजादीनां पूजावि-**
शेष उच्यते **राजर्त्विक्स्नातकगुरुप्रियश्वशुरमातुलानिति** । जनपदाभिषिक्तं क्षत्रियं गृहागतं याजकं ऋत्विजं यः क-
 श्चिद्गृहस्थो द्विजातिर्विद्याव्रतस्नातकं शिष्योगुरुं श्वशुरोजामातरं नामाताश्वशुरं भागिनेयो मातुलं मधुपर्काख्येन गृह्यो-
 क्तरूपेण कर्मणा पूजयेत् । परिमितात्संवत्सरात् संवत्सरेऽतीति पुनर्गृहागतानेतान् पूजयेत् । ये तु स्नातकमाचार्यः-
 पूजयेत्तत्प्रतीतमित्युक्तत्वादित्याहुस्तेषां परिसवत्रानिति स्नातकविशेषणं कथं स्यात् ॥ ११९ ॥ **राजस्नातकयोः संकोचायेदमाह ।**
राजेति । राजस्नातकौ यज्ञकर्मण्येव संग्रामौ मधुपर्केण पूजनीयौ । न त्वयज्ञे संवत्सरादूर्ध्वं अपीति शास्त्रमर्यादा ।

(१) तदाकारुण्यात्संभोजनीयौ = तदोभावपि कारुण्यं निर्वाहयन् दासभोजनकाले भोजयेत् (गो० २, ५)

संवत्सरात्पुनः अर्वाक् यज्ञेपि न पूज्यौ । पूर्ववाक्योपरिसंवत्सरादित्युपादाने अत्र च नतुयज्ञइत्युपादानात् राजस्मात्-
 कपूजासंकोचार्थत्वं अस्य प्रतीयते ॥ १२० ॥ सायमिति । दिनान्तेऽन्नस्यसिद्धस्य इन्द्राय नमइत्येवमादिमन्त्रव-
 र्जमनसांद्देशेन पत्नी बलिहरणंभूतयज्ञाख्यंकुर्यात् । यस्मादेवंनामयज्ञाद्यात्मभोजनपर्यन्तं एतत्सायंप्रातर्गृहस्थस्योपदि-
 श्यते ॥ १२१ ॥ पितृयज्ञमिति । आहिताग्निरमावास्यायांश्रौतं पिण्डयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा औपसदाग्निरप्येवमना-
 हिताग्निर्नित्ये श्रपयित्वेति सूत्रवचनात् सूत्रोक्तं तदेव कृत्वा मासि भवं पिण्डपितृयज्ञाङ्गभूतानां पिण्डानामनुपश्वादाह्नियते
 इति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात् । विप्रग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥ अधुना नामवचनेन पिण्डपितृय-
 ज्ञानन्तरकरणमस्य समर्थयते पिण्डानामिति । यतएव तन्मासिकं श्राद्धं पिण्डानामनुपश्वादाह्नियते ततः पिण्डान्वाहार्य-
 कमेतद्विद्वांसो मन्यन्ते । एवं च युक्तं यत्पिण्डपितृयज्ञानन्तरं क्रियत इति । तन्मासेन विशेषेण विहितेन खड्गमांसादिना प्रय-
 त्ततः कार्यं तदभावे पुनरन्यैर्हविष्यैः ॥ १२३ ॥ तत्रेति । तस्मिन् श्राद्धे भोजनीयाये च वर्जनीयाः यथासंख्याकाश्चयैश्चा-
 नैस्तत्कर्तव्यं तत्सर्वप्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥ यद्युपदेशतस्तस्य ये भोजनीयाः स्युरिति प्राप्तं तथाप्यल्पवक्तव्यत्वात् संख्यां ताव-
 दाह द्वाविति । द्वौ पित्र्याङ्गभूते दैवे पितृपितामहप्रपितामहोद्देशेन त्रीन् एकैकं वा दैवपित्र्ययोर्ब्राह्मणं भोजयेत् । उक्तातिरि-
 क्तभोजनसमर्थोऽप्यधिकभोजने नैव प्रवर्तेत । यत्तु न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डे व्याख्यातमिति गृह्यदर्शनान्निमित्तयेतच्च वरानि-
 ति चेहभिधानादेकैकमुभयत्रवेत्यस्य विस्तरप्रतिषेधार्थं वादत्वमाह तदसत् । द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनित्येतद्विकल्पेना-
 स्य श्रवणात् । याज्ञवल्केयैश्चैकमेव चेति विधिदर्शनाद्वसिष्ठे च ॥ यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ॥ अन्नं पात्रे समुधृ-
 त्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् इत्येकब्राह्मणभोजनात् यत्पुनर्न त्वेवैकमित्यादि गृह्यवचनं तद्र-
 व्यब्राह्मणादिसम्यक्संपद्विषयं न त्वत्यन्तप्रतिषेधार्थम् । तथा चैतदनन्तरमेव गृह्यकृतं काममनाद्यइत्याहादनीयाद्यभावा-
 त् । काममेकमपि सर्वेषां भोजयेदित्येवं च निमित्तयेतच्च वरानिति । एतदपि द्रव्यब्राह्मणादिसम्यग्विषयं न त्वेवैकविध्यत्य-
 न्ताभावज्ञापकं विस्तरइति वृत्तवशात् प्रथमे वा चशब्दइति स्मरणात् ॥ १२५ ॥ सांक्रियामिति । ब्राह्मणपूजांचोक्षादिदे-
 शमपराह्णकालं शौचं गुणवद्ब्राह्मणलाभविस्तारो नाशयति तस्मादुक्तातिरिक्तब्राह्मणभोजनं न कुर्यात् । हेतुतो विस्तरनिषेधात्
 तत्क्रियातिसंभवेऽधिकब्राह्मणभोजनमप्यस्ति । तथा च गौतमोक्तेऽवरान्न च ब्राह्मणान् भोजयेत् । अयुजो वा यथोत्साहमिति
 ॥ १२६ ॥ प्रथितेति । योयं पित्र्योनामविधिः पित्र्यं कर्म एषा प्रेतकृत्या प्रेतोपकारार्था क्रिया क्षये चन्द्रक्षये गृहे वा
 नानाश्रमान्तरैः सर्वगृहिणां ख्याता तस्मिन्कृत्ये पित्र्ये कर्मणि युक्तस्य तन्निष्ठस्य लौकिकी स्मार्ती प्रेतक्रिया प्रेतोप-
 क्रियते गुणवत्पुत्रपौत्रप्रबन्धोत्पत्त्या तस्मादेतद्यत्नतः कार्यम् ॥ १२७ ॥ श्रोत्रियायेति । देवपित्र्यादोन्यन्नानि छन्दो-
 मात्राध्यायिने देयानि छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगान्नात्यन्तापायेन नियमः संभवे पुनः समस्तशाखाध्या-
 यिदानम् । यत्नेन भोजच्छ्राद्धे बह्वचमित्यादिनामिति सति पुनः श्रोत्रियत्वे सति श्रुतवृत्ताभिजनादि योगे च पूज्य-
 तमाय विप्राय देयानि यतस्तस्मै दत्वा पितृवृत्तिद्वारेणातिशयेनोपकारकं भवति ॥ १२८ ॥ यस्मात् एकैकमि-
 ति । दैवपित्र्ययोरेकैकमपि वेदार्थविदं भोजयेत् । परिपूर्णं फलं पितृवृत्त्याख्यं ग्रामोति न त्वविदुषो बहून्पि भोजयन् पुष्कलं
 फलमाप्नोतीत्यभिधानात् ब्राह्मणस्य भोजनमत्र प्रधानं पिण्डदानादित्वङ्गमित्यवसीयते ॥ १२९ ॥ दूरादिति । येमातृ-
 तो दशपुरुषं पितृतो दशपुरुषं इत्यादिसूत्रकारोक्तं विक्परीक्षान्यायेन समस्तशाखाध्यायिनं ब्राह्मणं परीक्षेत । यस्मात्तस्मात्तथा-
 विधो ब्राह्मणो हव्यकव्यानां तीर्थमिव तीर्थे नोदकावतरणमार्गेणोदकार्थिनो गच्छन्त्येवं तथाविधेन ब्राह्मणेन हव्यकव्यानि
 देवान् पितॄन् गच्छन्ति । तथाविधो ब्राह्मणो तिथितुल्यः स्मृतो महाफलत्वात् ॥ १३० ॥ रुहस्यमिति । यत्र दैवपित्र्यादावनृ-

ग्विदांब्राह्मणानां दशलक्षाणि भुञ्जते तत्रैको वेदविद्वक्त्वा प्रीतः तूष्टो धर्मतो धर्मोत्पादनेन तान्त्सर्वानर्हति स्वीकर्तुं योग्यो भवति तद्भोजनजन्यधर्मानुत्पादयतीत्यर्थः । इति विद्वद्ब्राह्मणभोजनस्तुतिः ॥ १३१ ॥ **ज्ञानोत्कृष्टायेति** । विद्योत्कृष्टेभ्यो हव्यकव्यानि देयानि नान्येभ्यो यस्माद्यथा रुधिरोपलिप्तौ हस्तौ रुधिरेणैव अपगततल्लेपौ कर्तुं [न] पार्येते अपि तूदकेनैव शक्येते एवं चाज्ञदानमुखेन नात्मोत्तारयितुं शक्यते अपितु विद्वद्दानद्वारेणैवेत्यविद्वन्निन्दया विद्वद्दानस्तुतिः ॥ १३२ ॥ **यावतइति** । यत्सङ्ख्याकान् ग्रासान् हव्यकव्येष्वेव वेदविद्वसते तत्सङ्ख्याकानेव प्रस्तुतश्राद्धकर्ता ज्वलितान् स्थूलान् शूलष्ट्याख्यायुधानयः पिण्डान् ग्रसते इति अविद्वद्दानफलकथनम् । तथा च व्यासो दातुरेव फलमाह ॥ ग्रसते यावतः पिण्डान् तस्य वै हविषो नृचः ॥ ग्रसते तावतः स्थूलान् गत्वा वैवस्वतः क्षयम् ॥ १३३ ॥ **ज्ञाननिष्ठाइति** । केचिदात्मज्ञानपरा विप्रा भवन्ति । अपरे कृच्छ्रादितपःप्रधानाः । अन्ये तु तपोऽध्ययननिरताः ॥ अपरे यागादितत्पराः ॥ १३४ ॥ इति किमाह **ज्ञाननिष्ठेष्विति** । ज्ञानप्रधानेभ्यो यत्नेन पित्रार्थानि देयानि देवार्थानि पुनः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण चतुर्भ्यो ज्ञाननिष्ठादिभ्यो पीति ॥ १३५ ॥ **अश्रोत्रियइति** । यः श्रोत्रियः पुत्रः आत्मनः श्रोत्रियो यः श्रोत्रियपुत्रः आत्मना चाश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥ योः कः श्रेयान् इत्युपन्यस्याह **ज्यायांसमिति** । अनयोः पूर्वनिर्दिष्टयोर्मध्यात् श्रोत्रियपुत्रं आत्मना श्रोत्रियमपि प्रशस्यतरं जानीयात् पश्चात् श्रोत्रियपुत्रात्मना च श्रोत्रियः स तदधीतवेदपूजार्थं पूजामर्हति वेदस्तद्वारेण पूज्यते । न त्वसौ पूजार्हइति पित्रादिविद्यापरीक्षार्थमेतच्चाश्रोत्रियदानार्थं श्रोत्रियायैव देयानीति नियमादेव च ॥ दूरादेव परीक्षेत्येतत् विद्याव्यतिरिक्तजात्यातिशयपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥ **नश्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं नाभिभर्तुं विज्ञातं भोजयेद्विजम् ॥** मित्रं श्राद्धे न भोजयेत् किं तर्हि धनान्तररस्यैमव्यादिस्नेहः कार्योऽयं पुनः शत्रुं न मित्रं नाभिभर्तुं विज्ञातं ब्राह्मणं श्राद्धे भोजयेत् ॥ १३८ ॥ **यस्येति** । यस्य मित्रोपकारपराणि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकं फलं न भवतीति । फलाभावकथनपरमेतत् । न केवलं पूर्वमित्रस्य श्राद्धादिना देयं यावत् ॥ १३९ ॥ **यइति** । श्राद्धदानेनानेन सह मैत्री मे भविष्यति इति एवं यो मनुष्यः शास्त्रानभिज्ञतया श्राद्धेन मित्रभावं कुरुते समित्रहेतुत्वाच्छ्राद्धमित्रमस्येति श्राद्धमित्रो द्विजापसदः कर्मान्तरार्जितेनापि स्वर्लोके न संबध्यतइति ॥ १४० ॥ **संभोजनीति** । सा दक्षिणा तद्दानं सह भुज्यते ययेति संभोजनीया गोष्ठी । पिशाचधर्मत्वात्पैशाची मन्वादिभिरुक्ता सा च मित्रार्थार्थत्वादिहलोके एवास्ते अन्धागौर्यथैकस्मिन् गृहे न परलोके प्रत्युपकाराय भवति ॥ १४१ ॥ **यथेति** । त्वार्जना यथा ऊषरे भूप्रदेशे धान्यान्युन्वा कर्षकः फलं प्राप्नोति एवमश्रोत्रियाय श्राद्धादि दत्त्वा दाता न फलं प्राप्नोति अश्रोत्रियदाने वैफल्यकथनार्थमेतत् ॥ १४२ ॥ **दातृनिति** । विदुषे दक्षिणा दत्ता भवति प्रेत्यचेह च ॥ वेदार्थविदे च यथा शास्त्रं श्राद्धादिदत्तं पितृवृत्ताख्यामुत्रिकफलेन कीर्त्यनुषङ्गैहिकफलेन च दातृन्त्सफलान् कुरुते । प्रतिगृहीतृश्च तत्प्रतिग्रहलब्धधनानुष्ठितयागादिफलेनामुत्रसफलान् कुरुते अधर्माजितद्रव्यानुष्ठितयागादिनैष्कल्यात् इहलोके च धर्माजितधनकृतकृष्यादिफलविषयान्सफलान् कुरुते इति विद्वद्दानस्य दातृप्रतिगृहीतृदृष्टादृष्टफलकथनार्थमेतत् ॥ १४३ ॥ **काममिति** । वरं गुणवद्ब्राह्मणान्तराभावे सगुणं मित्रं श्राद्धे भोजयेत् । न योग्यमपि शत्रुं यतोऽरिणा श्राद्धादिभुक्तं परलोके निष्फलं भवतीति । अन्याभावे गुणवन्मित्रप्रतिप्रसवार्थमेतत् । छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगात्तदाश्रयिणं नैयमिकमुक्तम् ॥ १४४ ॥ अधुना तु सति संभवे फलविशेषार्थं समस्तशाखाध्यायिनि दानमाह **यत्नेनेति** । समस्तशाखाध्यायिनं बह्वन्तथाविधमेवाध्वर्युं छन्दोगं चैवं विधमेवाध्वर्युयत्नेन श्राद्धे भोजयेत् । वृत्तवशान्नानाप्रकारैः शब्दैः सकलशाखाध्यायिन एवैते युक्ताः । ये तु छन्दोमात्राध्यायिप्रतिषेधार्थं श्रोत्रियायैव देयानीत्येतद्विशेषणार्थत्वमस्याहुस्तेषा-

मनेनैवसिद्धे श्रोत्रियायैवदेयानीत्येतदनर्थकं स्यात् ॥ १४५ ॥ एवमिति । एषां ब्रह्मचादीनां मध्यादन्यतमोयस्य त्व-
चित्तमनाः श्राद्धं भुञ्जीत तस्य पित्रादि सप्तपुरुषव्यापिन्यनवच्छिन्ना पितृणां तृप्तिः स्यादिति समस्तशाखाध्यायिभोजन-
फलकथनम् । अतएव विज्ञायते यत्र क्वच नावस्थिताः पितरः पित्राद्युपहृतक्रव्यैः सुखमासते । इतश्च पितृवृत्तिफलमेतत्
श्राद्धकर्मणि च अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशावत्रचोदनीयौ शास्त्रैकगोचरत्वे वैश्वानरवत्तथैवागमात् ॥ १४६ ॥ एष इ-
ति । हव्यकव्यप्रदानेन एषमुख्यो विधिः यदसंबन्धिभ्यः श्रोत्रियादिभ्यो दीयत इति । अयं वक्ष्यमाणः पुनर्मुख्याभावे विधि-
र्बौद्धव्यो मुख्याभावे च सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥ मातामहमिति । मातामहमातुलभागिनेयश्वशुरविद्यागुरुदौहित्र-
त्विग्याज्यान्भोजयेत् । विट्प्रजा । तस्याः पतिं विट्पतिं जामातरं बंधुं च सगोत्रादिकम् ॥ १४८ ॥ नेति । धर्मज्ञो दैवकर्म-
णि भोजनार्थं ब्राह्मणं न परीक्षेत लोकप्रसिद्धिमात्रेणैवासौ तथा प्रतिपद्यतत्र भोजनीयः । पित्र्ये कर्मण्युपस्थिते दूरादेव प-
रीक्षेतेत्युक्तनीत्या यत्नतः परीक्षेत ॥ १४९ ॥ येस्तेनाः पतिता क्लिबा इति । स्तेनादीन् विप्रानहव्यकव्ययोरुभयोरप्ययोग्या-
न्मनुराह । चौरान् ब्राह्मणसुवर्णादन्यत्र तस्य पतितत्वेनोपसंग्रहात् । पतितमेकादशे वक्ष्यति । क्लीबो न पुंसकं । नास्ति पर-
लोककर्मैत्येवं वर्तनं येषां ते नास्ति कवृत्तयः ॥ १५० ॥ जटिलमिति । ब्रह्मचारिणमत्वीकृतवेदं अत्यन्तानध्ययनस्य श्रोत्रि-
यायैव देयानीति नियमे सति प्राप्त्यभावात् । तथा दुश्चर्मद्यूतवृद्ध्याऽयाज्ययाजकान् श्राद्धे न भोजयेत् । दैवत्वनिषे-
धस्तथा यत्रोभयनिषेधमिच्छति तत्र हव्यकव्यग्रहणमुभयत्र चेति करोति ॥ १५१ ॥ चिकित्सका देवलक्रामांसवि-
क्रयिणस्तथेति । चिकित्सकादयो हव्यकव्ययोरुभयोरपि वर्जनीया भवेयुः । चिकित्सको भिषक् देवलकः प्रतिमापरिचा-
रकः अनयोश्च वृत्त्यर्थत्वेनैतत्कुर्वतोरयं प्रतिषेधो न धर्मार्थं तत्र विहितत्वात् । मांसविक्रयिणः सकृदपि । तथा च सद्यः पति-
मांसेनेतिलिङ्गमन्यथा विपणेन गतार्थं स्यादिह च जीवन्त इत्युपादानात् मांसेन सकृदपि प्रतीयते विपणो वाणिज्यम् ॥ १५२ ॥
प्रेष्य इति । ग्रामराजभृतकः कुत्सितनखः श्यावदन्तः गुरोः प्रतिकूलाचरणः त्यक्तश्रौतस्मार्तग्निः प्रतिषिद्धवृद्धिजी-
वीत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः । पूर्ववाक्यादेव क्रियानुवृत्तेरेव मुत्तरत्रापि ॥ १५३ ॥ यक्ष्मीति । क्षयो वृत्त्यर्थ-
त्वेन पशुपालः प्रसिद्धः । परिवेत्परिवितीच वक्ष्यमाणौ निराकृतिः वेदादीनां निराकर्ता अनुपजीव्यो ब्राह्मणानां द्वेष्टा ग-
णमध्यगतो ब्राह्मणादिभिः इत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः स्युः ॥ १५४ ॥ कुशीलव इति । नटः गायनादिकृतस्त्रीसंप्रयो-
गो ब्रह्मचारी शूद्राया भर्ता । पुनर्भवाः पुत्रो वक्ष्यमाणः काणः यस्य च जायाजारोगृहे इत्येते हव्यकव्ययोः परिहरणी-
याः ॥ १५५ ॥ भृतकाध्यापक इति । पणपूर्वाध्यापकः पणपूर्वाध्यापितः शूद्रशिष्यः तस्यैव च गुरुः नत्त्वगुरुः तस्या-
नुकल्पे भोज्यत्वेनोक्तत्वात् । पुरुषभाषी कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणावेते हव्यकव्ययोः वर्ज्याः ॥ १५६ ॥ अकारणपरि-
त्यक्तेति । मातृपितृविद्यागुरुणां निष्कारणपरित्यक्ता पतितैश्चाध्ययनकन्यादानादिसंबन्धः संपर्कगतो वागपि संवत्सरात् ।
संवत्सरेण तु पतितत्वादेव गतार्थता संवत्सरेण पततीति ॥ १५७ ॥ अगारदाहीति । गृहस्य दाहको मारणद्रव्य-
दाता कुण्डस्य वक्ष्यमाणस्य योन्ममश्नाति सोमस्य लतारूपस्य विक्रेता समुद्रं योगच्छति स्तुतीनां पाठकः तिलादेः पेषकः
लेख्यसाक्ष्यादौ कूटस्य कर्ता इत्येते उभयत्र परिहरणीयाः ॥ १५८ ॥ पित्रेति । पापरोग्यभिशस्तश्च जालिकोरस-
विक्रयी ॥ शास्त्रलोकवस्तुषु यः पित्रा सह विवदते कितवोऽपरं देवयतीतरस्योक्तत्वात् । केका इति पाठकाचारः । सुरा-

व्यतिरिक्तमयस्य पाता कुष्ठीपातकोपपातकर्तृत्वेनोत्पन्नाभिशापेसत्यपि तत्कारित्वनिचये सव्याजोधर्मानुष्ठाने रसशब्द-
 स्येश्वरसादावपि प्रसिद्धत्वात् तद्विक्रयी विषयस्यवतत्राप्यर्थशास्त्रेरसशब्दप्रयोगादित्येतदुभयत्रपरिहर्तव्याः ॥ १५९ ॥
 धनुःशराणामिति । धनुःशरस्य कारकोऽग्रेदिधिषूपतिर्भ्रातुर्मृतस्येति वक्ष्यमाणोवृत्तवशादग्रइत्यस्यालापेनसत्यभामा-
 भामेतिवत् । यत्तु गौतमीयपर्यालोचनयाग्रेदिधिषूपतिशब्देन द्वयंनिषिध्यते अग्रेदिधिषूपतिः दिधिषूपतिश्चतत्राग्रेदि-
 धिषूपतिरनूढाकन्यागामी दिधिषूपतिस्तद्वोढेत्याहुस्तदसदशद्वार्थत्वात् । नचदिधिषूपतिश्चतद्वोढेतिव्याख्यानमुक्तंभ्रातुर्मृत-
 स्येतिमानवलक्षणाविरोधात् । मित्रस्ययोऽपकारेवर्तते द्यूतवृत्तिःसभिकःपुत्रेणाध्यापितोमुख्यस्य पुत्राचार्यत्वस्यासंभ-
 वात् ॥ १६० ॥ भ्रामरीति । अपस्मारी गण्डमालाख्यव्याध्युपेतः शिवत्री शूचकःधातुसंक्षोभादियुक्तोऽन्धोवेदस्य
 कुत्सकः इत्येते हव्यकव्ययोर्वज्याःस्युः ॥ १६१ ॥ हस्तिगोश्वोष्ट्रदमकइति । हस्तिगवाश्वोष्ट्राणांविनेता ज्यो-
 तिःशास्त्रेणजीवनः पक्षिणांवार्तनपूर्वकंक्रीडार्थपोषयित्वायुद्धशिष्ययिता एते उभयत्र परिहर्तव्याः ॥ १६२ ॥
 स्रोतसामिति । उदकागमनसेतुबन्धभेदकः भेदादिनादेशान्तरंनेताच तेषामवच्छादनकृत् । वास्तुविद्याजीवनः । दूतोरज-
 प्रेय्यव्यतिरिक्तोपि । वृक्षाणारोपयिता मूल्येन न धर्मार्थदशान्नवापी नरकं न यातीत्यादिनोदनात् ॥ १६३ ॥
 श्वक्रीडीति । श्वभिर्यः क्रीडति याजकक्रियादिजीवकः कन्यायानिन्दकः हिंसारतः शूद्रजीवनोवृषलपुत्रइतिवा-
 पाठः । चतुर्दश्यादौविनायकादिगणयागरुत् इत्येव उभयत्र वर्जनीयाः ॥ १६४ ॥ आचारहीनइति । प्रत्यु-
 त्थानाद्याचारवर्जितःक्लीबोनिरुत्साहोनपुंसकस्योक्तत्वात् । सर्वदा याज्यास्वभावोऽस्वयंकृतंवापि यःकृष्यावृत्यन्तरसंभ-
 वेपि जीवतिश्लीपदीव्याधिविशेषादुल्लून्नेकचरणःसाधुभिर्निन्दितः केनापिनिमित्तेनेत्येतदुभयत्र बहिःकार्याः ॥ १६५ ॥
 औरभिक्कइति । मेषमहिषजीवीपुनर्भवोभर्ता मूल्येनप्रेतानांनिर्हारकोनधर्मार्थ । एतद्वै परमंतपोयत्प्रेतमरण्यंनिर्ह-
 रन्तीतिश्रुत्यानोदितत्वात् एते यत्नतउभयत्र वर्जनीयाः ॥ १६६ ॥ एतानिति । एतेनिन्दिताचारास्ते-
 नादयःइहजन्मनि काणादयश्चैवंकर्माविशेषेण जायन्ते इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्राग्जन्मन्यतएतान् योग्यब्रा-
 ह्मणैःसह एकपक्तिभोजना [न] हान् ब्राह्मणापसदान् द्विजःश्रेष्ठःशास्त्रज्ञोदैवेपिच्येच वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ ब्राह्म-
 णइति । तृणाग्निर्यथाहविषोपशाम्यति न हविर्दहनसमर्थस्ततश्चनिष्फलस्तत्र होमएवंनिष्फलत्वाद्देवाध्ययनेनशू-
 न्योब्राह्मणस्त्वृणाग्नितुल्योतस्माउद्देशेननदातव्यम् । यतो न भस्मनि होमःक्रियते । श्रोत्रियायैव देयानि अनेनैव अनधी-
 यान निषेधसिद्धौ इदं वचनंदैवेकाणादीनांछन्दोव्यायिनां स्वाचाराणां अभ्यनुज्ञानार्थगर्हिताचारंवर्जयेत् । अनधीयानंच यस्तु
 स्वाचारोधीयानश्च तस्यदैवेकाणत्वलिङ्गसंसूचितंप्राग्जन्मार्जितगर्हितकर्म । शेषत्वमनपेक्षं तथावसिष्ठः ॥ अथचेन्मत्तसंयुक्तः
 शारिरैःपङ्क्तिदूषणैः ॥ अदुष्यन्तंयमःप्राहपङ्क्तिपावनएवसइति ॥ १६८ ॥ अपङ्क्त्यदानइति । पङ्क्तिभोजनानर्हदाने दातुर्य-
 देनोदेवपित्रार्थहविषि फलोत्पत्तिर्भवति तत्साकल्येन प्रवक्ष्यामि ॥ १६९ ॥ अव्रतैरिति । वेदग्रहणार्थसावित्रादिव्रतरहितैः
 तथापरिवेत्रादिभिरन्यैश्च स्तेनादिभिरपाङ्क्त्यैर्यदेवपित्रर्थभुक्तं तत्सुकृतलेशवशेन रक्षांसि भुञ्जते न दात्रभिमतफलायभ-
 वति । अव्रतानांचनिषिद्धमध्यापठितानामप्यस्मादेव निषेधोबोद्धव्यः ॥ १७० ॥ परिवेत्रादीनप्रसिद्धत्वाल्लक्षयति
 दाराग्निहोत्रसंयोगमिति । योज्येष्टेभ्रातर्यकृतदारके तिष्ठति सति दारश्चौतस्मार्ताश्यानयनंकुरुते सपरिवेत्ता
 ज्येष्ठश्चपरिवित्तिर्बोद्धव्यः ॥ १७१ ॥ प्रसङ्गादेतद्यतिक्रमफलमाह परिवित्तिरिति । परिवित्तिपरिवेत्तारौ य-
 याच कन्यया हेतुभूतया परिवेदनंक्रियते दाताच कन्यायायाजकश्च तदुद्राहहोमस्योपदेष्टा येषांपञ्चमस्तेनरकं

गच्छन्ति ॥ १७२ ॥ भ्रातुरिति । मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगेधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां योनियोगधर्महित्वा-
 कामेन हेतुभूतेनानुरागं भावयेत् सोमेदिधिषूपतिः निषिद्धत्वात् । अत्र वृत्तवशात्सत्यभामावच्छाद्यशब्दस्यप्रयोगः ।
 ॥ १७३ ॥ परदारेष्वि । परभार्यायांकुण्डगोलकाख्यौ सुतावुत्पद्येते । तत्रसपतिकायांयउत्पद्यते सकुण्डोवि-
 धवायाश्चगोलकः ॥ १७४ ॥ तेतुजाताःपरक्षेत्रइति । तेपरभार्याजाताःकुण्डगोलकाख्याअदृष्टार्थानुप्रयोगाग्राणिमात्र-
 व्यपदेशार्हाहव्यकव्यानीहदत्तानि लोकआनुषङ्गिककीर्त्याख्यफलभावादमुत्र देवपितृवृत्त्यभावाद्दातृणानिष्फलानि भव-
 न्ति कुर्वन्ति वा ॥ १७५ ॥ अपाङ्क्त्याइति । पङ्क्तिभुञ्जानानर्हस्तानपियावतःयावत्सङ्ख्याकान् अनर्हान्भुञ्जाना-
 नर्हा [न] नुपश्यन्ति तावत्संख्याकानांसंबन्धितत्राद्धादौदाताऽज्ञानान्नफलमामुयात् इति अपाङ्क्त्यादर्शनफलक-
 थनम् ॥ १७६ ॥ अन्धादीनांविशेषमाह वीक्ष्येति । अन्धस्य दर्शनाभावात्तत्र संनिहितोसौ पाङ्क्त्यानांनवतेः संबन्धिभो-
 जनफलं नाशयति । एवंकाणःषष्ठेः । श्वित्रि शतस्य कुष्ठीसहस्रस्य । इत्यन्धादिसन्निधिफलकथनं संख्यावैचित्र्यादेवेदमप-
 रमप्यवसीयते । यदथचेन्मन्त्रवियुक्तइत्युक्तंच शिष्टदर्शनावष्टंभेन काणादीन्भोजयिष्यतःपूर्वपूर्वमपचितसंख्यानिन्दित
 प्रवृत्तिस्तदलाभेऽधिकनिन्दितइति ॥ १७७ ॥ यावतःसंस्पृशतीति । शूद्रस्य पाकयज्ञादेरुपदेष्टाकर्ताच यत्संख्या-
 न् ब्राह्मणानङ्गैःस्पृशति आसनेषूपकृतेषु बर्हिष्मत्सुपृथगिति स्पर्शनिषेधाद्यावतांपक्तौ उपविशति तत्संख्यानां-
 संबन्धिभोजनफलंनभवतीति शूद्रयाजकभोजनफलं अतएवचाग्न्यनिषिद्धगणपठितस्यापि निषेधोबोद्धव्यः ॥ १७८ ॥
 वेदविदिति । वेदज्ञोपविप्रः शूद्रयाजकसकाशालोभेन दानादिप्रतिगृह्य मृन्मयापकशरावाद्युदकइवाशुविनाशमुपै-
 ति । प्रसंगाल्लाघवार्थमप्यकृतमप्येतदुक्तमन्यत्रहि क्रियमाणे शूद्रयाजकग्रहणं कर्तव्यंस्यात् ॥ १७९ ॥ सो-
 मविक्रयिणइति । सोमविक्रयिणे यदत्तंतद्दातृभोजनार्थंशरुत्संपद्यते । तच्चशरुद्भोजने तिर्यक्जात्युत्पत्तिफल-
 तास्यादनेन प्रकारेणोक्तंभवत्येवंपूयर्धरेपि व्याख्येये । नष्टंविनाशमुमगतंअतश्चतत्फलंभवति । अप्रतिष्ठमलब्धास्पद-
 मतस्त्थानाश्रयत्वान्नफलदानसमर्थं ॥ १८० ॥ यदिति । वाणिजिकाय यदत्तंतन्नेहकीर्तये नापिपरलोकफलाय-
 भवति । पुनर्भूपुत्राय च दत्तंनिष्फलं भस्मनीवहुतंहव्यंतत्प्रेष्यं ॥ १८१ ॥ इतरेष्विति । इतरेभ्योऽनु-
 क्तफलेभ्योअपाङ्क्तेभ्योयदत्तमनंतन्नेदशोणितानांमध्ये मज्जति । भवतीति विद्वांसोऽथसोमविक्रयिणेविष्टेतिवद्या-
 ख्येयम् ॥ १८२ ॥ अपङ्क्त्योपहतेति । स्तेनादिभिः पङ्क्त्युपविष्टैर्दूषितापङ्क्त्यैर्ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते तान्पङ्क्तिप-
 वित्रीकरणान्ब्राह्मणान्साकल्येनशृणुत । यद्यप्यस्यपङ्क्तिनिषेधात् स्तेनादीनांश्राद्धदानासंभवेपिसति पङ्क्तिपावनवचन-
 समर्थकम् । तथापरीक्षायांरुतायामपि रहस्यविज्ञातदोषसंभवादितन्निवृत्त्यर्थमर्थवद्भवति ॥ १८३ ॥ अग्न्याइति ।
 सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु ये अग्ने भव्यावेदपारगत्वे सत्यपि वेदंकरामलकवत्पश्यन्तीति अग्न्याउच्यन्ते तेपङ्क्ति-
 पावनाबोद्धव्याः । तथाप्रोच्यतएभिर्वेदार्थइतिप्रवचनान्यङ्गानि तेषु पूर्ववदग्न्यावेदज्ञत्वाभावेपि पङ्क्तिपावनास्तथावंशमवि-
 च्छिन्नवेदाःपङ्क्तिपावनाः । पूर्वमश्रोत्रियःपितायस्येति पितृगतश्रोत्रियत्वेन भोज्यत्वंमुक्तमनेनतु सकलवंशाविच्छिन्नवे-
 दत्वेन पङ्क्तिपावनउच्यते ॥ १८४ ॥ त्रिणाचिकेतइति । वेदार्थविदिति । त्रिणाचिकेताख्याध्वर्यववेदव्रताचरणाद्गुणोब्रा-
 ह्मणोपित्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्याख्यातः । त्रिसुपर्णाख्यंऋग्वेदव्रतयोगात्पूर्ववत् त्रिसुपर्णोव्याकरणादीनि षडङ्गानि योवेत्ति
 सर्वप्रवचनेष्वित्यनेनाङ्गाध्येतोक्तोऽनेन त्वङ्गङ्गउच्यते । ब्राह्मविवाहोढापत्यंज्येष्ठसामाख्यसामवेदव्रतयोगाज्येष्ठसामगोन्त-
 रेणाप्यङ्गानि योवेदार्थप्राज्ञतयावेत्ति प्रवक्ताध्यापयिता व्याख्याता धर्मार्थवेदवेदार्थयोःब्रह्मचारीगावोवैयङ्ग्यस्यमातरइति
 वेददर्शनादिहापि वेदमूलत्वादोसहस्रस्य दाता बहुप्रदश्चैवंशतवर्षचेत्येते ब्राह्मणश्रोत्रियायैव देयानि इति नियमात्

सतिश्रोत्रियत्वे एतद्रुणयोगेपङ्क्तिपावनाबोद्धव्याः ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ पूर्वैद्युरिति । आद्धेकर्मणिप्राप्ते स्त्रीप्रयोगाशङ्कायांश्राद्धदिवसात्पूर्वस्मिन्अहनि परस्मिन्नेवासति संभवेयद्यत्यन्तन्यूनान् ततस्त्रीन्तुनैवैकैकविधेरप्युक्तत्वात् । प्रश्रयपूर्ववायथोक्तान्विप्रान् निमन्त्रयेत् ॥ १८७ ॥ निमन्त्रितइति । आद्धे ब्राह्मणोनिमन्त्रितः स्त्रीनिवृत्तियमनियमानुष्ठानवान् सदानिमन्त्रणात् प्रभृतिश्राद्धाहोरात्रंयावतःस्यात् वेदांश्चजपाद्यवश्यकर्तव्यव्यतिरेकेण नाधीयीत । आद्धरुश्चतद्वदेवस्यात् ॥ १८८ ॥ निमन्त्रितानिति । यस्मात्तान्द्विजान्निमन्त्रितान् पितरुपतिष्ठन्त्यदृश्यरूपेण समीपमायान्ति प्राणवच्चानुगच्छतोनुगच्छन्त्युपविष्टेषु विष्टेषु समीपे उपविशन्ति तस्मान्नियतात्म [ना] निमन्त्रितेनभाव्यं इतिपूर्वविध्यर्थवादः ॥ १८९ ॥ केतिनइति । हव्यकव्ययोःशास्त्रमर्यादानतिक्रमेण निमन्त्रितोब्राह्मणोङ्गीकृत्य केनापि प्रकारेण भुञ्जानः तदतिक्रमपापवान् जन्मान्तरेसूकरत्वंयाति । पापशूकरइतिपाठे पापशूकरोग्रामशूकरः ॥ १९० ॥

[ब्राह्मणंतुमुखंकृत्वादेवाःपितृगणैःसह ॥ तदेनमुपजीवंतेतस्मात्तान्नव्यतिक्रमेत् ॥ १ ॥]

आमन्त्रितइति । तदहर्ब्रह्मचारिस्यादितिगौतमस्मरणात् । वृषल्यपि कामयमाना चालयति भर्तारमिति वृषल्यत्र ब्राह्मण्यपि श्राद्धे निमन्त्रितःसन् तयासह स्त्रीपुंर्धर्मेणयोरमते सदातुर्यत्पापंतत्सर्वंप्राप्नोति इतिपापोत्पत्तिप्रतिपादनमात्रमेतत् । अन्यथा अपापे दातरि दुष्कृतसंबन्धोनस्यात् तत्रदातुरेतत्प्रायश्चित्ततयाचोदितं येनासौ दुष्कृतत्वान्मुच्यते ॥ १९१ ॥ अक्रोधनाइति । क्रोधशून्याः मृद्वार्यादिशुद्धिनिरताः सर्वदावर्जितस्त्रीसंप्रयोगाः त्यक्तायुधाः महात्मनोऽनादिदेवतारूपाः पितरोऽतःक्रोधादिरहितैःश्राद्धब्राह्मणैर्भाव्यं ॥ १९२ ॥ यस्मादिति । एषांपितृणांयस्यसकाशादुत्पत्तिः येच पितरोऽयैर्यागादिर्नियमैःशास्त्रोक्तकर्मभिर्यथास्युस्तत् शृणुत ॥ १९३ ॥ मनोरिति । हिरण्यगर्भापत्यस्यमनोस्मृतायेमरीच्यादयःपुत्राः । यथोक्तं मरीचिमर्च्यंगिरसमित्यादितेषांमरीच्यादीनांसर्वेषांऋषीणामेतेयेसोमपादयः पितृमुख्यामन्वादिभिःस्मृताः ॥ १९४ ॥ विराट्सुताइति । विराट्सुताःसोमसदोनामसाध्यानांपितरः देवानांच मरीचिपुत्राअग्निष्वात्ताख्यालोके ख्याताः ॥ १९५ ॥ दैत्यदानवयक्षाणामिति । दैत्यादीनां प्रथमाध्यायोक्तभेदानां अत्रिपुत्रार्बाहिषदोनामपितरःस्मृताः ॥ १९६ ॥ सोमपानामेति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणांयथाक्रमंसोमपहविर्भुजाज्यपासुकालिनामानःपितरः ॥ १९७ ॥ सोमपाइति । ब्राह्मणस्य पितरःसोमपाः कवेः ऋगोःपुत्राः । क्षत्रियपितरोहविर्भुजोहविष्मन्तोद्भिरःसुताः । वैश्यपितरस्त्वाज्यपाःपुलस्त्यस्यपुत्राः । शूद्रपितरःसुकालिनो वसिष्ठस्य पुत्राः ॥ १९८ ॥ अनग्निदग्धानिति । अनग्निदग्धाग्निदग्धाकव्यबर्हिषदः अग्निष्वात्तासौम्याख्यानपरान् पितृन्विप्राणामेवजानीयात् । वेदपुराणेषुचैव नामकंपितृणांप्रसिद्धम् ॥ १९९ ॥ यइति । य एते सोमपादयः प्रधानभूताःपितृगणाउक्तास्तेषामपीह संसारेपितरएव पुत्रपौत्राविज्ञेयाः ॥ २०० ॥ ऋषिभ्यःपितरइति । मरीच्यादिभ्यउक्तनामभ्योयेसोमपादयोजाताः तेभ्यश्च देवदानवंजातम् । देवेभ्यश्चस्थावरजङ्गमरूपंसर्वजगतक्रमेण जातमेवंचोक्तपितृभवत्वात् पितृपितामहप्रपितामहादीनांतत्पूजायातेपूजिताभवन्तीत्येतत्प्रतिपादनार्थं सोमपादिपितृगणोपन्यासः प्रकृतपितृपूजास्तुत्यै विज्ञेयः ॥ २०२ ॥ राजतैरिति । तेषांपितृणारौप्यपात्रैरौ-

प्ययुक्तैर्वापानीयमपि भक्त्यादत्तं अक्षय्यसुखहेतुसंपद्यते किंपुनः प्रशस्तामिषादीनि घृतादीनि । दानपात्रविशेषफलमेतत् ॥ २०२ ॥
 देवकार्यादिति । दैवस्य देवकर्मणः सकाशात् पित्र्यकर्मद्विजातीनां विशेषेण कर्तव्यतयोपदिश्यते । प्रधानं हि तद्य-
 स्मात्तदैवकर्मपितृकर्मणः पूर्वसत्परिपूरकं स्मृतमेवं च तस्य पितृकार्यपरिपूरकवदङ्गत्वमिति ॥ २०३ ॥ तेषामिति । पितृणां-
 रक्षाभूतगृह्यदर्शनाद्विश्वानुदेवानुद्दिश्य पूर्वब्राह्मणं निमन्त्रयेत् । यस्माद्रक्षोर्दशितं श्राद्धं रक्षां स्याच्छिन्दति यस्माद्रक्षाभूतं-
 पित्र्यस्य दैवं तस्मात् ॥ २०४ ॥ दैवाद्यन्तमिति । पित्राद्यन्तं त्वीह मानः क्षिप्रं नश्यतिसान्त्वय इति । ततः श्राद्धं-
 दैवादिदैवान्तं चानुतिष्ठेत् । नच पित्र्योपक्रमापवर्गं पित्राद्यन्तं तदनुतिष्ठन् संतानं आशुविनश्यतीति ॥ २०५ ॥ शुचिमिति ।
 अनुपहतं देशं जनैरनाकीर्णं गोशकृतोपलेपयेत् । अथवा दक्षिणस्यां दिशि अवन्तोयदित्त्वभावतो न स्यात् तदा प्रयत्नत-
 स्तंसंपादयेत् ॥ २०६ ॥ अवकाशोऽपि । स्वभावशुचिषु स्थानेषु नद्यादिपुलिनेषु च निर्जनेषु प्रदेशेषु दत्तेन
 श्राद्धादिना पितरः सर्वदा तुष्यन्ति तस्मिन् देशे ॥ २०७ ॥ आसनेऽपि । आसनेषु सदर्भेषु पृथक्पृथक् वि-
 न्यस्तेषु सम्यक्कृतस्नानाचमनान्तान्पूर्वनिमन्त्रितानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥ उपवेश्येति । तान्विप्राननिन्दितानास-
 नेषु उपवेश्यानन्तरं कुङ्कुममाल्यधूपादिभिः स्वामोर्दैर्देवब्राह्मणपूर्वकमर्चयेत् ॥ २०९ ॥ तेषामिति । तेषां ब्रा-
 ह्मणानामुदकं दर्भतिलमिश्रं दत्त्वा ग्नौ करवाणिकरिष्यति । चेत्यनुज्ञातो यदा कुर्वित्येवं ब्रूयुरिति गृह्योक्तरूपेण सह ब्रा-
 ह्मणैरनुज्ञातो अग्नौ वक्ष्यमाणं होमं कुर्यात् । ब्राह्मणग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २१० ॥ अग्ने-
 रिति । सोमयमयोर्द्वन्द्वनिर्देशेऽपि अग्नेर्देशाभावाद्देवताद्वयं तेनाग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा यमाय स्वाहेत्ये-
 व नद्यादीनां पर्युक्षणादिति विधिपूर्वकं हविर्दानेन तर्पणं आदौ कृत्वा पश्चाद्ब्राह्मणभोजनादि ॥ २११ ॥
 अग्न्यभाव इति । अक्रोधनानिति । अनग्निकस्यानुपनीतोपनीतासमावृत्ताकृतदारमृतभार्यादेर्मृताहादिश्राद्धविधाना-
 दौपासनाग्न्यभावे ब्राह्मणहस्त एतदाहुतित्रयं दद्याद्यस्माद्य एवाग्निः स एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति । वेदविद्भिः ब्राह्मणैरुच्यते ।
 अक्रोधनानक्रोधशून्यान्स्वाराधनादीनग्नौ प्रास्त्येति च न्यायेन लोकवृद्ध्युपादानात् श्राद्धसंप्रदानभूतानेतान् ब्राह्म-
 णान् मन्वादयो वदन्ति तस्माद्देवतुल्यत्वात्तद्धस्ते देयमिति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ अपसव्यमिति । अग्नौ यः-
 पर्युक्षणपरिस्तरणाहुतिदानादीनि कर्तव्यताक्रमः तं सर्वमपसव्यपितृकर्मवत् दक्षिणासंस्थं कृत्वा तदेतदुदकसंस्थं अपस-
 व्येन दक्षिणेन हस्तेन पितृतीर्थेन पिण्डाधारभूतायां भुव्युदकं प्रक्षिपेत् ॥ २१४ ॥ त्रीनिति । तस्मादग्न्यादि होमा-
 र्थाहुतिं दत्त्वा हुतशिष्टान् त्रीन् पिण्डान् कृत्वा उदकेन विधिना दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेनानन्यचित्तोदक्षिणामुखस्तेषु
 दर्भेषु तंहस्तं निमृज्यादिति दर्शनात् दर्भेषु दद्यादत एव चोदकमपि पूर्वोक्तपिण्डाधारभुवि दर्भेष्वेव दद्यात् ॥ २१५ ॥ न्युष्येति ।
 तान् पिण्डान् पिण्डेष्वञ्जनाभ्यञ्जनवासोदद्यादित्येवं आदि सूत्रकारोक्तविधिपूर्वकं दत्त्वा तस्तेषु पिण्डाधारभूतेषु दर्भेषु-
 करावधमर्पणमिति वैष्णवस्मरणात् । दर्भमूलेषु तंहस्तं प्रपितामहात्पूर्वेषां त्रयाणां लेपभागिनां हस्तसंश्लिष्टान्नावयवभागि-
 तृमये समर्पितलेपं कुर्यात् ॥ २१६ ॥ आचम्योदकपरावृत्त्येति । तदनूपस्पृश्य आचम्योदङ्मुखो यथाशक्ति त्रीन् प्राणा-
 यामान् कृत्वा वसन्तायनमिति षड्भूतान् मस्कुर्यात् । पितृनेव च पितृंश्च नमो वः पितर इत्येवमादिमन्त्रयुक्तं कृत्वा भिपर्यावृत्त्ये-
 ति गृह्यदर्शनादक्षिणाभिमुखो भूत्वा नमस्कुर्यात् ॥ २१७ ॥ उदकमिति । पिण्डाधारदर्भदत्तोदकशेषं उदकं पिण्डसमीपे पुनः
 उत्तरयोत्सृजेत् । तांश्च पिण्डान्येनैव क्रमेण दत्तान् तेनैव क्रमेणानन्यमना जिघ्रेत् ॥ २१८ ॥ पिण्डेभ्य इति । पि-
 ण्डेभ्योऽत्यन्ताल्पभागं पितृपिण्डक्रमेण गृहीत्वा तानेव पित्राद्यर्थोपवेशितान् विप्रान्विधिवन्नयेच्चानुपूर्व्यां भोजनकाले न्या-

भोजनापूर्वाभोजयेत् ॥२१९॥ ध्रियमाण इति । जीवति पितरि पितामहादीनामेव त्रयाणां श्राद्धं कुर्यात् न पितुः । अथवा पितृ स्थाने तमेव स्वकंपितरं श्राद्धे भोजयेत् पितृपितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत् पिण्डौ च दद्यात् ॥२२०॥ पितायस्य-
तु वृत्त इति । पितृजीवनपक्षापेक्षोवाशब्दः यस्य पुनः पितामृतः स्यात् पितामहश्च जीवेच्च सपितुर्ब्राह्मणभोजनपिण्डदानादौ नामोच्चार्य प्रपितामहं कीर्तयेत् । ताभ्यां द्वाभ्यां श्राद्धं कुर्यात् प्रपितामहस्य च पितुः । यथा हविष्णुः ॥ यस्य पिताप्रेतः स्यात्सपित्रे पिण्डं विधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति ॥२२१॥ पितामह इति । पितामहविप्रस्थाने पितामहं वा भोजयेत् । पितृपितामहयोः पिण्डदानं ब्राह्मणभोजनं च कुर्यात् । अथवा पित्रा पितामहेन वा जीवता अहं न भुञ्जे यथेच्छमेवानुज्ञा-
तः स्वयमेव यथारुचिः समाचरेत् । उक्तपक्षेभ्यः पक्षान्तरं यथा गृह्यउक्तं जीवत्पितृकस्यानारंभः कर्माणीति होमान्तः ॥ २२२ ॥ तेषामिति । तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदर्भतिलोदकं दत्वा पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रामित्यनेन यन्निर्दिष्टं तत्पिण्डाग्रं पित्रे स्वधा-
स्त्वित्येवमादिब्रुवन् क्रमेण दद्यात् ॥ २२३ ॥ पाणिभ्यामिति । अन्नपूर्णपात्रं स्वयं कराभ्यां गृहीत्वा पितृन् स्मरन् विप्रसमीपे परिवेषणार्थं शनैः स्थापयेत् ॥ २२४ ॥ उभयोरिति । उभाभ्यां हस्ताभ्यां गृहीतं यदन्नं ब्राह्मणान्तिकमानीयते दीयते वा तदसुरादेव द्विषो दुष्टबुद्धयः आच्छिन्दन्ति तस्मान्नैकेन स्मरन् हस्तेनान्नमानेतुं परिवेष्यम् ॥ २२५ ॥ गुणानिति । भक्ष्यं भोज्यं च विविधं सुरसानि फलानि चेति । सूपादीनि व्यञ्जनानि क्षीरादीनि चोपसेचनानि प्राधान्यात् पृथक् पृथक् यथोपदिष्टानि प्रयतः शुचिः समाहितोऽनन्यमनाः सन् यथा न विशीर्यन्ते तथा भूमावेव नान्य-
त्र स्थापयेत् तथा भक्ष्यं खरविशदं मोदकादि भोज्यं पायसादिना यथा प्रकारं मूलं फलं च तदस्य प्रियाणि मांसानि पानकादीनि च सूरभीणि भवन्ति भूमावेव विन्यसेत् ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ उपनीय सर्वमेतदिति । सर्वमेतद-
न्नादि ब्राह्मणसमीपे आनीय इदं मधुरमिदं श्लक्ष्णं इत्येवं सर्वान् माधुर्यादीन् गुणान् कथयन् सुचिरमन्यमनाः शनैः यथो-
पयोगं नतु युगपदेव सर्वं परिवेषयेत् ॥ २२८ ॥ नास्त्विति । रोदनक्रोधासत्यभाषणानि न कुर्यात् । पादेन चान्नं-
नस्पृशेत् नाप्युत्क्षिप्योत्क्षिप्य संत्यजेत् । क्रोधादनुत्तं न वदेत् । क्रोधानुत्तयोरपुरुषार्थत्वात् निषिद्धयोः श्राद्धाङ्गत्वा-
र्थ इहोपदेशः ॥ २२९ ॥ असंगमयति प्रेतानिति । अश्रुक्रियमाणं प्रेताख्यानभूतविशेषान् श्राद्धान्नादि प्रापयति क्रो-
धः शत्रून् अनुत्तं शनः पादस्पर्शो रक्षांसि अवधूननं पापकारिणं तस्मादेतन्न कुर्यात् ॥ २३० ॥ यदिति । ब्राह्मयाद्याश्चेति । यद्य-
दन्नं व्यञ्जनादि भवति तत्तददुष्टः सन् दद्यात् । तथा परमात्मनिरूपणं पुण्यकथास्तोत्रं कुर्यात् यदेतत्पितृणामभिप्रेतम् ॥ २३१ ॥ स्वाध्यायं श्रावयेत्पिच्यमिति । वेदं मानवादिशास्त्राणि आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि पृथक् वेदो दितानि भार-
तादीनि वाग्वदिप्रोक्तानि शिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान् श्रावयेत् ॥ २३२ ॥ हर्षयेद्ब्राह्मणान् दृष्टो भोजयेच्चाशनं-
शनैः ॥ अन्नाद्येनासकृच्चैतान् गुणैश्च परिबोधयेत् ॥ दृष्टो भूत्वा तैस्तैः प्रियवचनादिभिः ब्राह्मणान् तोषयेत् अन्नं चात्व-
रया भोजयेत् । पायसादिना घृतपूरादिभिरेतान् ब्राह्मणानि दंगृह्यतामित्येवं पुनः पुनः प्रबोधयेत् ॥ २३३ ॥ व्रतस्थमपि दौहित्र-
मिति । ब्रह्मचारिणमपि सदा दौहित्रं श्राद्धे यज्ञेन भोजयेत् । दौहित्रस्य चानुकल्पिकमध्यादाप्राते सति पुनः इदं यज्ञवचन-
मानुकल्पिकमध्ये जाड्यत्वं ख्यापयति सत्कृतं चारु आसनं दद्यात् । न दौहित्र एव च दद्यादपितु सर्वब्राह्मणेषु त्रीणि श्राद्धे पवित्राणिणीति आदिवचनात् तिलांश्च भूमौ प्रक्षिपेत् ॥ २३४ ॥ यस्मात् त्रीणीति । दौहित्रादीनि त्रीणि श्राद्धे पवित्र

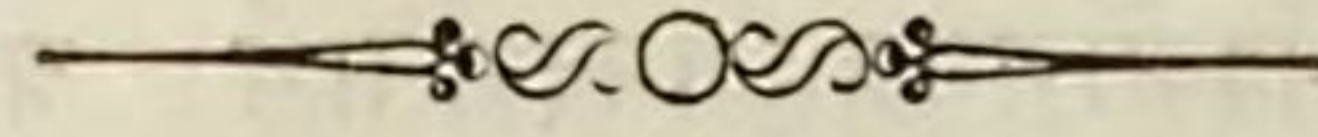
त्रोणि चैववस्तूनि शौचाक्रोधविश्रंभाख्यानि श्राद्धेऽतिशयेनेच्छन्ति ॥ २३५ ॥ अत्युष्णमिति । उष्णमन्नं-
द्विजाग्रयेभ्यःश्रद्धयाविनिवेदयेत् । अन्यत्रफलमूलेभ्यःपानकाद्गन्धैवेति ॥ शङ्खस्मरणात् फलादिव्यतिरेकेण सर्वमुष्णं-
दद्यात् । संयतवाचश्चब्राह्मणाः अश्रीयुः । दात्राचत्वाद्वत्वादुवेत्येवमन्नगुणान्पृष्टाःकथयेयुः । अतिशयेनापिचाग्निप्र-
शस्योक्तत्वात् ॥ २३६ ॥ यावदूष्माभवत्यन्नइति । यावदन्ने औष्ण्यंभवति विप्रामौनेनाश्रन्ति हविर्गुणांश्च
नाभिदधति तावत्पितरस्तदन्नं ब्राह्मणमुखेनभुञ्जते ॥ २३७ ॥ यदिति । उष्णीषादिना वेष्टितशिरायदन्नं ब्राह्मणोभुङ्के
तथा दक्षिणामुखसोपानत्कपादश्च तदन्नंरक्षांस्यश्रन्ति नपितरः । तस्मादेतत्परिहरणीयम् ॥ २३८ ॥ तथाच कार्ययथा
चण्डालश्च वराहश्चकुर्कुटइति । चण्डालवराहग्रामसूकरकुर्कुटश्चोदक्यानपुंसकानि द्विजभोजनकाले ततोपसारयेत्
॥ २३९ ॥ यस्मात् होमइति । अग्निहोत्रादिहोमे दाने धर्मार्थं ब्राह्मणभोजने हव्यकव्ययोश्च यत्कर्मचण्डालादिभिरवेक्ष्यते
यद्यदर्थक्रियते तन्नसाधयति ॥ २४० ॥ घ्राणेनेति । सूकरस्तदन्नादिघ्रात्वा तत्कर्मनिष्फलइति । कुर्कुटःपक्ष-
पातेनवायुना । श्वाप्यक्षिनिरीक्षणेन । अवरवर्णेन शूद्रेण ब्राह्मण्यांजातोऽवरवर्णजश्चाण्डालोनदीतीरादिश्राद्धकृत्स्पर्श-
नेन तत्र वायुजशुचित्वाशङ्कयामिदं दानुर्नचान्नादिस्पर्शविषयं येन चण्डालस्य सामान्यस्पर्शनिषेधेनैव सि-
द्धमन्नवचनमनर्थकस्यादित्येवमनर्थक्याशङ्कयायच्छूद्रस्पर्शनिषेधार्थत्वमस्याहुस्तदसत् उक्तनीत्यार्थवत्वादवरजशब्देन
च शूद्रस्यानभिधानात् । सूकरादीनां च स्वभावानुवादोऽयं प्रकृतविशेषतयोच्यते न त्वेतत्क्रियाव्यतिरेकेण दुष्टमिति
॥ २४१ ॥ खञ्जइति । खञ्जः पादविकलः काणः एकेक्षणविकलः दातुर्वादासशूद्रस्यैव प्रेष्यत्वात् । अपिशब्दादन्योपि
शूद्रोयोवाकुनखिषण्डकादिस्तमपि ततः प्रदेशादपोत्सारयेत् ॥ २४२ ॥ ब्राह्मणांभिक्षुकंवापीति । ब्राह्मणमतिथिरूपं
अन्यंवा भिक्षुकंभोजनार्थतत्कालमागतं श्राद्धब्राह्मणैरनुज्ञातोदाता यथाशक्त्या अन्नदानेन पूजयेत् ॥ २४३ ॥ सार्ववर्णि-
कमिति । सर्वप्रकारमन्नाद्यं एकीकृत्य उदकेन प्लावयित्वा भुक्तवतांब्राह्मणानामग्रे विक्षिपन् भूमौ दर्भेषु विकिरश्चयइ-
तिवक्ष्यमाणलिङ्गाद्दर्भेषु समुत्सृजेत् ॥ २४४ ॥ असंस्कृतप्रमीतानामिति । नास्यकार्योऽग्निसंस्कारइत्यादिना निषिद्धा-
ग्निकारिणांमृतानांकुलस्त्रीणां च कुलंत्यक्ता गतानांपात्रस्थमुच्छिष्टंदर्भेषु योविकिरः सभागः स्यात् कुलयोषितामितिविशे-
षाभिधानंसंस्कृतंभैक्षमिति वत् ॥ २४५ ॥ उच्छेषणमिति । भूमिपतितंयदुच्छिष्टंतदकुटिलस्यानल [स] स्यदासगणस्य
भागधेयंभागमन्वादयःप्राहुः ॥ २४६ ॥ आसपिण्डक्रियाकर्ममिति । अचिरमृतस्य द्विजातिरेकादशाहादावासपिण्ड-
क्रियाधिष्ठानंकर्तव्यम् । नामावास्यावत्पूर्वाभ्यांसहपिण्डदानंकार्यम् । किंतर्हि वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितंश्राद्धार्थ-
मन्नंब्राह्मणं च भोजयेदेकंपिण्डंतस्माएवदद्यात् । तस्माद्यावद्ब्राह्मणंभोजयेत् साधितंचैतत् सविस्तरंमृतिमज्जर्यामृजुपञ्जि-
कायांच इह तु ग्रन्थभारभयान्न प्रतार्यते ॥ २४७ ॥ सहपिण्डक्रियायामिति । अस्येत्युपादानाद [न]
न्तरंप्रसुतस्यैकोद्दिष्टक्रियासंप्रदानभूतस्याचिरमृतस्य सपिण्डीकरणे शास्त्रव्यवस्थयाकृते सति यथा याज्ञवल्क्यउक्तम् ॥
गन्धोदकतिलैर्युक्तंकुर्यात्पात्रचतुष्टयं ॥ अर्घ्यार्थंपितृपात्रेषु प्रेतपात्रंप्रसिञ्चयेत् ॥ येसमानाइतिद्वाभ्यां शेषपूर्ववदाचरेत् ॥
यथा च उशनसोक्तम् ॥ सपिण्डीकरणंश्राद्धंकुर्यात्पार्वणवत्सदा । पृथक्चकल्पयेदन्यदेकोद्दिष्टविधानतइति । तथा
च शातातपेनोक्तम् ॥ सपिण्डीकरणंश्राद्धंदैवपूर्वनियोजयेत् ॥ पितृनावाहयेत्तत्र पुनःप्रेतंच निर्दिशेत् इति ॥ तथा
च गृह्यपरिशिष्टउक्तम् ॥ दत्त्वापिण्डानपितृभ्यस्तुपश्चात्प्रेतायपार्श्वतः ॥ तंतुपिण्डंत्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्यार्थंसततं ॥ नि-
दध्यान्निषु पिण्डेषु एषसंसर्जनोविधिरिति । प्रेतपात्रंच सर्वंपितृपात्रेषु प्रसेक्तव्यमपितु पृथक्प्रेतब्राह्मणोपदेशसामर्थ्यात्तद-
र्घ्यार्थतत्रकिंचिदनुशेषणीयम् । साधारणत्वाविभक्तभ्रातृधनोपयोगवत्तस्मादघोदैयः ॥ एवंच यत्कैश्चित्सपिण्डीकरणे प-

अब्राह्मणभोजनंप्रपितामहपितृसंबन्ध्याद्यपात्रं पिण्डत्रिधाधारणं चोक्तं तदसदुक्तवाक्यविरोधादेव शास्त्रतः कृते सत्यनयैवावृता
 आमावास्यप्रक्रियया पुत्रैः प्रतिसंवत्सरं मृताहे कर्तव्यम् । ननु संनिहितपरामर्शकत्वात् सर्वनाम्नोऽनयैवेत्येकोद्दिष्टातिदेशो-
 न्याय्याः । नैवं । एवंभेदनिर्देशेन शास्त्रनिर्देशं न कुर्यात् । असपिण्डक्रियायामेषविधिः । सहपिण्डक्रियायां पुनः कृता-
 यां अग्रमिति तस्मादमावास्येति कर्तव्यतानिर्देश एव न्याय्यः । इतिसपिण्डकरणसांवत्सरिकेपि स्मृतिमञ्जर्यामृजुपञ्जि-
 कायां विस्तरतो निरूप्यते ॥ २४८ ॥ श्राद्धमिति । श्राद्धे भोजनोच्छिष्टं यः शूद्राय ददाति समूर्खः कालसूत्राख्य-
 नरकमध्येऽधोमुखो ब्रजति । आश्रितसशूद्रत्वादुच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति प्राप्नोत्यप्रतिषेधः ॥ २४९ ॥ श्राद्धभुगिति ।
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भोजनात्प्राक् ब्रह्मचर्यभुक्तमनेन तु तदुत्तरकालं तदहोरात्रमुच्यते । वृषलोचव्याख्याता । श्राद्धं-
 भुक्त्वा तदहोरात्रं यः स्त्रीसंप्रयोगं भजते तस्य तद्विष्टायां मासं पितरोऽवतिष्ठन्त इत्यतश्च इयानस्याधर्मयोगो भवति ॥ २५० ॥
 पृष्ठास्वदितमित्येवमिति । तान् ब्राह्मणान् तृप्तान् बुद्ध्वा स्वदितमित्येवंपृष्ठा तत उपस्पर्शयेत् । कृताचमनाश्च इह वा त्वगृ-
 हे वास्यतामित्येवमनुज्ञातव्याः ॥ २५१ ॥ स्वधेत्येवं च तं ब्रूयुरिति । अनुज्ञानन्तरं दातारं स्वधेत्येवं ब्राह्मणा ब्रूयुर्यस्मात्स-
 र्वेषु कृतान्ना कृतान् श्राद्धोदकतर्पणादिषु पितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टा आशीः ॥ २५२ ॥ तत इति । सहकृतभो-
 जनानां विप्राणां स्वधाकारादनन्तरं शेषं अन्नमित्येवं गृह्योक्तविधिना अन्नशेषं निवेदयेत् । तैश्च द्विजैरिदमनेनानेन क्रियता-
 मिति दत्तानुज्ञो यथा तैरुक्तं तथा विनियुञ्जीत ॥ २५३ ॥ पित्र्येस्वदितमित्येवं गोष्ठे वाच्यमिति श्रुतमिति । अन्येना-
 पि श्राद्धकालोपस्थितेन स्वदितमित्येवं गौगणमध्ये च श्रुतमिति संपन्नमिति विवाहादौ देवतार्थोचितमिति ॥ २५४ ॥
 अपराह्स्तथादर्भा इति । अपराह् विष्टरार्थं दर्भावारतुसंपादनं सुधागोमयादिना गृहसंशोधनं तिलाश्चान्तर्भूविकरणा-
 द्यर्थाः सृष्टिरकार्पण्येनान्नविसर्गः सृष्टिरन्नसंस्कारः अग्न्या ब्राह्मणा इत्येताः श्राद्धे संपद इत्यङ्गान्तरेभ्य एषां प्रशस्यत्वज्ञापनार्थ-
 मेतत् ॥ २५५ ॥ दर्भा इति । विष्टराद्यर्थं दर्भाः पवित्रं दर्भं प्राधान्यात् पृथगुपदिष्टं पूर्वाह्नकालो हविष्याणि मुन्यन्नादीनि ।
 सर्वाण्येव च वास्तुसंपादनादिपावनं पूर्वमुक्तं एतावदेवार्थकर्मणः सिद्धयः ॥ २५६ ॥ मुन्यन्नानीति । आरण्यान्नं क्षीरं सोमो मां-
 संचानति तीक्ष्णं बिडलवणादिर्वर्जितं लवणं सैन्धवं स्वभावत एवैतद्धविरिति मन्वादिभिरुच्यते ॥ २५७ ॥ विसृज्येति । तान्-
 ब्राह्मणान् विसृज्या नन्यमनाः शुचिः सन् दक्षिणां दिशमीक्षमाण इमान् वक्ष्यमाणान् अभिलषितार्थान् पितृन् प्रार्थयेत् ॥ २५८ ॥
 दातार इति । श्रद्धाचनो मा व्यगमद्वह्नुदेयं च नोस्त्विति ॥ अस्मत्कुले बहवो दानशीला भवन्तु वेदाश्चाध्ययनाध्याप-
 नावबोधेज्यारूपेण वर्धन्तां संततिपुत्रादिवर्धन्ताम् । हव्यकव्यविषयाय श्रद्धास्माकं मा व्यगमत् । बहुदेयं च नोस्त्विति
 दानार्थं च धनं बहस्माकं भवतात् ॥ २५९ ॥ एवमिति । एवं त्रींस्तु तस्माद्धविः शेषादित्यादि प्रक्रियया पिण्डनिर्वपणं कृत्वा
 तान् पिण्डान् नन्तरं प्रक्रान्तवरमाचनानन्तरं गोविप्राजानामन्यतममाशये दद्यादुदके वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥ पिण्डनिर्वपण-
 मिति । पिण्डदानं केचिदाचार्याः ब्राह्मणभोजनादर्वाक् कुर्वते । अन्ये पक्षिभिः खादयन्तीदं पूर्वप्रतिपत्तिवैकल्पिकम् । अप्यन्ये-
 अग्न्युदकप्रक्षेपं पक्षिभक्षणं वैकल्पिकमिच्छन्ति ॥ २६१ ॥ पतिव्रताधर्मपत्नीति । मनोवाक्कायकर्मभिर्धर्मार्थकामेषु प-
 तिरेव मया चरणीय इति व्रतं यस्याः सा पतिव्रता धर्मपत्नी प्रथमोढा सवर्णा श्रद्धावती पुत्रार्थिनी तेषां- पिण्डानां मध्यपि-
 ण्डं सम्यगाधत्त पितरोगर्भमित्यादिसूत्रकारोक्तमन्त्रेणाद्यात् ॥ २६२ ॥ आयुष्मन्तमिति । धर्मानुष्ठानरतं द्वादशाध्यायवक्ष्य-
 माणसत्त्वाख्यगुणयुक्तं चिरायुषं ख्यातिमन्तमतीतार्थस्मरणयुक्तं हिरण्यादिधनयुक्तं संततिवन्तं एवंविधगुणयुक्तं पुत्रं जनय-
 ति ॥ २६३ ॥ प्रक्षाल्य हस्तावाचम्येति । ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा ब्राह्मणान् पिपूजयेत् ॥ तदनु ह-
 स्तौ प्रक्षाल्याचम्य ज्ञातीन् पितृपक्षान् प्रति गच्छतीति ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्यात् । तेभ्यः पूजापूर्वकं दत्त्वा मातृपक्षो दिभ्योऽपि संपू-

जादद्यात् ॥ २६४ ॥ उच्छेषणमिति । तद्ब्राह्मणोच्छिष्टं तावन्नमार्ष्टव्यं यावद्ब्राह्मणाननिर्गताः । संपन्ने च
 श्राद्धे वैश्वदेवाद्यान्वहिकं समग्रं कुर्यात् । यथाव्यासेनोक्तम् ॥ यदाश्राद्धं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ॥ वैश्व-
 देवं तदा कुर्यान्निवृत्ते श्राद्धकर्मणि इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २६५ ॥ हविर्यच्चिररात्रायेति । यत्पितृभ्यो यथा-
 च दत्तं हव्यकव्यमन्नदीर्घकालतृप्तये सम्यक्प्रतिपद्यते यच्चान्ततृप्तये तन्निःशेषेण प्रवक्ष्यामि ॥ २६६ ॥ तिलैरि-
 ति । द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेति । षण्मासांश्छागमांसेनेति । तिलधान्ययवमाषोदकमूलफलानां श्राद्धेन दत्तेन मनु-
 ष्याणां मासं पितरस्तृप्यन्ति । द्वौ पाठीनादि मत्स्यमांसेन त्रीन् मार्गेण मांसेन चतुरो मेषसंबन्धिना पञ्च भक्ष्यपक्षयोद्भवेन षडा-
 जेन समचित्रमृगसंबन्धिना अष्टौ सारङ्गमांसेन नवशं बराख्यमृगजेन ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ दशमासांस्तु-
 तृप्यन्तीति । दशमासानारण्यसूकरमहिषमांसैस्तृप्यन्ति । एकादशशकशकच्छपमांसेन ॥ २७० ॥ संवत्सरं-
 तु गव्येनेति । संवत्सरं पुनर्गव्येन क्षीरेण वार्धीणसस्यच ॥ त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीरं श्वेतं वृद्धमजापति । वार्धीणसं-
 तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥ इत्येवं निगमे पठितस्य मांसेन द्वादशवार्षिकी तृप्तिर्भवति । पिबतः कर्णजिह्वं यस्य-
 जलं स्पृशति स त्रिःपिब इव त्रिःपिबः ॥ २७१ ॥ कालशाकं महाशल्कमिति । कालशाकाख्यं शाकं महाशल्का-
 ख्यो मत्स्यभेदः शकलीचितचिमइत्याद्यायुर्वेदप्रसिद्धः । खड्गोगण्डकोलोहोरक्तछागः । तयो रामिषं मांसं मधुमाक्षिकं-
 मुन्यन्नानि आरण्यानि सर्वाण्येतान्यन्ततृप्सुत्पादनाय संपद्यन्ते ॥ २७२ ॥ यत्किञ्चिन्मधुसंयुक्तमिति । यत्किञ्चिदप्र-
 तिषिद्धं मधुसंयुक्तं वर्षाकाले मघात्रयोदश्यां हस्तसंधिनीच्छायायस्मिन् प्रदेशे प्राचीं दिशं गता तत्र तस्यां छायायामधुयुक्तं पायसं-
 दद्यादिति ॥ २७३ ॥ अपीति ॥ २७४ ॥ यद्यददाति विधिवत्सम्यक्श्रद्धासमन्वितं ॥ तत्तत्पितृणां भवति परत्रानं-
 त्यमव्ययं । यद्यदप्रतिषिद्धं सम्यक् रूपश्रद्धायुक्तो यथाशास्त्रं दद्यादिति तत्र सर्वकालमनपचयं परलोके पितृणां भवति अन्नं च स-
 त्यपि द्विमासाद्य नन्ततावधि तृप्तिवदेवं कुर्वन्मासानुमासिकमिति नोदनात् । शास्त्रिकगोचरत्वेन चामुष्यार्थस्य स्येत्मानामाप्या-
 यनकपुत्रोऽपद्वतकव्यतृप्तिसामर्थ्यात् प्रतिमासमेतदवश्यं कर्तव्यम् ॥ २७५ ॥ कृष्णपक्ष इति । कृष्णपक्षे दशमी प्रभृति चतुर्दशीं
 वर्जयित्वा तिथयः श्राद्धे प्रशस्ताः युक्ता महाफलाः पवित्राः प्रशस्तानतथेतरा इति ॥ २७६ ॥ युक्षिविति । युग्मासु तिथिषु-
 द्वितीया चतुर्थ्यादिषु युग्मेषु नक्षत्रेषु भरणी रोहिण्यादिषु श्राद्धं कुर्वन् सर्वानभिलषितानुकामानवाप्नोति । अयुग्मासु
 तिथिषु प्रतिपत्तृतीयाद्यासु अयुग्मेषु नक्षत्रेषु अश्विनीरुत्तिकादिषु श्राद्धेषु पिबन् पूजयन् श्रुतधनादिपरिपुष्टां सन्ततिं प्राप्नोति
 ॥ २७७ ॥ यथेति । चैत्रसिताद्यामासा इति ज्योतिःशास्त्रदर्शनेनापरपक्षः शुक्लपक्षाच्छ्राद्धे विशिष्टफलो भवति एवं । श्राद्धसं-
 बन्धिपूर्वाह्णभागादपराह्णभागो विशिष्टफलो भवति । विशिष्यत इति वचनात् कदाचित् पूर्वाह्णेऽपि श्राद्धं कर्तव्यमिति प्रतीयते ।
 दृष्टान्तस्य च दृष्टान्तदानाद्यथानुपपत्त्यैव सिद्धिर्बोद्धव्या । न ह्यत्सिद्धस्य दृष्टान्तं नोपपद्यते ॥ २७८ ॥ प्राचीनावीतिने-
 ति । सर्वेण प्राचीनावीतीत्युक्तं प्राचीनावीतयुक्तेनानलसेन दर्भपवित्रहस्तेन अपसव्यपितृतीर्थेन यथाशास्त्रं सम्यक्पिब्यं-
 कर्मयावज्जीवं कार्यम् ॥ २७९ ॥ रात्राविति । रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत श्राद्धस्य ध्वंसनसामान्याद्राक्षसीचासौ मन्वादिभिः क-
 थिता । तथा सन्ध्ययोरादित्ये चिरोदित इति रात्र्यादौ निषेधं कुर्वन् पराह्णादन्यत्रापि तिथिच्छेदग्रहणाद्यपेक्षया श्राद्धमस्ती-
 ति ज्ञापयति मासानुमासिकश्राद्धाद्यसंभवेन ॥ २८० ॥ अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन संवत्सरस्य मध्ये त्रीन्वारानहेमन्त-
 ग्रीष्मवर्षासु श्राद्धं कुर्वीत । पञ्चयज्ञमहायज्ञमयभवं पुनः प्रत्यहं कुर्वीत ॥ २८१ ॥ नपैत्र्ययज्ञिको होम इति ।

अग्नेःसोमयमाभ्यामित्प्रेवंपितृयज्ञाङ्गभूतोहोमोलौकिके श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्तेश्चैव शास्त्रेण न चोद्यते । आहिताग्रेष्व द्विजाति-
 रामावास्यकर्मणा विना कृष्णपक्षदशम्यादौ श्राद्धं न विधीयते । मृताहश्राद्धादेस्त्वनिषेधः तस्य नैय्यमिकत्वेन
 चोदितत्वात् ॥ २८२ ॥ पूर्वोक्तपाञ्चवयज्ञिकश्राद्धासंभवे यदेवेति । स्नात्वोदकतर्पणंयत्पितृणांब्राह्मणः
 करोति तेनैव सर्वपितृयज्ञानुष्ठानफलं प्राप्नोति । द्विजोत्तमग्रहणं प्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २८३ ॥ वसूनि निति ।
 यएते पितृपितामहपितामहाः तान्वसुरुद्रादित्याख्यान् देवानिति मन्वादयो वन्दति । यस्मात्पित्रादयो वत्त्वादय इत्येतानादि-
 भूताश्रुतिः । पितृद्वेषान्नास्तिक्याद्यः पितृकर्मणि न प्रवर्तेत तं प्रतिप्रवर्तनार्थं देवतात्वाध्यारोपेण पितृणां स्तुतिव-
 चनम् ॥ २८४ ॥ विघसाशीति । सर्वदा विघसभोजनः स्यादित्येतत्तयज्ञशेषभुक्तुल्यत्वापादने स्तुत्यर्थमस्य पुनर्वचनम् ।
 सर्वदा चामृतभोजनः स्यादित्येतत्तयज्ञशेषभुक्तुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थमस्य पुनर्वचनम् । सर्वदा चामृतभोजनः स्यादप्र-
 सिद्धत्वाद् विघसामृतेनिरूपयति । आतिथ्यादिभुक्तशेषविघसमुच्यते यज्ञावशिष्टं पुरोडाशाद्यमृतमिति ॥ २८५ ॥ एतदिति ।
 एतत्पञ्चयज्ञभवनुष्ठानं सर्वयुष्माकमुक्तं इति । पितृकर्मणो नन्तरं व्यवहितकरणोपसंहारो मङ्गलार्थत्वादिदानीं ब्राह्मणसं-
 न्धिनीनां अमृतादीनां जीविकानां अनुष्ठानं श्रूयतामिति ॥ २८५ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां-
 मन्वानुसारिण्यां श्राद्धविधिनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ अथचतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐ नमः शिवाय ॥ ॥ ब्रह्मचर्यपूर्वकं गृहाश्रममनुतिष्ठतो वक्ष्यमाणा वृत्तयो भवन्तीत्येतत्प्रतिपादयितुमुक्तं ब्रह्मचर्यकालं वक्ष्यमाणं च गार्हस्थ्यकालमनुवदितुमाह चतुर्थमिति । वक्ष्यमाणमाश्रमसमुच्चपयक्षमाश्रितो ब्राह्मण आद्यमायुश्चतुर्भागात्प्राक् षट्त्रिंशदाब्दिकं इत्यादि विशेषनोदनादूनातिरिक्तमपि गुरुकुल आसित्वा ततो द्वितीयमायुश्चतुर्थभागं गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमित्यादि वक्ष्यमाणविशेषादूनाद्यधिकमपि कृतभार्योगार्हस्थ्यमनुतिष्ठेत् । न चास्य कालसमर्पणार्थत्वं युक्तमनियतत्वेन आयुषोस्य साकांक्षत्वात् ॥ १ ॥ अद्रोहेणेति । वक्ष्यमाणवृत्तीनां मध्यात् भूतानुपपीडनेन याजीविकाशिलोञ्छादिना तदलाभे लपोपपीडनेन याचितादिना या तां आश्रित्य भार्यादिभरणनित्यानुष्ठानसंपत्तौ सत्प्राविप्रोजीवेन्नात्राल्पजिघांसाभ्यनुज्ञानं हिंसायानिषिद्धत्वात् । विप्रग्रहणं क्षत्रियादि व्युदासार्थं तथापि जीवेत् ॥ २ ॥ यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थमिति । शास्त्रोक्तैः कर्मभिर्वक्ष्यमाणैः ऋतादिभिरनिन्दितैः शरीरक्लेशपरिहारेण भार्याभरणनित्यानुष्ठानपूर्वकं प्राणवृत्तिसमामपरिमाणमर्थसंग्रहं कुर्वीत । नाधिकमिति नियमः ॥ ३ ॥ कैस्तैः कर्मभिरित्यत आह ऋतामृताभ्यामिति । ऋतादिभिरनापदि जीवेन्तत्त्वापदि कदाचिदपि सेवयेत् ॥ ४ ॥ ऋतादीनि अप्रसिद्धत्वाद्याख्यातुमाह ऋतमिति । सत्यानृतमिति । धान्यादिकणोच्चयनं शिलोच्चयनं च सत्यतुल्यफलत्वाद्दत्तं वक्तव्यम् । अप्रार्थितोपनतममृतवत्सुखहेतुत्वादमृतम् । प्रार्थितं पुनर्भैक्ष्यं मरणकल्पपीडानुभवान्मृतम् । कर्षणं च भूमिभूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखमार्गं बहूनां मरणनिमित्तत्वात्प्रकर्षणमृतम् । वाणिज्याच्च सत्यासत्यव्यवहरणसाध्यत्वात्सत्यानृतं तेनापि कृषिवाणिज्ये चास्वयंकृते कुसीदं चेति गौतमस्मरणात् । अस्वयंकृतेन जीव्यन्ते सेवाचदीनदृष्टिसंदर्शनादिरूपतया श्ववृत्तिरित्युक्ता तस्मात्तांप्रकृतो ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ स च ब्राह्मणः शौचसङ्कोचधर्मतारतम्यापेक्षया कुशीलधान्यक इति । कोष्ठकप्रमाणधान्यादिसंचयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः । उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसङ्ग्रहो वा षडहमात्र पर्याप्तधनः । त्र्यहमात्रपर्याप्तमीहायांचेष्टायां भवं धान्यादि यस्य तथा वा स्यात् । श्वोभवं धान्यादियस्य नाद्याह्निकधनो वा स्यात् । एवं यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं नित्यस्य सञ्चयसङ्कोचधर्मतारतम्यापेक्षया यमपवादः ॥ ७ ॥ चतुर्णामिति । एषां कुशूलधान्यकादीनां चतुर्णामपि ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्याद्यः पश्चात्पठितः सप्तशस्यतरो बोद्धव्यो यतो सौवृत्तिसङ्कोचसंयमधर्मातिशयेन स्वर्गादिलोकजिद्भवति ॥ ८ ॥ षट्कर्ममिति । एषां गृहस्थानां मध्यात्कश्चिद्गृहस्थः परिग्रहभूयस्त्वाद्यपेक्षया प्राकृतः ऋतादिकर्मा भवति । अन्यः पुनर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणां ब्राह्मणस्य नोदितत्वादेतैस्त्रिभिर्जीवितुं प्रवर्तते । अपरः पुनः प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति वक्ष्यमाणत्वात् तत्त्यागेन द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां जीवितुं प्रवर्तते । उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः पुनरध्यापनेन जीवति ॥ ९ ॥ वर्तयन्निति । शिलोञ्छाभ्यां जीवन्कर्मन्तरा संभवे सायंप्रातर्होमनिष्ठः सन् दर्शपूर्णमासानपार्वणाख्यानयागान् केवलान्सर्वकालं कुर्यात् ॥ १० ॥ न लोकवृत्तिवर्तेतेति । जीविकार्थं च विचित्रपरिहासादि न कदाचिदपि कुर्यादपितुस्वनोदितत्वेनापापांश्च द्वावतीर्दंभादिव्याजशून्या-

ब्राह्मणवृत्तिमनुतिष्ठेत् ॥ ११ ॥ संतोषमिति । यःसमः स्वर्गादिदृष्टादृष्टसुखार्थी सोपगतविशेषस्पृ-
हःसन्नात्मकुटुम्बनित्यानुष्ठानमात्रपर्याप्तसंचयएव धने प्रकृष्टानिवृत्तिमाश्रित्य धर्नाजनंसंचयकुर्यात् । यस्मात्सन्तोषप्र-
भवंसमस्वर्गादिदृष्टादृष्टसुखं असंतोषःपुनर्दृष्टादृष्टदुःखस्यमूलम् ॥ १२ ॥ अतइति । आसांमृतादीनामध्यादन्यतमया
वृत्त्या केवलया षट्कर्मैकोभवत्येषामित्याद्युक्तत्वात् वृत्त्यन्तरसहितया वाजीवन स्नातकोब्राह्मणःस्वर्गायुःख्यातिनिमि-
त्तानीमानि वक्ष्यमाणानि व्रतानीदंमया कर्तव्यमिदंनेत्येवंमनःसंकल्पविशेषात्मकानि सर्वदा धारयेत् । न च फ-
लश्रवणेप्येषामनित्यतापत्तिरेतावताहैनसा अयुक्तोभवतीतिश्रुतौ नित्यत्वेनाज्ञानात् ॥ १३ ॥ वेदोदितमिति ।
श्रौतवेदोदितंस्मार्तमपिचवेदमूलत्वाद्देदोक्तंस्वकं यद्यस्यच उदितंकर्म नित्यं न काम्यं तदनलसःसंकुर्यात् यस्माद्य-
थाशक्ति कुर्वन्नित्यकरणात्पापक्षयानुत्पत्तिःस्यात् काम्याकरणाच्चाफलेहेतुधर्माभावेसति शुभाशुभकार्यावाभान्मोक्षप्राप्ति-
ति ॥ १४ ॥ नेति । नकल्पमानेष्वर्थेष्विविति । गीतादिनार्थान्नार्जयेत् । नाप्ययाज्ययाजनादिना नचावश्य-
कर्तव्यसमर्थेषु धनेषु सत्सु नाप्यात्मकुटुम्बधर्मावसादेपि उपायान्तरसंभवे सति जातिकर्मदुष्टादुपायान्तराभावे वापद्यस-
त्प्रतिग्रहंवक्ष्यति ॥ १५ ॥ इन्द्रियार्थेष्विविति । चक्षुरादि ग्राह्येषु रूपादिषु सर्वेषूपभोगहेतोःसङ्गनकुर्यात् । अप्रति-
षिद्धानामपिचैतेषांस्वदारगमनादीनामतिशयप्रसङ्गमस्थिरत्वादिदोषसंभावनया मनसा सम्यक् निवर्तयेत् ॥ १६ ॥ सर्वानि-
ति । यथातथापियत्नस्त्विति । येनकेनचिदुपायेनात्मादीन् विश्वद्वेदाध्ययनविरुद्धानप्रतिषिद्धानपि विष-
योपभोगादीनर्थान् परित्यजेत् । यस्मात्साब्राह्मणस्यकृतकृत्यता यत्स्वाध्यायपरत्वम् ॥ १७ ॥ वयस-
इति । वयसोनुष्ठानस्यधनस्यश्रुतस्य कुलस्य आनुरूप्येण वेषकथाबुद्धीराचरन् लोकेव्यवहरेत् । तद्यथा
स्नानस्नगनुलेपनादिकरणंत्रिवर्गानुसारिणीच वाङ्मनसीत्येवंकर्मादिष्वपि योज्यम् ॥ १८ ॥ बुद्धिवृद्धिकराणीति । वेदा-
विरुद्धन्यायशास्त्रादीनि क्षिप्रंबुद्धिपाटवजनकानि धनार्थानि चौशनस्यादीनि हितानि च दृष्टोपकारकादीन्यायुर्वेदा-
दीनि अनवगतशब्दार्थपर्यायकथनेन वेदार्थबोधकान्निगमाख्यानग्रंथान्नित्यंपर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥ यथेति ।
यस्माद्यावत्पुरुषःशास्त्रंसम्यक्विविनक्ति तावत्तद्विशेषेण जानाति शास्त्रान्तरविषयमपि चास्य विज्ञानमुज्ज्वलंभवति॥२०॥
ऋषियज्ञमिति । स्वाध्यायादीन्यथाशक्ति न परित्यजेदिति उक्तपञ्चयज्ञाभिधानंवक्ष्यमाणेन्द्रियसंपाद्यत्वकथनार्थम्॥२१॥
एतानिति । बाह्याभ्यन्तरयज्ञोपदेशकशास्त्रज्ञाःकेचिन्मनुष्याः ज्ञानबलान्नित्यानुष्ठानार्थमप्युप रतधनचेष्टाएतानमहायज्ञा-
निन्द्रियेष्वेव सर्वकालंसंपादयनीन्द्रियाण्यग्न्यातिथ्यादिरूपतया तत्सङ्गमवागाहुत्यादिरूपत्वेन भावयन्तित्वैतान्संपादयन्ति
॥ २२ ॥ वाचीति । अन्येषुनर्वाचिप्राणाख्येच वायावक्ष्यफलांयज्ञसंपात्तिमन्यमानाअभिधानकाले वागग्नौप्राणाहु-
तिंजहति तूष्णींभावकाले च प्राणाग्नौ वागाहुतिंजुह्वत्येवमनवरतंभावयन्तआसते । तथाचकौषीतकिरहस्यब्राह्मणम् ॥
यावद्वैपुरुषोभाषते नतावत्प्राणितुंशक्नोति प्राणंतदावाचि जुहोति यावद्वैपुरुषःप्राणिति नतावद्भाषितुंशक्नोति वाचंतदाप्रा-
णेजुहोति एतेअनन्तेअमृतेआहुतीजाग्रत्स्वपंश्चसंततंजुहोत्यथयाअन्याआहुतयोन्तवत्यस्ताः कर्ममय्योहिभवन्त्येवंतद्धस्मै-
तत्पूर्वेविद्वांसोऽग्निहोत्रंजुह्वांचक्रुरिति ॥ २३ ॥ ज्ञानेनेति । अपरे पुनर्विप्राएषांयज्ञानांविद्वान्यजते विद्वान्याजयती-
त्येवमबोधमूलमनुष्ठानंज्ञानचक्षुषा शास्त्रेणपश्यन्तोविज्ञानबलादेतान्यज्ञानेतद्विषयसम्यगवबोधेनैव यावज्जीवंसंपादयन्ति ।

तथा च यो ह्येवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वै तदेवं वेदेति ब्राह्मणम् ॥ २४ ॥ **अग्निहोत्रं चेति** । उदितहोमिपक्षे दिनादौ दिनान्ते होमं कुर्यात्तथा अनुदितहोमिपक्षे रात्र्यादौ रात्र्यन्ते च होमं कुर्यात् । तथारुण्यपक्षान्ते दर्शाख्येन कर्मणा शुक्लपक्षान्ते पौर्णमासाख्येन यजेत ॥ २५ ॥ **सस्यान्त इति** । प्राक्संचितधान्यादिक्षये यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन यजेत शरदिनवान्नानिति सूत्रकारवचनाद्विद्यमानधान्योपि चाग्रयणेन यजेत । ऋतुः संवत्सर इत्यस्मिन् दर्शनेन चतुर्षु चतुर्षु मासेष्वृत्वन्तेऽध्वरैः चातुर्मासाख्यैः कर्मभिर्यजेत । पशुबन्धाख्येन कर्मणा उत्तरायणदक्षिणायनादौ यजेत । वर्षान्ते च ज्योतिष्ठोमादिना सोमयागेनेति ॥ २६ ॥ **नेति** । आहिताग्निर्द्विजो दीर्घायुर्जीवितुमिच्छुराग्रयणमकृत्वा नवान्नं पशुयागं वा कृत्वा मांसं नाश्रीयान् ॥ २७ ॥ **नवेनेति** । यस्मान्नवसस्येन पशुदानेन चानिष्ट्वा अग्रयोनवान्नमांसानि कांक्षिणोऽस्याग्न्याहितस्य प्राणानेव भक्षयितुमिच्छन्ति । तस्मादाग्रयणपशुयागौ कर्तव्यौ ॥ २८ ॥ **आसनाशनशय्याभिरिति** । आसनादनादिभिर्यथाशक्ति अतिथिपूजयेदित्युक्त्वाऽऽतिथ्यनुवादो महायज्ञप्रसङ्गेन वक्ष्यमाणः पाखण्ड्यादिनिषेधार्थः ॥ २९ ॥ **तथा चाह पाखण्डिन इति** । रक्तांबरादिलिङ्गधारिणः परवृत्तिजीवनरतान् बिडालवृत्तिकान् बकवृत्तिकान् वक्ष्यमाणलक्षणान् शठान् श्रद्धधानान् वेदबाह्यतर्कव्यवहारिणो वाङ्मात्रेणापि पूजयेदिति पूजापूर्वकान्नदानानिषेधोदानमात्रं तु शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यमितिवक्ष्यति ॥ ३० ॥ **वेदविद्याव्रतस्नातानिति** । वेदविद्याव्रतस्नातानित्यनेन वेदस्नातकव्रतस्नातकविद्याव्रतस्नातकत्वेन त्रिप्रकारा अपि स्नातका गृह्यन्ते । यथाहारीतः ॥ समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानियः स्नाति सः वेदस्नातकः । असमाप्य वेदं समाप्य व्रतानि यः स्नाति स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातकः । इति तांस्तथा स्नातकग्रहणेन गृहीतानप्यतिशयार्थित्वेन पृथग्निर्दिष्टान् श्रोत्रियान् गृहस्थान् हव्यकव्येन पूजयेदेतद्विपरीतांस्तु वर्जयेदिति दंपाखण्ड्यादिनिषेधदाढ्यार्थम् । श्रोत्रियादीनां पुनरभिधानं पूजापूर्वकमन्नपाखण्ड्यादिभ्यो न देयम् ॥ ३१ ॥ **अन्नमात्रं पुनः शक्तित इति** । गृहस्थेन पाकरहितेभ्यः पाखण्ड्यादिभ्यो यथाशक्त्याऽन्नं देयं स्वकुटुंबानुपरोधेन वृक्षपर्यन्तेभ्यो दोहदादिदानेन संविभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥ **राजत इति** । स्नातकः क्षुधावसादं गच्छन् अन्यजातिप्रतिग्रहसंभवेपि क्षत्रियाद्राज्ञः शास्त्रानुवर्तिनो याज्यशिष्याभ्यां वा प्रथमं लिप्सेत नत्वान्यस्माद्विजातेरपि तदसंभवे पुनरन्यस्माद्विजातेर्गृहीयात् अनापद्विहितोपायासंभवे पुनः सर्वतः प्रतिगृहीयादित्याद्यापद्धर्मवक्ष्यति । राज्ञो महाधनत्वाद्याज्यान्तेवासिनोः सुकृतोपकारत्वादिदं प्रथमधनग्रहणं नियम्यते । एवं चानापदि प्रथमराजयाज्यशिष्यव्यतिरिक्तधनग्रहणनिषेधार्थमिदं वचनमत एवोक्तं न त्वन्यत इति यत्तु संसीदन्निति लिङ्गादापद्विषयतामस्याहुस्तदसदप्रकरणान्न च धनाभावमात्रमापदुच्यतेऽपि तु धनाभावे सति विहितोपायपरिक्षयोन्यथा सद्यः प्रक्षालकस्यापद्धर्मा आविर्भवेयुरापद्विषये चास्य न त्वन्यत इति । एतत्सर्वतः प्रतिगृहीयादित्यनेन विरुध्येत । यत्तु ॥ सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिर्याच्यः स्यादिति ॥ तदापत्प्रकरणात् क्षत्रियाद्राज्ञः प्रतिग्रहार्थमत एव तत्र पृथिवीपतिग्रहणं इह तु राजग्रहणम् । एवं च राजादिधनसंभवे सति ॥ ३३ ॥ **नेति** । स्नातको ब्राह्मणो विद्वत्त्वात् प्रतिग्रहसमर्थो राजादिधनसंभवे सति क्षुधावसादं कदाचित् गच्छेन्न च संभवे सति जौर्णमलिनवसनः स्यात् ॥ ३४ ॥

कृत्तकेशनखश्मश्रुरिति । लूनकेशनखश्मश्रुः शमनान् शुक्लवासाबाह्यान्तरशौचोपेतोवेदाभ्यासशीलऔषधोपयोगा-
दिरतः स्यात् ॥ ३५ ॥ वैणवोमिति । वेगुदण्डमुदकसहितंकमण्डलुं यज्ञोपवीतंदर्भमुष्टिरुचिरसौवर्णकुण्डले धारये-
त् । यज्ञोपवीतकमण्डल्वोरग्रोन्धनभैक्षत्रयमित्यनेन च गृहस्थादीनामनुवृत्तिसिद्धौ स्नातकव्रतार्थपुनर्ग्रहणमेवमन्येषा-
मपि न चोच्छिष्टः क्वचिद्रजेदित्येवमादीनांपुनर्ग्रहणंविज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ नेति । उदयास्तमनराहुग्रस्तोदकप्रतिवि-
बमभ्याह्ववर्तितं आदित्यं कस्मिंश्चिदपि नेक्षेत ॥ ३७ ॥ नलङ्घयेदिति । वत्सबन्धनरज्जुं न लङ्घयेत् । वर्षति
न धावेन्नशोग्रंछेत् । उदके च स्वप्रतिविम्बनेक्षनेत्येवंनिश्चयः ॥ ३८ ॥ मृदमिति । प्रस्थितःसन्मुखो-
पस्थितानुद्धृतमृदोपटादिरुतदेवताब्राह्मणघृतमाक्षिकचतुष्पथाश्वत्थादिख्यातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् ॥ ३९ ॥
नोपगच्छेदिति । कामार्तोपि उदक्यांन यायान्नाप्येकशय्यायांतया सह शयीत ॥ ४० ॥ रज-
सेति । यस्माद्रजत्वलास्त्रियंपुंसः उपगच्छतः प्राज्ञावीर्यादीनि नश्यन्ति तस्मात्तानोपेयात् ॥ ४१ ॥ तामिति । तांपुनः
रजत्वलांन गच्छतः प्रज्ञादीनि वर्धन्ते तस्मात्तानं ब्रजेदिति ॥ ४२ ॥ नाश्रीयदिति । भार्यया सह
नाद्यात् । यत्पुनर्नित्यमास्यंशुचिसूत्राणां इति तत्स्त्रियश्चरतिसंसर्गइतिगौतमस्मरणात् रतिकालविषयमेव । न
चाप्येनांभुज्जानांक्षुवन्तीवायुनाचास्यविकाशंकुर्वाणां प्रसृतचरणत्वादिना वाऽनियत्रगावस्थांपश्येत् ॥ ४३ ॥
नाञ्जयन्तीमिति । तथास्वनेत्रयोरञ्जनददर्तीघृताभ्यक्तान्ग्रांचान्यत्र मैथुनादित्यापस्तंबस्मरणात् नेक्षेता-
पत्यंच प्रसुवतीवीर्यकामोब्राह्मणोन पश्येत् ॥ ४४ ॥ नान्नमिति । एकवस्त्रोनाश्रियात् न च कौपीनाच्छादनं-
विना स्नायात् । मूत्रपुरीषे च मार्गभस्मगोष्ठेषु न कुर्यात् ॥ ४५ ॥ नफालकृष्टेति । तथा फालकृष्टे उ-
दके इष्टिकाचिते चाश्वधिकरणे पर्वते देवाङ्गणे पिपीलिकारुष्टे च मृत्संचये च न कदाचित्कुर्यात् ॥ ४६ ॥ न-
ससत्त्वेष्विति । तथा सप्राणिषु विलेषु न कुर्यान्न ब्रजन्नस्थितो वा नापि नदीतीरमाश्रित्य कुर्यात् पर्वतशृङ्गेवा
पर्वतग्रहणादेव च पर्वतमस्तकनिषेधसिद्धौ पुनर्वचनशृङ्गादन्यत्र पर्वते विकल्पार्थं न च तुल्यविकल्पः तथाविध-
स्वेच्छासिद्धत्वात्सामान्यप्रतिषेधानर्थक्यंतस्मादत्यन्तार्तस्य पर्वते नदोषोऽन्यदा तुदोषइतिव्यवस्थितोयंविकल्पः ॥
॥ ४७ ॥ वाय्वग्निब्राह्मणादित्यमिति । वाय्वग्निब्राह्मणादित्योदकगावलोकयन् न कदाचिन्मूत्रपुरीषोत्सर्गकु-
र्यात् । वायोश्च सन्मुखीभावोवलोकनम् ॥ ४८ ॥ तिरस्कृत्येति । काष्ठपत्रलोष्टतृणैर्भूमिमन्तर्धाय
मौन्युच्छिष्टचाण्डालादिस्पर्शमायश्चित्तरहितः आच्छादितगात्रः प्रावृतशिरामूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ४९ ॥ मूत्रो-
च्चारसमुत्सर्गमिति । मूत्रपुरीषोत्सर्गदिवासन्ध्ययोश्चोत्तराभिमुखोरात्रौ दक्षिणाभिमुखः कुर्यात् ॥ ५० ॥
छायायामिति । रात्रावहनि वा छायायांरात्रावन्धकारेऽहनिवानीहाराद्यन्धकारएतेषु दिङ्मोहे सति तथाच
वाय्वादिरुतप्राणाविनाशसंशयेषु यथेष्टमुखोमूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ५१ ॥ प्रत्यग्निमिति । अग्न्यादित्यसोमांभोब्राह्मणगो-
वाय्वभिमुखंमूत्रपुरीषे कुर्वतः प्रज्ञानश्यतएव तन्नकर्तव्यमिति वाय्वग्निविप्रमित्यस्य फलकथनंसोमाभिमुखंच अतएव
निषेधसिद्धिः पूर्वत्रापठितत्वात् ॥ ५२ ॥ नाग्निमिति । मुखवायुनाग्निं न धमेन्न नग्नांपरयोषितमीक्षेतेतिगौतमस्मरणात् ।
मूत्रादि अग्नौ न निक्षिपेत् । पादौनतत्रतप्रतापयेत् ॥ ५३ ॥ अधस्तादिति । नचैनंपादतःकुर्यान्नप्राणिवधमाचरेत् ॥

तथाखट्वादिष्वग्निमधस्थान्स्थापयेत् । नाप्येनमुल्लङ्घयेत् । न च पाददेशतः कुर्यात्पाणिपीडाकरंचनाचरेत् ॥ ५४ ॥
 नाश्रीयादिति । सन्ध्याकालेऽशनगमनस्वापान्कुर्यात् । भूमिं सर्वदा नखादिना न लिखेत् । मालांचशिरसःस्वयं नापनयेत् ॥ ५५ ॥ नाप्स्विति । मूत्रपुरीषश्लेष्मामेध्यलिप्तरुधिरविषाण्युदके न क्षिपेत् ॥ ५६ ॥ नैकः स्वप्यादिति । उद्वसितगृहे
 एकोन शयीत । वित्ताद्यभ्यधिकंसुप्तं च न प्रबोधयेत् । रजस्वल्या सह संभाषणं न कुर्यात् । यज्ञंचाकृतवरणक्रविक
 न गच्छेत् । दर्शनायतुकाममिति गौतमः ॥ ५७ ॥ अग्न्यागारइति । अग्निशालायांगवांगोष्ठे निवासे ब्राह्मणसमीपे
 स्वाध्यायभोजनकालयोर्दक्षिणं पाणिमाबाहोर्वाससउद्धरेत् ॥ ५८ ॥ नवारयेदिति । गांपिबन्तीं न निवर्तयेन्नापि परकोयक्षी-
 रादिपिबन्तीं तस्य कथयेन्न च द्युलोके इन्द्रधनुर्दृष्ट्वा शारुज्ञोन्यस्य दर्शयेत् ॥ ५९ ॥

[नमस्कर्तुं व्रजेत्कामंदिदक्षुर्यज्ञकर्मच ॥ कुलाकुलरहस्यार्थसंचरेन्न निमित्ततः ॥ १॥]

नाधार्मिकइति । अधर्मबहुलजनग्रामादौ अत्यर्थं व्याधिबहुले न वसेदेकश्चाध्वानं न यायात् । पर्वते च दार्ढ्यकालं न तिष्ठेत् ॥ ६० ॥ नशूद्रराज्यइति । शूद्रराज्यके देशे अधार्मिकजनैश्च बाह्यतः परिवृते श्रुत्यादिबाह्यलिङ्गधारिभिश्च वशीकृते चाण्डा
 लादिभिश्चोपद्रते न निवसेत् ॥ ६१ ॥ नभुञ्जीतेति । उधृतस्नेहं पिण्याकादि न भुञ्जीत । तृप्तिचनाचरेदतिप्रात
 र्दिनान्ते न भुञ्जीत । सायंप्रातश्च न तृप्तः स्यादपि तु एकस्मिन्काले तृप्तोपरस्मिन्साकाङ्क्षमश्नोयात् ॥ ६२ ॥ नकुर्वीतेति ।
 दृष्टादृष्टानुपकारफलं व्यापारं न कुर्यात् । उदकंचाञ्जलिना न पिबेत् ऊर्वोश्चोपरिविन्यस्य मोदकानि न भक्षयेत् ।
 निष्प्रयोजनं च किमेतत्स्यादितिकुतूहलपरो न कदाचित् स्यात् ॥ ६३ ॥ ननृत्येदिति । अशास्त्रितानि नृत्यगीत
 वादित्राणि न कुर्यात् । पाणिना बाहुनाभिहन्यात् । अव्यक्तदन्तध्वनिं न कुर्यात् चर्हर्षितः सन् खराविरावं न
 कुर्यात् ॥ ६४ ॥ नपादाविति । कांस्यपात्रे न कदाचिदपि पादौ प्रक्षालयेत्ताम्ररजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्न-
 चेति न दोषइति पैठीनासस्मरणात् । ततोऽन्यत्र भिन्नभाजने नाभिभुञ्जीत नापि तद्वलेखोत्पादके ॥ ६५ ॥
 उपानाहाविति । उपानद्वस्त्रयज्ञोपवीताभरणमाल्यकमण्डलूनन्योपयुक्तान् न धारयेत् ॥ ६६ ॥ नाविनीतैरिति ।
 अश्वमहिष्यादिभिर्गृह्यादिधुर्वहनविनियुक्तैरदान्तैर्बुभुक्षाव्याध्यार्त्तिभिन्नशृङ्गाक्षिखुरैश्चिन्नपुच्छैर्नयायात् ॥ ६७ ॥ वि-
 नीतैरिति । सुशिक्षितैः पुनः क्षिप्रगामिभिर्देवमण्याद्यावर्तादियुक्तैः ककुदादिशून्यैः शोणादिवर्णसंपन्नैः स्वाकृतिभिः
 प्रतोदनात्यर्थं अव्यथयन् व्रजेत् ॥ ६८ ॥ बालातपइति । प्रथमोदितादित्यातपः शवधूमभग्नपीठायुपवे-
 शनानि वर्ज्यानि नखलोमानि चात्मना न छिन्द्यात् दन्तैश्च न खानोत्पादयेत् ॥ ६९ ॥ नमृल्लोष्ट-
 मिति । नाकारणं मृल्लोष्टं गृह्णीयात्तृणानि वा छिन्द्यादित्यापस्तंबस्मरणात् । निर्निमित्तं मृल्लोष्टं न गृह्णीयात् न खैस्तृणान्
 छिन्द्यात् यतः स्वकर्मणोदष्टमदष्टफलं नोत्पद्यते यच्चागामिनि असुखावहंतं न कुर्यात् ॥ ७० ॥ लोष्टमदीति ।
 लोष्टतृणनखानां मर्दनच्छेदनखादनकृत्सूचकांश्शुचिश्च मनुष्यो विनाशं क्षिप्रं याति तस्मादेतानि न कर्तव्यानि भक्षणशुचि
 त्वयोरतएव निषेधः ॥ ७१ ॥ नविगृह्येति । साभिनिवेशं कथानं कुर्याद्वासश्च बहिर्माल्यं न धारयेत् । गोपृष्ठारोहणेन
 च गमनं पर्याणव्यवधानादि प्रकारेणापि धर्मापहम् ॥ ७२ ॥ अद्वारेणेति । प्राकाराद्यावृत्तं ग्रामं गृहं वा द्वारव्य-
 तिरिक्तप्रदेशेन नातिक्रम्य प्रविशेत् ॥ रात्रौ च वृक्षतलावस्थानं दूरात्परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥ नाक्षैरिति । अक्षादि-
 भिः केल्यर्थमपि न क्रीडेतात्मना चोपानहौ पादव्यतिरेकेण न गृह्णीयात् । खट्वाव्यवस्थितश्च न भुञ्जीत नापि पा-

त्राव्यवहितहस्तमन्मासने च पात्रमवस्थाप्य भुञ्जीत ॥ ७४ ॥ सर्वमिति । यत्किञ्चित्तिलसंयुक्तं कृशरादि तदस्त-
मितेर्केनाद्यात् । कौपीनाच्छादनरहितश्चास्मिन्लोकेन सुप्यादुच्छिष्टश्च न क्वचिद्यायात् ॥ ७५ ॥ आर्द्रपादइति ।
जलाद्र्द्रपादो भोजनमुपक्रमेत् । आर्द्रपादः पुनर्न स्वप्यात् । आर्द्रपादो ह्यश्वनदीर्घमायुः प्राप्नुयादिति फलकथनमेतन्न चानित्य-
तापत्तिः ॥ पञ्चाद्र्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ॥ न निन्देदत्तभक्ष्यांश्च स्वाद्वत्त्वादु न कुत्सयेत् ॥ इति व्यासेन
नित्यस्मरणात् ॥ ७६ ॥ अचक्षुर्विषयमिति । चक्षुर्गोचरे यो न भवति दुर्गमो देशस्तं कदाचिदपि न गच्छेत् मूत्रपुरी-
षे च नो दोक्षेत बाहुभ्यां नद्यादिनतरेत् ॥ ७७ ॥ अधितिष्ठेदिति । दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः केशभस्मास्थिकपालिकाः
कार्पासबीजतुषान्नाधिरोहेत् ॥ ७८ ॥ नसां विशेदिति । पतितचाण्डालपुल्कसाल्पबुद्धिगर्हितान्त्यावसायिभिः ग्रामा-
न्तरनिवासिभिरपि कार्यार्थमेकप्रदेशे मुहूर्तमपि नासीतेति । नाधार्मिके वसेद्ग्रामे इत्यादिभ्यो भेदः पतितादयश्च दशमैका-
दशाध्याये वक्ष्यन्ते ॥ ७९ ॥ नशूद्रायेति । मतिरत्र धर्मस्य पृथगुपदेशात् दृष्टोपकारकोच्छिष्टहविष्कृतसाहचर्यात्
वा दृष्टार्थहितोपदेशं शूद्रस्य न कुर्यात् । उच्छिष्टवादासशूद्राय न देयं यतो दासविषये उच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति वक्ष्य-
ति । यत्तु द्विजोच्छिष्टं तु भोजनमिति सभोक्तुरुपदेशो न दातुस्तथा हविरर्थं यच्च पुरोडाशादि तस्य देवान्नानि हवींषि
चेति प्रतिषेधमुक्त्वा तच्छेषस्य हविःशेषं च यद्भवेत् । द्विजातीनां भक्ष्यतां वक्ष्यत्यतश्च तद्धविःशेषीभूतं शूद्राय न देयं । तथेद-
मिदमदृष्टार्थं त्वया कर्तव्यमिति शूद्रस्य धर्मोपदिशेत् ॥ व्रतं चास्य प्रायश्चित्तं साक्षान्नोपदिशेत्तथा चात्यन्तधार्मिकशूद्र-
विषयेऽप्यङ्किराः ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मं पुरःसरं । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेदिति ब्राह्मणो-
पदेशप्रणालिकया प्रायश्चित्तदानमाह नसाक्षादिति ॥ ८० ॥ यइति । यस्माद्यः शूद्रस्य धर्मव्रते उपदिशति सब्राह्मणः-
पापोत्पत्तिनिमित्तभूतेन तेनैव शूद्रेण सहातिमहत्त्वादसंवृताख्यंतमोन्धकारं प्रविशति । पञ्चके प्रकृते द्वयोः फलथनं प्रायश्चि-
त्तगौरवार्थम् ॥ ८१ ॥ नसंहताभ्यामिति । संश्लिष्टाभ्यां पाणिभ्यां त्वशिरो न कण्डूयेत् । संहत वचनादसंहताभ्यां न-
निषेधः एवं च सर्वत्र व्यावर्त्य ज्ञेयम् । उच्छिष्टहस्तादिना येन केनचिदपि शिरो न स्पृशेत् ॥ शिरसा विना च नि-
त्यनैमित्तिक स्नाने न कुर्यात् । दृष्टार्थं त्वनिषेधः स्नानविधिनास्यैकवाक्यत्वात् ॥ ८२ ॥ केशग्रहानिति । केशग्रह-
णप्रहारौ कोपेन मूर्धनि न कुर्यात् । सशिरस्कः स्नातस्तैलेन किञ्चिदप्यङ्गं न स्पृशेत् ॥ ८३ ॥ नराज्ञइति । राज्ञो-
पत्ये जातिग्रहणमिति क्षत्रिय एव राजन्य उच्यते तस्य संततिरपत्यं विशेषवचनात् क्षत्रिय एव राजन्यप्रसूतिर्न राजन्यप्र-
सूतिरराजन्यप्रसूतिरक्षत्रियस्तस्मादक्षत्रियाद्राज्ञः प्रकरणादनापदि न प्रतिगृह्णीयात् । तथा सौनिकतैलिकमद्यवणिजां प-
प्यस्त्रीव्यवहारेण च जीवतां प्रतिगृह्णीयात् ॥ ८४ ॥ दशसूनासममिति । दशध्वजसमावेश्या दशवेश्या समो नृपः ॥
सूना आघातनस्थानं दशसुसूनासु यावानसौनिकस्य दोषस्तावान् चक्रवर्तिनि तैलिके । दशसु च तैलिकेषु या-
वांस्तावान् ध्वजनि । मद्यवणिजि दशसु ध्वजिषु यावांस्तावान्वेशवति । दशसु वेशवत्सु यावांस्तावानृपे । एवं चोत्तरोत्तर-
निन्दातिशयदर्शनेनापदि पूर्वदातृससद्भावे उत्तरः परिहणीयः एवं चोक्तकलनया ॥ ८५ ॥ दशसूनासहस्राणीति । दशसू-
नासहस्राणि यः सौनिकः स्वार्थं व्यापारयति तेन तुल्यो राजा मन्वादिभिः स्मृतोऽतस्तत्संबन्धी प्रतिग्रहो न रकपातहेतु-
त्वात् भीषणीयः ॥ ८६ ॥ क्षत्रियस्यापि च यइति । कृपणस्य शास्त्रातिक्रमवर्तिनः राज्ञोऽयः प्रतिग्रहं करोति स इमान् वक्ष्य-
माणान् नरकान् यातनास्थानानि क्रमेण प्राप्नोति ॥ ८७ ॥ तामिस्रमिति । संजीवनमिति । लोहशङ्कुमृचाशमिति ।

अत्र यातीत्यनुवर्तते । तत्रान्धकाररूपस्तामिस्रोनिबिडान्धकारात्मकान्धतामिस्रोमहारौरवरौरवौ महाकलकलकल-
 कलात्मकौ । कालसूत्राख्योनरकोयत्र सर्पैर्ब्रूयः । महानरकोयत्र महती सर्वप्रकारापीडा । संजीवनयत्र बहुशः
 संजीव्यव्यापाद्यन्ते । महावीचिर्यत्र महाकल्लोलैर्नीयते । तपनोऽग्न्यादिसन्तापात्मकः । संप्रतापनः कुंभोपाकः ।
 संघातोत्यन्तसंवृते प्रदेशे बहूनामवस्थानम् । काकोलयत्र काकैर्भक्ष्यन्ते । कुड्मलयत्र रज्जुभिः पीडनम् । पूतिमृत्ति-
 कः पुरीषगन्धमृत्तिकः । लोहशङ्कुः सूचीभेदनयत्र । ऋचीशंपिष्टपवनप्रक्षेपोयत्र । पन्थाय शाल्मल्योयत्र
 शाल्मलिकण्टकैस्तुद्यते । नदीयत्रनद्यापह्नियते । असिपत्रवनयत्र करपत्रैर्विदार्यते । लोहचारकोयत्र निगडवन्धः
 ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ एतदिति । एतत् राजप्रतिग्रहफलंशास्त्रज्ञावेदाध्यायिनोब्राह्मणाजानन्तः परलोकदुःखा-
 भावार्थिनोराज्ञोधनंनप्रतिगृह्णन्ति ॥ ९१ ॥ ब्राह्मण इति । रात्रिः पश्चिमे मुहूर्ते प्रतिबुध्येत । ततोधर्मार्थावितरेतरा-
 विरोधेनार्जनार्थविचारयेत्तथाधर्मार्थतन्मूलभूतंकायक्लेशमियता कायाक्लेशेन इयान् धर्मोवार्ज्यतइत्येवंचिन्तयेत् वे-
 दस्य च कः परमार्थिकोऽर्थः स्यादित्येवं तमपिचिन्तयेत् ॥ ९२ ॥ उथायेति । ततउषःकाले-
 शयनादुत्थाय सति संभवे मेहनादि कृत्वा कृतवक्ष्यमाणशौचः संयतमनाउक्ते काले पूर्वापरे सन्ध्येअर्कदर्श-
 नादावूर्ध्वमपि जपंकुर्वन्नुदितहोमी वर्तेतानुदितहोम्यपि होमं कृत्वा चासीत । आयुरादिदीर्घसन्ध्याफलविधानार्थ-
 मिदंपुनःसन्ध्याभिधानम् ॥ ९३ ॥ तथाचाह ऋषय इति । प्रजामिति । यस्मादृषयोदीर्घसन्ध्यानुष्ठानादीर्घमायुः
 प्रजावन्तश्च यशः स्वर्गाताश्च कीर्तिमध्ययनादिसंपत्तीश्च प्राप्तवन्तः तस्मादेतत्कामेन दीर्घसन्ध्यानुष्ठानं कर्तव्यम् ॥ ९४ ॥
 श्रावण्यामिति । श्रावणस्य भाद्रपदस्य वा पौर्णमास्यां उपाकर्माख्यंगृह्योक्तविधानेन कृत्वा ततः सार्धाश्चतुरोमासान्
 ब्राह्मणोयत्नवान् वेदानधीयीत ॥ ९५ ॥ पुष्य इति । येन श्रावण्यामुपाकर्मकृतंसद्विजोऽर्धपञ्चमेषुमासेषु पौषमासेतु-
 पुष्यनक्षत्रे ग्रामाद्वहिर्निष्क्रम्यछन्दसामुत्सर्गाख्यंगृह्योक्तं कर्म कुर्याद्येन प्रौष्ठपद्यांकृतंसमाप्यशुक्लपक्षस्य प्रथमेहनि प्राप्ते
 पूर्वाह्णे वा कुर्यात् ॥ ९६ ॥ यथाशास्त्रमिति । एवमुक्तशास्त्रानतिक्रमेण छन्दसामुत्सर्गाख्यंकर्म ग्रामाद्वहिः कृत्वा
 ततउभयतोहनी पक्षाविव यस्यामध्यवर्तिन्याराज्यास्तांरात्रितमेवैकमहोरात्रमनध्यायंकुर्यात् ॥ ९७ ॥ अत इति ।
 उत्सर्गानध्यायादूर्ध्वशुक्लपक्षेषु संयमवान् वेदानधीयीत कृष्णपक्षे तु वेदाङ्गानि व्याकरणादीनि नियमितः पठेत्
 ॥ ९८ ॥ नाविस्पष्टमिति । सर्वदाविस्पष्टमव्यक्तंनपठेत् तथाशूद्रजनसंनिधौनाधीयीत तथा सुप्तोत्थितो नरात्रेःप-
 श्चिमे भागे वेदानधीत्य श्रान्तः सन् पुनःसुप्यात् ॥ ९९ ॥ यथोदितेनेति । अध्यापकस्य कर्मान्तरव्यग्रत्वमात्मनश्च
 बहुवेदनेह्यापत्तदभावे पूर्वोक्तविधिना द्विजोयत्नवान् सर्वदा गायत्र्यादिछन्दोयुक्तमृक्सामाख्यं ब्रह्मपठेत्तथाब्रह्मब्राह्मणं
 गायत्र्यादिछन्दोयुक्तंमन्त्रमिश्रयजुर्वेदाख्यंमन्त्रब्राह्मणयोर्मिश्रपाठद्वैलक्षण्येसत्ययंपृथगिर्देशः ॥ १०० ॥ इमानिति ।
 पूर्वोक्तविधानेनाधीयानः शिष्याश्चाध्यापयन् वक्ष्यमाणाननध्यायान् सर्वदा वर्जयेत् ॥ १०१ ॥ कर्णश्राव इति ।
 कर्णाभ्यामेवश्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रावइत्युक्तंतेन रात्रावतिशब्दवति वायौ दिवा च रजःसमाहरणसमर्थे
 वात्येतौवर्षाकाले तावत्कालिकावनध्यायावध्ययनविधिज्ञाःकथयन्ति ॥ १०२ ॥ विद्युस्तनितवर्षेऽप्येति । विद्यु-
 द्गर्जितवर्षेषु युगपदुपस्थितेषु महतांचदिव्यज्योतिर्विशेषेणपुनःस्थानतश्चपातेसत्येतेषु निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्यावत्स-
 एवकालस्तावत्प्रकृतासुवर्षास्त्वनध्यायंमनुराह ॥ १०३ ॥ एतानिति । एतान्विद्युदादीन् जुहूषया प्रकटीकृताग्निषु सन्ध्या
 लक्षणेषु कालेषु यदोपजातान् जानीयात्तदानध्यायंकुर्यान् सर्वदा वर्षासु । एतदुत्पाते तथा वर्षाभ्योअन्यत्राभ्रदर्शने
 सत्यनध्यायः ॥ १०४ ॥ निर्घात इति । अंतरिक्षउत्पातध्वनौ भूकम्पे आदित्यादीनांपरिवेषणे सत्यनृतावपि वर्षा-

त्वपि । अपि शब्दादन्यदाप्याकालिकाननध्यायान् जानीयात् ॥ १०५ ॥ प्रादुर्भूतेष्विति । अग्नीनांपुनरपा-
 सितभस्मतया प्रकटीकरणवेलायांसन्ध्याकाले विद्युद्गर्जितशब्दावेव यदा भवतो न वर्षतदा यावज्योतिस्तावदेवान-
 ध्यायोनाकालिकं दिवादित्योज्योतीरात्रौ तारका भतः पूर्वसन्ध्यायामेतदुत्पाते दिवैवानध्यायः । पश्चिमायांचो-
 त्पातेरात्रावेव शेषेषु च पुनर्वर्षाख्ये तृतीयउपजाते यथा दिवा तथारात्रावप्यनध्यायइत्युक्तानुवादः ॥ १०६ ॥
 नित्यानध्यायइति । धर्तातिशयार्थिनांग्रामनगरयोः सर्वदानध्यायः स्यात् । कुत्सितगन्धेचसर्वस्मिन्नुपलभ्यमाने-
 ऽनध्यायः । अस्मिन्ननध्यायप्रकरणे नित्यशब्दादीनांकचित्कचिदभावात्तत्र तत्र नित्यत्वमन्यत्र विकल्पः सचधर्मनैपुण-
 विद्यानैपुणकामभेदेन व्यवस्थितो ज्ञेयः द्विविधाह्येतारोधर्मनैपुणकामाविद्यानैपुणकामाश्च तत्र ये स्वीकृतप्राय-
 वेदाः केवलं नियमानुष्ठानजन्यमदृष्टातिशयं अर्थयन्ते ते धर्मनैपुणकामास्तेषां अशेषानध्यायादरणम् । ये पुनः प्रथमाध्ये-
 तारस्ते विद्यातिशयार्थिन एषां नित्यत्वलिङ्गव्यतिरिक्तानध्यायादरणं नास्ति ॥ १०७ ॥ अन्तर्गतशवइति । विद्यमान-
 शवे वृषलस्य चाधार्मिकस्य च संनिधौ न शूद्रजनसंनिधौ इति शूद्रस्योक्तत्वात् रोदने च । जनानां कार्यार्थं
 मेकत्र सन्निधाने सत्यनध्यायः ॥ १०८ ॥ उदकइति । जलमध्ये मध्यमे च प्रहरद्वये महानिशाख्ये ॥ महा-
 निशाचविज्ञेयामध्यस्थं प्रहरद्वयं ॥ इति देवलस्मरणात् मूत्रपुरीषकाले च प्रागाचमनादुच्छिष्टः श्राद्धभुक् निमत्तणात्
 प्रभृति श्राद्धभोजनाहोरात्रं यावन्मनसापि वेदस्य न स्मरेत् ॥ १०९ ॥ प्रतिगृह्येति । शास्त्रविद्ब्राह्मणो न वश्राद्धे च
 निमत्तणमुररीकृत्य नृपस्य च पुत्रजन्मादौ राहुणा वार्केन्दुग्रासे सति ज्यं हं वेदं नाधीयीत ॥ ११० ॥
 ज्यहादूर्ध्वमपि वा यावदिति । यावदेकोद्देशेन निमत्तितस्य शास्त्रविदो ब्राह्मणस्य श्राद्धगतस्रक्चन्द-
 नादिगन्धलेपौ गात्रे भवतः तावदेदं नाधीयीत । ज्यहाधिकवैकल्पिकमिदम् ॥ १११ ॥ शयानइति ।
 शय्योत्सृष्टाङ्गप्रसारितपादः पादारोपितपादो वा पर्यस्तिकां च कृत्वा मांसमाशौचान् च भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ११२ ॥
 नीहारइति । धूमिकायां बाणशब्दे सन्ध्ययोरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु च नाधीयीताष्टकानामुत्तरत्राभिधानादि-
 हामावास्यादिसाहचर्याष्टकाग्रहणमष्टम्यर्थम् ॥ ११३ ॥ यस्मात् अमावास्या इति । अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं-
 च चतुर्दशी हन्ति वेदं चाष्टमीपौर्णमास्यौ विस्मरयतः । तस्मादेतासु नित्यमध्ययनं परिहरेत् ॥ ११४ ॥ पांसुवर्ष-
 इति । रजोवर्षे दिग्दाहे च यत्र ज्वलिता इव दिशोलक्ष्यन्ते । शृगालश्वखरविरुते पङ्क्याकारेण चोपविश्य द्वि-
 जो न पठेत् ॥ ११५ ॥ नाधीयीतेति । श्मशाने सर्वतः शय्यापातान्नाधीयीतेत्यापस्तंबस्मरणात् । तथाविध-
 श्मशानसमीपगोष्ठयोश्च स्त्रीसंप्रयोगप्रावृतं च वासः प्रावृत्य श्राद्धार्थं चारुतान्नाद्यर्थं विप्रतिगृह्यनाधीयीत ॥ ११६ ॥ प्रा-
 णीति । गोहिरण्यादि यत्किंचित् श्राद्धार्थं तत् स्पृष्ट्वाप्यनध्यायः । किमुत प्रतिगृह्य यस्मात्पाणिरेवास्यमस्ये-
 ति पाण्यास्यो ब्राह्मणः ॥ ११७ ॥ चौरैरिति । चौरैरुपप्लुते ग्रामे अग्निदाहकृते च भये दिव्यान्तरिक्ष-
 भौमेषु चाश्चर्यरूपेषु उत्पातेषु रुधिरवर्षणादिष्वकालिकमनध्यायं जानीयात् ॥ ११८ ॥ उपाकर्मणीति । उपाक-
 र्मोत्सर्गाख्ययोर्गृह्योक्तकर्मणोः कृतयोस्त्रिरात्रमध्ययनेन क्षपणं स्मृतम् । तत्रोत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्राभ्यां उक्ताभ्यां सहा-
 नेन विकल्पः । ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः कृष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु वाहोरात्रमनध्यायः । पौर्णमास्यष्टकात्त्वपि सिद्धे
 पुनर्वचनं कालमात्रसद्भावेप्यष्टकास्वहोरात्रमेवानध्यायोऽष्टमीषु पुनः यावदष्टमीत्येवं अर्थतथा च तत्राष्टकासु नाधीयी-
 तेत्युक्तमिह पुनरष्टकासु त्वहोरात्रमिति । यत्तु पुनर्वचनं नित्यार्थमित्याहुस्तदसत्तत्राप्यमावास्या गुरुं हन्तीति अर्थवा-

देननित्यत्वस्य समर्थितत्वात् । ऋत्वन्तेषुचाहोरात्रमनभ्यायः ॥ ११९ ॥ नाधीर्यतेति । अश्ववृक्षहस्तिनौ-
 खरोष्ट्राहस्तथोषरप्रदेशस्त्रोगन्ध्यादिभिर्यानेन च गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥ नविवादइति । व्याक्रो-
 शायांप्रवृत्तायांदण्डादण्डि वा यदोत्पन्नंभवत्यप्रवृत्तयुद्धायांवा सेनायांप्रवृत्तयुद्धे वा स्थितोभोजनसमनन्तरंच ।
 यावदार्द्रपाणिरितिवसिष्ठस्मरणात् । अपरेद्युश्चाजीर्णं वमित्वा चान्नानि शुक्तकेवोद्वारेनाधीयीत ॥ १२१ ॥ अतिथि-
 मिति । अतिथिरभीष्वेत्येवंयावदननुज्ञापितोवायौ चाध्ययनश्रमेणातिकुप्यति । रुधिरेण च शरीराच्छ्रुते शस्त्रेणचा-
 रुधिरोत्पादिनापिक्षतउत्पन्नेनाधीयीत ॥ १२२ ॥ सामध्वनाविति । सामध्वनौ श्रूयमाणे ऋग्यजुषोर्न कदाचिदप्य-
 ध्ययनंकुर्यात् । तथावेदंसमाप्यारण्यकाख्यंच वेदैकदेशं अधीत्य तस्मिन् अहोरात्रे अन्यत् नाधीयीत ॥ १२३ ॥
 ऋग्वेदइति । देवादेवतायस्यासौ देवदैवत्यऋग्वेदः । मनुष्यदेवताकत्वात् यजुर्वेदोमानुषः । सामवेदःपितृदेवताकःस्मृतः
 पित्र्यंकर्मकृत्वाचमन्यन्ते । तस्मात्तस्याशुचिरिवध्वनिरतस्तस्मिन्श्रूयमाणे ऋग्यजुषीनाध्येयेदितिपूर्वविध्यर्थवादः ॥ १२४ ॥
 एतदिति । एतदेवपितृमनुष्यादौदेवत्वात्कथंवेदत्रयस्यनानाशास्त्रज्ञाऋग्यजुःसामात्मिकाया स्त्रय्याः सारभूतंप्रणव-
 व्याहृतिसावित्र्याख्यंप्रत्यहं प्रणवव्याहृतिसावित्र्यात्मकेन द्वितीयाध्यायोक्तक्रमेण प्रथममभ्यस्यपश्चाद्देवमधीयते ॥ यथा-
 नभ्यायेषुनाभ्ययनमेवंप्रणवाद्यभासंविनाध्येयमित्यतदर्थस्येहपुनर्वचनं ॥ १२५ ॥ पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलारवु-
 भिरिति । शिष्योपाध्याययोरधीयानयोगवादिपशुमण्डूकबिडालश्वसर्पनकुलमूषकैर्मध्यगमनेकृतेसत्यहोरात्रमनभ्यायंजानी-
 यात् । विद्यानैपुण्यकामंप्रतिपूर्वोक्तानभ्यायविकल्पार्थमाह ॥ १२६ ॥ द्वाविति । अध्ययनभूमिमशुद्धामात्मानंचाशुचिअपेक्ष्य
 द्वौवानभ्यायौ तावेवप्रयत्नेन नित्यंद्विजोवर्जयेत् । ताभ्यामंत्त्रोपियत्रनित्यग्रहणमर्थवादादित्वान्नित्यत्वंलिङ्गमस्तितानपि-
 नित्यमेव जर्वयेत् अन्यत्रतुविकल्पः ॥ १२७ ॥ अमावास्यामिति । अमावास्यादिषु स्नातकोद्विजःऋता-
 वपि नित्यंस्त्रियंनोपेयात् । पर्ववर्जेत्रजेच्चैनामित्यनेनपौनरुक्त्यंतत्रैवपरिहृतं । स्नातकव्रतप्रायश्चित्तांगत्वेनास्येहाभिधा-
 नम् ॥ १२८ ॥ नस्नानमिति । भुक्तानित्यंयादृच्छिकंच स्नानं कुर्यान्नैमित्तिकंपुनःमुहूर्तमपि शक्तिविषये नाप्रम-
 त्तःस्यादित्यापस्तबस्मरणान्निषिध्यते । तथा व्याधितोनैमित्तिकमपिस्नानंकुर्यादपितु यथासंभवंमत्तवन्मार्जन-
 हिरण्योदकाभ्युक्षणगोस्पर्शनादीन् स्नानप्रतिनिधीन् पटपरिवर्तनंकुर्यात् ॥ महानिशातुविज्ञेयामभ्यस्थंप्रहरद्वयं ।
 तस्यांस्नानंकुर्वीतकाम्यनैमित्तिकादृते इतिदेवलस्मरणात् । तत्र न स्नायात् । बहुवासस्कश्चसततंतंस्ना-
 यान्नैमित्तिकेत्वनिषेधः । गाधागाधग्रहाद्याकीर्णतयावाऽज्ञातेजलाधारेनस्नायात् ॥ १२९ ॥ देवतानामिति । देव-
 तानांचित्रपुस्तकादिरुतानां । गुरोःपित्रादेः नृपतेः स्नातकाचार्यस्य च प्राधान्याद्गुरुतःपृथगुपदिष्टस्यकपिलस्य
 यज्ञार्थैरुतदीक्षस्येच्छातःछायां नाक्रमेत् ॥ १३० ॥ मध्यंदिनइति । मध्याह्नार्धरात्रसन्ध्यासु समांसंच
 श्राद्धंभुक्ता चतुष्पथे चिरंनतिष्ठेत् ॥ १३१ ॥ उद्वर्तनमिति । उद्वर्तनस्नानोदकमूत्रपुरीषरुधिरश्लेष्मवान्तानी-
 च्छातोनाक्रमेन्निष्ठयूतंचताम्बूलाद्यंश्लेष्मरूपमपि ॥ १३२ ॥ वैरिणमिति । शत्रुं[र्त]न्मित्राधर्मशीलचौरपरदारान्नोपसेवेत् ।
 चोरस्यात्यन्तकुत्सितत्वादधार्मिकात्पृथक्ग्रहणं । शत्रुसेवनादौ च यद्यपि दृष्टएवदोषस्तथापि शास्त्रनिषेधसामर्थ्या-
 ददृष्टोपिभवतीत्यवसीयते । एवमन्यत्रापिविज्ञेयं ॥ १३३ ॥ नहीदृशमिति । यस्मात्पुंसएवंविधमायुः-
 क्षयकरंलोकअन्यंनकिंचिदस्ति यादृक्लोकेपरदारगमनंतस्मादेतन्नकार्यं ॥ १३४ ॥ क्षत्रियंचैवेति ।

यो भवनशीलक्षत्रियसर्पविद्वद्ब्राह्मणांस्तदानीं दुर्बलानपि कदाचिन्नावजानीयात् ॥ १३५ ॥ एतन्नयमिति । यस्मा-
 देतन्नयमवज्ञातं पुरुषं विनाशयति क्षत्रियसर्पौ दृष्टशक्त्या ब्राह्मणस्त्वभिचारादिना तस्मात्प्रशस्तबुद्धिरेतन्नयं सर्वदा न
 तिरस्कुर्यात् ॥ १३६ ॥ नात्मानमिति । प्रथमोत्पन्नाभिरसंपद्भिरात्मानं नावजानीयात् । अपित्वा मृत्योः श्वर्थ-
 मुद्यमंकुर्यात् । न दुर्लभा श्रीरिति बुध्येत ॥ १३७ ॥ सत्यमिति । केन चित्पृष्ठः सन् सत्यमेव ब्रूयात् । सत्यं प्रि-
 यंचान्यपृष्ठोपि पुत्रजन्मादिकथयेत् । अप्रियं पुनः सत्यमपि बन्धुवियोगादिनवदेदपितु सत्यांगतौ तूष्णीमासीत् । प्रियमपि-
 चासत्यं नाभिब्रूयादित्येष नित्यो धर्मः ॥ १३८ ॥ भद्रमिति । अभद्रं भद्रमिति गौतमस्मरणादिह वृत्तवशात्प्रयुक्तं ।
 तत्राध्याहारेण व्याख्येयमकल्याणरूपं यत्तद्भद्रं कल्याणं श्रेय इत्येवमादिभिः शब्दैरिति करणस्य प्रकारार्थत्वात् ब्रूयाद्भ-
 द्रमित्यनेनैव वा शब्देन तद्वादनिति तौ वैरकलहौ चासमर्थेनापि सह नैव कुर्यात् ॥ १३९ ॥ नातिकल्पमि-
 ति । उषप्रदोषयोरतिमध्याह्ने च जाते अविज्ञातेन पुरुषेण शूद्रैश्चाध्वानं न गच्छेत् । नैकः प्रपद्येताध्वान मित्युक्तेऽपीहैक इति
 पुनर्वचनं प्रायश्चित्तविशेषार्थं ॥ १४० ॥ हीनाङ्गानिति । हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खातिवृद्धविरूपदरिद्रवैधवेयादीन् का-
 णादिशब्दाह्वानादिना नोपहसेत् ॥ १४१ ॥ नस्पृशेदिति । आचमनाद्यर्हो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणानग्नीन् न स्पृशे-
 त् तथाऽशुचिः सन्ननातुरोद्युलोकगतमादित्यादिज्योतिःसमूहं अपि न पश्येत् ॥ १४२ ॥ स्पृष्ट्वेति । अशुचिः सन्नगवादीन्-
 स्पृष्ट्वाऽद्भिः प्राणायतनानि चक्षुरादीन्यङ्गानि च सर्वाणि स्पृशेन्नाभिमद्भिर्हस्तमध्येन स्पृशेदिति प्रकरणपठितं प्रायश्चित्तं-
 लाघवार्थं तत्र हि क्रियमाणे गवादिस्पर्शे कर्तव्यं स्यात् ॥ १४३ ॥ अनातुर इति । स्वस्थः सन् त्वानि छिद्राणि रोमाणि
 च पायूपस्थगतानि अनिमित्तं न स्पृशेत् ॥ १४४ ॥ मङ्गलाचारयुक्त इति । अभिप्रेतसिद्धिरूपमङ्गलहेतुत्वात्
 गोरोचनाचन्दनादौ मङ्गले प्रत्युत्थानादौ आचारे यत्नवान् श्रद्धात्मा वशीकर्ता जव्हादीन्द्रियः स्याद न लसश्च सन् जपहोमौ
 नित्यं कुर्यादत्र चाचारादीनामुक्तानामपि विनिपातविनिवृत्त्यर्थं विवक्षया पुनरभिधानं ॥ १४५ ॥ यथाचाह मङ्गलाचारयु-
 क्तानामिति । मङ्गलाद्यनुष्ठानशीलानां शुद्धानां जपहोमपरायणानां देवपुरुषकृत उपद्रवो न विद्यते ॥ १४६ ॥ वेदमेव जपेन्नि-
 त्यमिति । यस्मिन् यस्मिन् काले दृष्टार्थकर्मपरोधो भवति तत्र नित्यं वेदमेवानलसः सन् जपेत् । यस्मात्तं ब्राह्मणस्य परं धर्ममन्वादय-
 आहुस्तदन्यस्त्वमुख्यो धर्मस्तैरुच्यते । उक्तस्यापि वेदाभ्यासस्य यदर्थं पुनरभिधानं तदाह ॥ १४७ ॥ वेदाभ्यासेनेति ।
 नित्यं वेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य जन्मस्मरति ॥ १४८ ॥ ततः किमत आह पूर्वकीमिति । पूर्वजा-
 तित्वांसंस्मरन् ईदृग्यं वेदाभ्यासोयेन जन्मान्तरं स्मर्यत इति मत्वा भीक्षुं वेदाभ्यासमेव करोति तेन चानवरतमाचार्यमाणो
 वेदार्थावबोधार्थं ज्ञाने सति ब्रह्मप्राप्त्या परमात्मरूपमक्षयं सुखं प्राप्नोति ॥ १४९ ॥ सावित्रानिति । सवितृदेवताकान्
 अनिष्टनिवृत्त्यर्थं श्रद्धोमान् पक्षसंधिष्वामावास्यादिषु चाज्यं हविरनादेश इति सूत्रकारस्मरणात् आज्येन नित्यं कुर्यात्त-
 थाष्टकाख्येन कर्मणा अष्टकापश्चाद्भाविनीषु च नवमीषु अन्वष्टकाख्येन कर्मणा प्रमीतान् पित्रादींस्तर्पयेत् ॥ १५० ॥ दूरादिति ।
 क्षिप्रं गत्वा क्षेपमात्रं शरस्येति पुराणास्मरणादेवं विधादृहस्य दूरान्मूत्रपुरीषपादधावनोदकोच्छिष्टपरिषेकोदकाद्युत्सृजेत् ॥
 १५१ ॥ मैत्रमिति । मैत्रं पायुरिति पशवङ्गसंस्तवे पायौ मित्रादेवताकथनश्रवणादिहापि अभेदोपचारेण मै-
 त्रः पायुस्तत्र भवउत्सर्गे सति शौचं तथानुलेपनादि शरीरसंस्कारनित्यस्नानदन्तधावनाञ्जनदेवार्चनानि पूर्वाह्णवकुर्वी-
 त ॥ १५२ ॥ दैवतान्यभिगच्छेदिति । दैवतानि सुवर्णमण्यादिकृतानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्पालनसमर्थ-
 च रक्षादिकं रक्षार्थं गुरुंश्चापि पित्रादीन्मावास्यादिषु पक्षसन्धिषु च द्रष्टुं गच्छेत् ॥ १५३ ॥ अभिवादयेदिति ।
 गृहागतान्यायांसोऽभिवादयेत् । तेषां चात्मीयमासनमुपवेशनार्थं दद्यात् । बद्धाञ्जलिश्च तत्समीपमासीत् । गच्छतश्चप

श्चादनुव्रजेत् । उक्तमपीदमभिवादनादि वक्ष्यमाणफलाभिधित्सयापुनरुच्यते ॥ १५४ ॥ श्रुतिस्मृत्युदितमिति । श्रुतिस्मृतिभ्यांसम्यगुक्तत्वेषु चाध्ययनयागादिष्वङ्गत्वेन संबद्धधर्मस्य मूलभूतसाध्वाचारमनलसःसन् अभीक्ष्णमनुतिष्ठेत् ॥ १५५ ॥ यदर्थमाचारस्यपुनर्वचनंतदाह आचारादिति । आयुरिष्टापत्याक्षयधनान्याचारात्तदनुष्ठानाल्लभते दुष्टलक्षणंच प्रियभार्याविनाशसंसूचकंतिलकाद्याचारोनिष्फलीकरोतीत्याचारफलकथनं । नचानित्यतापत्तिःसावित्रीसारमात्रोपीत्यादिनानित्यत्वस्य समर्पितत्वात् ॥ १५६ ॥ दुराचारइति । यस्मादुराचारःपुरुषोलोकेच गर्हितःसर्वदाच दुःखितोव्याधितोल्पायुर्भवति तस्मात्त्वाचारेणभाव्यं ॥ १५७ ॥ सर्वलक्षणहीनइति । यःसम्यगाचारवान्श्रद्धधानोऽकुत्सकःसआजानुबाहुत्वादिसर्वप्रशस्तलक्षणशून्योपि वर्षशतंजीवति । प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्थाचारस्तुतिरिहत्वाचारफलसमर्पणार्थमेतत् ॥ १५८ ॥ यद्यत्परवशमिति । यद्यत्परायत्तं अयाचितलाभादिना विशेषदानादि कर्म तत्तद्यत्नतोवर्जयेत् । यद्यत्पुनरात्माधीनंस्वधनलेशेनापि केनचित्स्वलाभपरोपकारादिना तत्तत् यत्नेन अभ्यसेत् ॥ १५९ ॥ यस्मात् सर्वमिति । यत्परप्रार्थनादिसंसाध्यंतत्सर्वदुःखहेतु यच्चात्मैकसाधनंतत्सर्वसुखनिमित्तमित्येतत् संक्षेपतःसुखदुःखलक्षणंजानीयात् । अशिष्टाप्रतिषिद्धवैकल्पिकंवा ॥ १६० ॥ यत्कर्ममिति । यत्कर्मानुतिष्ठतःपुंसोन्तरात्मनःपरितोषोभवति तद्यत्नतःकुर्वीत । आत्मतुष्टिकरं पुनर्वर्जयेत् ॥ १६१ ॥ आचार्यंचेति । आचार्यमध्यापयितारंचोपनयनमात्रकारिणंलोकवत्पितरंमातरंगुरुं अल्पंवाबहुवायस्येत्युक्तं गोब्राह्मणतपोनिष्ठांश्चाततायिनोपिनिहिंस्यादन्यथा सामान्यहिंसानिषेधेसतीदंपृथक्वचनंअनर्थकंस्यात् ॥ १६२ ॥ नास्तिव्यमिति । द्वेषस्तंभंवमानंचक्रोधंतैक्ष्ण्यंचवर्जयेत् ॥ नास्त्यदृष्टमित्येवंबुद्धित्वं वेददेवतागर्हणं मात्सर्याऽनभ्रत्वश्रुतादाभिमानक्रोधक्रौर्यागिवर्जयेत् ॥ १६३ ॥ परस्येति । परस्य दण्डादिनौदुर्ये क्रुद्धश्च सन्नात्मनःपुत्रशिष्यभार्याकनीयान् सोदर्यभ्रातृदासान् वक्ष्यमाणानवर्जयित्वा न प्रहारेण तान्पुनरनुशासनार्थंरज्ज्वावेणुदलेनवेत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥ १६४ ॥ ब्राह्मणायेति द्विजातिरपि हननेच्छया ब्राह्मणस्यदण्डाद्युद्यम्यैव वर्षशतंतामिस्राख्ये नरके परिभ्राम्यति ॥ १६५ ॥ ताडयित्वेति क्रोधेन बुद्धिपूर्वतृणेनापि प्रहृत्यैकविंशतिजन्मानि पापनिमित्तासुश्वादियोनिषु जायते । आजातीरित्याङ्पादपूरणः ॥ १६६ ॥ अयुध्यमानस्येति । युद्धंविना ब्राह्मणशरीरतोमौख्यातरुधिरंनरउत्पाद्यपरलोके महद्दुःखंप्राप्नोति ॥ १६७ ॥ शोणितमिति । प्रहृतब्राह्मणोत्पन्नंरुधिरंक्षितिपृष्ठात्तत्संख्याकान् रजःकणान्पिंडीकरोति तत्संख्यानि वर्षाणि रुधिरस्योत्पादकः परलोके श्वादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥ नकदाचिदिति । यतएवंब्राह्मणावगोरणादिनाभवति तस्माच्छास्त्रविन्नकदाचिदपि ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यच्छेन्नापि तंतृणेनापि हन्यान् च शरीरात् रुधिरमुत्पादयेत् ॥ १६९ ॥ अधार्मिकइति । यस्माद्योनरोऽधर्माचरणशोभोयस्य वाऽसत्यमेव धनं तत्प्राधान्येनव्यवहराख्यं सर्वदा हिंसानिरतः सइहलोकेपि न सुखंवर्धते । तस्मादेतन्नकार्यं ॥ १७० ॥ नसीदन्निति । यथाधर्मशब्दोयागादौ तज्जन्येचात्मसंस्कारेऽदृष्टप्रयोगएव धर्मशब्दोपि हिंसादौ तज्जन्येचात्मसंस्कारौ दृष्टप्रयोगौ तौ अधार्मिकाणांपापानामित्येवंव्याख्यायते । हिंसाद्यधर्मचरणशीलानांतज्जन्यपापाख्यानां असंस्कारयुक्तानामिह लोके राजोपद्रवंक्षिप्रंपश्यन्परलोकेच शास्त्रदृष्ट्या नरकंपश्यन् धर्मानुष्ठानेनात्मसंयमातिशये सत्यवसादंगच्छन्नपि मनोऽधर्मे न नियोजयेत् ॥ १७१ ॥ नाधर्मइति । यथागौ वाहनदोहादिना सद्योलोकेफलति तथा अधर्मश्चरितःसद्योनफलति । किंतर्हिशनैःशनैःकालान्तरेणफलदानोन्मुखीभवन्कर्तुर्मूलानि इव छिनत्ति । कृतमूलपादपवत्कर्तारनिरन्वयंनाशयति ॥ १७२ ॥ यदीति । यदित्वशरोरव्याध्याद्युत्पादनद्वारेणाधर्मोऽनफलति तदा पुत्रपौत्ररोगाद्युद्भवमु-

स्वेनफलति । नन्वसौक्यः कदाचित्कर्तुर्निष्फलो भवति यैश्च दुष्कृतवशेन व्याध्याद्युपेतैर्भवितव्यं । तथाविधस्तस्या-
 त्मदुष्कृतबलात्तद्विपत्त्यादिदर्शनपीडानुभवार्थं पुत्रपौत्रादहजन्मनि जन्मान्तरेवा जायन्ते ॥ १७३ ॥ **अधर्मेणेति ।**
 अधर्मेण परस्वहरणादिना संप्रतिधनवृद्ध्यादियुक्तो भवति । तदनन्तरंतद्धनाद्युपभोगद्वारेण सुखान्यनुभवति तदनु-
 भवाच्च सुखितत्वादिनाशत्रूनभिभवति । ततोस्मिन्नेव जन्मनि सर्वनाशनश्यति । मृतोवा अपुनर्भवं नरकमुपैति ॥ १७४ ॥
 यतएवमतः सत्यधर्मार्थवृत्तेष्विति । सत्यधर्मसाध्वाचारशौचेषु सर्वदा रतिं भावयेत् । शासनीयांश्च भार्यादीन्पृष्टतस्तुश-
 रीरस्येत्यादि शास्त्रमर्यादा वाग्बाहूदरसंयमयुक्तो नियमयेदित्युक्तपुनर्वचनमशिष्टानाभिनिवेशदाढ्यार्थं । सत्यपि च त्रिव-
 र्गस्य पुरुषार्थत्वाभिधाने ॥ १७५ ॥ **परित्यजेदिति ।** धर्ममप्यसुखोदकं लोकसंक्रुष्टमेव च । धर्मविरुद्धावर्थकामौ
 असुखोत्तरकालं चाशक्तस्य तीव्रतपश्चरणादिरूपधर्मलोकाभिशापजनकं च मधुपर्कगोवधादिरूपं नाचरेत् ॥ १७६ ॥
नपाणिपादचपलइति । हस्तपादचक्षुर्वाग्व्यापारान्निष्प्रयोजनान्कुर्यादनार्जवश्चक्रूरकृत् परोपघातकर्मबुद्धियुक्तश्च
 न स्यादिति पुनर्वचनं उक्तप्रयोजनम् ॥ १७७ ॥ **येनेति ।** द्विधावाक्यार्थप्रतिभावेनैकलिपिकपदार्थेषु वा यएवपितृपिता-
 महादिभिस्तस्यानुसृतो मार्गो यदेतैरभुष्टितेनैव साधुमार्गमनुसरेत्तदेवाचरेत्तदाचरन्धर्मेण न हिंस्यते ॥ १७८ ॥ **ऋत्विगिति ।**
मातापितृभ्यामिति । ऋत्विगादिभिः सह वाक्कलहं न कुर्यात् । पुरोहितः शान्त्यादिकर्ता । संश्रिताः उपजीविनः । आतुरो-
 रोगी । ज्ञातयः पितृपक्षसंबन्धिनो वैवाह्याबान्धवामातृपक्षाजामिभगिनीसुप्राद्याः दासवर्गो दासगणः ॥ १७९ ॥ १८० ॥ **एतैरिति ।**
 एभिः सह विवादान्परित्यज्यासावतिकृतप्रतनुभिः सर्वपापैः प्रमुच्यते । तथैतैर्विवादैर्न्यङ्कृतैः इमान् वक्ष्यमाणान् सर्वान् लो-
 कान्गृहस्थः स्वीकरोति ॥ १८१ ॥ **आचार्यइति ।** यत आचार्यादयो दृष्ट्या शक्त्या ब्रह्मप्रजापतीन्द्रदेवलोकानां प्रभवोऽतः प-
 रित्यज्यतद्विवादस्य गृहस्थस्यैतान् लोकान्ददन्ति । तद्विवादपरित्यागेन ब्रह्मलोकादि प्राप्यतइत्येतदनया भङ्गोक्तमेव
 उत्तरत्रापि विज्ञेयम् ॥ १८२ ॥ **जामयइति ।** जामयोऽप्सरसां लोके प्रभवन्ति बान्धवा वैश्वदेवलोके मातृमातुलौभूलोके ॥ १८३ ॥
आक्राशेशाइति । बालवृद्धसंश्रितातुरा अन्तरिक्षलोके प्रभवन्ति ज्येष्ठो भ्रातापितृतुल्यो अतोसावपि प्रजापतिलोके प्रभुः ।
 भार्यापुत्रौ अर्धो हवा एष आत्मनो यज्जाया आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः । स्वमेव शरीरमत आत्मना सह कथंचिद्वदेत् ॥ १८४ ॥
छायेति । स्वो दासवर्गो नीचैर्गामित्वादात्मच्छाये वा तोनासौ विवादास्पदं दुहिता च रूपणं रूपापात्रमतएतैराक्रुष्टो संतप्तः सर्वदा
 क्षमेत ॥ १८५ ॥ **प्रतिग्रहसमर्थइति ।** श्रुताध्ययनादिना प्रतिग्रहेण समर्थोऽपि तत्र पुनः प्रवृत्तिवर्जयेत् । यस्मात्प्रतिग्रहे-
 णास्याध्ययनादिनिमित्तप्रभावः क्षिप्रमेव प्रलीयते । यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थमित्यादिनोक्तमप्येतत्तेजःप्रशमकथनार्थं पुनरुच्यते
 ॥ १८६ ॥ **नद्रव्याणामिति ।** प्रतिग्रहमन्त्रद्रव्यदेवतादिकंधर्मादनपेतं प्रतिग्रहविधानमबुध्वा क्षुधावसादंगच्छन्नपि न प्राज्ञाः
 प्रतिग्रहं कुर्यात्किंपुनरनापदीति ॥ १८७ ॥ **हिरण्यमिति ।** श्रुताध्ययनशून्यः सुवर्णादीन्प्रतिगृह्णन्नि संयोगेन दारुवद्भस्मी भव-
 ति ॥ १८८ ॥ तथाचाह **हिरण्यमायुरन्नं च भूगोश्चैवात्मनस्तनुमिति ॥** हिरण्यान्ने प्रतिगृहीते अविदुषश्चायुर्दहतः ।
 गोभूमी च शरीरम् । अश्ववस्त्रघृततिलाः यथाक्रमं चक्षुश्चर्मतेजोपत्यानि दहन्ति । न केवलमविद्वान् प्रतिग्रहेण सर्वदा तद-
 ह्यते यावत् ॥ १८९ ॥ **अतपःस्वयनधीयानइति ।** यस्तपःस्वाध्यायशून्यः प्रतिग्रहेभिलाषुको भवति सदा त्रैवानर्हं प्रतिग्रह-
 दानपापयुक्तेन सह पाषाणमयेन नावादिना तरन्नुदकद्वनरकेन्तर्धीयते दाता ह्यत्र प्रतिग्रहसंबन्धादज्ञौ दातृप्रतीच्छकाविति
 वक्ष्यमाणदर्शनात्तेनेति परामृश्यते ॥ १९० ॥ **तस्मादिति ।** यस्मादसारद्रव्यप्रतिग्रहेऽपि अज्ञः कर्दमे गौरिव नरके
 मज्जति तस्मादविद्वान्यतः कुतश्चिद्विरण्यादिव्यतिरिक्तप्रतिग्रहादपित्रस्येत् ॥ १९१ ॥ **नवारीति ।** उदकं किल सर्वदेयं त-

दपि बैडालव्रतकादिभ्यो धर्मज्ञानं दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते । नतु वारिदानम् । पाखंड्यादिलोकसिद्धोपि बैडालवृत्तिके दाननिषेधस्तल्लक्षणविवक्षये ह पुनरुच्यते । अविद्वद्दाननिषेधः पुनर्विद्वत्संभवे सत्यविद्वद्दानप्रतिषेधार्थः । एवं च श्रोत्रियायैव देयानीत्येतत्विद्वच्छ्रोत्रियासंभवे सति द्रष्टव्यम् ॥ १९२ ॥ त्रिष्विति । न्यायोपार्जितमपि धनं बैडालव्रतिकादिषु त्रिष्वपि दत्तं दातृप्रतिग्रहीत्रोः परलोके नरकपाते हेतुत्वादनर्थाय संपद्यते ॥ १९३ ॥ यथेति । तथानिमज्जतो विप्रावज्ञो दातृप्रतीच्छकौ ॥ यथाश्ममयेन नावादिना तरंस्तेनैव सह नरकेन्तर्धीयते एवं दातृप्रतिग्रहीतारौ मतिग्रहशास्त्रानभिज्ञावनर्हदानप्रतिग्रहकर्तारौ नरकं यातः । दाता किल प्रतिग्रहीतृपोतावतरणमार्गेण संसारार्णवपारमुत्तितीर्षुर्यदि बालिशतयोपप्लवे प्रख्यप्रतिग्रहीतृसमवलंबनमुररीकरोति तदा प्रत्युत तेनैव सममगाधो दध्यन्तर्दानवेदनासंनिहितमधिकतरामर्थान्तरतयानर्थान्तरं अधिकमपि मज्जत इत्युपमार्थः । अतपस्त्वनधीयानः प्रतिग्रहीतृप्राधान्येनोक्तमिदं तु दातृप्राधान्येनेत्यपौनरुक्त्यं अप्रसिद्धाद्यन्तः परिहारार्थम् ॥ १९४ ॥ बैडालव्रतिकादिलक्षणमाह धर्मध्वजीति । धर्मः चिन्हमिव लोकख्यापनार्थप्रकाशदेशावरणाद्यस्य स धर्मध्वजी । लुब्धः रूपणः च्छान्निको गूढपापो लोकदंभको वंचको हिंस्रो हिंसाशीलः सर्वाभिसंधकः परगुणासहनतया सर्वापेक्षकः स बैडालव्रतेन चरतीति बैडालव्रतिको ब्राह्मणोज्ञेयः ॥ १९५ ॥

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इव स्थितः ॥ प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम ॥]

अधोदृष्टिर्नैकृतिक इति । अधोदृष्टिर्विनीतत्वख्यापनार्थम् अध एव निरीक्ष्यते नैकृतिको नैष्ठुर्यव्यवहारी स्वार्थसाधनतत्परः स्वार्थसाधनं तन्निष्ठः शठः परान्नस्योपेक्षको मिथ्याविनीतः कपटप्रश्रयवान् यः सबकवृत्तेन चरति इति बकव्रतधरो ब्राह्मणः ॥ १९६ ॥ य इति । ये ब्राह्मणा बकव्रतबिडालचिन्हयुक्तास्तेन पापहेतुना कर्मणान्धतामिस्राख्ये नरके पतन्ति ॥ १९७ ॥ न धर्मरयेति । पापं कृत्वा धर्मार्थव्रतख्यापनव्याजेन धार्मिको यमिति शूद्रादिमूर्खलोकमोहनं कुर्वन् तेन धर्मव्रतव्याजेन पापमवच्छाद्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १९८ ॥ प्रेत्येति । एवं विधा ब्राह्मणा जीवन्तो मृताश्चात्मस्वरूपनिरूपणपरैर्निन्द्यन्ते तच्च व्याजचरितं व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १९९ ॥ अलिङ्गीति । अब्रह्मचारी ब्रह्मचार्यादिवेषेण यस्तद्वृत्त्या जीवति स ब्रह्मचार्यादीनां यत्पापं तदात्मन्या हरति । श्वादियो नौ च जायते । तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ २०० ॥ परकीयनिपानेष्विति । परकीयपुष्करिण्यादिषु न कदाचिदपि स्नायात् । तत्र स्नात्वा तत्पुष्करिण्यादिषु यत्पापं कर्तुं स्तच्चतुर्थांशेन वक्ष्यामाणेन संबध्यते । धार्मिकाणामपि संचितकृतजन्मान्तरकृतं दुष्कृतं भवत्येवातो न धार्मिकनिपानस्नानेन पापाभावप्रसंगः ॥ २०१ ॥

[समोद्धृत्य ततः पिंडान् कूपे स्नायीत पंचवा ॥ उदपानात्स्वयंगृह्य बहिः ॥]

यानसंख्यासनानीति । यानशय्यासनानि रथखट्वा मंचकादीनि कूपारामगृहाणि च परस्य संबन्धीनि अदत्तान्युपभुञ्जानस्तत्पापस्य चतुर्भागं प्राप्नोति अत्र च परकीयग्रहणाददत्तग्रहणाच्च सर्वार्थोत्सृष्टानुज्ञातस्नानेनास्ति दोषः ॥ २०२ ॥ नदीष्विति । नदीष्वकृतकेषु तडागेषु सरःसु च महत्सु उदकाधारेषु छिद्रश्रोतःसु च सर्वदा स्नानं समाचरेत् अनेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ च पृथग्वचनं तदात्मीयोत्सृष्टानुज्ञातेषु स्नानाभ्युज्ञानार्थं तत्रापीह नित्यग्रहणात् प्रथमं नद्यादिस्नाने यतितव्यं । तदभावे आत्मीयादिषु ॥ २०३ ॥ यमानिति । हिंसादयो वर्जनीया यमाः सन्ध्यानुष्ठानादयः कर्तव्यात्मकाः नियमास्तत्र गुरुलाघवज्ञानियमलोपेनापि सर्वदा यमाननुतिष्ठेत् न यमत्यागेन नियमान्यस्मात्केवलान्

कर्तव्यरूपाननुतिष्ठन् वर्जनीयान् ब्रह्महत्यादीनवर्जयन्पतति नियमानुष्ठानेप्यनधिकृतोभवति । यथोक्तंगौतमेन द्विजा-
तिकर्मभ्योहानिः पतनमित्येतच्च यमगौरवख्यापनार्थमुच्यते न नियमनिषेधार्थं । तेषांशास्त्रेण कर्तव्यतया चोदि-
तत्वात् ॥ २०४ ॥

[आनृशंस्यंक्षमासत्यमहिंसादममस्पृहा ॥ ध्यानंप्रसादमाधुर्यंआर्जवं चयमादश ॥ १ ॥

शौचमीज्यातपोदानंस्वाध्यायोपस्थनियहः ॥ व्रतोपवासमौनंचस्नानंचनियमादश ॥ २ ॥]

नाश्रोत्रियततइति अनधीतवेदेन प्रारब्धे यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि ब्राह्मणो न भुञ्जीतार्थात्पुनः अग्नीषोमीयादीक्षित-
स्य कदर्यस्येत्यनेनैवप्रतिषेधसिद्धिः । सूत्रकारेणाग्नीषोमीयावधिकंदीक्षितस्याभोज्यान्त्वमुक्तं अतोदीक्षितस्यकदर्यस्येत्ययं-
प्रतिषेधस्तदवधिकएव सदाबहूनांयाजकेन ऋत्विजा स्त्रिया वा नपुंसकेन वा यत्र गृहे वैश्वदेवादिहोमः कृतः न तत्र कदा-
चिदपि ब्राह्मणोभुञ्जीत ॥ २०५ ॥ अश्लीलमिति । यत्रपूर्वोक्ताहोमंकुर्वन्ति तच्छिष्टानांतदश्लीलमयुक्तंदेवानांच प्रतिकूलं-
तस्मादेतान् होमंन कारयेत् ॥ २०६ ॥ मत्तक्रुद्धातुराणामिति । क्लीबक्रुद्धव्याधितान्केशादिमलद्वादशकृमिसंसर्ग-
दुष्टंपादेन चेच्छातः स्पृष्टंनभुञ्जीत ॥ २०७ ॥ भूणघ्रावेक्षितमिति । ब्रह्महादिपतितावेक्षितंरजस्वलाद्यस्पृश्यस्पृष्टं-
पक्षिणा काकादिनाऽऽत्वादितंशुना स्पृष्टंन भुञ्जीत ॥ २०८ ॥ गवेति । गवाघ्रातंकोभुङ्क्तेतिच यदाघुष्य दीयते मठ-
ब्राह्मणादिसंधानं च तथा वेश्यान्शास्त्रविदा चैतत् कुत्सितमिति यदुक्तंतन्नाश्रीयात् विशेषतइति प्रायश्चित्तविशेषार्थम्
॥ २०९ ॥ स्तेनगायनयोरिति । चौरगेयजीवितक्षकवृद्धयुपजीव्यन्नं न भुञ्जीत । यज्ञार्थेदीक्षितस्य प्रागग्नीषोमी-
याद्वद्धस्य बन्धनेन विनाप्ययोनिगडैर्निगडस्य दत्तायोनिगडस्याबन्धनेपि च ॥ २१० ॥ अभिशस्तस्येति ।
महापातकित्वेनोत्पन्नाभिशापस्यानिश्चितपापस्यापि नपुंसकस्य पुंश्चल्या व्यभिचारिण्या अगणिकाया अपि दां-
भिकस्य व्याजधर्मचारिणोन्नं न भुञ्जीत । तथा शुक्तंयत् प्रातः स्वरसंकालान्तरेणोदकादि संसर्गकालान्तराभ्यांचाम्ली-
भवति पर्युषितंच राज्यन्तरितं शूद्रस्य चोच्छिष्टंनश्रीयात् । शुक्तपर्युषितयोरभक्षणंपञ्चमे वक्ष्यतीहतु स्नातकव्र-
तत्वार्थमभिधानम् ॥ २११ ॥ चिकित्सकस्येति । वैद्यस्य चिकित्साजीविनः तथा लुब्धकानार्जवप्रकृत्यु-
च्छिष्टादिनां उग्रस्य क्षत्रियेण शूद्रायांउत्पन्नस्य सूतिकोद्देशेन अनाशौचिभिरपि यत्कृतंकृतान्तराचमनंचतथा
अनिर्गतदशाहिकंसूतिकानंप्रेतान्स्य वक्ष्यमाणत्वान्न भुञ्जीत अन्ये तूयंराजान्नमाहुस्तदसद्याज्ञवल्क्येनो-
भयपाठात् ॥ २१२ ॥ अनर्चितमिति । अर्चाहस्य यदकृतार्चदीयते अकृतदेवताद्यर्चनंयन्मांसं
अतिथ्यादेर्दीयते कल्पयितुंदेवान् पितृश्चार्चयित्वेत्येवमादेर्वक्ष्यमाणत्वान्नभुञ्जीत ॥ २१३ ॥ पिशुनानृ-
तिनोश्चेति । भषकासत्यवादिऋतुपुण्यविक्रयिनटसौविकानामुपकृतापकारिणश्चान्नंनश्रीयात् ॥ २१४ ॥
कर्मारस्येति । कर्मारस्य निषादवेणयोश्च दशमाध्यायवक्ष्यमाणयोर्नटगायनव्यतिरिक्तस्यापि च रङ्गाव-
तरणजीविनः सुवर्णकारशस्त्रविक्रयिणोश्चान्नंनश्रीयात् ॥ २१५ ॥ श्ववतामिति । श्वक्रीडिमद्यविक्रयिवस्त्रधावन-
पटरागकृन्निष्ठुराणांजायाजारश्च यस्याविज्ञातो गृहेऽस्ति तेषामन्नं न भक्षयेत् ॥ २१६ ॥ मृष्यन्तीति ।
भार्याजारंये सहन्ते तदन्नमभोज्यमेव च गृहाद्रतायांजारिण्यां उपेक्षितायामपि प्रतिषेधः । सर्वकर्मसु
रूपायत्तानामनिर्गताशौचंचमृतकान्नमप्रीतिकरंच न भुञ्जीत ॥ २१७ ॥ राजान्नमिति । राजान्नंतेजोनाशयति
अतएव च राजान्नप्रतिषेधोबोद्धव्यः । नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं अधिकुलमित्रंचेतिशूद्रान्नप्रतिषेधंवक्ष्यत्यतस्तदन्नम-

ध्ययनादिनिमित्तंतेजोपहन्ति सुवर्णकारचर्मच्छेद्यन्ते आयुःख्याती हतइति व्यतिक्रमफलकथनम् ॥ २१८ ॥
कारुकान्नमिति । सूपकाराद्यन्नमपत्यानिहन्ति अस्याप्यतएव निषेधः । चर्मकारादीनांचान्नंगोबलीवर्दन्यायेन
निर्देशोदृष्टव्यः । एवमिह शास्त्रे सर्वत्र विज्ञेयम् । निर्णेजकान्नं च कर्मान्तरार्जितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्यः आच्छिन-
त्ति ॥ २१९ ॥

[वृत्तिक्षीणस्यलुब्धस्यदीनस्यवातुरस्यच ॥ शांत्यर्थमथयोभुंक्तेबलंतस्यापहन्यते ॥ १ ॥]

पूयमिति । चिकित्सकान्नादेन तथाविधायांजातावुत्पद्यते यत्र पूयभुक् भवति । एवंपुंश्रव्यान्नंशुक्रंवाधुषिका-
न्नंपुरीषं शस्त्रविक्रयिणः शुक्रविषादिव्यतिरिक्तमूत्रादिमलम् ॥ २२० ॥ यइति । साक्षादुक्तफलेभ्योये अन्ये
क्रमेणाभोज्यान्नाःकथितास्तत्संबन्ध्यन्नंचर्मास्थिरोमाणि प्रशस्तबुद्धयोवदन्ति ॥ २२१ ॥ भुक्तवेति । एषांमध्याद-
न्यतमसंबन्ध्यन्नमज्ञानाद्भुक्त्वा च्यहमभोजनंकुर्यादिच्छातस्तु भुक्त्वा चरेत्प्राजापत्यंकुच्छं । रेतोविण्मूत्रंचामत्या भु-
क्त्वा गौतमस्मरणात्तमकुच्छमाचरेत् । तथाचाह । सुरायाअमत्या पाने पयोघृतमुदकंवायुप्रतिग्रहंतमानि सतमकु-
च्छः ततोस्यसंस्कारोमूत्रपुरीषरेतकुणपांप्राशने चैवमितिअत्र चान्यतमस्येति यद्यपिश्रुतंतथापि ॥ स्वभावकालसंसर्ग
निमित्तःपरिणामतः ॥ भावाश्रयप्रदुष्टंचनित्यमन्नंविवर्जयेदिति ॥ समविधस्यात्रपठितस्यापि दुष्टस्येदमेव प्रायश्चित्तमेकप्र-
करणोपदेशादास्मिंश्च प्रकरणे एषांप्रायश्चित्तान्तरानाम्प्रानात् । शुक्तपर्युषितयोश्च पञ्चमाध्यायवक्ष्यमाणनिषेधयोरपीह
प्रायश्चित्तविशेषार्थमेवान्नमित्याहुस्तदसदेवमभिप्रेतमुक्तत्रातोन्न्यतमदुष्टमित्येवमवक्ष्यत्तयपौरुषेयेषु हि ग्रन्थेषु लिङ्गमात्र-
मपि व्यवस्थाहेतुर्भवति । तावतैव वक्रानुशयानुमानात् एकप्रकारेणोपदेशश्च स्नातकव्रतत्वख्यापनार्थइह प्रायश्चित्तानाम्प्रा-
तेपि चैषां एकादशाध्यायोक्तानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति । शुक्तपर्युषितयोश्चेह स्नातकव्रतत्वार्थमेवाभिधानम् । तस्मा-
द्यथाश्रुतमेवत्याज्यंतत्र स्वभावदुष्टमूत्रादि कालदुष्टंपर्युषितादि संसर्गदुष्टंदुष्टान्नादि परिणामदुष्टं शुक्तादि भावदुष्टं
सद्यःपीडितद्राक्षारसादिआश्रयदुष्टंमत्तादिसंबन्धि अप्रकरणे चप्रायश्चित्तोपदेशोलाघवाद्यर्थतत्रहि क्रियमाणेमत्तादिग्रह-
णकर्तव्यंस्यात् ॥ २२२ ॥ नाद्यादिति । श्राद्धादिक्रियाशून्यस्य सच्छूद्रस्य शास्त्रवित् द्विजः पक्वान्नं भुञ्जीत
अपि त्वन्नान्तराभावे आममेव न पक्वं एकाहोरात्रपर्याप्तनाधिकमस्मात्प्रतिगृह्णीयात् ॥ २२३ ॥ श्रोत्रियस्येति ।
एकोऽधीतवेदः रूपणः परउदारोवृद्धिजीवी वा तयोर्गुणमुभयंविचार्य देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति कल्पितवन्तःउभयो-
रपि गुणयोगात् ॥ २२४ ॥ तानिति । तान् देवान् ब्रह्मा आगत्य विषमंयत्तन्मासममिति व्याचष्ट यस्माद्दान्यान्नं-
श्रद्धया पवित्रीकृतंभवति कदर्यान्नंपुनरश्रद्धयादूषितमित्युभयप्रतिषेधेपि श्रद्धावद्धार्युषिकान्नप्रतिप्रसवर्थमिदम् ॥ २२५ ॥
यतएवमतः श्रद्धयेति । दानधर्ममिति । आन्तर्वेदिकोबहिर्वेदिकश्च योदानाख्योधर्मस्तंश्रुताध्ययनादिसर्वगुणोपेतंब्राह्म-
णंप्राप्यपरितोषाख्येनचित्तधर्मेणयथाशक्ति नित्यंकुर्यात् ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ यत्किंचिदिति । प्रार्थितेनाकृतदोषवि-
चारेण स्वल्पमपि यथासंभवंदातव्यंयस्मादनवरतंदानप्रवृत्तस्य कदाचिदवश्यंतथाविधंपात्रमागमिष्यतियद्दृष्टादृष्टदोषेभ्यो-
मोचयति ॥ २२८ ॥ वारिदइति । उदकप्रदः सौहित्यं अन्नदोऽनन्तसुखं तिलप्रदईप्सितान्यपत्यानि दीपदस्ति-
मिराद्यनुपहतंचक्षुः प्राप्नोति ॥ २२९ ॥ भूमिदइति । भूमिदोभूम्याधिपत्यंच सुवर्णदोदीर्घमायुः गृहदः श्रेष्ठानि-
गृहाणि रूप्यदउत्कृष्टंरूपंलभते ॥ २३० ॥ वासोदइति । वस्त्रदश्चंद्रेण सह समानलोकतांचन्द्रलोकं अश्वदः-
अश्विभ्यांसमानलोकतां वृषप्रदोमहतींश्रियं गोप्रदआदित्यलोकंप्राप्नोति ॥ २३१ ॥ यानशय्याप्रदइति । रथ-

खडादिप्रदोभार्या आर्तत्राणकृत्प्रभुत्वं धान्यप्रदः सार्वकालिकं सुखं वेदप्रदः परंब्रह्मसमानगतित्वंप्रामोति ।
 सर्वत्रचात्रदेयद्रव्यसाराल्पभूयस्त्वाद्यपेक्षया दृष्टवत्यल्पस्याल्पबहुत्वकालादितारतम्यं विज्ञेयम् ॥ २३२ ॥
 सर्वेषामिति । जलान्नगोभूवस्त्रतिलसुवर्णघृतादीनां सर्वेषां यानि दानानि तेषां मध्याद्वेददानं फलाधिक्याद्विशिष्यते ॥ २३३ ॥
 येनेति । यादृशेन राजसेन सात्त्विकेन तामसेन वा शुद्धेन वा मध्यमेनाशुद्धेन वाचित्तधर्मेण च यद्यदेव द्रव्यं ददाति
 तत्तद्रव्यफलद्वारेण तु तेनैव दानगतभावेन भावानुरूपेणैव सुखं मध्यमदुःखवताचित्तेन न जन्मान्तरे पूजितः संप्रामो-
 ति ॥ २३४ ॥ तस्माद्यत्नतः करेण देयम् यइति । यावदर्चापूर्वकं दानप्रतिग्रहौ कुरुतस्तौ द्वावपि दातृप्रतिग्रही-
 तारौ स्वर्गं गच्छतोऽर्चाचित्तकरेण पुनर्नरकं व्रजतः । प्रतिग्रहीतुः सत्यपि वृत्त्यर्थत्वे न दृष्टार्थत्वे प्रतिग्रहस्यार्चितमेव मया
 ग्राह्यं नान्यथे त्वेवं नियमादृष्टद्वारेण वचनान्नायुक्तः स्वर्गलाभः ॥ २३५ ॥ न विस्मयेतेति । महतापि कृच्छ्रचान्द्राय-
 णादितपसा कृतेन मया कियत्तपः कृतमित्येवमाश्चर्यं न भजेत यागं च कृत्वा असत्यं न वदेत् सत्यपि पुरुषार्थत्वेनानृतनिषेधे
 यागाङ्गत्वार्थः पुनरुपदेशस्तथापीडितोपि ब्राह्मणान्निन्देद्दानं कृत्वा इदं मया दत्तमिति न कथयेत् ॥ २३६ ॥ यस्मात्
 यज्ञइति । यस्मात् यज्ञादीन्यनृतादिभिः कृतैरकृतसमानि भवन्ति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ २३७ ॥ धर्मशनैः सं-
 चिनुयाद्वत्मीकमिव चम्रिकाः ॥ परलोके सहायं हि सर्वलोकान्यपीडयन् ॥ सर्वप्राणिपीडां परिहरन् परलो-
 कोपकारार्थं मृदां शिथ्यात् पिपीलिकाः संचिन्वन्त्येवं धर्मशनैः शनैरर्जयेत् ॥ २३८ ॥ नामुत्रेति । यस्मात्परलोके
 सहायकार्यसंपत्त्यर्थमातृपितृपुत्रभार्याबान्धवान् तिष्ठन्त्यपि तु धर्म एव केवल उपकारार्थमास्ते तस्मान्न मात्राद्यपेक्षया-
 धर्ममुत्सृजेत् ॥ २३९ ॥ एकइति । एक एव सन् प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहैव एक एव म्रियते सुकृतदुष्कृतफले चैक एव
 भुङ्क्ते अतो मात्रादीनां जननमरणदुष्कृतपीडांश्च भोक्तृत्वाभावान्न तदपेक्षया धर्मं जहात् ॥ २४० ॥ मृतमिति । मृतस्य
 शरीरं काष्ठवदवज्ञया भूमौ परित्यज्य पराङ्मुखा बान्धवा गच्छन्ति न तत्साहार्थं वर्तन्ते । धर्मः पुनस्तं परलोके यान्तं प-
 श्याद्वच्छति ॥ २४१ ॥ तस्मादिति । यस्माद्धर्मेण सहायेन सता दुस्तरनरकादि दुःखं तरति तस्माद्धर्मसहायार्थ-
 सर्वदा शनैरर्जयेत् ॥ २४२ ॥ धर्मप्रधानमिति । धार्मिकं पुरुषं कथंचित्प्रमादकृते च व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तेनापगत-
 पापं स्वतेजः पुंजो ज्वलितविचरत्वात् ब्रह्मवदाकाशात्मकं सतं प्रकृतो धर्मः क्षिप्रं परलोकं नयति । तस्माद्धर्मशनैः संचिनुयात्
 ॥ २४३ ॥ उत्तमैरुत्तमैः सार्धमिति । कुलमुत्कृष्टतानेतुमिच्छन् श्रुताभिजनाद्युत्कृष्टैः सहानवरतं कन्यादानादिसंबन्धान्नाच-
 रेदवकृष्टांस्तत्संबन्धेषु परिहरेत् । उत्तमविधानादेवाधर्मव्यावृत्तिसिद्धौ पृथग्वचनमुत्तमाभावे समाभ्यनुज्ञानार्थं ॥ २४४ ॥
 उत्तमानुत्तमानेव गच्छन्हीनांश्च वर्जयन्निति । उत्तमसंबन्धेषूत्तमानुसरन् निरुष्टांश्च वर्जयन् ब्राह्मणः श्रेष्ठत्वं प्रामोति ।
 विपर्ययनपुनर्जातेरनपायाच्छूद्रतुल्यतां प्रामोति ॥ २४५ ॥ दृढकारीति । आरब्धसंपादनशीलोऽक्रूरः शीतातपादिद्वन्द्व-
 सहिष्णुर्निर्दयाचारैः सहावसन् अहिंसकोयः स एव नियमः सदमेनोपशमेनेन्द्रियसंयमाख्येन दानेन च स्वर्गं प्राप्नुयात्
 ॥ २४६ ॥ एधोदकमिति । काष्ठोदकफलमूलमाक्षिकमन्नं चायाचितोपनतमनापत्प्रकरणात्पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्तथाभयं चात्मपरित्राणं अत्यन्तप्रीतिकरं मत्वा दक्षिणा तुल्यं आत्मभयरक्षणसमर्थमिति सर्वतश्चाण्डालादेरप्यङ्गी-
 कुर्यात् ॥ २४७ ॥ आस्तृताभ्युद्यतामिति । प्रतिगृहीतदेशमानीतां दातुं चोद्यमितां इदं तुल्यं दास्यामीत्येवं पूर्वकमकथितां गो-
 हिरण्यादिभिक्षां दुष्टकर्मकारिणोपि अनापत्प्रकरणात्पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्ज्यहिरण्यगर्भोग्राह्यं मन्यते स्म ॥ २४८ ॥

[चिकित्सककृतघ्नानां शिल्पज्ञस्य च वार्धुषैः ॥ षष्ठस्य कुलटायाश्च षण्णामेषां विवर्जयेत् ॥ १ ॥]

नाश्नन्तीति । तदीयंकव्यपंचदशवर्षाणि पितरो नादन्ति हव्यंच पुरोडाशादिदेवान्प्रत्यग्निर्नप्रापयति यस्तां भिक्षां प्रत्याचष्टे ॥ २४९ ॥ शय्यांगृहमिति । शयनगृहदभौदकपुष्परत्नदधिधानामत्स्यक्षीरमांसशाकानि गन्धवन्ति च कर्पूरादीन्ययाचितोपस्थिता नि न प्रत्याचक्षीत । एधोदकादिवाक्यपठितस्योदकस्येह पुनः पाठः श्लोकद्वयस्य पठितयोः प्रत्याख्यानं तुल्यत्वज्ञापनार्थः । तथाच गौतमः एधादीनि शय्यादिभिः सहैकस्मिन् सूत्रे पठितवान् ॥ २५० ॥ गुरुभृत्यानि । मातापित्रादीनं गुरुन् भृत्यान् भार्यापुत्रादीनं वश्यं भरणीयान् क्षुधावसन्नानुद्धर्तुमिच्छन् देवतातिथींश्च पूजयिष्यन् नानापत्रकरणात् पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं सर्वतः प्रतिगृह्णीयान् रूपान्तरसद्भावे सति तेन धनेनात्मनस्तृप्तिकुर्यात् । मुख्योपायपरिक्षये ह्यवृत्तिर्काशितः संसीदन्नित्यापद्धर्मवक्ष्यति ॥ २५१ ॥ गुरुष्विति । मात्रादिष्वतीतेषु तैर्वा विना गृहे पृथक् वसन् आत्मजीवमन्विच्छन्ननापदि सर्वदा साधुभ्य एव प्रतिगृह्णीयात् ॥ २५२ ॥ अधिकइति । शूद्रेषु मध्यात्कर्षककुलमित्रगोपालदासनापिताभ्योज्यान्नाः यश्च त्वदाश्रितो हमित्येव मात्मानं समर्पयेत् । शूद्रश्च नापितादिकर्मणा जीवेत्कारुण्यकर्मभिरिति वक्ष्यति यथात्मनि वेदनं तेन कार्यम् ॥ २५३ ॥ तथाह यादृशइति । यादृशोस्य भवेदात्मा कुलशीलादिभिर्यादृशं च दृष्टार्थमदृष्टातिशयार्थचोपचरणं कर्तुमिष्टं येन वा प्रकारेण मृदुदकाद्याहरणादिनिमित्तं ब्राह्मणं सेवेत । अनेन प्रकारेणात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥ यस्मात् यइति । यः कश्चित् प्रकृताच्छूद्रादन्योपि कुलादिभिरन्यथाभूतमात्मानं इत्थं भूतो हमित्यन्यथासाधुषु कथयति स आत्मरूपापलापत एव चोरो लोकेऽतिशयेन पापकृत्सर्ववस्तुप्रधानात्मापहारिस्वात् ॥ २५५ ॥ वाच्यर्थाइति । सर्वेऽर्थाः शब्देषु संबद्धाः शब्दार्थसंबन्धस्य नियतत्वात् शब्दमूलकाश्च यतः शब्देभ्यः प्रतीयन्ते शब्दप्रतीतिपुरःसरं चार्थसंव्यवहारप्रतीतेः । शब्दविनियता इवातस्तां वाचं यश्चोरयेत् । अन्यदुत्क्रान्यदनुतिष्ठेत्सर्ववस्तुस्तेयकृन्नरो भवति ॥ २५६ ॥ महर्षिपितृदेवानामिति । महर्षिपितृदेवानां स्वाध्यायप्रजायज्ञसंपादनेन यथाशास्त्रमृणसंशुद्धिकृत्वा ततः पुत्रे सर्वांगहधुरंच संन्यस्य धनार्जनादानादीनाश्रितः सन् वाच्येके जुह्वति प्राणमित्यादि नीत्या ज्ञानबलान्महायज्ञादीन् संपादयन् गृहएवं कचित्कालं वसेत् ॥ २५७ ॥ तथा च वसन् एकाकीति । निर्जने प्रदेशे एकाकी सन्नुपनिषदुक्तोपासनादिभिः परमात्मस्वरूपनिरूपणमात्महितं चिन्तयन् प्रकृष्टश्रेयोमोक्षाख्यं प्राप्नोति ॥ २५८ ॥ एषेति । एषा ऋतादिका जीविका नित्या अनित्या या आपदि विधानाद्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता । तथा स्नातकव्रतविधिश्च सत्त्वाख्यगुणवृद्धिकरप्रशस्तस्यैवोक्तः ॥ २५९ ॥ अनेनेति । अनेनोक्तशास्त्राचारेण वेदार्थविद्ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्ठानेनोपक्षीणपापः सन् ब्रह्मलोके महिमानमश्नुते ॥ २६० ॥ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयसारिण्यां टीकायां गार्हस्थ्यसदामाचारश्चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथपञ्चमोऽध्यायः ॥

ॐ नमःशिवाय ॥ ॥ श्रुत्वैतानिति । इदमृचुर्महाभागमिति । तान् यथोक्तान् स्नातकधर्मान् ऋषयःश्रुत्वा अग्नेर्जातंपरोपकारिणं भृगुमिदंवक्ष्यमाणमुक्तवन्तः । प्रथमेऽध्याये मनुप्रभवत्वं भृगोरुक्तमिदं श्रौतार्थवाददृष्ट्याग्निप्रभवत्वमुच्यते । तत्र हि तस्य यद्वेतसः प्रथममुदीप्यत तदसावादित्यो भवत् । यत्तद्वितीयमासीत्तद्भृगुरिति श्रूयते ऽतएव [भ्र] द्येतसउत्पन्नइति भृगुरित्येवंचैकस्मिन्जन्मनि तस्यैकं कारणमन्यस्मिंश्चापरमिति न कदाचिदनुपपत्तिः ॥ १ ॥ एवमिति । एवमतिक्रान्तं शास्त्रोक्तं स्वधर्ममाचरतां वेदशास्त्रज्ञानां ब्राह्मणानां कथं प्रभो मृत्युराक्रामति । न तेषां वेदोक्तायुषां पुरामृत्युना भाव्यं आयुःक्षयकारणस्य धर्मपरिलोपादेरभावात् ॥ २ ॥ सतानुवाचेति । अनभ्यासेनेति । वेदानभ्यासाचारलोपालस्यान्नदोषाख्यायुःक्षयकारणान्येवंच वेदानभ्यासाचारानुष्ठानानालस्येषूक्तशास्त्रप्रमेयभूतेषु कृतेष्वपि यदावक्ष्यमाणान्नदोषेण परिह्रियते तदा तेन हेतुभूतेनाकालमृत्युर्विप्रान्हन्तुमिच्छति ॥ ३ ॥ ४ ॥ कः पुनः रसावन्नदोषइत्याशङ्कितमाह लशुनमिति । लशुनगृञ्जनपलाण्ड्वाख्यानि शाकानि । कवकं छत्राकविशेषः । खुक्खण्डकमित्यायुर्वेदप्रसिद्धममेध्यप्रभवानि च मनुष्यादि जग्धप्रबीजपुरीषनिर्गतत्वेन केवलामेध्योत्पत्तिकानि पुरीषस्थानोत्पन्नानि चामेध्यसंसर्गप्रभवानि तण्डुलीयकादीनि द्विजातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणं शूद्रपर्युदासार्थं चातुर्थ्यत्वभक्ष्यप्रकरणं । ब्राह्मणस्यैव नाश्रोत्रियततेयज्ञइत्युपक्रम्य भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् इत्यभिधानादतएव प्रकरणभेदः ॥ ५ ॥ लोहितानिति । लोहितान्यत्र पुष्पादिव्यतिरिक्तान्प्रश्नावादिना वृक्षेभ्यो निर्गतांस्तथा । वृक्षे गुन्दप्रदेशोद्भवांशेलुंच श्लेष्मातकं शेलुः श्लेष्मातकः स्मृतइति अभिधानकोशाद्यायुर्वेदप्रसिद्धेः । ननु क्षीरसृतक्षीरसंतानिकायथान्यैव्याख्यातमसिद्धेः । गौसंबन्धिच पीयूषं । नच प्रसूतायागोः क्षीरं यदग्निसंयोगात्कठिनी भवति तद्यत्नतो वर्जयेदतच्च दशाहात्परेणापि यदि कदाचित्स्यात्तदानीं विध्यते । दशाहीनवर्तिनस्वनिर्दशायागोः क्षीरमित्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥ ६ ॥ वृथा कृशरसंयावमिति । कृशरंतिलमुद्रसिद्धमोदनं संयावंघृतगुडक्षीरादिकृतं पुष्करिकेति प्रसिद्धं । पायसमपूपंच । वास्तुयक्षादिविशिष्टदेवतायागोद्देशमन्तरेण कृतं । कृतान्वाहिकवैश्वदेवकार्यमपि न भक्षयेत्तथोपाकरणाख्यश्रौतसंस्कारविशेषार्हाणां गोव्यजानां यान्यनुपाकृतानि मांसानि तानि कल्पयता न भक्षयेदतिथ्यादस्त्वनर्चितंवृथामांसमित्युक्त्वा देवान्ना निच निवेदकादीनि हवींषिच प्राग्घोमाद्वर्जयेद्देविः । शेषस्य हि भक्ष्यत्वं वक्ष्यति ॥ ७ ॥ अनिर्दशायेति । प्रसूतायाश्च अनिर्गतदशाहायागोः संबन्धि क्षीरं ततोऽष्टसंबन्धि अश्वाद्येकशफैडकसंबन्धिच तथा ॥ अदुग्ध्यादोहकालेषु सन्धिनीसद्भिरिष्यतइति त्रिकाण्डाभिधानाद्भक्षक्षीराया अपिसन्धिन्याः क्षीरं तथा मृतवत्सायाश्च गोः पयो वर्जयेत् । वत्सग्रहणादेव गविलब्धायां गोग्रहणं गोरेव न त्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थं । अत्र क्षीरग्रहणे प्रकृते सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयइति पुनः क्षीरग्रहणपयोग्रहणाच्च सन्धिनीविवत्सायाश्च गोः पयइति । पुनः क्षीरग्रहणपयोग्रहणाच्च सन्धिनीविवत्सायाश्च क्षीरमेव प्रतिषिध्यते । नतु तद्विकाराइतिकश्चिदाह तदसत् । त्वभावाशुचिनो विकाराभ्यनुज्ञानस्यान्याप्यत्वात्तथाचाशुभानेषु तस्य निषेधदर्शनं । शङ्कश्चाह ॥ क्षीराणियान्यभक्ष्याणितद्विकाराशनेबुधः ।

समरात्रव्रतंकुर्यात्प्रयत्नेनसमाहितः ॥ इति सन्धिन्याश्च तद्धितनिर्देशस्याकृतत्वाच्च क्षीरग्रहणंकर्तुमुपयुज्यते सन्धिनी-
क्षीरमिति च समासान्तवर्तित्वात्क्षीरशब्दस्य गोःपयइति पयोग्रहणमुपयुज्यते ॥ ८ ॥ आरण्यानामिति ।
माहिषवर्जमारण्यानां सर्वेषां हस्त्यादीनामृगाणांसंबन्धिक्षीरस्त्रैगंचवर्जयेत्तथा यानि प्राप्तत्वरसानिकालान्तरेणोदकादि-
संसर्गकालपरिवासाभ्यांचाम्लीभवन्ति तानि सर्वाणि शुक्लानि वर्जयेत् । चातुर्थकसूत्रे शुक्लपर्युषितप्रतिषेधःसुताकव्र-
तार्थइत्युक्तं ॥ ९ ॥ अत्रप्रतिप्रसवमाह दधिभक्ष्यन्तुशुक्लेतुसर्वचदधिसंभवमिति । शुक्लेषुमध्यादधितत्संभवं-
तुसर्वउदश्चिदादि । यानिचशुद्धैःपुण्यादिभिरुदकेनसहसंबन्धोयन्ते तानि भक्षणार्हाणि । आचारस्य च स्मृतिवाक्य-
व्याख्यानस्थानीयत्वाद्यआचाराविरोधीस्मृत्यर्थः । कल्पयितुंन्याय्योऽतःशिष्टाचारानतिक्रमेण पुष्पादिग्रहणंद्रव्या-
न्तरप्रदर्शनमपिविज्ञेयं । अत्रचाभिषुतशुक्लप्रतिप्रसवात्सर्वशुक्लानीत्ययंप्रतिषेधोऽप्यभिषुतविषयएव । ततःस्वभावशुक्ला-
नामामलकादीनामप्रतिषेधः इतिकेचित् तदसद्विभक्ष्यंत्वित्यनभिषुतस्यापि प्रतिप्रसवान्नवामलकादीनामभक्ष्यताप-
त्तिर्नह्यम्लापर्ययशुक्लशब्दोपियथोक्तार्थएव ॥ १० ॥ क्रव्यादशकुनीन्सर्वानिति । आममांसमेवयेभक्षयन्ति
तानूश्येनादीन्सर्वान्पक्षिणोवर्जयेत् । एवंचोभयभक्ष्याणामसूरादीनामप्रतिषेधः । तथाचशङ्खः ॥ तित्तिरंचमयूर-
चलावकंचकपिञ्जलं ॥ वाधीणसंवर्तकंचभक्ष्यानाहयमःसतां ॥ इति ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणःपारावतादीन्वर्ज-
येत् । तथाश्रुतौ भक्षत्वेनचोष्ट्रवडवमालभेत तस्यच मांसमश्रीयादितिवद्येननिर्दिष्टाएकशकाःखरादयः तान्वर्ज-
येद्येतुयत्रनिर्दिष्टास्तास्तत्रैवभक्षयेद्यज्ञाङ्गत्वेन तेषांतत्रैव भक्ष्यत्वनोदनान्यान्यत्र टिट्टिभाख्यंच पक्षिणंवर्जयेत् ॥
॥ ११ ॥ कलविड्मिति । कलार्वाकोग्रामचटकोनिगमेषु पाठात्तस्य वर्षासु वनवासत्वेनोभयनिवासात् ग्रामनि-
वासप्रतिषेधः । वृत्याशंकायामिदंवचनं । तथाप्लवंसंकटविलाख्यंपक्षिणं हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटशुकसारिकांव-
र्जयेत् । ग्रामकुक्कुटग्रहणमारण्याभ्यनुज्ञानार्थम् । तस्य ग्रामनिवासित्वादेवप्रतिषेधसिद्धेर्जात्यैकाच्चारण्यास्याभक्षि-
ताशङ्कास्यात्तदर्थंवचनं नतु ग्रामनिवासित्वादेवप्रतिषेधसिद्धेः ग्रामकुक्कुटप्रतिषेधसिद्ध्यैग्रामकुक्कुटग्रहणमेतद्विरिक्त-
ग्रामनिवासिविकल्पार्थं किंव्याख्यायते किमारण्याभ्यनुज्ञातपरत्वेनेति नैवं स्वपदार्थगतप्रयोजनसद्भावेसतिवा-
क्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्यान्याय्यत्वात् । सारसंलक्ष्मणाख्यंपक्षिणंरज्जुदालंचपायिकाख्यंदात्यूहंचवातकजल
कुक्कुटशब्दाभ्यांप्रसिद्धंवर्जयेत् ॥ १२ ॥ प्रतुदानिति । प्रतुत्य चञ्चवाभक्षयंतितान् दावाघाटादीन्जालपा-
दांश्चकोयष्टिधूमरिकाख्यंपक्षिणंनखैर्विक्षिप्ययेभक्षयन्ति तानूश्रद्धाभ्यनुज्ञानारण्यकुर्कुटव्यतिरिक्तांश्चकोराककुभादींश्चतथा
निमज्जयेत्तस्यानदन्ति मन्वादयस्तानूसूनाघातनस्थानमित्याभिधानिकस्मरणादाघातस्थानेभवंमांसंभक्ष्याणामपिव-
ल्लूरंशुष्कमांसंवर्जयेत् । जालपादत्वादेवप्लवहंसचक्रवाकानांनिषेधसिद्धौ पृथग्वचनंतदन्येषांमायादीनांविकल्पज्ञापना-
र्थम् । विकल्पश्चापदि भक्ष्याण्यनापदि नेत्येवंव्यवस्थितोविज्ञेयः । यतोबुद्धिपूर्वकारिविरचितेग्रन्थआचार्यस्यैव-
मभिप्रायमुनीयते । नूनंजालपादप्रतिषेधोनास्त्वसति येनजालपदविशेषान्हंसादीन् स्वशब्देन निषेधति नचात्यन्ताना-
स्वासस्तदा सति जालपदप्रतिषेधोऽनर्थकस्यात्तस्माद्विशेषोऽत्रानुमीयते । कस्यांचिदवस्थायामद्यादीनांभक्षणमभिमतं
कस्यांचित्प्रतिषेधएवेति । तेनापदि तु भक्षणमनापदि तु निषेधएव प्रतिषेधद्वयार्थत्वात् । यदि पुनस्तुल्यविकल्पः
स्यात्तदा जालपदनिषेधस्यानर्थक्यमेवस्यात्तद्वचनमन्तरेणैव तथाविधविकल्पस्य कदाचित् भक्ष्याणि कदाचिन्नेत्ये-
तत्फलसंपद्यते । तच्च ज्ञापनमन्तरेणैव लौकिकत्वाद्भक्षणस्यार्थित्वानार्थित्वाभ्यांसिद्धं तस्माज्जालपदप्रतिषेधाभिधानादेव

व्यवस्थितोयविकल्पइत्यवसीयते ॥ १३ ॥ बकंचैवेति । बकंबलाकंकाकोलंचद्रोणकाकं । काकोलोद्रोणका-
कउदात्तइतित्रिकाण्डपाठात् । खञ्जरीदारुयंपक्षिणं । मत्स्यादांश्च पक्षिणोपि नक्रादीन् ग्रामशूकरांश्च मत्स्यांश्च
सर्वान्वर्जयेत् ॥ १४ ॥ अस्यार्थवादः योयस्यमांसमिति । योयत्संबन्धि मांसमश्नाति तन्मांसादएव निन्दार्थमुच्यते ।
नान्यमांसादपापदेशंलभते मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षइति व्यपदेशंयुज्यतेतान्मत्स्यान्वर्जयेत् ॥ १५ ॥ इदानींजातिवि-
शेषक्रियाविशेषसमवलंबनेन मत्स्यप्रतिप्रसवमाह पाठीनरोहिताविति । पाठीनश्चंद्रकाख्योमत्स्यभेदएव । रोहितोपि
रोहितमत्स्याख्यस्तौ देवपित्र्यकर्मविनियुक्तावित्यदनाहौ नत्वन्यदा । राजीवाः पुनः पद्मवर्णामत्स्यविशेषास्तथा
सिंहमुखाः सशल्काश्च शकलिचिलिचिमशब्दाभ्यामायुर्वेदप्रसिद्धाः सर्वदा हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणार्हाः
॥ १६ ॥ नभक्षयेदिति । यएकक्रात्रायेणाटन्ति सर्पादयस्तांस्तथा अभियुक्तैरपि नामजातिभिर्येमृगप-
क्षिणो न ज्ञायन्ते तान्विशेषसामान्यप्रतिषेधानाक्रमणे सति भक्ष्यपक्षे पतितत्वा भक्षत्वेन समुद्विष्टानेवंपञ्चनखांश्च
सर्वान्नरमार्जारादीन्भक्षयेत् ॥ १७ ॥ अत्रप्रतिप्रसवमाह श्वाविकंशालिपिकंगोधाखड्गंकूर्मशशांस्तथेति ।
श्वाविकंसेधाख्यंप्राणिभेदं वाल्पकं चाषंगोधांच प्राणिविशेषखड्गंगण्डकंकूर्मकच्छपंशशंच पञ्चनखेषु मध्याह्न-
क्षणार्हान्मन्वादयआहुः । तथैकदन्तपङ्क्त्युपेतेषु मध्याह्नुष्टूर्वाजितानजादीनिति ॥ १८ ॥ छत्राकमिति ।
कवकग्रामसूकरलशुनादीनामन्यतमंबुद्धिपूर्वप्रायश्चित्तगुरुत्वादभ्यासतोभक्षयित्वा द्विजातिःपतेत् । द्विजातिकर्मभ्यो-
हानिःपतनमिति । ततश्चप्रायश्चित्तंतस्य न भवति तथा वक्ष्यति ॥ गर्हितानाद्ययोर्जग्धिःसुरापान-
नसमानिषट् इति ॥ १९ ॥ अमत्यैतानीति । एतानि छत्राकादीनि षट्बुद्धिपूर्वकंप्रत्येकंभक्षयित्वा एकाद-
शाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपं समाहंसान्तपनं यतिचान्द्रायणं चरेत् । एतद्यतिरिक्तेषु । लोहितनिर्यासादिषु
प्रत्येकभक्षणेऽहोरात्रंनाश्रीयत् । प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षेणोत्कर्षौलशुनादीनांवर्जनादरार्थं । शेषेषूपवसेदहरित्येत-
त्पुनर्लाघवार्थम् । तत्रहि क्रियमाणे लोहितवृक्षनिर्यासादिग्रहणंकर्तव्यस्यात् ॥ २० ॥ संवत्सरस्यैकमपीति ।
संवत्सरस्य मध्ये ब्राह्मणःशेषेषूपवसेदहरिति समनन्तरप्रस्तुतलोहितवृक्षनिर्यासाद्यसंवेत्ति भुक्तप्रायश्चित्तार्थमपि कृच्छ्र-
कृच्छ्रमध्येप्रथमाम्नात् । प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रमिति तस्य पुनरभक्षणविशेषतोयद्यस्यचोदितंप्रायश्चित्तं तदेव कुर्या-
दतएवच ज्ञायते । असंवेत्ति तत्कृतेपि व्यतिक्रमे पापंप्रायश्चित्तंभवतीत्येवंच ॥ त्रीणि देवाःपवित्राणिब्राह्मणानाम-
कल्पयन् ॥ अदृष्टमद्भिर्निगिक्तमित्येतत्प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तविषयेऽवतिष्ठते । तथाच द्रव्यशुद्धिप्रकरणएतदार्थेणा-
भिहितं । ब्राह्मणग्रहणंद्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणांप्रकृतत्वात् । एतदुक्तंद्विजातीनामितिचोपसंग्रहात् ॥ २१ ॥ यज्ञार्थमिति ।
यागार्थंब्राह्मणादिभिःकृतैःप्रशस्तायेच उदिताःश्रुतौ मृगपक्षिणास्तेवध्याइति श्रुत्युक्तानुवादोभृत्यानांचैवेत्येतद्विधित्सि-
तं स्वाम्यादापनार्थं भृत्यानामवश्यभरणीयानावृद्धमात्रादीनांस्तिष्ठत्यर्थंच वध्याअगस्त्योयस्मात्पूर्वमेवंकृतवानिति
चोपसंग्रहात् ॥ २२ ॥ बभूवुरिति । यस्माच्चिरन्तनेष्टपि संबन्धिषु यज्ञेषु ब्राह्मणक्षत्रिययज्ञेषु च भक्ष्या-
णांमृगपक्षिणांसंबन्धिनामांसेन पुरोडाशाअभूवन् । तस्माद्यज्ञार्थमपितेवध्याः ॥ २३ ॥ अधुना पर्युषितप्रति-
प्रसवार्थमाह यत्किंचिदिति । यद्भक्ष्यंखरविशदमभ्यवहार्यं । मोदकादि यच्चभोज्यं । पायसादिउपघातान्तररहितंतदधि-
घृतादिस्नेहसंयुक्तंकृत्वा पर्युषितमपि रात्र्यान्तरितमद्यमदनार्हमित्येवं तच्छब्दव्यत्ययेनैतत्ख्याख्येयं । यथाश्रुता-

याजनायांहविर्योभिधारणंसति स्नेहसंयोगावश्यंभावित्वाद्धविः । शेषस्य यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तमित्यनेनैव सिद्ध-
 त्वेसति पुनरभिधानमनर्थकं स्यात् । यच्च द्रुतशिष्टपुण्ड्रिकादि पर्युषितं स्यात्तद्भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमप्यदनाहं ॥ २४ ॥
 चिरस्थितमिति । यवगोधूमक्षीरविकाराः सर्वेनेकरात्र्यन्तरिताः सन्तः स्नेहप्रोक्षणरहिता अपि द्विजातिभिरदनीयाः ॥ २५ ॥
 एतदुक्तमिति । द्विजातीनामेतत्भक्त्याभक्ष्यनिःशेषेणोक्तं अत ऊर्ध्वमांसस्य भक्षणे वर्जने च विधिविधानं वक्ष्यामि ॥ २६ ॥
 प्रोक्षितमिति । प्रोक्षणाख्यश्रौतसंस्कारयुक्तगोव्यजसंचित्प्रियमांसं तद्भक्षयेदिति । श्रुतिकर्माङ्गभूतभक्षणनियमानुवादोऽयं
 ब्राह्मणकामनादिनिमित्तभक्षणनियमसाम्यापादनार्थः । यत्तु प्रोक्षितपरिसंख्यार्थत्वमाहुस्तदसदनुपाकृतमांसानि इति
 अस्याप्रोक्षितप्रतिषेधार्थत्वात् । ब्राह्मणानां चेति ब्राह्मणप्रार्थनया त्यक्तप्रतिषिद्धमांसाशिनोऽपि च ब्रह्मचर्यादिनियमतो-
 श्रीयात्तथाश्राद्धे मधुपर्कैवा तदामिषेण कर्तव्यं । नामांसो मधुपर्कः स्यादिति स्मृतिगृह्यशास्त्रप्रयुक्तेनाब्राह्मणेनापि नियुक्तो-
 नियमितो भक्षयेत् । तथाच नियुक्तस्त्वित्यतिक्रमदोषं वक्ष्यति प्राणात्ययेऽपि चक्षुर्निमित्ते व्याधिनिमित्ते च त्यक्तमांसाशिनो-
 पि च ब्रह्मचर्यादिनियमतो भुञ्जीत ॥ २७ ॥ प्राणस्येति । कोष्ठस्य वायोः शरीरावस्थित्यर्थमिदं सर्वं प्रजापतिरन्नं क-
 ल्पितवान् । किं तदत आह । पश्वादिजङ्गमं मूलफलादिचस्थावरं सर्वप्राणस्य भोजनं तस्मात्प्राणात्यये मांसमदनीयमिति ।
 प्राणात्ययमांसभक्षणार्थवादः ॥ २८ ॥ चराणामिति । जङ्गमानामजङ्गमाः स्थावराण्यन्नं । दंष्ट्रावतां च व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रा-
 रुवादयः । हस्तवतां मार्जारादीनां अहस्तामत्स्यादयः । शूराणां सिंहादीनां भीरवो हस्त्यादयः । अनिमित्तपूर्वश्लोकस्यैवायं
 प्रपञ्चः । इत्थं प्रजापतिकल्पनायां सत्यां ॥ २९ ॥ नान्नादुच्यतीति । अदनार्हान् प्राणिनो हरहरप्यश्नन् भक्षयिता न
 दोषान् प्रामोति । यस्मात्प्रजापतिर्नैवादनार्हं भक्षयितारश्चोत्पादिता इति । प्राणात्ययमांसभक्षणनियमदाढ्यार्थोऽयमर्थवा-
 दो न हेतुः प्राण्युपघातनिषेधोपदेशात् ॥ ३० ॥ यज्ञायेति । यज्ञसंपत्त्यर्थं तदङ्गभूतं यन्मांसं भक्षणमेतदेवोचितम-
 नुष्ठानमतएव यत्नतः कार्यं । एतद्व्यतिरिक्तप्रकारेण पुनर्मांसभक्षणप्रवृत्तीरक्षः समुचितमाचरणं मन्वादिभिरुच्यते ।
 तस्मादेतन्नकार्यमिति प्रोक्षितभक्षणनियमादनुवादार्थः ॥ ३१ ॥ क्रीत्वेति । क्रीत्वात्मना चोत्पाद्य यथोक्तं भृत्यानां चैव
 भृत्यर्थे इत्यनेन चानीतं यथोक्तं धानामत्स्यान्ययोमांसमित्येवं विधिमांसं देवपितृभ्यो दत्त्वा श्वनृपापंनं प्रामोतीत्युपाकरणार्हं श-
 शादिमांसविषयमिदमुपाकरणार्हं गोव्यजमांसस्यानुपाकृतस्य देवाद्यर्चनशिष्टस्यानुपपाकृतमांसादीनि प्रतिषेधात् ॥ ३२ ॥
 नाद्यादिति । मांसभक्षणप्रकारज्ञो द्विजो नापि देवाद्यर्चनविधानं विना मांसं नाश्रीयात् । यस्मादविधानेन योमांसमश्नाति
 समृतः सन् परलोके तैः प्राणिभिः परवशो भुज्यते । यन्मांसमनेन भक्षितं युक्तं इति पूर्वार्थवादः ॥ ३३ ॥ न तादृशमिति । मृगवधजीवि-
 शवरादिव्यतिरिक्तस्य धननिमित्तं मृगाणां हंतुर्न तथा विधं पापं भवति । यादृगकृतदेवाद्यर्चनानि रवादतः परलोके भवतीति
 पूर्वार्थवाद एव ॥ ३४ ॥ नियुक्तस्तु यथावद्योमांसं नाश्नाति मानव इति । श्राद्धमधुपर्कयोः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण
 नियुक्तः सन्योमनुष्योमांसं नाश्नाति समृतः सन्नेकविंशतिजन्मानि पशुत्वं प्रामोति । इति यथाविधिनियुक्तस्त्विति एतन्नियमव्य-
 तिक्रमफलकथनं ॥ ३५ ॥ असंस्कृतानिति । पशुयागादिचोदितप्रोक्षणादिमन्त्रसंस्काररहितान् गोव्यजादिपशून् विप्रा-
 दिर्न कदाचिदप्यद्यात् । किं तर्हि नैमित्तिकं वैदिकपशुयागादिविधिमाश्रितः सन्मन्त्रसंस्कृता देवाश्रीयादित्यनुपाकृतमांसार्थं
 निरूपणार्थवादमेतत् ॥ ३६ ॥ कुर्यादिति । सङ्गेभूतादि दोषेण शरीराद्यवसादे सति तद्विनाशनार्थं घृतमयीं वा पशुप्रतिरुति-
 मुपहरेत् । न पुनर्देवाद्युद्देशमन्तरेणैव पशुं हंतुं कदादपीच्छेत् ॥ ३७ ॥ यस्मात् यावन्ति पशुरोमाणीति । वृथा उद्देशमन्तरे-
 ण यः पशुं हन्ति समृतः सन् तस्य हतस्य पशोर्यत्सकाशात्संख्याकान् वारान् जन्मनि जन्मनि मारणं प्रामोति तस्माद् वृथा
 पशुं न हन्यात् । ह शब्द आगमसूचकः ॥ ३८ ॥ यज्ञार्थमिति । यज्ञसंपत्त्यर्थं प्रजापतिनात्मनैवादरेण पशवः सृष्टाय ज्ञ-

श्याग्रौप्रास्तेति न्यायेन नास्यजगतःभूत्यभिवृद्ध्यर्थतस्माद्यज्ञेयोवधः सोधर्माख्यवधकार्याभावादवधएव ॥ ३९ ॥
ओषध्यइति । ओषधयोदर्भाद्याः पशवोच्छागादयः वृक्षाःप्लक्षाद्याः तिर्यञ्चःकूर्मादयः पक्षिणःकपिञ्जलाद्याः
 यज्ञार्थविनाशंप्राप्तास्तेततःतमधर्माजितंनिकर्षेहित्वा पुनरात्मज्ञानाधिकृतशरीरलाभेनोत्कर्षान् प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥
मधुपर्केचेति । राजर्त्विक्स्नातकेत्येवमादिनोदिते गृह्योक्तस्वरूपे मधुपर्के यज्ञेच ज्योतिष्टोमादौ
 पित्र्ये दैवे च कर्मण्येवपशवोर्हिंसनीयाः नान्यत्रेत्येवमनुरुक्तवान् ॥ ४१ ॥ **एष्विति ।** परमार्थिक-
 वेदार्थज्ञोद्विजएतेषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशून्हिंसन् आत्मानंतांश्चपशूनुत्तमांगतिस्वर्गादौ विचित्रशरीरसं-
 बन्धंप्रापयति । न चान्यत्रान्यदीयकर्मणः कथमन्यस्यफलप्राप्तिरिति नोदनीयशब्दप्रमाणकोर्थायतशब्दोबोधयति
 तत्तथैवप्रतिपादनीयमन्यथाशब्दप्रमाणकधर्मार्थफललाभेपिकआश्वासः । पशुसञ्जवमत्त्रमध्येवेदआम्नायते ॥ नवाउए-
 तन्म्रयसेनरिष्यसिदेवाइदेषिपथिभिःसुगेभिरिति पशुंकिलहोतैवमाह ॥ नत्वैत्वम्रियसेनापिरिष्यसिहिंस्यसेकिंताहिंसुर्गैर्नि-
 रुष्टयोनिव्यवधानशून्यैर्मार्गे देवानेषि स्वर्गंप्रामोषीत्यर्थः ॥ एवंचान्यत्रस्वपरोपकारभावात् ॥ ४२ ॥ **गृहइति ।**
 गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिभिश्चवस्थःप्रशस्तात्माद्विजःअपाद्यपिअशास्त्रितांहिंसांनाचरेत् ॥ ४३ ॥ कथंपुनस्तुल्येप्राणिव्यापा-
 दनेलौकिकया अधर्मःशास्त्रीयायाधर्मइत्यतआह येति । याशास्त्रनोदिता हिंसा स्थावरजङ्गमेस्मिञ्जगति अनादिकाल-
 प्रवृत्तांतांहिंसाकार्याभावादहिंसामेवविद्यादोनान्यप्रमाणकोधर्मेवेदादेवनिर्बभौ प्रकाशतांगतः । एवंच नात्र कुता-
 र्किकवितर्काआक्रामन्ते ॥ ४४ ॥ **योऽहिंसकानीति ।** योनुपघातकान्प्राणिनोहरिणादीनात्मसुखाभिलाषेण हिनस्ति
 सइहलोके परलोके न कदाचित् सुखंवर्धते ॥ ४५ ॥ **योबन्धनवधक्लेशादिति ।** योबन्धनवधत्रासादीनप्राणिनां-
 कर्तुनेच्छति ससर्वस्यहितप्रापणेच्छाशीलोअनन्तंसुखंप्रामोति ॥ ४६ ॥ **यत्थ्यायतीति ।** यश्चिन्तयतिभगवदीश्वरा-
 राधनादि यद्वाकुरुते हरिहरचरणनमस्कारादि यत्रवा भवभक्तिभावनादौ रतिंबध्नाति तत्सर्वमयत्नेनप्राप्नोति
 यआतताय्यादीनपिप्राणिनोअहिनस्त्येवंमांसभक्षणप्रसङ्गेनगुणदोषानभिधायाधुनाप्रकृतमनुसर्तुमाह ॥ ४७ ॥ **नाकृत्वेति ।**
 प्राणिहिंसामन्तरेण न क्वचिन्मांसमुत्पद्यते । प्राणिवधश्च स्वर्गनिमित्तं न भवति प्रत्युतनरकादिहेतुस्तस्मादविधिना-
 मांसभक्षणंवजयेत् ॥ ४८ ॥ **समुत्पत्तिचेति ।** शुक्रशोणिताभ्यांचिकित्सकोत्पादनाग्रेसराभ्यांसमुत्पत्तिमारणकाले च
 सकलक्रूरकर्माग्रणीभूतौ वधबन्धौ पर्यालोच्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्तेत ॥ ४९ ॥ किमुताविहितमांसभक्षणादि-
 त्यविहितमांसभक्षणानिन्दार्थमाह नभक्षयतीति । योदेवाद्यर्चनादिविधिपरित्यागेन पिशाचवन्मांसं न भक्षयति ससर्व-
 लोकप्रियोभवति । व्याधिभिश्चनपीड्यते ॥ ५० ॥ **अनुमन्तेति ।** अन्येन हन्यमानमवलोक्य साध्वयंहन्ता करोतीति
 योनुमादेतेसोनुमन्ता विशसितांगंकरोनाहंता वधकः क्रयविक्रयी क्रीत्वाविक्रीणीते संस्कर्तारन्धकः उपहर्ता परिवेष्टा
 खादकोभक्षयिता एतेघातकाः । इत्यत्रच निहन्तारंवर्जयित्वान्येषामघातकानांघातकवचनमशास्त्रितप्राणिवधेनुमोदनानीन्य-
 पि नकार्याणि इत्येवमर्थनतुधातकत्वप्रतिपादनार्थं । कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादनपरत्वास्य शास्त्रस्य घातकखा-
 दकादीनांच पृथक्पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनात् ॥ ५१ ॥ **स्वमांसमिति ।** त्वशरीरमांसंपरमांसेन देवार्चनर-
 हितेन योवृद्धिनेतुमिच्छति तस्मादधिकोऽन्योऽपुण्यकर्ता नास्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दार्थवादएव ॥ ५२ ॥ इदानीमशि-
 ष्ठाप्रतिषिद्धमांसनिवृत्तिधर्मायेन्येतत्प्रतिपादयितुमाह **वर्षेवर्षइति ।** प्रतिवर्षअश्वमेधेन यजेत । तथा यो-
 यावज्जीवंमांसंनाश्नाति तयोरश्वमेधमांसत्यागजनितस्य पुण्यस्य संबन्धिस्वर्गादिफलंतुल्यं ॥ ५३ ॥ **फलमू-
 लाशनैरिति ॥** पवित्राणांफलमूलानांच । भक्षणैःस्तथार्षिसंबन्धिनामन्त्रानांनीवारादिनामारण्यानांभोजने तथाविध-

फलं नामोति यावत् ॥ ५४ ॥ मांसभक्षणेति ॥ ५५ ॥ न मांसभक्षणे दोष इति । शिष्टाप्रतिषिद्धमांस-
भक्षणमद्यपानमैथुनाचरणेन कश्चिद्दोषो यस्माज्जङ्गमात्मकभूतानां एषा अश्वपापमैथुनात्मिका प्रवृत्तिः स्वाभाविकी यं व्यापारो-
वर्जनं पुनर्महाफलं । इति मांसवर्जनफलप्रसङ्गेनाशिष्टाप्रतिषिद्धमद्यमैथुनादिनिवृत्तिफलकथनपरमेतत् ॥ ५६ ॥
प्रेतशुद्धिमिति । प्रेतनिभित्तां शुद्धिं द्रव्याणां तैजसादीनां शुद्धिं ब्राह्मणादीनां चतुर्णां कात्स्न्येन ब्राह्मणाद्या-
नुपूर्व्या च प्रवक्ष्यामि । तत्राशुद्धिसापेक्षत्वाच्छुद्धेरशुद्धेरपि च शास्त्रगोचरत्वात् तज्ज्ञापनार्थमेव तावदाह
॥ ५७ ॥ दन्तजातेऽनुजाते चेति । जातदन्तेनुजाते च जातदन्ताद्वालतरेकतच्छूडाकरणे च । चक्रारात्कृतोपनयने
च मृते सपिण्डसमानोदकाः सर्वे बान्धवाः अशुद्धास्तथा प्रसवे च सति तथैवाशुद्धा इत्युच्यते । कृतच्छूड-
ति च भूयिष्ठे तृतीय इति गृह्योक्तच्छूडाकालोपलक्षणेन कृतच्छूडत्वं विवक्षितं । रात्रिभिर्मांसतुल्याभि-
रिति गर्भात्प्रभृत्येव । भूयस्त्वेनाशौचवृद्धिदर्शनादिहापि च दन्तजातेनुजाते चेति वयोद्वारेणैवोपक्रमादेव दशाहा-
शौचेऽपि मुख्योपनयनकाललक्षणा विज्ञेयास्तु पञ्चवर्ष उपनीतस्तस्यापेक्षाया अभावात्तदानीमेव परिपूर्णमाशौचं भवति ॥ ५८ ॥
दशाहमिति । सपिण्डेषु प्रेतेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्राणां ब्राह्मणस्योपदिश्यते । क्षत्रियादेर्वक्ष्यमाणत्वाद-
स्थिसञ्चयनं वा यावच्चतुरोहोरात्रानाहिताग्नेः सञ्चयनं चतुर्थ्यामिति गृह्ये चतुर्थेऽहनि सञ्चयनविधानात् । व्यहं चै-
काहं वा सर्वत्राशौचप्रकरणेऽहर्ग्रहणं रात्रिग्रहणं चाहोरात्रप्रदर्शनार्थं । वृत्तत्वाध्यायाद्यपेक्षया विकल्पस्तत्राध्ययना-
ग्निहोत्रौ प्रतिग्रहाद्यार्तितारतम्यापेक्षयैते विकल्पाः । यथा योगमाश्रयणीयानन्विच्छातोऽन्यतमपक्षाश्रयणं । त-
था च पराशरः ॥ एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । व्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥ इति वृत्ताद्यपेक्षयैव शौच-
वैचित्र्यमाह । वृत्ताद्यपेक्षेऽपि शौचाशौचसङ्कोचे ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमित्येवमादिगौतमादिवाक्यदर्शना-
दध्ययनादिमध्याद्यतएव स्यात्तिस्तावन्मात्रानुष्ठानप्रयोजन एव तस्याशौचसङ्कोचो नकार्यान्तरे । यस्यैव च स्वाध्याया-
द्यार्तिस्तस्यैवायमाशौचसङ्कोचः । न पण्डितान्तरस्याग्निहोत्रार्थस्नानोपस्पर्शनात्तत्कालं पिताशुचिरित्येवमादिशङ्कादि-
वाक्यदर्शनादिति । एवं चार्तिविषये शौचसङ्कोचे स्थिते तद्यतिरिक्तक्रियान्तरेषु भयत्र दशाहानिकुलस्यान्त-
नभुज्यते ॥ दानं प्रतिग्रहो होमत्वाध्यायश्च निवर्तत इत्येतत्वाक्यं भवत्येव उत्तरत्रापि वृत्ताद्यपेक्षयैव विकल्पा-
विज्ञेयाः ॥ ५९ ॥ अलौकिकत्वात्सपिण्डस्य लक्षणमाह सपिण्डतेति । षट्पुरुषान्पितृपितामहादी-
नतिक्रम्य सममे प्राप्ते सपिण्डत्वं निवर्तते । एवं पुत्रपौत्रादिष्वपि विज्ञेयं । समानोदकत्वं पुनरयमस्मत्कुले-
जात एवं नामश्चास्मद्वंश्यो स्यादिपुरुष इत्येवं जन्मनामोभयापरिज्ञाने सति निवर्तते ॥ ६० ॥ जनन इति ।
सर्वेषामिति । यथा सपिण्डेषु दशाहं शावमाशौचमित्यादिपक्षचतुष्टयंतथैव सपिण्डजननेऽपि स्यात्सूतकं पुनरु-
पस्पृश्यत्वतत्कारणं मातापित्रोरेव न सपिण्डानांतदपि च पितुः ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ॥ माताशुद्ध्ये-
द्दशाहेन स्नात्वा तु स्पर्शनं पितुः ॥ इति संवर्तदर्शनेन कृतस्नानोपस्पर्शनः पिताशुद्धो भवति । यत्त्वत्र दशाह एतैः को-
ति दिश्यते नान्ये कल्पाः सर्वातिदेशे मातुरप्याचारविरोधस्येकाहादिप्राप्नोतीत्याहुः । तदसत् यदध्ययनाद्यर्था-
त्वनैकाहादेरिष्यमाणत्वात्कुतो मातुः प्राप्तिः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ निरस्यत्विति । स्नानं मैथुनिनः स्मृतमिति मिथुने स्नान-
विधानान्मैथुनादन्यत्राबुद्धिपूर्वरेतः स्नावे सत्युपस्पृश्यैव पुमानशुद्ध्यति । तथा च मूत्रवद्रेतस उत्सर्गेशौचमित्यापस्तंबो-
ब्रवीदेतच्चेह प्रसङ्गेनाह । यत्र पुनर्जनने बीजनिमित्तमात्र एवाभिसंबन्धोन शास्त्रितो यथा परपूर्वाभ्यां प्रसवे
तत्र व्यहमाशौचं अनुवर्तते । तथा च विष्णुः ॥ परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु त्रिरात्रमिति ॥ ६३ ॥

अन्हाचैकेनेति । एकेनाहोरात्रेण नवभिश्चाहोरात्रैरेवंवृत्तवशाद्दशाहेन निर्दिष्टेन मूल्येन ब्राह्मणस्य मूल्येन ब्राह्मणस्य स्नानालंकारनिर्हरणादिकारिणोब्राह्मणःसपिण्डसमानोदकव्यतिरिक्ताःशुद्ध्यन्ति । स्नेहनिर्हरणेसति । अस-
पिण्डं द्विजं प्रेतमिति वक्ष्यति । धर्मार्थपुनर्निर्हरणमाणानामाशौचाभावएव । एतद्वैपरमंतपोयत्प्रेतमरण्यंनयन्तीति श्रुतेः ॥
नतेषामाशुचिं किंचित्पापं वा शुभकर्मणां ॥ जलावगाहनात्तेषांसद्यःशौचं विधीयत इति पराशरस्मरणात् ॥ चैवं वेदं पारशि-
ष्यान्मूल्यविषये च तिष्ठते । उदकदायिनः केवलोदकं समानोदकास्त्रिरात्रेण शुद्ध्यन्ति ॥ ६४ ॥ गुरोरिति । असपिण्डस्या-
चार्यादेर्गुरोः प्रेतस्यान्त्येष्टिं शिष्यः कृत्वा प्रेतनिर्हारकैः पूर्वोक्तैस्तुल्यं दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ६५ ॥ रात्रिभिरिति । (१)
नवमेदशमेवापि प्रबलैः स्मृतिमारुतैः । निःसार्यते बाणद्वयं त्रिच्छिद्रेण सज्वरः ॥ इति याज्ञवल्केन प्रसवकालस्मरणात्
नवमासादर्वाक् गर्भस्त्रावे सति यावन्मासो गर्भस्तत्संख्याभिः रात्रिभिर्विशुद्ध्यति । यत्र पुनरप्राप्ते काले जातस्य कथं-
चिज्जीवनं भवति तत्र परिपूर्णमेवाशौचं वृद्धव्यवहाराभिव्यंग्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य तथाविधे गर्भप्रस्रावशब्दा-
प्रयोगात् । रजस्वलास्त्री रजोनिवृत्तौ सत्यां स्नाते साध्यैदृष्टार्थकर्मयोग्या भवति । स्पर्शयोग्या पुनस्त्रिरात्रं रजस्वलाशु-
चिर्भवतीति वसिष्ठस्मरणाच्चतुर्थएवान्हि स्नानं कृत्वा शुद्धा भवति ॥ आदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता । त्रिरात्र-
मात्रतादेशाद्दशरात्रमतः परमिति ॥ याज्ञवल्क्येन स्मरणाद्दन्तजननादूर्ध्वं प्राक्चूडाकरणकालात् मृतानां नराणां सपिण्डे-
ष्वहोरात्रेण शुद्धिः । चूडाकरणकालादूर्ध्वं प्रागुपनयनकालात् मृतानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिष्यते ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
ऊनद्विवाषिकमिति । मासमात्रेण वर्षद्वयप्रमाणं प्रेतमलंकृत्य ग्रामाद्वहिः शुद्धायां भूमौ कालान्तरसंभाव्यस्थितश्च यनवर्ज-
बान्धवाः प्रक्षिपेयुः ॥ ६८ ॥ नास्येति । अस्यो न द्विवाषिकस्य प्रेतस्याग्निसंस्कारो न कर्तव्यो नापि सकृत्प्रसिञ्चत्यु-
दकं नाम गोत्रेण वाग्यताः । इत्येवमादियाज्ञवल्क्याद्युक्तप्रक्रियोदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकं किञ्चित्कर्तव्यं । किं तर्हि अग्नि-
संस्कारनिरपेक्ष्य मरण्येकाष्टवत्परित्यज्य च्यहं अपेताशौचे सति शास्त्रितकर्माणि न कुर्यादयंचाकृतचूडस्य च्यहविकल्पः ।
कृतचूडविषये च्यहस्योक्तत्वात् । अनर्थकमिदं स्याद्विकल्पश्च वृत्ताद्यपेक्षयेत्युक्तं ॥ ६९ ॥ नात्रिवर्षस्येति ।
यस्य तृतीयं वर्षं नापक्रांतं तस्योदकक्रिया अग्निसंस्काराद्यौर्ध्वदेहिकं न कर्तव्यमित्युत्तरविधित्सारथ्यपूर्वानुवादः । जातदन्त-
स्य चोदकक्रिया अग्निसंस्काराद्यौर्ध्वदेहिकं कर्तव्यं दशम्यामुपस्थाप्य पितानामकरोतीति गृह्यदर्शनादस्माद्वाक्यादूर्ध्वकर्तव्यं ।
यद्यकरणपक्षसंभवे करणपक्षादरणं क्लेशावहं तथापक्षद्वयास्मान्जातदन्तनाम्नोकरणे प्रेतोपकारो भवत्यकरणात्पुनः प्रत्यवा-
याभाव इत्यवसीयते ॥ ७० ॥ सब्रह्मचारिणीति । सहाध्यायिनिप्रेते [ए] काहं माशौचं समानोदकानां पुन-
र्जनने सति त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । च्यहान्तूदकदायिन इति प्रथमविषयमुक्तं ॥ ७१ ॥ स्त्रीणामिति ।
वाग्दत्तानां न विवाहितानां भर्त्रादय रूयहाच्छुद्ध्यन्ति । आत्रादयः पुनस्त्रीणामकृतचूडानां इत्येतदुक्तेन विधिनेति ॥ ७२ ॥
अक्षारलवणान्ना इति । बिडलवणादिक्षारवर्जितमन्नमश्रीयुः । नदादौ मृदावर्जं स्नानं कुर्युः । मांसवर्जं चान्नमाशुद्धेरि-
ति गौतमस्मरणात् । यावदाशौचं नाश्रीयुर्भूमौ चैककाः शयीरन् ॥ ७३ ॥ संनिधावेष इति । प्रेतदाहावस्थानापरि-
ज्ञानेन सत्येषां वाशौचस्य कीर्तितो विधिः कथितो देशान्तरावस्थानादज्ञाने सत्ययं वक्ष्यमाणो विधिः सपिण्डसमानोदकैर्बो-
द्धव्यः ॥ ७४ ॥ विगतन्तिवति । तच्छेषं दशरात्रं स्यादिति । देशान्तरस्थं मृतं जातं वा अनिर्गतदशाहादिकं श्रुत्वा दशरात्रा-
देर्यच्छिष्टं तावदेवाशौचवान् भवेन्नतु परिज्ञानात्प्रभृतिदशाहाशौचमाद्रियते ॥ ७५ ॥ अतिक्रान्त इति । आशौचातिक्रमे

सपिण्डजननमरणं वा ज्ञात्वा त्रिरात्रमाशौचवान्भवति । संवत्सरे पुनरतीति ज्ञात्वा स्नात्वैव शुध्यति ॥ ७६ ॥ निर्दशं ज्ञातिमरणमिति । निर्गतदशाहादिकंसपिण्डमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य च जन्ममनुष्यः श्रुत्वा सचैलं स्नात्वा शुद्धो भवत्येवं चानन्तरोक्तेन । त्रिरात्रेणास्यसहस्ये विकल्पः ॥ ७७ ॥ बालइति । आदेशान्तरस्थेऽपि दन्तजात्यूने बाले देशान्तरस्थे वा बालेऽपि असपिण्डसमानोदके देशान्तरस्थेति मृते सचैलं स्नात्वा सद्यएव विशुध्यति । देशान्तरस्थसपिण्डजननमरणयोस्तच्छेषशुद्धिरुक्ता । समानोदकानां च ग्रहशुद्धिरुक्ता तद्वैकल्पिकमनेन सद्यः शौचमुच्यते ॥ ७८ ॥ अन्तर्दशाहइति । तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादहर्निशं ॥ दशादिमध्ये यदि जपुनर्मरणमरणं जनने जननं स्यात् । पुनः शब्दात् सूतके सूतकं भूयो यद्यपि स्यात्कथंचन ॥ तच्छेषेषेणैव शुद्धिः स्यान्मृतके मृतकं तथा इत्यंगिरसः स्मरणात् ॥ च तदा तावत्कालमेव ब्राह्मणादेरशौचस्याद्यावत्पूर्वोत्पन्ननाशौचं नापगतं तत्पश्चादतीतम् दशाहादियावत्तत्रापि च रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति गोतमीयो विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ७९ ॥ त्रिरात्रमिति । आचार्ये प्रेते त्रिरात्रमाशौचमाहुस्तत्पुत्रपत्न्योश्चाहोरात्रमिति शास्त्रमर्थादा ॥ ८० ॥ श्रोत्रियइति । वेदाध्ययिनि केनापि मैत्र्यादिना निमित्तेन निकटवर्तिश्च स ब्रह्मचारिण्यपि प्रेते त्रिरात्रमाशौचवान्भवति । मातुलशिष्यार्विकृभाग्निनेयादिषु उभयतो हर्द्वयं पक्षद्वयमिव । यस्यास्तां रात्रिमाशौचं बान्धवत्वेऽपि मातुलस्य पुनर्वचनं मातुलेयादीनां विकल्पार्थं ॥ ८१ ॥ प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषयेषु चेति । यत्संबन्धिनि देशे ब्राह्मणादिस्थितः तस्मिन राजनि प्रेते सज्योतिषादिना दित्येन रात्रौ तारकाभिः सह वर्तते इति सज्योतिर्दिवोत्पन्ने दिवैवाशौचं रात्रावुपजायते रात्रावेवेति । श्रोत्रिये सङ्गते त्रिदिवसमित्युक्तमश्रोत्रिये पुनः सङ्गते हः समग्रं रात्रौ न भवति । रात्रावुत्पन्ने रात्रिमेव नाहौ अङ्गादि अवक्तरिवाल्पं वा बहुवायस्येत्येवं धर्मके गुरावेवमेव ॥ ८२ ॥ शुष्येदिति । अनुपूर्वशश्चतुर्णां वर्णानां प्रेतशुद्धिर्वक्ष्यामीत्युक्तमता पूर्वोदशाहविधिः । ब्राह्मणविषय एवैवं चासौ दशाहेन ब्राह्मणः शुष्येदिति तत्र विहितमनूयते । जननमरणनिमित्तआशौचे । क्षत्रियो द्वादशेन वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ८३ ॥ नवर्धयेदिति । यस्याग्निहोत्राद्यपेक्षमर्वाक् सञ्चयनादस्थना इत्येवमाद्यशौचसङ्कोच उक्तः सतक्रियार्थतावदेवाशौचमाश्रयेन्ननु निष्कर्मासुखमाशिष्युः इति बुद्ध्या आशौचसंयुक्तान्यहानि वर्धयेत्तस्यां क्रियायां दशाहं नाश्रयेत् । रतेषु चाग्निष्वपि होत्रादिक्रियानन्यस्य न च तच्छ्रौतं कर्म कुर्वन् सपिण्डोऽप्यशुद्धो भवति किंपुनरन्यस्तस्मादन्यं कारयेत्तदुक्तं । गृह्ये नित्यानि निवर्तन्ते । वैतानवर्जं शालाग्नौ चैके अन्य एतानि कुर्युरिति ॥ ८४ ॥ दिवा कीर्तिमिति । चण्डालरजस्वलापतितस्तिकाशवतस्स्पृष्टिनः स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । अन्येतु चण्डालादिस्पर्शेऽपि तत्स्पृष्टिन्यायमिच्छन्ति । किंतूदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेदित्येवं याज्ञवल्क्यवचनमस्ति । इत्थं स्मृत्यर्थेऽपि समाचारोन्वेप्यः ॥ ८५ ॥ आचम्येति । प्रकृतचण्डालाद्यशुचिदर्शने सर्वदाऽऽचम्यशुचिः । ससूर्यदैवत्यान्मंत्रान्यथासामर्थ्यं पावमानीश्च स्वादिष्ठयेत्याद्याः शक्त्या जपेत ॥ ८६ ॥ नारमिति । स्नेहयुक्तं माषास्थिस्पृष्ट्वा ब्राह्मणादि स्नात्वा विशुध्यति । स्नेहशून्यं पुनः स्पृष्ट्वा पस्पृश्य गोस्पर्शनादित्येक्षणयोरन्यतरं कृत्वा विशुध्यति ॥ ८७ ॥ आदिष्टीनोदकमिति । व्रतादेशयोगादादिष्टो ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणः शवकर्मिण व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति वसिष्ठस्मरणान्मातापितृव्यतिरिक्तानां सपिण्डादीनां अनिष्टोदकसमावर्तनान्कुर्यात् । समाप्ते पुनः-

(१) यावत्तस्यादहर्निशम् = यावत्तस्यादनिर्दशम् (गो० ५)

(२) होत्रादि = होमादि (गो० ५)

ब्रह्मचर्येतेभ्योनिष्ठोदकंदत्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ ८८ ॥ वृथासंकरजातानामिति । वृथाजातानां बाहुल्ये
नेत्सृष्टस्वधर्माणांसंस्करजातानां वा नियुक्तासुतादीनां व्यतिक्रमसाहचर्याच्च वेदवाह्येषु च व्रतेषु रक्तपादित्वादिषु वर्तमा-
नानां ॥ ८९ ॥ तथा

[वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्यख्यातभिषङ्क्रियः ॥ आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनां बुद्धिः ॥ १ ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थि सञ्चयः ॥ तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ २ ॥]

[मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदनुचारो हणं चेति वृद्धगार्ग्यविष्णवाद्युक्तश्रुतिस्मृतिबाह्यप्रकारेण बुद्धिपूर्वविषोद्धन्धनादिनात्मानं-
हतवतामुदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकमाशौचं चनाशौचोदकभाजना इति याज्ञवल्क्यस्मरणान्निवर्तते ॥ १ ॥ २ ॥] पारवण्डमिति ।
वेदवाह्यव्रतवर्तिनां कुलटानां च यथा गर्भभर्तृघ्नीनां सुरापीणां च द्विजातिवन्निषेधातिक्रमेण चरन्तीनां च यथासंख्यं-
द्विजातिस्त्रियं प्रत्याह । सुरालशुनपलाण्डु [गृ] अन्नकादीन्यभक्ष्याणि वर्जयेदेवं विधानां स्त्रियामुदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकमाशौचं-
निवर्तते ॥ ९० ॥ आचार्यमिति । स्वमाचार्यं न गुरौ सन्निहिते गुरुवृत्तिमाचरेदिति न्यायेनाचार्यमपि मातृपित्रुपाध्यायाल्पं वा
बहुवा यस्येत्येवं विधंगुरुप्रेतान्निर्दृत्य ब्रह्मचारी लुप्तव्रतो न भवति । एवं वानिर्दृत्य भवतीति गम्यते ॥ ९१ ॥ दक्षिणेनेति ।
श्रृङ्गमृतदक्षिणदिग्वर्तिना नगरादिद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वदिग्वर्तिभिः पुरद्वारैर्यथाक्रमं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणान् निर्हरेत् ।
अमङ्गलत्वाच्छूद्रादिप्रक्रमेणात्र धर्माभिधानं ॥ ९२ ॥ नराज्ञामिति । यतो राजान एन्द्रं स्थानमाधिपत्यपदमाश्रिता ब्रह्मचा-
रिणः चान्द्रायणादिव्रतमवृत्ताः सत्रिणश्च गवामयनादिस्था ब्रह्मत्वप्राप्त्यभिमुखा अतस्तेषां स्वकर्मण्याशौचाख्यो दोषो न भवति ।
तथा च त्रिणुः ॥ नराज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे चेति एवं च ॥ ९३ ॥ राज्ञ इति । महानात्मस्वरूपं यस्य स्थान-
स्य तस्मिन् राजाख्ये पदे वर्तमानस्य राज्ञः सद्यः शौचमुपदिश्यते । अचत्र सद्यः शौचे शान्तिहोमदुर्भिक्षान्नदानादि प्रजाप-
रिपालनार्थं राज्ञो यवदस्थानं तत्कारणं ॥ ९४ ॥ डिं बाहवहतानामिति । डिंवे जनौघसंपीडने अशस्त्रकलहे वा हतानां तथा
सङ्ग्रामाशनिहतानां राज्ञा वा सङ्ग्रामेपि हतानां गोब्राह्मणपरित्राणार्थं असङ्ग्रामेऽपि व्याघ्रादिव्यापादितानां यस्य च पुरो-
हितादेः स्वकार्याविधातार्थं पृथिवीपतिरिच्छति । तस्यापि सद्यः शौचं ॥ ९५ ॥ सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणामिति ।
चन्द्राद्यादित्यवाप्स्विन्द्रयमानां धनपतेः वैश्रवणस्यापां पतेश्च वरुणस्येत्येषां लोकपालानां संबन्धितेजःपार्थिवो धारयति ॥ ९६ ॥
लोकेशाधिष्ठित इति । एवमुक्तनीत्या यतो लोकेश्वराक्रान्तो राजानोऽन्यास्याशौचं विधीयते स्वकार्यमुपदिश्यते । य-
स्मान्मनुष्याणां यच्छौचमाशौचं तल्लोकेशेभ्यः प्रभवत्यपैति च । तस्मादन्यशौचाशौचोत्पादनोपासनसमर्थलोकेशरूपस्य रा-
ज्ञः कुत एवात्मनो शौचमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ९७ ॥ उद्यतैरिति । सङ्ग्रामउद्यतैः खड्गादिभिः अपराङ्मुखत्वादि-
क्षत्रियधर्मयुक्तस्य हतस्य तत्क्षणादेव यज्ञसमाप्तिस्तत्कालमेव यज्ञफलसंबन्धात् तथा शौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमे-
तोत्थेवं शास्त्रमर्यादा ॥ ९८ ॥ विप्र इति । आशौचान्ते कृतश्राद्धादिक्रियो ब्राह्मणोऽपौचित्याद्धस्तेन स्पृष्टा-
क्षत्रियश्च खड्गादिकं वैश्यो बलीवर्दादिप्रतोदमयः प्रान्तं प्रग्रहं वाऽश्वादिनियमरज्जुं शूद्रो यष्टिं स्पृष्ट्वा शुद्ध्यति ॥ ९९ ॥
एतदिति । हे ब्राह्मणाः सपिण्डेषु प्रेतेषु यच्छौचं युष्माकमुक्तं । अधुना त्वसपिण्डेषु सर्वेषु मृतेषु प्रेतशुद्धिशृणुतेति
भृगुर्महर्षीनाह ॥ १०० ॥ असपिण्डमिति । असपिण्डमृतं ब्राह्मणं ब्राह्मणो बन्धुवत्स्नेहेन निर्दृत्य मातुश्च सन्निकृष्टा-
नवान्धवान्मातुलदीन् निर्दृत्य त्रिरात्रेण शुद्ध्यति ॥ १०१ ॥ यदीति । सनिर्हारको यदि तेषामाशौचिनां संबन्ध-
नमश्नाति तदा दशाहेन शुद्ध्यति न त्रिरात्रेण । अन्नं पुनस्तत्संबन्धि अनश्नन् यदि तत्संबन्धि-

निगृहे न निवसेत्तदाहोरात्रेणैव न त्रिरात्रदशरात्राभ्यां । एवंच निर्हारकस्य निवासान्नभोजनरहितस्याहो-
रात्रमनश्नतस्तत्र वसतःपूर्वोक्तत्रिरात्रमश्नतोवसतश्चदशाहं ॥ १०२ ॥ अनुगम्येति । बन्धुमन्यप्रेतंवा
बुद्धिपूर्वकमनुगम्य स्नानं कृत्वा ततोर्भिस्पृष्ट्वा तदनुच घृतप्राशनं कृत्वा विशुध्यति ॥ १०३ ॥ नेति ।
पुत्रादिर्विप्रमृतसमानजातिषु तिष्ठत्सु स्थितेषु सत्सु शूद्रेण न निर्हारयेत् । यस्मात्साशारीराहुतिशूद्रस्पर्शादुष्टासती मृतस्य
स्वर्गलोकसाधनी न भवत्येवंच दोषनिर्देशात् स्वेषु तिष्ठत्सु विवक्षितं ॥ १०४ ॥ इदानींकानिचिद्वाक्यान्तरसि-
द्धानिशुद्धिसाधनानि संक्षेपावबोधाय प्रसङ्गतोनुवदितुंकानिचिच्च प्रसङ्गतोऽपूवार्णविधातुमाह ज्ञानमिति । ज्ञान-
बुद्धेः शुद्धिकर्तृ यथा वक्ष्यति बुद्धिज्ञानेन शुध्यतीति सङ्कल्पकमनोनिश्चायिका बुद्धिरिति । बुद्धिर्मनसोभेदः ।
एवंतपोवेदविदां यथाभिधास्यति तपसावेदवित्तमादित्यग्निर्यथावदिष्यति पुनःपाकेन मृन्मयइत्याहारोयथाकथयिष्यति
हविष्येणयवाग्वावेति मृद्वारिणी यथा जल्पिष्यति मृद्वार्यादेयमर्थवदिति । मनोयथाख्यास्यति मनःपूतंसदाभवेदि-
ति । उपाञ्जनमुपालेपनं यथाभणिष्यति संमार्जनेनाञ्जनेनेति । वायोरिह शास्त्रे शोधयनं निर्दिष्टं तस्य मृत्पर्णतृणकाष्ठानां
चचाण्डालादिवायसैःस्पर्शने शौचंसोमसूर्याशुमारुतैः इत्येवमादिविष्ठाव्याद्युक्तं विज्ञेयं कर्म यथाकोर्तयिष्यति । यजेतवाश्वमे-
धेनेत्यादित्योयथोक्तं गामालभ्यार्कैर्वीक्ष्यवेति कालोयथोक्तं शुद्धयेद्विप्रोदशाहेनेत्येवं ज्ञानादीनिमनुष्याणां साक्षादुपयो-
ग्यद्रव्यद्वारेणच शुद्धेः कर्तृणि ॥ १०५ ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषां मृद्वारीन्द्रियमनःशौचादीनां मध्यादर्थशौचं परद्रव्यादिइ-
च्छापरिहारार्थं प्रकृष्टमृषिभिः स्मृतं । यस्माद्योर्थे शुद्धः स शुद्धो बोद्धव्यो यः पुनर्मृद्वारिशुचिरर्थे चाशुद्धेः सोऽशुद्ध एव ॥ १०६ ॥
क्षान्त्येति । येषां स्त्रज्ञास्तेऽपराधक्षमया शुध्यन्ति । यथा वक्ष्यति । महायज्ञक्षमानाशयन्त्याशुपापानीति ।
अकार्यकारिणोदानेन । यथावक्ष्यति । सर्वस्वं वा वेदविदे इति । अपख्यातपापाजप्येन । यथावक्ष्यति परं-
तरत्समं दीयमिति । वेदतत्त्वार्थज्ञाश्चान्द्रायणादिना प्रायश्चित्तप्रकारेण वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥ मृत्तोयैरिति । मृत्तोयैः
शुध्यते शोधनीयं तावन्मृद्वारिचादेयमिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण । नदीच निदाघादावत्यल्पप्रवाहतया शुध्यत्युपहतपुलिन-
देशासती वर्षादिजनितेनोदके वेगेनावक्षालितपारावारतया शुध्यति । सकृत् स्त्रीच कथंचिन्मनसा परपुरुषसंकल्पा
आर्तवेन शुध्यति । ब्राह्मणाश्च संन्यासेन षष्ठाध्यायवक्ष्यमाणेन शुध्यन्ति ॥ १०८ ॥ अद्भिरिति । अद्भानि
स्वेदाद्युपहतानि अद्भिः शुध्यन्ति । मनश्च कथंचिदसत्सङ्कल्पोपहतं सत्याभिधानेन शुध्यति । पारमार्थिकश्चात्मा-
परमात्माख्यकोशकारकमिव दात्मैव रागादिमलजालावबद्धो विद्ययोपनिषदाद्युक्तात्मोपासनाभिस्तपसाचाखिलमलपरिलोपी-
ब्रह्मस्वरूप एवावतिष्ठते । तथा बुद्धिर्विपरीतार्थग्राहिणी तेनाशुद्धासती यथा भूतार्थग्राहिणा विज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९ ॥
एष इति । एष शरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकं विचार उक्तः । इदानीं नानाप्रकाराणां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयं ॥ ११० ॥
तैजसानामिति । अग्नि तेजसायानि द्रवी भवन्ति तानि तैजसानि सुवर्णादीनि एवं प्रसिद्धेस्तेषां मणीनां पाषाणमयस्य च-
सर्वस्य चकारान्मृदादेरपि अद्भिर्मृद्भस्मनोश्चान्यतरेण लेपगन्धापकर्षणारूपैककार्यत्वाद्विकल्पितेन विद्भिर्मन्वादि-
भिः शुद्धिरुक्ता । इदं समानजातीयोच्छिष्टलेपामेध्यद्रव्यसंस्पर्शादिष्वल्पोपघातविषयं । तथा चोपघातविशेषे शु-
ध्यन्तराणि दृश्यन्ते । यथा बौधायनादिभिस्तैजसानां मूत्रपुरीषशुक्रासृक्कुणपमयैरत्यन्तवासितानामावर्तनं । अल्पका-
लसंसर्गेषु परिलेखनं स्पर्शमात्रोपघाते तु त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनाद्युक्तं । आर्वतनं पुनःकरणं परिलेखनं तक्षणं ॥ १११ ॥
निलेपमिति । उच्छिष्टादिलेपरहितं पानीयपानाद्युपहतं सौवर्णभाण्डमब्जं च शुक्त्यादिकमश्ममयं च रूप्यमाखातपूरित-
मद्भिरेव केवलाभिर्विशुध्यति । नमृद्भस्मसहिताभिः ॥ ११२ ॥ अपामिति । अग्निर्वैवरुणानीरभ्यकामयतेत्या-

दिवेदेश्रूयते । तत्राग्नेःसुवर्णमिन्द्रियंवरुणादीनारजतमित्येवंश्रूयते । एवंचाश्यापःसंयोगाद्यतःसुवर्णरूप्यंचोद्धृतमतः
तयोःत्वकारणेनैवोदकाख्येन तथैककारणकेन भस्मनैव शोधनं प्रशस्यतरमेवंच मृदःकाश्चनरजतयोर्भस्मातिशयवत्-
॥ ११३ ॥ ताम्रायस्कांस्यरैत्यानामिति । ताम्रलोहकांस्यपित्तलत्रपुसोसानां भस्मोदककाञ्जिकादिभिर्मलनिर्हरणा-
तिक्रमण शौचं कर्तव्यं । इदंच यत्रमृद्भस्मनामुच्छिष्टादिमलनिर्हरणासामर्थ्यतद्विषयं यथार्हवचनात् ॥ ११४ ॥
द्रवाणामिति । द्रवाणांघृतादीनांबोधायनाद्यभिहितप्रस्यमात्रप्रमाणानांश्वकाकाद्युच्छिष्टानां अमेध्यसंसर्गकोटाद्युपह-
तानां अमेध्यस्पृष्टद्रव्यस्पृष्टानांचोत्प्लवनंकुशाग्राभ्यां पवमानःसुवर्जनइत्यनुवाकेनेति स्मृत्यन्तरोक्तोदधिदुग्धप्र-
क्षेपणपर्यन्तः समानजातीयद्रव्यसेचनंवास्मृतम् । संहतानांच शयनादीनामुच्छिष्टाद्युपहतानांक्षालितैकदे-
शानां अभ्युक्षणं दारुमयानांचोच्छिष्टलेपाद्युपहतानां तक्षणम् ॥ ११५ ॥ मार्जनमिति । यज्ञपात्राणां-
जुह्वाज्यधानीप्रभृतीनां यज्ञक्रियायांकर्माङ्गतया हस्तेन परिमार्जनम् । चमसग्रहाणांच यज्ञपात्रविशेषा-
णांकर्माङ्गतयैव प्रक्षालनेन शुद्धिः ॥ ११६ ॥ चरुणामिति । चरुशूर्पादीनां यज्ञाङ्गभूतानांभाण्डविशेषाणां तद-
ङ्गतयोष्णोदकेन शुद्धिः ॥ ११७ ॥ अद्भिरिति । अनेकोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमेदिति बोधायनीयाद्यनेकोद्धा-
र्यस्य द्रव्यान्तरस्याल्पशौचत्वदर्शनात्पुरुषाभावादूर्ध्वधान्यवस्त्राणां चाण्डालादिरभ्युक्षणम् । तदल्पानांपुनरद्भिःप्रक्षालनं-
विधीयते ॥ ११८ ॥ चैलवदिति । स्पृश्यचर्मणांवैदलानांच तरुत्वगादिनिर्मितानांवस्त्रवच्छुद्धिः । शाकमूलफला-
नां पुनःपक्वापक्वभेदेनावहतानवहतशुद्धाशुद्धधान्यवच्छुद्धिरिष्यते । चैलवदिति सिद्धेधान्यवदित्यारम्भात् ॥ ११९ ॥
कौशेयाविकयोरुषैरिति । कोशनिवृत्तस्य पट्टविशेषस्योर्णमयस्यच सोषैरुदकगोमूत्रैरिति याज्ञवल्क्यादिदर्शनादु-
दकसहितैरुषैः मृद्विशेषैरेवंकुतपोनामाजलोमनिर्मितानांसोदकेनारिष्टकचूर्णेन । अंशुपट्टानांवलकलतनुरुतानांपट्टानां सोदक-
बिल्वचूर्णेन । क्षुमादिकृतानांसोदकेन गौरसर्षपचूर्णेन शुद्धिरिष्यते ॥ १२० ॥ क्षौमवदिति । शङ्खशृङ्गास्पृश्या-
स्थिदन्तमयानां क्षौमवद्गौरसर्षपचूर्णेन सोदकेन गोमूत्रेण वा मलोपघातविशेषज्ञेन शुद्धिःकार्या ॥ १२१ ॥
प्रोक्षणादिति । मार्जनोद्धेखनैर्वैश्वमेति । तृणकाष्ठपलालंचाण्डालादिस्पर्शनादुष्टमभ्युक्षणाच्छुध्यति । तृणप-
लालसाहचर्याद्दृढभाण्डव्यतिरिक्तमत्रकाष्ठविज्ञेयम् । तत्रतूदकंदारवाणांचाभ्युक्षणमित्यादि गृहंच शवोदक्याप्रवेशादि
दुष्टं भित्त्यादिमलापकर्षणेचण्डालादि प्रवेशादुष्टं शवादिदुष्टं सुधागोमयादिनोपलेपनेन यन्मृन्मयंचोच्छिष्टाद्युपहतद्र-
व्यादिस्पृष्टं पुनःपाकेन पाकशब्दान्वत्वापादनेनात्यंतोपहतस्य पुनस्त्यागएव । यथाचवसिष्ठः ॥ मद्यैर्मूत्रैपुरी-
षैर्वाष्ठीवनैःपूयशोणितैः ॥ संस्पृष्टंनैवशुध्येतपुनः पाकेनमृन्मयं इति ॥ १२२ ॥ संमार्जनेनदाहेनेति ।
अवकरशोधनगोमयाद्युपलेपनक्षीरोदकगोमूत्रादिसेकतक्षणैरहोरात्रमात्रंबहुगोनिवासेन चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचण्डालश्म-
शानाद्युपघातविशेषापेक्षया व्यस्तैःसमस्तैर्वा पञ्चभिर्भूमिःशुध्यति ॥ १२४ ॥ पक्षिजग्धमिति ।
अत्यन्तानुपहतं शुकादिपक्ष्युच्छिष्टं गोघ्रातं अवधूतं रुतवासोपरि अवधूननं तापरिक्षुवथुकं केशापहतममेध्य-
संसर्पिकम्युपहतं जग्धशब्दादनंमृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥ यावन्नापैत्यमेव्याक्तगन्धलेपश्चतत्कृतः ॥
इति । पुरीषादि दग्धाद्यावत्पुरीषादि संबन्धिनौ गन्धलेपौ नापगच्छतः तावत्सर्वद्रव्यशुद्धिषु मृद्धारिप्रगृहीतव्यमित्यमे-

ध्याक्तद्रव्योक्तानुक्तशुद्धिविशेषविषयमिदम् ॥ १२६ ॥ त्रीणीति । यस्य प्रमाणेन केनचिदप्युपघातसंबन्धोन परिच्छिन्नो-
यच्च सङ्घातोपघातशङ्क्यंतदद्भिर्निर्णिक्तं यथाहारीतः ॥ यद्यन्मीमांस्यस्यात्तदद्भिः संस्पर्शाच्छुचि भवतीति ॥ यच्चोपघात-
सन्देहे सति प्रक्षालनासहं शुद्धमेतद्भवत्विति ब्राह्मणस्य वाचाप्रशस्यते । तानि त्रीणी पवित्राणि ब्राह्मणादीनां देवाः कल्पितवन्तः
॥ १२७ ॥ आपइति । यत्परिमाणास्त्वप्सु गोस्त्वृणाच्छेदो भवति ता आपोगन्धवर्णरसान्वितत्वेन अमेध्येन यदि व्याप्तान्
भवन्ति तदा भूम्यादिगता शुद्धा अप्रयतप्रसङ्गा सुचित्ताशंकायामिदं भूमिग्रहणं नन्तरिक्षापां शुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥
नित्यमिति । कारोः सूपकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेपि पाके द्रव्यप्रयोजनापेक्षशुद्धिविशेषाकरणेपि सुशुद्धयैव हस्तः शुद्धः तथा
अशौचेपि कारुणांकारुर्कर्मणीति विष्णुस्मरणात् ॥ स्वव्यापारमात्रे हस्तः शुद्धः हस्तप्रधानप्रायत्वाच्च तत्कर्मणां हस्त-
ग्रहणम् । तथा यद्विक्रेतव्यमापणभूमौ वितत्य स्थापितं तदनेकक्रेतृसामान्यकरपरिघटितमपि नापणीयमन्नमश्रीयादिति
शङ्खस्मरणात् ॥ सिद्धान्तवर्जशुचितथा ब्रह्मचर्यादिगतं भैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीप्रदानाशुचि रथ्याक्रमणादिनापि नित्यं शुद्ध-
मिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९ ॥ नित्यमिति । स्त्रियश्चरति संसर्गइति गौतमस्मरणात् तत्कालं नित्यं स्त्रीणामास्यं शु-
चिस्तथा काकाद्यत्यन्ताहतपक्षिचञ्चुघातपातिफलं शुचि । वत्समुखं च दोहवेलायां क्षीरप्रस्नावने शुचि श्वा च यदा-
मृगादिहन्तुं गृह्णाति तदा तद्यापरे शुचिः ॥ १३० ॥ अतएवमतः श्वभिरिति । ऋट्यादिश्च हतश्चान्यैश्चांडालाद्यैश्च-
दस्युभिः ॥ श्वभिर्हतस्य मृगादेर्यन्मांसं शुचीत्येवं मनुरभ्यधात्तथान्यैरपि चाममांसभक्ष्यैः श्येनादिभिश्चाण्डालपुलिन्दादिभिश्च
मृगादिवधजीविभिर्हतस्येति ॥ १३१ ॥ ऊर्ध्वमिति । नाभेरुपरि यानीन्द्रियाणि तानि सर्वाणि शुचीनीत्येवं-
मलशून्यतस्पर्शे सति नाशुचीन भवन्ति । यानि पुनर्नाभेरधस्थान्यशुद्धानि तानि नाभ्यपेक्षमधःछिद्राणां यानीति
बहुवचनम् । तथा वक्ष्यमाणमलाः शरीरतः स्वस्थानाच्युता अशुद्धाः ॥ १३२ ॥ मक्षिकाइति ।
मक्षिका अमेध्यस्पर्शिन्योपि तल्लेपरहिताः जलकणाश्च स्पर्शमात्रानुमेयाः छाया चाण्डालादिसंबन्धिनी गोश्च
मुखवर्जम् । यथा बौधायनः ॥ अजाश्वामुखतो मेध्यागावो मेध्यामुखादते ॥ मार्जारनकुलौ स्पर्शौ शुभाश्च
मृगपक्षिणः इत्यश्वआदित्यरश्मयोरजोवायुनेरितं भूरध्यादौ चाण्डालादिस्पृष्टा गमनमात्रेण वाय्वग्निचेत्यादिस्पर्शौ
शुचीनीति जानीयात् ॥ १३३ ॥ विष्णून्त्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थमिति । विष्णून्त्रमुत्सृजते येन तस्य पाद्यादेः शुद्ध्यर्थ-
गन्धलेपनिर्हरणप्रयोजनपर्यन्तं मृद्धारिग्राह्यं गृहीतव्यं तथा कायिकानां च वक्ष्यमाणमलानां संबन्धिनी शुद्धा दशस्त्वपि शु-
द्धिषु लेपाद्यपासनपर्यन्तं मृद्धारिग्राह्यम् । अत्र कश्चित् ॥ आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्ध्यै । उत्तरेषु तु षट्-
स्वद्भिः केलाभिर्विशुध्यतीति स्मृत्यन्तरदर्शनादुत्तरेषु कर्णमलादिषु न कदाचिदपि मृद्घातव्येति मन्यते तदसत् । द्वादश-
स्वपीत्येवमिह चोदनात्तस्मादुत्तरेषु विकल्पः । सच देशकालाद्यपेक्षया व्यवस्थितविकल्पो यथाह बौधायनः ॥ देशं-
कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं ॥ उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् इति । अतो देवपित्राद्यदृष्टार्थकर्मप्रवृत्तौ उत्तरेष्वप्या-
ददीतान्यत्र तु नेति । आत्माश्रोत्रियत्वाचाराद्यतिशयोपेतोन्यथा वा द्रव्यमल्पमया वावन्हाचा शौचक्रियया
प्रायश्चित्ताहं द्रव्यप्रयोजनं दृष्टादृष्टाद्युपयोगित्वेनोपपत्तिः संशोधकद्रव्यसंपत्तिरवस्थाशरीरात् ॥ १३४ ॥ वसेति ।
वसा कायस्नेहः । शुक्रं रेतः । असृक् रूधिरं मज्जाशिरस्य मेदो मूत्रपुरीषकर्णमलश्लेष्मास्त्वक्षिमलेस्वेदा इत्येते नृणां-
मलाः । नरादीनां अभक्ष्यप्राणिनां मलाः मूत्रपुरीषोत्सर्गे सति ॥ १३५ ॥ एकैति । शुद्धिमिच्छतैका मृन्मृद्धार्यादेयम-
र्थवदित्युदकसहिता लिङ्गे दातव्या । गुदे च तिस्रः । तथा एकस्मिन्हस्ते वामे ॥ धर्मविद्वक्षिणं हस्तमधः शौचेन
योजयेत् ॥ तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ॥ इति देवलदर्शनेन तेनैव शौचविधिना दशदातव्यास्तत्र उभ-

योर्हस्तयोः सप्तदातव्याः । यत्तूक्तसङ्ख्यया गन्धलेपक्षयोर्न भवति तदा यावन्नापैत्यमेध्याक्तादिति वचनात् उक्त-
सङ्ख्यानतिक्रमेणापि तत्क्षयपर्यन्तशौचकार्यमर्वाक्सङ्ख्यापूरणाल्लेपादिक्षयेपि सङ्ख्यावाक्यारंभसामर्थ्यात्सङ्ख्या पूर-
यितव्यैव ॥ १३६ ॥ एतदिति । यदेतदेकालिङ्गइत्यादि शौचमेतदुक्तं गृहस्थानामेव ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षूणां एत-
देव द्वित्रिचतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥ कृत्वेति । मूत्रपुरीषं कृत्वा कृतपूर्वोक्तशौचः कृतान्नभक्षः सन् शीर्षण्यानीन्द्रियच्छिद्राणि
उपस्पृशेत् । आचमनमेव वृत्तानुरोधात् । एवमुक्तं तथा चोत्तरश्लोके विशेषयिष्यति । वेदं चाध्येतुमिच्छन्नन्नं चाश्रन्या-
वज्जीवं आचमेदिति । तच्च द्वितीयाध्यायउभयमप्यध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचमेदित्युक्तं ब्रताङ्गत्वार्थम् ।
इह तु शौचाङ्गन्तयोच्यते ॥ १३८ ॥ तथा चाह त्रिरिति । शरीरशुद्धिमिच्छन् त्रीन्वारान्प्रथममपआचमेत्ततो द्वौ वारौ ओष्ठदेशे मु-
खं परिमृज्यात् । स्त्रीशूद्रं पुनरेकवारं आचमनार्थमपि भक्षयेत् ॥ १३९ ॥ शूद्राणामिति । शास्त्रमर्यादानुवर्तिनां द्विजात्याश्रितानां शू-
द्राणामाश्रयभूतद्विजातीनां मासि मासिमुण्डनं वैश्यवच्च एका लिङ्गे इत्याद्याचमनपर्यन्तशौचविधिः कार्यः द्विजोच्छिष्टभोजन-
प्रकृतत्वादात्मसंबन्धे दातव्यम् ॥ १४० ॥ नोच्छिष्टमिति । मुखनिःसृताविप्रुषोव्यङ्गत्वेन निपतन्तितदोच्छिष्टं न-
जनयन्ति । तस्मात् श्मश्रूण्यास्यप्रतिष्ठानिदन्तांतरलयं वान्नावयवादिदन्तलिष्टं तु दंतवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक् च्युते-
रित्येके च्युतेष्वाश्राववद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिरित्येवं गौतमप्रक्रियानोच्छिष्टं करोति ॥ १४१ ॥

[दन्तवद्वन्तल ग्रेषु दन्तास्पर्शेषु चैव हि ॥ च्युतेष्वाश्राववद्विद्यान्निगरेनैव तच्छुचि ॥ १ ॥]

स्पृशन्तीति । भूमिकैस्ते समाज्ञेयान्तैरप्रयतो भवेत् । अन्येषामाचमनं ददतो ये बिन्दवः पादावेव स्पृशन्ति न
जङ्घादि तैस्त्वपहतभूम्यवस्थैः शुद्धैरुदकबिन्दुभिः तुल्याज्ञेयास्ततस्तैर्नाचमनाहो भवति ॥ १४२ ॥ उच्छिष्टेनेति ।
गृहीतद्रव्यः सन्यद्युच्छिष्टेन स्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थाप्यैतत्कृताचमनः शुद्धित्वं प्राप्नोति ॥ १४३ ॥ वान्त-
इति । कृतवमनोदशैव तु द्विगुणाविरक्तइत्याद्युर्वेददर्शनादशविरेकान्विरक्तः स्नात्वा घृतप्राशनमाचरेत् भुक्त्वान्नं-
पुनर्यदि समनन्तरमेव वमति तदा चाभेदेव न स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ॥ मैथुनं च कृतवतः स्नानं स्मृतम् ॥ १४४ ॥
सुप्वेति । स्वमक्षुतभोजनश्लेष्मनिरसनासत्याभिधानोदकपानानि कृत्वाध्ययनं च प्रारिप्सन् शुचिरपि सन्नाचमेत् ।
तत्र भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगिति द्वितीयाध्याये भुक्त्वाचमनयुक्तं ब्रताङ्गत्वार्थमिह तु शौचार्थमुच्यते । तथा वेदा-
ध्ययनं कालेऽप्यध्येषमाणस्त्वाचान्तो वेदमध्येमाणश्चेति द्विभक्तमपीहेतरविधिवत्सार्थं निरूप्यते ॥ १४५ ॥ एष इति ।
एषजननादि शौचविधिः समग्रोद्रव्याणां च तैजसानां शुद्धिः सकला सर्ववर्णानां ब्राह्मणादीनां संबन्धिनी युष्माकमक्ताऽ-
धुना तु स्त्रीणां येनुष्ठेयाथर्मास्तान्दृणुत ॥ १४६ ॥ बाल्येति । बाल्यौवनवार्धक्यावस्थयापि स्त्रिया सूक्ष्ममपि गृह-
कार्यं स्वेच्छया न किञ्चिदपि कर्तव्यम् ॥ १४७ ॥ किं तर्हि बाल्यइति । पुत्राणां भर्तारिप्रेतेन भजेतस्वतंत्रताम् ॥ बा-
ल्यौवनभर्तृप्रमीतेषु पितृभर्तृपुत्राणामायत्ता भवेत्तदभावेपि ज्ञातिराजायत्ता स्यात् । न तु कदाचित् स्वात-
न्त्र्यमाश्रये ॥ १४८ ॥ पित्रेति । पितृभर्तृपुत्रैः सर्वदा सर्वैर्यथासंभवं आत्मना विरहिता न स्याद्यस्मादेतद्वियोगेनासती
भर्तृपितृकुले निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥ सदेति । सर्वदा भर्तारि क्रुद्धेपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया
सुसंस्पृष्टकुण्डकटहादिभाण्डया व्यये चानुदारया भवितव्यम् ॥ १५० ॥ यस्मैदद्यादिति । यस्मै पिता पि-
त्रनुमते भ्राता एनांदद्यात्तं जीवन्तं परिचरेत् मृतं च नातिक्रामेत् व्यभिचारेण ॥ १५१ ॥ मङ्गलार्थमिति । यदा-
सांस्वस्त्ययनं शान्त्यादिमन्त्रवाचनं हि प्रजापतियागश्च विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमभीष्टार्थसंपत्त्यर्थेन तु भर्तुः स्वत्वा

पादनार्थयस्मात्प्राग्विवाहत् यद्वाग्दानं तद्भर्तुः स्वाम्यजनकं एवं च वाग्दानतः प्रभृत्यासां भर्तृपारातत्त्रयं न विवाहात् ॥ १५२ ॥
 अनृतत्वमिति । यो विवाहकृद्भर्ता सर्वत्र वा प्रीतिविवर्जितं इति गौतमदर्शनादनु काले अन्यदा च स्त्रिया नित्यमिहलोके च
 सुखस्य दाता तदाराधनेनैव च त्वर्गादिलोकप्राप्तेः परलोके च सुखस्य दाता ॥ १५३ ॥ विशील इति । दुराचारो भयान्त-
 रासक्तो वा विद्यानुष्ठानादिवर्जितो वा तथापि साध्व्या स्त्रिया सर्वदा देवइव पतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥ नास्तीति । यथा-
 भर्तुर्भार्यान्तरमवलम्बनेन यज्ञकरणमस्ति नैवं भर्तारं विना स्त्रीणां यज्ञोऽस्ति न च तदनुज्ञातानां कृच्छ्रादिरुपवासो वा विद्यते ।
 किं तर्हि भर्तृपरिचरणेन त्वर्गमहिमानं प्राप्नोति । तस्मात्परलोकोपायान्तरं यस्माच्च भावात् ॥ १५५ ॥ पाणिग्राहस्येति ।
 भर्ता सहधर्माचरणेन योज्यते त्वर्गादिलोकत्वमासु कामासाध्वी स्त्री भर्तुर्जीवतो मृतस्य वा अप्रियं व्यभिचारादि न
 किञ्चिदाचरेत् वृत्त्यसंभवेऽपि च ॥ १५६ ॥ कामं त्विति । पुष्पमूलफलैः पवित्रैर्वरेदं क्षपयेत् न वृत्त्यर्थं व्यभिचार-
 बुद्ध्या परस्य नामापि उच्चरेत् ॥ १५७ ॥ एवं च आसीत् इति । एकभर्तृकाणां यो धर्मस्तं सर्वधर्मोत्कृष्टमभिलषन्ती
 आमरणात्क्षुद्रुः खंसहमाना ऽनन्यमनस्का पुंसः प्रयोगं वर्जयेत् । न चापत्यार्थमपि प्रीतिमन्वेनान्तरेण तिष्ठेत् ॥ १५८ ॥
 अनेकानीति । बाल्यतएव ब्रह्मचारिणा मरुतदाराणां वालखिल्यानां ब्राह्मणानां पुराणोपवाणितानां बहुसहस्राण्यष्टा-
 शीति कुलवृद्धयर्थमपत्यान्यनुत्पाद्यैव स्वर्गगतानि ॥ १५९ ॥ मृत इति । साध्वी स्त्री मृते भर्तरि अ-
 रुतपुंसं प्रयोगा अपुत्रापि सती स्वर्गं प्राप्नोति । यथा ते वालखिल्याद्या ब्रह्मचारिणः प्राप्ताः दृष्टोपकारापेक्षया-
 पि च ॥ १६० ॥ अपत्यलोभादिति । या स्त्री अपत्यलोभातिशया भर्तारमतिक्रिम्य वर्तते व्यभिचरति सा
 इहलोके गर्हणी प्राप्नोति भर्ता सहार्जितं त्वर्गादिलोकं न प्राप्नोति । किञ्चापत्यमपि तत्तस्यान भवति ॥ १६१ ॥ ना-
 न्योत्पन्ना इति । भर्तृव्यतिरिक्ततया उत्पादिता प्रजासेहशास्त्रे तस्मात्पौनर्भवसंस्कारादि योगेनापि न भ-
 र्त्रन्तरमाश्रयणीयम् ॥ १६२ ॥ पतिमिति । या क्षत्रियादिकास्त्वं पतिं परित्यज्य उत्कृष्टं ब्राह्मणादिकमाश्रयति सा उत्कृष्ट-
 सेवनेनापि गर्हणीयैव लोकं भवति । परोन्यो भर्ता पूर्वोऽयस्यास्सा परपूर्वैत्येवं च लोके उच्यते ॥ १६३ ॥
 व्यभिचारात्त्विति । नरान्तरसंपर्कात्तु स्त्री इहलोके गर्हणीयान्तरं च सृगालयोर्निप्राप्नोति । अत्यन्तक्रूरैश्च कुष्ठा-
 दिरोगैः संपीड्यते ॥ १६४ ॥ पतिमिति । या मनोवाग्देहसंयुता सती तैर्वाग्मनोदेहैः पतिं न व्यभिचरति
 सा भर्ता सह अर्जितान् त्वर्गादिलोकान् प्राप्नोतीह विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते । इति वाङ्मनस निरासार्थमुक्तं पुनर्वचनम्
 ॥ १६५ ॥ अनेनेति । मनोवाक्कायसंयतया नार्यनेन पूर्वोक्तेनाचारेणेह लोके श्रेष्ठां कीर्तिं पतिलोकं च परलोके प्राप्नो-
 तीत्युपसंहारार्थम् ॥ १६६ ॥ एवमिति । धर्मज्ञो द्विजातिरुक्ताचारां समानजातीयां पूर्वमृतां स्त्रियं श्रौतस्मार्ताग्निभिः यज्ञपात्रैश्च
 सुक्लृप्तादिभिर्दाहयेत् ॥ १६७ ॥ भार्याया इति । पूर्वमृतायै भार्यायै अन्त्येष्टिदाहावग्नौ दत्त्वा गार्हस्थ्येकाश्रमनिर्वा-
 हेच्छया पुत्राभावाद्वा प्राप्तपर्यन्तत्वादिना वा केनचित्कारणेन वानप्रस्थाद्याश्रमान्तराश्रयेण पुनर्विवाहाग्निपरिग्रहौ-
 कुर्यात् ॥ १६८ ॥ अनेनेति । तृतीयाद्यध्यायोक्तविधानेन पञ्चयज्ञाद्यजहन् द्वितीयमायुर्भागं कृतभार्यागृहस्थाश्रमम-
 नुतिष्ठेत् ॥ १६९ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां मन्वाशयानुसारिण्यां भक्ष्याभक्ष्य-
 सूतकद्रव्यशुद्धिस्त्रीधर्मनिरूपणं पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथषष्ठोऽध्यायः ॥

ॐ नमः शिवाय ॥ ॥ एवमिति । कृतसमावर्तनोद्विजउक्तप्रक्रियो यथाशास्त्रंगृहाश्रममनुष्ठाय ततो नियतः कृतनिश्चयोविशेषेण यतेन्द्रियः सन् यथा वक्ष्यमाणप्रकारेण यथार्हति तथा वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥ गृहस्थइति । गृहस्थोयदात्मनस्त्वक्शैथिल्यंशिरःपाण्डुर्यपौत्रान्पश्येत्तदा वानप्रस्थस्यार्थे अरण्यमाश्रयेत् ॥ २ ॥ संत्यज्येति । ग्रामोद्भवान्नाभक्षणंगवाश्वादि च सर्वत्यक्त्वा भार्यापुत्रेषु समर्प्य सहवा तथा वनंगच्छेत् ॥ ३ ॥ अग्निहोत्रमिति । श्रौताग्नीन् गृह्यं चाग्निमभ्युपकरणं च सुक्स्नुवादि समादाय ग्रामाद्बहिः निःसृत्य जितेन्द्रियः सन्निवसेत् ॥ ४ ॥ मुन्यन्नैरिति । मुन्यन्नैरपरैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वा एतानेव पूर्वोक्तान्महायज्ञान्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ ५ ॥ वसीतचर्मचीरंवामार्गं वा चार्क्षमेववेति । मृगादिचर्म वस्त्रखण्डं वा वृक्षवल्कलं वा आच्छादयेत् । सायंप्रातश्च स्नायात् । श्मश्रुलोमनखांश्च नित्यंधारयेत् ॥ ६ ॥ यद्भक्षइति । यद्भक्षंभंजीत ततस्तस्मात् पूर्वोक्तवत् बलिभिक्षां च दद्यात् । आश्रमागतांश्च उदकमूलफलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥ स्वाध्यायशीलो नित्यं स्याद्वातांतोमैत्रसमाहितः ॥ त्यक्तद्वंद्वो निशंदाता सर्वभूतानुकंपनः ॥ वेदाभ्यासरतः शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारशीलसंयतमनाः स्यात् ॥ ८ ॥ वैतानिकमिति । अमावास्यापौर्णमासंच पर्वयोर्दर्शं अत्यजन् श्रौतमग्निहोत्रं यथाशास्त्रं भार्यानिक्षेपपक्षेऽपि वचनाद्ध्यलाभार्थं च जुहुयात् ॥ ९ ॥ नक्षत्रेष्टि तथा दर्शपौर्णमासानि चाहरेत् ॥ उत्तरायणं चक्रमशो दक्षिणायनमेव च ॥ नक्षत्रेष्टिसूत्रकारोक्तत्वरूपभवंतस्येष्टिच तथा दर्शपौर्णमासानि च उत्तरायणान् दक्षिणायणान् श्रौतविशेषादीन् क्रमेण कुर्यात् । यत्तुकैश्चिदुक्तं सर्वमेतत् स्मार्तिकं दर्शपौर्णमासादिशब्दैः स्तुत्यर्थमुच्यते श्रौतस्य दर्शपौर्णमासादिश्रुत्या ग्राम्यान् चरुपुरोडाशसाध्यत्वविधानात् न शक्त्या स्मृतिब्रीह्यादिनिवर्ततइति तदसत् उच्यते । यतानि सत्यागतिमुखं शब्दार्थहानं न्याय्यं ब्रीह्यादिभिरेव कथंचिदरण्यजातैरेतानि निवर्तयिष्यन्तइतिकिमुपपन्नं स्वतएवोत्तरश्लोके मुन्यन्नैर्मध्येरिति वक्ष्यति मेधोयस्तदर्हाणि मेध्यानि ॥ १० ॥ वासन्तशारदैरिति । वसन्तोद्भवैः यागाहैः स्वयमानीतैर्मुन्यन्नैः पुरोडाशांश्चरुंश्च यथाशास्त्रं प्रतियोगं प्रतिपादयेत् ॥ ११ ॥ देवताभ्यश्चेति । तद्वनोद्भवं संपादितं हविः अतिशयेन यागाहं शास्त्रचोदितदेवताभ्यो हुत्वा शेषमात्मन्युपयोजयेत् । आत्मना च संपादितं लवणमूषालवणादि ॥ १२ ॥ स्थलजोदकशाकानीति । स्थलोदकोद्भवानि शाकानि अरण्योद्भवानि यज्ञियवृक्षोद्भवानि च पुष्पमूलफलानि अद्यात् । इङ्गुदादिफलोद्भवांश्च स्नेहानारण्यत्वेपि सति ॥ १३ ॥ वर्जयेदिति । माक्षिकं मांसं

(१) मूलग्रंथे सायंस्नायात्प्रगेतथाइतिपाठितं । टीकायामपि गोविन्दराजेन तथैव गृहीतं । तथापि सर्वेषु गोविन्दराजीयपुस्तकेषु मार्गवावार्क्षमेववा इति पाठो गृहीतः ।

भूजातानि कवकानि छत्राकानि न वाक्षाणि । भूस्तृणंभूतृणमितिमालवदेशप्रसिद्धं । तत्साहचर्यात्तत्सदृशमेव शियुकमिति
तृणजातीयं वाहीकदेशप्रसिद्धंश्लेष्मातकारुख्यवृक्षफलानि च वर्जयेत् । वक्ष्यमाणसंवत्सरनिचयपक्षे ॥ १४ ॥
न्यजोदिति । संचितानि नीवाराद्यन्नशाकमूलफलानि वासांसि जीर्णानि आश्वयुजे मासित्यजेत् ॥ १५ ॥
नफालकृष्टमिति । नग्रामजातान्यार्तोपिपुष्पाणिचफलानिच ॥ आरण्यमपि फालकृष्टप्रदेशजातंस्वामिनोपे-
क्षितमपि नाश्रीयात् । तथारण्यानि अफालकृष्टान्यपि कथंचित् ग्रामे जातानि पुष्पमूलफलानि क्षुत्पीडितोपि-
नाश्रीयात् ॥ १६ ॥ अग्निपक्वाशनइति । अग्निपक्वमारण्यान्नंभुञ्जीत कालपक्वंवा फलादि तस्मात्तथाश्मना वा
तदन्नंनीवाराद्यवहन्यान्नमेव भक्षेत् । दन्तोलूखलेनदन्ताएवास्य निस्तुषीकरणे उलूखलकार्ये स्युः ॥ १७ ॥
सद्यःप्रक्षालकइति । षण्मासिनिचयोवापिसमानिचयएववा ॥ आन्हिकमात्रमन्नंवा संचिनुयात् । मासप-
र्याप्तंवा षण्माससमर्थंवा संवत्सरपूरकंवा ॥ १८ ॥ नक्तमिति । यथाशक्त्यान्नमाहृत्यप्रदोषएवचाश्रीयादिति वा
चतुर्थकालाशिनोवा भवेत् । सायंप्रातर्मनुष्याणामशनंदेवनिर्मितमित्येतत् प्राप्तइत्येकस्मिन्नहन्युपोष्यअपरेद्युः
सायमश्रीयात् अष्टमकालिकोवा अहमुपोष्यचतुर्थेहनिसायमश्रीयात् ॥ १९ ॥ चान्द्रायणविधानैरीति । शुक्लकृष्ण-
पक्षयोश्चान्द्रायणविधानैर्वा वक्ष्यमाणैः पिण्डोपचयापचयरूपैर्वर्तेत । पौर्णमास्यमावास्ययोर्वा यवपिष्टादिपेयांकथिता-
मेकवारमश्रीयात् ॥ २० ॥ पुष्पमूलफलैरिति । मूलफलान्येव कालपक्वानि नाग्निपक्वानि स्वयंपक्वानि भक्षयेत्
वैखानसाख्ये वानप्रस्थशास्त्रदर्शने स्थितः तदुक्तमन्यदप्यनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥ भूमाविति । भूमौ लुठन् गतागतानि वा
कुर्यात् । पादाग्राभ्यांवा दिनंतिष्ठेत् किञ्चिच्च कालंस्थितएव स्यात् । किञ्चिच्चोपविष्टएव सवनेषु सायंप्रातर्मध्यंदिनेषु
च स्नानंकुर्यात् । प्रागतथेत्येतेन सहास्य विकल्पोनियमातिशयापेक्षः ॥ २२ ॥ ग्रीष्मइति । शनैः शनैस्तपोविवृद्ध्य-
र्थंदिक्चतुष्टयोपनिहितैरुपरिष्ठाच्चादित्येन ग्रीष्मे आत्मानंतापयेत् । वर्षासु गलत्सलिलंजलधारागलितंशिरसि धारयेत् ।
हेमन्तेचार्द्रवस्त्रोभवेत् । अयुतुः संवत्सरइत्येतद्दर्शनावष्टंभेन सकलसंवत्सरापेक्षमेवैतदुक्तम् ॥ २३ ॥ उपरुपृशन्निति ।
सायंप्रातर्मध्यंदिनेषूक्तंत्रिषवणंस्नानंकुर्वन् देवपितृतर्पणंकुर्वन्नन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तंतीव्रतपश्चरंश्च शरीरंक्षपयेत्
॥ २४ ॥ अग्नींश्चेति । ऊर्ध्वंषड्भ्योमासेभ्योअनग्निरनिकेतइति वसिष्ठदर्शनात्तस्मात्कालादूर्ध्वंश्रौतानग्नीन् वै-
खानसशास्त्रविधानेन आत्मनिभस्मपानादिद्वारेण समारोप्य ततोऽलौकिकाग्निपर्णकुटीगृहशून्योमुनिश्च संयतवाङ्मूलफला-
शनएव स्यात् ॥ २५ ॥ अग्रयत्नइति । सुखप्रयोजनेषु सीतातपपरिहारादिषु यत्नरहितः स्त्रीसंप्रयोगरहितः वरण्डकस्थ-
ण्डिलशायी आश्रमेषु वृक्षमूलेषु ममेदमित्येवमात्मीयाभिमानशून्योवृक्षनिकेतनिवासी स्यात् ॥ २६ ॥ फलमूलाभावेतु
तापसेष्विति । वानप्रस्थेभ्यएव ब्राह्मणेभ्यः प्राणवृत्तिमात्रप्रयोजनंभैक्ष्यमाहरेदन्येभ्यश्चैव गृहस्थेभ्यः वनवासिभ्यः ॥ २७ ॥
तदभावे तु ग्रामादिति । ग्रामादानीयग्रामस्याप्यन्नस्याष्टौग्रासान् पर्णपुष्टिकया हस्तेनवा शरावादिखण्डेनवा प्रतिगृह्य
वानप्रस्थोऽश्रीयात् ॥ २८ ॥ एतानिति । वानप्रस्थ्यमनुतिष्ठन् विप्रएतानन्यांश्चैव वैखानसशास्त्रोक्तान् नियमा-
नभ्यसेत् । आत्मनश्च ब्रह्मत्वप्राप्तये नानाप्रकारादपनिषदुक्ताःश्रुतीरर्थतोभ्यसेत् ॥ २९ ॥ यस्मादिताः ऋषि-
भिरिति । ऋषिभिः सर्वार्थदर्शिभिः अंगिरसःप्रभृतिभिरन्यैश्च ब्राह्मणैर्वानप्रस्थैरेव गृहस्थैश्च वि-
ज्ञानविवृद्ध्यर्थमुपनिषच्छ्रुतयः सेविताः तपोविवृद्ध्यर्थं च शरीरस्य च कल्मषक्षयाय चादरेण दीक्षाः से-
विताः तस्मादेताः सेविताइतिपूर्वविधिशेषपुराकल्पार्थवादः ॥ ३० ॥ अचिकित्स्यव्याभ्युद्भवेऽनिष्टसंदर्शनेवासति
अपराजितामिति । उत्तरपूर्वावा दिशमाश्रित्य अकुटिलयोगनिष्ठावान् वाय्वम्बुभक्षः सन् आशरीरसं-

निपाताद्वच्छेत् । न पुरायुषः स्वकामी प्रेयादित्येतत्श्रुतिविरोधोनयतः स्वकामिशब्दादविधिमरणमत्र निषि-
 द्यते इति अवसीयते नशास्त्रचोदितमिति ॥ ३१ ॥ आसामिति । एषांपूर्वोक्तानां अनुष्ठानानाम-
 ध्यादन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वा विगतसंतापो गतभयश्च विप्रो ब्रह्मलोके पूजां लभते सम्यगुक्तमरणाकरणेन वा-
 सौ ॥ ३२ ॥ वनेषु तु विवृत्त्यैवं तृतीयं भागमायुषः ॥ चतुर्थमायुषो भागस्त्यक्तसंगः परिव्रजेत् ॥
 एवमुक्तरित्या तृतीयमायुर्भागवानप्रस्थानुष्ठानार्थं वने उषत्वा ततश्चतुर्थमायुर्भागपूर्वावस्थानादतिशयेन रागादीन् त्यक्त्वा
 चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत् वक्ष्यमाणाश्रमसमुच्चयपक्षे ॥ ३३ ॥ आश्रमादिति । पूर्वोक्तेष्वश्रमेषु
 यथाक्रमं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादनन्तरं आश्रममनुष्ठाय यथासंभवं आश्रमेषु हुतहोमोजितेन्द्रियो भिक्षाबलिदानश्रान्तः
 सन् प्रव्रज्यामनुतिष्ठन्परलोके वर्धते । मोक्षप्राप्त्या नन्दमयं ब्रह्मेत्यवमृध्यति शययुक्तो भवति ॥ ३४ ॥ तथाश्रमस-
 मुच्चयपक्षांगीकरणे सति ऋणानि त्रीण्यप्राकृत्य मनोमोक्षेनियोजयेदिति । उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणानि त्रीणि ऋणानि
 संशोध्य ततः प्रव्रज्याद्वारेण मोक्षविषये मनोनियोजयेत् । तानि पुनरसंशोध्य साक्षेपो यं प्रव्रज्यामनुति-
 ष्ठन् रकं व्रजति ॥ ३५ ॥ तानि ऋणानि दर्शयति अधीत्येति । त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते मनुष्यो यज्ञेन देवेभ्यः
 प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः इति ब्रूयात् । यथाशास्त्रं वेदानधीत्य पुत्रांश्च पर्वगमनानृतुरिरंसावर्जं ऋतु-
 कालादिगमनधर्मेणोत्पाद्य यज्ञैश्च ज्योतिष्टोमादिभिर्भयथाशक्तिरिष्ट्वा ततो मोक्षोपायप्रव्रज्याख्ये मनोनियोजयेत् ॥ ३६ ॥
 अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथासुतमिति । वेदाध्ययनप्रजोत्पादनयज्ञानुष्ठानान्यकृत्वा द्विजो मोक्षमिच्छन्
 रकं व्रजति ॥ ३७ ॥ प्राजापत्यामिति । यजुर्वेदपूर्वाख्यग्रन्थोक्तां प्रजापतिदेवताकां सर्वस्वधनदाक्षिणामिष्टि-
 कृत्वा तदुक्तविधिनैव चाग्नीनात्मनि भस्मपानादिना समारोप्य वानप्रस्थाश्रममनन्तरमकृत्वैव गृहस्थाश्रमान्तरमेव ब्रा-
 ह्मणः प्रव्रज्यामनुतिष्ठेदिति । एवमाश्रमाणां समुच्चयपक्षोऽनेन दर्शितः । त्रिचतुःसमुच्चयविकल्पपक्षाश्च सर्वे एव श्रुतिनोदिताः
 स्थिताः तथा च जाबालश्रुतौ ॥ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि चेतरथानु-
 कुर्यात् । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ यइति । तस्य ते ते जसालोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥
 यः सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वा गृहादेव प्रव्रजति तस्य ब्रह्मस्वरूपनिरूपणार्थोपनिषदादिशास्त्रनिष्ठस्य नित्यप्रकाशकालोका भ-
 वन्ति ॥ ३९ ॥ यस्मादिति । यस्य द्विजस्य सकाशाद्भूतानां सूक्ष्ममपि भयं नोत्पद्यते तस्य सांप्रतिकशरी-
 रपातादनन्तरं कस्माच्चिदपि भयं न भवति ॥ ४० ॥ अगारादिति । ग्रहान्निर्गतः पवित्रैर्दर्भाजिनदण्डकमण्डल्वा-
 दिभिः युक्तः संयतवाक् केनचिद्वोपहत्येष्टेषु स्वाद्वन्नादिष्वपगतस्पृहः व्रजेत् ॥ ४१ ॥ एकइति ।
 एकस्य सतो मोक्षावाप्तिर्भवतीति एवं जानन्नेकएव न प्रव्रजितान्तरेण सहासीतासहायवान् भृत्यादिरहितोऽन्यत्यागे-
 नेत्यपरे । बोधायनेन हि स्त्रीणांचैकइति स्त्रीणामपि प्रव्रज्योक्ता एवं प्रकुर्वन् किञ्चित् त्यजति नापि केन त्यज्यते
 वियोगदुःखं तेनानुभूयते न चान्योनुभाव्यते सुसंबन्धात्मकाभावादविघ्नेन मोक्षोपायसंपत्तिः ॥ ४२ ॥ अन-
 गिरिति । अप्रेक्षको संकुतको मुनिर्भावसमाहितः ॥ शास्त्रेऽग्निसमारोपणस्योक्तत्वात् लौकिकाग्निरहितः
 अगृह्य कउपेक्षको व्याध्यादेरुत्पत्तेः शरीरस्यापि । यथाह शङ्खः ॥ नात्मनः प्रतिकारं कुर्यात्तनापि कारयेत् ॥
 नानुमान्येतति असंकुतकः संयतबुद्धिचेतसा च संयतः स्यात् भिक्षार्थं च ग्रामं गच्छेत् ॥ ४३ ॥ कपालं वृक्षमू-
 लानि कुचैलमसहायवानिति । कर्पटं भिक्षार्थं वृक्षमूलानि आश्रयः कुचैलं कंथा वासार्थं एकारामता संगत्यागाय
 शत्रौ मित्रे च साम्यमित्येतत् मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य चिह्नम् ॥ ४४ ॥

[ग्रैष्महेमंतकान् मासान् अष्टौ भिक्षुर्विचक्रमेत् ॥ दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ १ ॥

नासूर्यहित्रजेन्मार्गनादृष्ट्वाभूमिमाक्रमेत् ॥ परिभूताभिरद्भिस्तु कार्यं कुर्वीत नित्यशः ॥ २ ॥

सत्यांवाचमहिंसांचवदेदनपकारिणीं ॥ कृत्वापेतामकलुषांमनृशंसामपैशुनां ॥ ३ ॥]

नाभिनन्देतेति । मरणंजीवितंवा नाभिलषेत् अपि तु भृतिसंशुद्धिकालंयथाभूतकोऽपेक्ष्यते एवंस्वेच्छोपनिपति
तंमरणकालमपेक्षते ॥ ४५ ॥ दृष्टिपूतमिति । प्राण्युपघातपरिहारार्थंचक्षुःशोधितंपदंक्षिपेत् । उदकसूक्ष्मजन्तुप-
रिहारार्थंच वस्त्रसंशोधितंजलंपिबेत् । सत्यपवित्रीकृताचवांचवदेत् । एवंचमौनेन हास्यविकल्पः असत्संकल्पेन
परिहारेण च मनसा पवित्रीकृतात्मा सर्वदा स्यात् ॥ ४६ ॥ अतिवादानिति । सामर्षवादान् क्षमेत न कं-
चन परिभवेत् । नचेदंशरीरमाश्रित्य व्याध्यायतनभूतविद्युदुद्योतइव विनश्वरं एतन्निमित्तकं स्वर्गापवर्गपरिपंथि
केनचिदपिसह वैरंन कुर्यात् ॥ ४७ ॥ क्रुध्यन्तमिति । संजातक्रोधाय प्रतीपंनक्रुध्येत । अधिक्षिप्तश्चाधि-
क्षेप्तारंभद्रंवदेत् । धर्मोऽर्थः कामोधर्मार्थावर्थकामौ धर्मकामार्थकामासमस्ताश्चेत्येतानि यानि वाचः समोच्चारणनिमित्तानि
तेष्ववकीर्णांविक्षिप्तांतद्विषयांसर्वस्य च भेदस्यासत्यरूपस्यादनृताथार्थावाचं न वदेदपि तु मोक्षाश्रितामेव वदेत् ॥ ४८ ॥
अध्यात्ममतिरिति । उपनिषदाद्यध्यात्मवृत्तिःसन् दण्डकमण्डल्वादिव्वपगतविशेषापेक्षोनिःस्पृहोऽसहायः सन् सुखा-
न्यस्मिन्संसारेविचरेत् ॥ ४९ ॥ नचेति । भूकंपाद्युत्पातचक्षुःस्पंदनादिनिमित्तफलकथनेन अद्याश्विनी दन्ते नखकरले
खालक्षणं इत्येतत् नक्षत्राङ्गविद्यया च तथायंनीतिमार्गइच्छन्नान्यंवर्तितुमित्यनुशासनेन शास्त्रार्थवदनेन चकदाचि-
दपि भिक्षालब्धुमिच्छेत् ॥ ५० ॥ नेति । वानप्रस्थब्राह्मणपक्षिश्चभिरन्यैर्भिक्षाटनशीलैर्व्याप्तंगृहंभिक्षार्थेन प्रविशे-
त् ॥ ५१ ॥ कृमिक्लेशनखश्मश्रुरिति । लूनकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डकुसुंभवान् सर्वभूतान्यपीडयन् नियतोबु-
द्धिमान् सर्वदाविचरेत् ॥ ५२ ॥ अतेजसानिति । सौवर्णलोहादिवर्जितानि अस्त्रिद्राणि भिक्षाभोजनपात्राणि स्युर्निर्व्रणा-
नि च तेषांच उदकेनैव शुद्धिर्यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥ आलाबुंवादारुपात्रमिति । अलाबुदारुमृत्तरुत्वङ्निर्मितानि
पात्राणि प्रव्रजितानांस्वायंभुवोमनुराह ॥ ५४ ॥ एककालमिति । सकृत्प्राणयात्रामात्रार्थं एकवारमेव भैक्ष्यंचरेत् । नोभयकालम-
पि भैक्षचरणविस्तरप्रसङ्गंनकुर्यात् । यस्माद्भैक्षाशनातिशयेन शक्तोयतिरन्नमदोद्रेकात् विषयान्तरेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥ विधूम-
इति । विगतधूमे काले निवृत्तमुसलावहननेषु पाकज्वालासूपशान्तासु गृहस्थपर्यन्तेषु जनेषु कृतभोजनेषु उच्छिष्टशरावेषु
त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षांचरेत् ॥ ५६ ॥ नरागीनविषादीस्याह्नाभश्चेन्नहर्षयेदिति । लाभालाभयोर्ह-
र्षविषादौ न भजेत । प्राणाप्यायनमात्रमन्नंभुञ्जीत । दण्डकमण्डल्वादिमात्रायामिदंशोभनंनेत्येवंसंगंनकुर्यात्
॥ ५७ ॥ अतिपूजितलोभात्तुभिक्षांयत्नेनवर्जयेत् ॥ अतिपूजितलोभैस्तुयतिर्मुक्तोपिबध्यते ॥
पूजापूर्वकंभैक्ष्यलाभात्सर्वदानिन्देदतश्च वर्जयेत् । यस्मात्पूजितलाभसहोत्पत्त्या यतिर्मोक्षमाणोपि संसारा-
न्प्राप्नोति ॥ ५८ ॥ अल्पान्नाभ्यवहारेणेति । विषयैरूपादिभिरुपभोगार्थमिन्द्रियाणि अल्पान्नभोजनेन
एकान्तदेशउपवेशनेन च ह्रियमाणानि विषयेन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥ यस्मात् इन्द्रियाणा-
मिति । इन्द्रियजयरागद्वेषादिअहिंसावर्जनैर्मोक्षाय योग्योभवति ॥ ६० ॥ अधुनेन्द्रियजयोपायतया
संसारनिषेधमुपदिशति अवेक्षेतेति । शिष्टाकरणप्रतिषिद्धसेवनेनोत्पन्नपापसमुद्भवाःक्षेत्रज्ञानांसर्पकुकलासकृम्यादिभ-

रीरप्राप्तीः यमगृहेषु नरकपतनंयातनाश्च निशिततरकरपत्रविदारात्मकाः शास्त्रदृष्ट्या विलोकयेत् ॥ ६१ ॥ विप्र-
योगमिति । इष्टवियोगानिष्टसंयोगजरयाभिभवव्याध्युपपीडनानि कर्मदोषोद्भवानि पर्यालोचयेत् ॥ ६२ ॥ देहादि-
ति । अस्यक्षेत्रज्ञस्य अस्माच्छरीरादुःसहसन्धिवन्धनिघट्टनपूर्वकबहुलतरतमःप्रवेशकर्कशमुक्कनगंपुनश्च शोतोष्ण-
तिक्तकटुकादिजनन्यशनपानादिदुःखबहुलेगर्भउत्पत्तिसृगालादिनिरुष्टजात्यनन्तयोनिगमनानि च कर्मदोषसमुद्भवा-
न्यवेक्षेत ॥ ६३ ॥ अधर्मप्रभवमिति । शरीरवतांक्षेत्रज्ञानां अधर्मकारणकंदुःखसंबन्धधर्मार्थनि-
मित्तकंच क्षेत्रंसुखसंबन्धमेवेक्षेत । अतइत्थंपर्यालोच्येन्द्रियजये मोक्षोपायभूते यतेत ॥ ६४ ॥
सूक्ष्मतामिति । परमात्मनश्चित्तवृत्तिस्थैर्येण सूक्ष्मतामवेक्षेत यएषोऽन्तर्हृदयेऽणीयानिति श्रुतेर्यदि वा शरीरा-
दिस्थूलपदार्थव्यतिरिक्तत्वावलंबनेनोपरचितसूक्ष्मत्वव्यपदेशे सति सूक्ष्मतामवेक्षेत । तथोत्कृष्टापकृष्टशरीरेषुशुभाशुभक-
लोपभोगार्थमधिष्ठातृत्वमस्यावेक्षेत ॥ ६५ ॥ भूषितोपिचरेद्धर्मयत्रतत्राश्रमेवसानिति । यस्मिन्कस्मिंश्चिदाश्रमे-
स्थितः सर्वभूतेषु सनः सन् आश्रमलिङ्गपरित्यागेनतद्विरुद्धवेषालङ्कारयुक्तोपि तदाश्रमोक्तंयमसमूहमनुतिष्ठेत् ।
यस्मान्नदण्डकमण्डल्वादिधारणधर्मस्यकारणं अपि तु यमनियमानुष्ठानंयमनियमानुष्ठानकर्मप्राधान्यख्यापनार्थं एतल्लिङ्गनि-
न्दावचनंन लिङ्गपरित्यागार्थंविहितत्वात् ॥ ६६ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह फलमिति । कतकवृक्षफलंयद्यपि कलुषो-
दकप्रसन्नतोत्पादकं तथापि तत्संबन्धिनामोच्चारणमात्रेणैव उदकंप्रसन्नंन भवति । अपि तु फलप्रक्षेप-
क्रियामपेक्षते एवंन लिङ्गधारणमात्रेणैव धर्मोभवत्यपि तु अनुष्ठानमपेक्षते ॥ ६७ ॥ संरक्षणार्थमिति ।
शरीरपीडायामपि प्राणिसंरक्षणार्थंरात्रावहनि भूमिमवेक्ष्य पर्यट्टेदिति प्रायश्चित्तकथनार्थमुक्ताभिधानंचाह ॥ ६८ ॥
अङ्गेति । यानचिन्तितान् प्राणिनोऽहनि रात्रौ वा यतिर्हन्ति तद्वधपापनिर्हरणार्थंस्नात्वा सव्याहर्तिसप्रणवांगाग्र-
त्रींशिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः सउच्यते इति वसिष्ठकृतलक्षणान् प्राणायामान् षट् कुर्यात् ।
अस्यचप्रायश्चित्तप्रकर्षणोत्कर्षआदरार्थः असिश्चित्तवृत्तेषु व्यतिक्रमे पापंभवती अस्मादज्ञानतइति वचनादवसायेत-
॥ ६९ ॥ यस्मात् प्राणायामादिति । प्राणायामाभूर्भुवःस्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिरोंकरेण च युक्ताः कुंभकपू-
रकरेचकविधानेन कृताप्रकृष्टंतपोब्राह्मणस्य बोद्धव्यम् । तत्र बाह्याभ्यन्तरवायोःकोष्ठप्रवेशनिष्क्रमणनिरोधकुंभको-
च्छास्यवायोरनवरतोत्सर्गोरेचकइति ॥ ७० ॥ दृष्ट्यन्तइति । धातूनांमुवर्णाद्युत्पत्तिमृदाद्यग्निमध्ये भस्त्रादिना
ध्मायमानानांयथाद्रव्याणि दहन्ते एवमिन्द्रियाणांविषयप्रवृत्त्या ये रागादयोदोषाउद्भवन्ति ते प्राणनिग्रहेण विषयान्
प्राणनिग्रहणविषयानभिध्यानंततोरागादिव्यावृत्तिः इत्येतदनेनोच्यते ॥ ७१ ॥ एवंच सति प्राणायामै-
रिति । अनन्तरोक्तनीत्या प्राणायामैरागादीन् दहेत् । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेतियोगादिलक्षणादिचित्तस्या-
व्यापृष्टतावस्थस्य अप्रतिष्ठस्य हृदयादिदेशधारणात्मिकाभिः किल्बिषंदहेत् । पापमुद्धर्तुरेक्षेत् । प्रत्याहारेण
च मनसोविषयेभ्यः प्रत्याकर्षणेन संसर्गानिन्द्रियविषयसंपर्काख्यान् विषयोपलब्धिहेतूनुद्धर्तुरेक्षेत् । तत्प्रत्यैक-
ताध्यानं इति योगशास्त्रोक्तलक्षणेन विजातीयप्रत्ययाननुविद्धात्मसाक्षात्करणरूपेण च ध्यानेन धर्मोज्ञानंविराग-
मैश्वर्यसात्त्विकमेतद्रूपंनित्यमस्माद्विपर्यस्तं इत्येतत्सांख्योक्तेन धर्माज्ञानाद्यैवैरागानैश्वर्यान् गुणान् दहेत् ॥ ७२ ॥
उच्चावचेष्विति । अस्य क्षेत्रज्ञस्योत्कृष्टापकृष्टेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषुप्राप्तिमसंस्कृतात्मभिरशास्त्रात्तैरेवाहरेत् य-
थावद्विजानीयादनेन हेतुना यंसंसारान्प्रतिपद्यतइति ॥ ७३ ॥ यस्मात् सम्यगिति । आत्मविषयसम्यग्ज्ञानोपेतः

कर्मभिस्तैलपक्वबीजवदात्मज्ञाने सति कार्यजननासमर्थैर्ननिबध्यते संसारे नोत्पद्यते आत्मज्ञानशून्यः पुनःसंसारमाव-
 तंते ॥ ७४ ॥ अहिंसयेति । अशास्त्रिताहिंसावर्तनेनेन्द्रियाणां च विषयसक्तिपरिहारेण वैदिकैश्च नित्यैः कर्म-
 भिः तीर्थैश्च कृच्छ्रचान्द्रायणानुष्ठानैरिह संसारे च ब्रह्मप्राप्तिलक्षणपदसाधयन्तीह श्लोकद्वयेन ज्ञानकर्मसमुच्चयफलमा-
 ह ॥ ७५ ॥ इदानीं अपवर्गसाधनभूतवैराग्योद्भवविषयकायस्वरूपनिरूपणमाह अस्थिस्थूणंस्नायुबद्धमिति ।
 जराशोकसमाविष्टमिति । पृथिव्यादिभूतविकारमांसादिमयशरीरमिदं गृहकं त्यजेत् । रूपकभङ्ग्याचास्य गृहत्वं द-
 शयति । अस्थीनि स्थूणा इव यस्य तदवष्टब्धत्वात् स्नायुभिर्बद्धं मांसरुधिराभ्यां उपलिप्तं चर्मच्छादितं मूत्रपुरीषाभ्यां-
 पूर्णं अतएव दुर्गन्धिजरोपेताभ्यां आक्रान्तं व्याधीनां आश्रयभूतं आतुरं क्षुत्पिपासादिकातरं बाहुल्येन राजसं-
 श्वरं इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ त्यक्तुर्वैरूप्यात् दृष्टान्तद्वयं दर्शयितुमाह नदीकूलमिति । यस्तावदात्मज्ञानाभ्यास-
 निष्ठेन चात्मतत्त्वतः कर्मक्षयात्परतत्त्वशरीरपातं नदीकूलवृक्षवदपेक्षेत यः पुनरधिगतविविक्तात्मज्योतिः सबुद्धिपूर्वक-
 मपि शकुनिभिरिव वृक्षमुत्क्रान्तिसमवलम्बनेन देहं त्यजेत् । एवमिदं शरीरं त्यजन् दुःखमूलाज्जलचरप्राणिभेदादिव
 संसाराद्विमुच्यते । आत्मज्ञानाभ्यासनिष्ठस्य सत्यप्यन्तरा कथंचित् शरीरपाते शरीरान्तरेणावशिष्टात्मज्ञानपरिपूरणे
 सति अपवर्गोऽवश्यं भवतीति योगविदां दर्शनमतस्तत्प्रत्यपि तथा त्यजन्निर्मदेहं कृच्छ्राद्वाहाद्विमुच्यते इत्येतत् घटते
 ॥ ७८ ॥ प्रियेष्विति । स्वधर्माविरोधिप्रियेषु केनचित्कृतेषु न प्राग्जन्मार्जितसुकृतमन्तरेण कस्यचित् घटते ।
 तेनायं पुरुषो मम प्रियकर्ता अपित्वात्मकृतसुकृतमित्येवं ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सुकृतं कर्तृत्वेनारोप्य एवमप्रियेष्वपि
 केनचित्कृतेष्व्वात्मीयमेव प्राग्जन्मार्जितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्प्य तत्संपादयितारं पुरुषं प्रतिरागद्वेषाभावान्नित्यं-
 ब्रह्माभ्येति ताद्भाव्यमुपगच्छति ॥ ७९ ॥ यदेति । यदा पारमार्थिकेन चेतो धर्मेण सर्व-
 वस्तुषु विगताभिलाषो भवति तदा देहपातादूर्ध्वं इहलोके शतमखं प्रसीतश्चापवर्गसुखनित्यं प्राप्नोति ॥ ८० ॥
 अनेनेति । अनेन विधिना संसारस्वरूपनिरूपणात्मकेन शनैः शनैः सर्वान्विषयसंपर्कोस्त्यक्त्वा ततः सर्वद्वैतैः क्षु-
 त्सौहित्यादिभिर्विनिर्मुक्तः सिद्धिरूपे ब्रह्मण्यवतिष्ठते ॥ ८१ ॥ ध्यानिकमिति । यदेतच्छास्त्रमुक्तं एतद्ध्यानिकं ध्याने
 न सति परमात्मचिन्तने सति उत्कृष्टफलं भवति यस्मादात्मस्वरूपविद्यो न भवति सोऽनुष्ठानफलमपरिपूर्णं प्राप्नोति । यथा-
 रहस्यब्राह्मणं यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा सिन्धुलोके जुहोति तपस्तप्यते याबहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य
 भवतीति ॥ ८२ ॥ अधियज्ञमिति । यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्राह्मणाख्यं वेदं देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं देवताप्रकाशनपरमग्निमूर्-
 धेत्यादिकं आत्मानं चाधिकृत्य प्रवृत्तं पुरुषसूक्तादिकं उपनिषत्सु चोक्तं सर्वकालं जपेत् ॥ ८३ ॥ इदमिति ।
 शास्त्रार्थानभिज्ञानां ब्रह्मैव वेदाख्यं शरणं गतिः इत्युत्कर्षापकर्षणप्राप्तपरिहारहेतुत्वात् । एवमिदमेव ज्ञानवतां स्वर्गापव-
 र्गमिच्छतामिति ॥ ८४ ॥ अनेनेति । उक्तेनाश्रमसंबन्धेन यो द्विजः प्रव्रज्यामाश्रयति इहैव लोके क-
 ल्मषं निर्दह्य क्षयात्परं ब्रह्मरूपं संपद्यते ॥ ८५ ॥ एष इति । एषोऽनन्तरोक्तो यतात्मनां संबन्धी धर्मो युष्माकमुक्तइ-
 दानीं वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मपरित्यागिनामेतानैके महायज्ञानित्यादिप्रकारेण ज्ञानबलादग्निहोत्रादि कर्म संपादिनां कर्म-
 बन्धं शृणुत । न चाग्निहोत्रादीनां श्रुतिचोदितानां स्मृत्या कथं त्याग इति वाच्यं आत्मज्ञाननिष्ठं प्रति यावद्वैपुरुषोभाषत इत्या-
 दि चतुर्थाध्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेणास्याप्यनुष्ठानस्य श्रौतत्वाद्यद्यपि गृहस्थविशेष एव वेदसंन्यासिकस्तथापि प्र-
 व्रज्यावैकल्पिकत्वं संन्यासिकत्वस्य ज्ञापयितुं प्रव्रजितधर्मसमनन्तरं अभिधानमेवं च गृहस्थवेदत्वेन वेदसंन्यासिकस्य
 चातुराश्रम्यान्तर्भावादाश्रमाणां चतुस्त्रिद्विसमुच्चयविकल्पबाधापक्षान् दर्शयितुं तावदिष्टमाह ॥ ८६ ॥ ब्रह्मचारीति ।

यएते ब्रह्मचर्यादयश्चाश्रमिणः पृथगुक्ताएते गृहस्थजन्याः एवंच गृहस्थव्यतिरिक्ताश्रमिभिः शास्त्रव्यतिक्रमेण ज्ञा-
तानानास्तिहस्तचर्याद्याश्रमाधिकारः ॥ ८७ ॥ सर्वेपीति । सर्वेपि चत्वारोप्यपि शब्दान्नयोद्वावेकएव इत्येत-
दुक्तशास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः सन्तोयथोक्तानुष्ठितारंविप्रब्रह्मप्रामिलक्षणांगतिप्रापयन्ति । समुच्चयविकल्पपक्षाणांब्रह्मच-
र्यपरिसक्तइत्यादिश्रुतिमूलं दर्शितम् । बाधापक्षेपि जरामयंवा एतत्सत्रयदग्निहोत्रंजुहोति यद्दर्शपूर्णमासाभ्यांयजतइ-
त्यादि श्रुतिमूलत्वं एवंच समुच्चयविकल्पबाधापक्षाणांसर्वेषांश्रुतिमूलत्वाद्यथारुच्यन्यतमपक्षानुष्ठानंनैष्ठिकत्वस्यापि
श्रुतिमूलत्वं दर्शितम् । एवंच यत्कैश्चिन्नैष्ठिकत्वादीनांस्मार्तत्वाद्गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधोगार्हस्थ्येप्यनधिकृतं अ-
न्धादिविषयताचेत्युक्तंतदसत् सर्वेषांप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वस्य दर्शितत्वात् ॥ ८८ ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषामेव ब्रह्म-
चर्यादीनामध्यात् गृहस्थबाहुल्येन साक्षाद्देवाक्यैः कर्मविधानाद्गृहस्थः श्रेष्ठ इति मन्वादिभिरुच्यते । सच
यस्मात् ब्रह्मचारितापसयतीन् भिक्षादिनाभिपोषयति । यथोक्तं ज्ञानेनानेन चान्वहंगृहस्थैरेव धार्यन्ते
इति तस्मादसौ श्रेष्ठः ॥ ८९ ॥ यथेति । यथागङ्गाशोणाद्याः सर्वे नदीनदाः समुद्रेऽवस्थानं प्रा-
प्नुवन्ति । एवंसर्वएवब्रह्मचार्यादयः आश्रमिणो अन्नादिलाभार्थं गृहस्थविषयेऽवस्थितिं प्राप्नुवन्ति ॥ ९० ॥
चतुर्भिरेवमप्येतैरिति । एतैश्चतुर्भिर्ब्रह्मचार्यादिभिः आश्रमिभिर्द्विजैर्वक्ष्यमाणदशकारणिकोधर्मोयत्नेनाभ्यसनीयः
॥ ९१ ॥ धृतिरिति । संतोषोपराधसहनंशीतातपादिद्वंद्वसहिष्णुता परद्रव्याग्रहणमृद्धार्यादिशुद्धिर्जितेन्द्रियतानुपह-
ताबुद्धिरात्मज्ञानंयथोपलब्धाभिधानंक्रोधानुत्पत्तिरित्येतत् दशपरिमाणंधर्मलक्षणंसर्वमेतदिह शास्त्रविक्षिप्तमुक्तमपि-
प्रायशएतावन्मात्रत्वाद्धर्मस्येह पुनरुच्यते । संक्षेपतोसंमोहेनावबोधार्थम् ॥ ९२ ॥ दशलक्षणानीति । ये ब्रा-
ह्मणाएतानि दशलक्षणानि पठन्ति पठित्वा चानुतिष्ठन्ति ते उत्कृष्टंस्थानंब्रह्मलोकंवाज्ञाने सति मोक्षंप्राप्नुवन्ति
॥ ९३ ॥ दशलक्षणिकमिति । एवंदशलक्षणिकमुक्तंधर्मसंयतमनाआचरन्नुपनिषदः सम्यक् ज्ञात्वा
त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवानित्याद्युपाकृत्वर्णत्रयोद्विजउक्तंवेदसंन्यासित्वमनुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥ संन्यस्येति । सर्वा-
ण्यग्निहोत्रादिकर्माणि परित्यज्य ज्ञानेनैवापरेविप्राइत्येवमादिप्रकारेण ज्ञानबलात्तान्यनुतिष्ठन्नबुद्धिपूर्वा-
संचितपापान्युत्तरश्लोके वक्ष्यमाणत्वात् संन्यासेनैव संहरन् गृहीतनिश्चयोवेदग्रन्थतोर्यतश्चाभ्य-
स्यन् पुत्रगतसमृद्ध्यपेतेन पुत्रोपकृतग्रासाच्छादनवृत्तित्वात् सुखंवसेत् ॥ ९५ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या
कर्माणि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्यात्मज्ञानाख्यस्वकार्यप्रधानोविगताभिलाषकः संन्यासेनासंचेतितोत्पन्नं पापंनिर्हृत्य
ब्रह्मलोकंज्ञाने वा सति मोक्षंप्राप्नोति ॥ ९६ ॥ एष इति । एषब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थप्रव्रजितानुष्ठेयरूपश्चतुःप्रकारो-
ब्राह्मणसंबन्धी पुण्यहेतुत्वात्पुण्योब्रह्मलोकापवर्गफलत्वात् परलोकेऽक्षयफलोधर्मोयुष्माकमुक्तः एवंचास्माद्ब्राह्मणग्रह-
णात् ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति चास्माद्ब्राह्मणाःप्रव्रजन्तीति श्रुतेर्ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्याधिकारो न द्विजातिमात्रस्येत्यवसीयते ।
इदानींराजसंबन्धिनंधर्मशृणुत ॥ ९७ ॥

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविंदराजविरचितायामनुटीकायांयतिधर्मःषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथसप्तमोऽध्यायः ॥

ॐ नमः शिवाय ॥ ॥ राजधर्मानिति । नृपतिना यथाचारेण भवितव्यं वीक्ष्य दृष्टार्थान्कर्तव्यान्कथयि-
ष्यामि । तथा येन प्रकारेण राज्ञोत्पत्तिर्यथा च प्रकृष्टा दृष्टादृष्टार्थफलसंपत्तिस्तद्वक्ष्यामि ॥ १ ॥ ब्राह्मणमिति ।
वेदाधिगमार्थमुपनयनाख्यं स्नानपर्यन्तं यथाशास्त्रसंस्कारंप्राप्तवता क्षत्रियेण सर्वस्यास्य जगतःशास्त्रमर्यादानतिक्र-
मेणनियमतोरक्षणंकर्तव्यम् । वृत्त्यर्थत्वेपि तपःक्षत्रस्यरक्षणमित्यदृष्टार्थत्वेनापि रक्षणोपदेशात् ॥ २ ॥ अराजक-
इति । यस्मात्पूर्वमविद्यमानराजके अस्मिन्जगति भयेन समंतात्प्रचलति सति अस्य जगतोरक्षार्थं हिरण्यगर्भोरा-
जानंसृष्टवान् तस्मात्तेनरक्षणंकर्तव्यम् ॥ ३ ॥ कथमसृजदित्याह इन्द्रानिलयमार्काणामिति । इन्द्रवायुय-
मादित्याग्निवरुणचन्द्रवैश्रवणानांसंबन्धिर्नोशानसारभूतान्निष्कृष्य राजानमसृजत् ॥ ४ ॥ यस्मादिति । तेषा-
मिन्द्रादीनां देवेश्वराणां संबन्धिभ्यः अंशेभ्यो यस्मान्नृपतिः कृतः तस्मादेष प्राणिनो वीर्येणाधरीकरोति ॥ ५ ॥
तपतीति । एष च राजापश्यतां त्ववीर्येण चक्षूंषि मनांसि च आदित्यवत्सन्तापयति न चैनं राजानं वीर्येणा-
तिशयबोगात्कश्चिदपि पृथिव्यामाभिमुख्येन वीक्षितुं शक्नोति । एवं चेन्द्रांशांशोद्भवत्वात्कथनार्थम् ॥ ६ ॥
स इति । प्रतापयुक्तस्तेजस्वीत्यादिवक्ष्यमाणात् । आदित्यतुल्यव्यापारकरणादसावलौकिकशक्तियोगेन तासु
क्रियासु राजाग्निवाय्वादित्यचन्द्रयमवैश्रवणवरुणेन्द्रतुल्यो भवति ॥ ७ ॥ बालोपीति । भूपतिर्बा-
लोपि मनुष्यबुद्ध्या नावज्ञेयो यस्माद्देवांशोद्भवत्वान्माहृत्येषा देवता मनुष्यरूपेणास्ते ॥ ८ ॥ एकमिति ।
अग्निरनुपायसेविनं मनुष्यमेकमेव दहति । राजाग्निः पुनः पशुधनसमूहसहितं अपराधिसंबन्धिबन्धुवर्गमपि नाशय-
ति । तस्मादसौ नावमंतव्यो राजाग्निरिव विनाशकत्वान्नचस्नेहातिशयातिदर्शनेन तंप्रत्याश्वसनीयं यस्मात् ॥ ९ ॥ कार्यमिति ।
स राजा प्रयोजनं पर्यालोच्यात्मशक्तिदेशकालौ च स्नेहवैरकरणोचितैः सम्यगवेक्ष्य शास्त्रव्यवस्थासिद्ध्यर्थं मित्रशत्रु-
मध्यस्थतया मुहुर्मुहुर्नानाविधरूपं कुरुते ॥ १० ॥ यस्येति । यस्मादसावग्याद्यंशोद्भवत्वादग्यादिसर्वतेजोयुक्तस्तस्मा-
त्तद्रतायां प्रसन्नतायां महती श्रीर्वसति ॥ एवं च श्रीकामेनासौ आराधनीयो वीर्यं तदीये शत्रुपराजयभास्ते । अतः शत्रु-
विनाशकामेनाप्यसावेव परिचरणीयः । क्रोधे च तद्रते मृत्युस्तिष्ठति तस्मान्न कदाचिदसौ कोपनीयः ॥ ११ ॥
तमिति । यो मनुष्यस्तद्वीर्यातिशयानभिज्ञतया तस्य प्रतिपक्षो भवति सनिःसंशयं विनश्यति । यस्मात्तस्य समनन्तरं-
विनाशार्थं राजा मनःसंकल्पयति ॥ १२ ॥ यतएवं तस्माद्धर्मयमिष्टेषु वर्तयेत्तं नराधिप इति । तस्मान् नरेश्वर आत्मव-
ल्लभेषु शास्त्राविरुद्धायां दृष्टार्थायां व्यवस्थामिष्टानामेषां वर्तितव्यं इति निश्चिनुयात् । एवमप्रियेष्वपि यच्छास्त्राविरुद्धं बहिष्क-
रणीयादींश्चेतां व्यवस्थां नातिक्रमेत् ॥ १३ ॥ तदर्थमिति । राज्ञः प्रजापालनाख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सर्वप्राणिनां च रक्षितारं
चौराद्युपद्रवसंरक्षणेन च सम्यक् धर्मघटनाद्धर्मं स्वशरीराच्चोद्धृतं ब्राह्मणस्य यत्तेजस्तेनार्निर्मितं दमनादृण्डं पूर्वप्रजापतिः
सृष्ट्वांस्तं विनाराजत्वानुपपत्तेः ॥ १४ ॥ तस्येति । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येतदिति स्थावरणामपि चैतन्यस्योक्त-
त्वात् छेदनादिदण्डभयेन वृक्षादिस्थावराण्यपि फलपुष्पादिद्वारेणोपभोगार्थं संपद्यन्ते नियतकालं पुष्पादिदानव्यवस्थां ना-
तिक्रमन्ति किंपुनर्जङ्गमानि ॥ १५ ॥ तस्मात् तमिति । तं दण्डं ग्राम्यारण्यादिदिवानक्ताद्यपराधकत्वाद्वाजकत्व-
स्य गतदेशकालौ विचार्य अपराधिसंबन्धि च शरीरधनसामर्थ्यवेदाध्ययनादि सम्यगवेक्ष्य अन्यायकारिषु नरेषु अ-

पराधानुरूपं कुर्वीत इत्यमात्यादिविषयमिदं व्यवहारिणा प्रभवन्तमनुबन्धं परिज्ञार्येति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥ स इति । दण्डहेतुतत्रद्रोहत्वस्य सदण्ड एव राजा स एव मनेनैव न्यायेन स एव पुरुषोपराध्यानेता स एव चनेता दण्डनायकः सेनापत्यादिः स एव चानुशासिता धर्माधिकृतो राजस्थानीयः स एव चतुर्णामपि ब्रह्मचर्याश्रमाणां धर्मानुष्ठाने प्रतिभूरिवानुस्थापकत्वात् स्मृतः ॥ १७ ॥ यत एव तस्मात् दण्ड इति । दण्डभयादेव राजादिशासनं प्रजानां निवर्तते । अतो दण्ड एव सर्वाः प्रजाः कर्तव्याः इति तु स्थापयति न राजा शास्त्रं वा दण्ड एव चासाधुभ्यः साधून रक्षति सुमेषु चापि रक्षयितृषु दण्ड एव जागर्ति तद्भयादेव चौरादीनां अप्रवृत्तेर्दण्ड एव धर्मविद्वांसो मन्यन्ते ऐहिकामुत्रिकदण्डभयाद्धर्मप्रवृत्तेः ॥ १८ ॥ समीक्ष्येति । सदण्डो देशकालादि विचार्य सम्यक् लोभादिपरित्यागेन कृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति । अविचार्य पुनः कृतो दृष्टादृष्टेभ्यः कर्तारं नाशयति ॥ १९ ॥ यदीति । यदि राजाऽनलसो भूत्वा दण्डार्हेषु दण्डं न कुर्यात् यथा शूल्यामत्स्यानिषादादिभिर्निर्भयैः शूले पच्यन्ते एवं बलातिशययुक्ता दुर्बलान्पचयेयुः ॥ २० ॥ अद्यादिति । यदि दण्डो नाभविष्यत्तदा देवेभ्यः दत्तं अत्यन्तापसदः काकोपि पुरोडाशाख्यं हविरात्स्यत् तथात्यन्ताधमश्चापि यवाग्वादि हविरलेक्ष्यन्न च कस्यचित्कस्मिंश्चित्त्वामित्वं भवेत् । ब्राह्मणक्षत्रियादीनां चोत्कर्षापकर्षवैपरीत्यं प्रवर्तते ॥ २१ ॥ सर्व इति । सर्वः कश्चि लोको दण्डेन सन्मार्गे स्थाप्यते तस्मान्निसर्गशुद्धोनरः कृच्छ्रेण लभ्यते तथा सर्वमिदं जगद्दण्डभयादवश्यं कर्तव्योपकाराय प्रवर्तते ॥ २२ ॥ देवदानवरक्षांसि गन्धर्वा इति । देवादयः प्रथमाध्यायोक्तभेदाः पतङ्गाः पक्षिणः उरगाः सर्पाद्ये तेषु सकलजगदुत्पत्त्यनुशासनकारणरूपेश्वरसंबन्धिभयपीडिताः सन्तो वर्षदानाद्युपकारं च दानवादयो न कुर्वन्ति । तथा चाध्वर्यवश्रुतिः ॥ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥ २३ ॥ दुष्येयुरिति । दण्डस्याकारणादन्यायेन च करणात् सर्वे ब्राह्मणादयो वर्णादितरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन् सर्वाश्च धर्मार्थकाममोक्षार्थाः शास्त्रमर्यादाउत्सीदेयुः । एवं चाग्नौ प्रास्तेत्यादि परस्पर उपकाराय प्रवर्तते ॥ २४ ॥ यत्रेति । यत्र राष्ट्रे श्यामवर्णो लोहितनेत्र इत्थं भूतः शास्त्रे प्रमाणकाधिष्ठातृदेवतारूपो दण्डः पापकृन्नाशयिता विचरति तत्र प्रजान् व्याकुलीभवन्ति यदि दण्डप्रणयनकर्ता राजादिः सम्यग्विचारयति ॥ २५ ॥ तस्याहु रिति । तस्य दण्डस्य कर्तारं क्षत्रियमभिषेकादियुक्तं यथोपलब्धाभिधायिनं विमृश्य कारिणमूहापोहसमर्थं प्राज्ञोपेतं धर्मार्थकामानामितरेतरानुष्ठानकुशलं मन्वादय आहुः ॥ २६ ॥ तमिति । तं दण्डं राजा सम्यक् कुर्वन् धर्मार्थकामैर्वृद्धिमेति । यः पुनः रागप्रधानः क्रोधनः लोद्वेषी राजानं सम्यक् कृतेन दण्डेनैवात्यन्तकोपादधर्माद्वा विनश्यते ॥ २७ ॥ दण्ड इति । यतो यत्तत्सु महत्तेजः सदण्डः सहजा देवा विनयशून्यात्मभिश्च दुःखेन कर्तुं शक्यते । न्यायवर्तिनं राजानमेव पुत्रादिबान्धवसहितं विनाशयति ॥ २८ ॥ तत इति । सबन्धुनृपतिनाशानन्तरं सदण्डो वक्ष्यमाणं धनदुर्गादि दुर्गैराष्ट्रं च देशं पृथिवीलोकं जङ्गमस्थावरसहितमितः प्रदानजीविनो देवा इत्यतस्तदभावादन्तरिक्षगतान् ऋषींश्च देवाश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥ सोऽसहायेन मूर्खेणेति । सदण्डोऽविद्यमानमन्यादिसहायेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रसंस्कारश्चाकृतबुद्धिना द्यूतादिविषयसक्तेन राज्ञा शास्त्रमर्यादया कर्तुं शक्यः ॥ ३० ॥ शुचिनेति । अर्थादिशौचयुक्तेन जितेन्द्रियत्वात्सत्यप्रतिज्ञेन शास्त्रानतिक्रमवर्तिना सहायेन प्रज्ञावतेत्येवं पूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षभूतगुणयुक्तेन राज्ञा सम्यक् दण्डः कर्तुं शक्यते ॥ ३१ ॥ स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तिरिति । आत्मराष्ट्रे शास्त्रमर्यादया वर्तते । शत्रुविषये पुनस्तीक्ष्णदण्डो भवेत् । स्निग्धेषु च मित्रेषु कार्यमित्रेषु अकुटिलः स्यात् ब्राह्म-

णेषु बुद्धिपूर्वंचालपंतदपराधंरुतवत्सु क्षमायुक्तः स्यात् ॥ ३२ ॥ एवमिति । एवमाचारस्य राज्ञोऽयंतत्क्षीणको-
 शस्यापि जलेतैलविंदुसेकाद्वा लोके ख्यातिःविस्तरमेति ॥ ३३ ॥ अतइति । एतस्मादाचाराद्विपरीतादाचारतोरा-
 ज्ञोजितेन्द्रियस्य घृतविन्दुरिवोदकख्यातिःसंकोचमुपयाति ॥ ३४ ॥ स्वेस्वइति । क्रमेण स्वधर्मरतानांसर्वेषांब्रा-
 ह्मणादीनांवर्णानांब्रह्मचर्यादीनांचाश्रमाणांब्रह्मणा राजा रक्षिता सृष्टः । उत्तरविवक्षार्थमुक्तवान् ॥ ३५ ॥ तेनेति ।
 तेन राज्ञा प्रजापालयता अमात्यसहितेनयत्कर्तव्यंतत्कृत्स्नक्रमेण युष्माकमहंकथयिष्यामि ॥ ३६ ॥
 ब्राह्मणानिति । अहरहः प्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थपारगान्विदुषोवक्ष्यमाणान्वीक्षिकी-
 दण्डनीत्यभिज्ञानं सेवेत तदाज्ञांचानुतिष्ठेत् ॥ ३७ ॥ वृद्धानिति । तांश्च विप्रान् वयोवृद्धान् वेदज्ञानार्थादिशुद्धान्
 विश्वसनीयत्वोत्पादनार्थमपि नित्यंसेवेत । यस्माद्वद्धसेवी यः सोऽत्यन्ताविश्वासिभीराक्षसैरपि पूज्यते तेषामपि
 विश्वसनीयोभवति किंपुनर्मनुष्याणाम् ॥ ३८ ॥ तेभ्यइति । यद्यप्यशक्यशास्त्राभिज्ञतया सहजप्रज्ञया वा-
 तिविनीतोभवति तथाप्यतिशयार्थंतेभ्योब्राह्मणेभ्योनीतिमार्गेनित्यंशिक्षेत यस्मान्नीतिप्रधानोराजा न कदाचिदपि
 नश्येत् ॥ ३९ ॥ बहवइति । बहवोराजानोहस्त्यश्वकोशादिप्रच्छदयुक्तापि अविनीततया नष्टाः
 अन्ये पुनर्वनवासिनोअपरिच्छदापि विनयत्वेन राज्यानि प्राप्तवन्तः ॥ ४० ॥ तथा च वेन-
 इति । वेनो नहुषश्चापिपिजवनस्य च पुत्रः सुदानामसुमुखोनिमिश्चाविनयान्नष्टाः ॥ ४१ ॥ पृथुरिति ।
 पृथुमनू विनीततया राज्यंप्राप्तवन्तौ । वैश्रवणश्च विनये सति धनैश्वर्यंप्राप्तवान् । गाधिपुत्रश्च विश्वा-
 मित्रः क्षत्रियः सन् तेनैव शरीरेणात्यन्तदुष्प्रापंब्राह्मण्यंविनययोगात्प्राप्तवान् तस्माद्द्वेभ्योविनयमधिगच्छेत्
 ॥ ४२ ॥ त्रैविद्येभ्यइति । ऋग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयाध्यायिभ्यःऋग्यजुःसामाख्यांत्रयींविद्यां अभ्यसेत् । नतुशि-
 क्षयेत् । समावृत्तस्य राज्याधिकारात् ब्रह्मचर्यावस्थायामेवाधिगच्छेत् । दण्डनीतिंचार्थशारूढमर्थयोगक्षेमोपयो-
 गिनींशाश्वतीमनादिपारंपर्यायातां तेभ्यएवशिक्षेत । तथातर्कविद्यांचाध्यात्मिकांसांख्यादिविद्यांपरमण्डलदूतोक्तिपङ्क्त्या-
 द्युपयोगिनीं अभ्युदयव्यसनकालेषुच हर्षाविषादानुत्पादकारिणींशिक्षेत । तथा क्षत्रियऋषिवणिज्यादिपशुपाल-
 नादिवार्ता तान्निमिवत्तारंभान्प्रवृत्तीर्धनोपचयाहेतून् लोकतस्तद्विधेभ्यःकार्षकादिभ्यःशिक्षेत् ॥ ४३ ॥ इन्द्रियाणा-
 मिति । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयशक्तिपरिहारे नित्यकालमभियोगंकुर्यात् । सजितेन्द्रियःप्रजावशीकर्तु-
 शक्नोति ॥ ४४ ॥ दशेति । दशकामोद्भवानिवक्ष्यमाणानि नित्यव्यसनानि क्रोधजानि चाष्टौ दुःखावसानानि यत्नतःपरिह-
 रेत् ॥ ४५ ॥ कामजेष्विति । यस्मात्कामोद्भवेषु व्यसनेषु राजाप्रसक्तोधर्मार्थहानिंप्राप्नोति । क्रोधजेषु च सक्तःसर्वद्वेष्य-
 त्वात्मकृतिकोपेसति प्राणैर्वियुज्यते ॥ ४६ ॥ मृगयेति । आखेटकार्थंमृगवधाक्षादिक्रीडासकलमपिविघ्नहेतुभूतोदि-
 वास्वप्नःपरदोषवचनंस्त्रियोमदोमद्यपानकृतःतूर्यत्रिकोनृत्यगीतवादित्राणि अनिमित्ततश्चानुगमनमित्येषदशपरिमाणोव्यसनव-
 र्गोऽभिलाषविशेषाज्जायते ॥ ४७ ॥ पैशून्यमिति । पैशून्यं अविज्ञातदोषाविष्करणम् । साहसंसाधोर्निरुष्टकर्मवि-
 नयोगोबन्धनंवा । द्रोहश्छद्मवधः । ईर्ष्या परस्यात्मनासहगुणसामान्याक्षमणम् । असूया परगुणस्तवामर्षणम् ।
 अर्थदूषणंप्राप्तानां अर्थानामदानंअपहारोवा । वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दण्डपारुष्यंताडनादि । इतिअष्टपरिमाणोव्यसन-
 संघःक्रोधाज्जायते ॥ ४८ ॥ द्वयोरिति । द्वयोरप्येतयोःकामःक्रोधव्यसनवर्गयोःस्वयंकारणभूतंसर्वस्मृत्युपनिबन्ध-
 ग्रन्थकारामन्यन्ते । तंलोभंयत्नतःपरिहरेत् । यस्मादेतत्समुद्भवमेतत्तुगुणद्वयंसर्वेषांलोभोमूलंक्वचिद्धनलिप्सया क्वचिच्छ-
 रीरमुखलोभेन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥ पानमिति । मदपर्यन्तंपानमक्षक्रीडास्त्रीसंप्रयोगोमृगयाचेत्येतत्क्रमपठितं कामजगणमध्वाधी-

नेषुव्यसनेषु चतुष्कमतिशयेन दुःखहेतुंबहुतरदुःखहेतुत्वात्जानीयात् ॥ ५० ॥ दण्डरथेति । वाक्पारुष्यदण्डपारु-
ष्यार्थदूषणात्मकं त्रिकं क्रोधजव्यसनगणमध्यादोषभूयस्त्वेतिसर्वदादोषहेतुबुध्येत ॥ ५१ ॥ सप्तकस्यास्येति । अस्य
पानदण्डपातनादेःकामक्रोधोद्भवस्य सप्तपरिमाणगतस्य व्यसनगणस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य
यद्यत्पूर्वपठितं व्यसनंतत्तत्परस्मादुष्टतरं प्रशस्तात्माजानीयात् । द्यूतात्पानंदुष्टतरं तत्रहिसंज्ञाप्रणाशादयोनीतिशास्त्रोक्ता-
दोषाः द्यूतेषु पाक्षिकीधनामिरपि भवति । स्त्रीव्यसनात् द्यूतंदुष्टतरं तत्रहिवैरोद्भवादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः स्त्रीव्यसने-
पुनरपत्योत्पादिगुणयोगोत्पत्तिः । मृगयायाश्च स्त्रीव्यसनंदोषवत् तत्रहिकार्यान्तरादर्शनादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः । मृग-
यायांपुनर्व्यायामादिनागुणयोगोपि भवति । एवंकामजचतुष्कस्य पूर्वपूर्वपापीयः । क्रोधजानामपि वाक्पारुष्यादण्ड-
पारुष्यदुष्टं अङ्गच्छेदादिना अशक्यप्रतीकारत्वात् । वाक्पारुष्येपुनर्दानसन्मानादिना अतिप्रतिसंधानम् । अर्थदूषणाद्वा-
क्पारुष्यदुष्टतरम् । अरुंतुदाक्रोशसन्तापोपशमनस्यदुःसहत्वात् । अर्थदूषणंपुनःप्रचुरतरार्थदानेन परिहर्तुं पार्यते ।
एवंक्रोधजत्रिकस्यापि पूर्वपूर्वपापीयोऽतश्चयद्यदुष्टतरं तत्तद्यसनं परिहरेत् ॥ ५२ ॥ व्यसनस्येति । मृत्युव्य-
सनयोर्मध्ये व्यसनंदुष्टतरं यस्माद्यसनी यावद्दोषकालं जीवति तावत्तावच्छास्त्रार्थातिक्रमाधिक्यादधिकतरं नरकंगच्छति ।
अव्यसनी पुनर्मृतः शास्त्रानुष्ठानात् स्वर्गं व्रजति ॥ ५३ ॥ मौलानिति । पित्राद्यन्वयायातान् स्नेहा-
तिशयेनाव्यभिचारार्थदृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान् दृष्टादृष्टमर्यादानुलङ्घनार्थविक्रान्तान् शरीरानपेक्षं प्रभुवृत्त्यर्थं पुनःकृतराज-
कार्यान्संमोहेन कर्मसंपत्त्यर्थं । कुलीनान् कुलाभिमानेन अव्यभिचारार्थं । धर्मार्थकामभयविषये चारप्रयोगादि
द्वारेण कृतपरीक्षान् शुद्धान् सप्त चाष्टौ वामात्यान्सहायभूतान् मत्त्रादेः कुर्वीत ॥ ५४ ॥ यस्मादपीति ।
विशेषतोऽसहायेन किमुराज्यं महोदयम् ॥ यदपि कर्म कर्तुं शक्यते तदप्येकस्य दुःसाध्यं भवति विशेषेण राज्यं-
यन्महाफलं तत्कथमसहायेन कर्तुं शक्यते ॥ ५५ ॥ तैरिति । तैः सचिवैः सह सर्वदा यच्चाति-
रहस्यंसन्धिविग्रहादि वक्ष्यमाणंतद्विचारयेत् । तथा तिष्ठत्यनेनेति स्थानंदण्डकोऽपरराष्ट्राख्यंचिन्तयेत् ।
तत्रदण्डो हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्तस्यपोषणादिचिन्त्यम् । कोशोर्थनिचयस्तस्य व्ययादिचिन्त्यम् । पुरस्य
तस्यायुधसंपन्नमिति वक्ष्यति । राष्ट्रदेशस्तस्य च राष्ट्रीयजनपश्वादिरणाक्षमत्वादिति चिन्त्यम् । तथा समु-
द्यंत्युत्पद्यन्तेऽस्मादर्थ इति समुदयः कृष्यादिधान्यहिरण्यादिस्थानंतच्चिन्तयेत् । गुप्तिरक्षामात्मगतांसुपरीक्षितमन्त्रा-
द्यमद्यात् । परीक्षिताः स्त्रियश्चैनमित्यादिना वक्ष्यति राष्ट्रगतांच राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यमित्यादिनाभिधास्यति लब्धप्रशमनानि
च जित्वा संपूजेयेद्देवानिति वक्ष्यति ॥ ५६ ॥ तेषामिति । तेषांसचिवानांरहःप्रगल्भतरसंभवात् पृथक्पृथक्स्वंस्वमंतं-
कार्येषु विज्ञाय पर्वत्प्रगल्भसंभवाच्च समस्तानामपि युगपदभिप्रायंबुद्ध्वा यदात्मनेहितं तत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥
सर्वेषामिति । एषामेव सर्वेषांमध्यादन्यतमेन गुणातिशयवता अत्यन्तविदुषा ब्राह्मणेन सहसन्धिविग्रहा-
दिवक्ष्यमाणगुणषट्कयुक्तंप्रकृष्टमत्तराजा विचारयेत् ॥ ५८ ॥ नित्यमिति । तस्मिन् ब्राह्मणे सम्यक्
निर्विशङ्कः संजातविश्वासोभूत्वा सर्वदा सर्वकार्याणि समर्थयेत् । यद्यपि चात्मना कुर्यात्तदपि तेन सह
निश्चयीकृत्य ततोऽनुतिष्ठेत् ॥ ५९ ॥ अन्यानिति । अन्यानपि भृत्यानर्थादिशुद्धान् प्रज्ञावतःस्थिरान्
चारादिद्वारेण कृतार्थादिशुद्धिपरीक्षानाकरस्थानेभ्यः सम्यगर्थोत्पादनशीलानर्थाधिगतान्कुर्यात् ॥ ६० ॥ निवर्तेतेति ।

अस्य राज्ञः कर्मजातयत्कर्तव्यतद्वत्सङ्ख्याकैर्मनुष्यैः संपद्यते तत्सङ्ख्याननलसांश्चतुरांस्तत्कर्मज्ञानं कुर्वीत ॥ ६१ ॥
तेषामिति । तेषामध्ये शूरान् चतुरान् कोशे विनियुञ्जीत स्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु इक्षुधान्यादिपीडना-
दिस्थानेषु अर्थशौचोपेतान् कुर्वीत । अन्तर्निवेशने च भोजनान्तःपुरादौ भोरून् विनियोजयेत् ॥ ६२ ॥
दूतमिति । दूतं च दृष्टादृष्टार्थशास्त्रार्थपारगमिति तस्याभिप्रायसूचकस्य वाक्कायव्यापारविशेषस्याकारस्य चाभिप्रा-
यसूचकस्य शरीरविकारस्य चेष्टायाश्च कवचायुधभोजनात्मिकायाविज्ञातारमर्थस्रोशौचादियुक्तकुलीनं कुर्वीत-
॥ ६३ ॥ यस्मात् अनुरक्त इति । अनुरागवानर्थस्रोशौचयुक्तोभेद्यर्थपरिहारार्थंचतुरः कालानतिक्रमार्थस्मरणवान्
समग्रसंदेशार्थदेशकालज्ञः तदनुरूपे व्यवहारार्थस्वाकृतिप्रियदर्शनेनादेयवाक्यतत्त्वार्थंचतुरोयोवाग्मी पुरुषसंदेशक-
थनार्थसंस्कृतविचित्राभिधायि उक्तिप्रत्युक्तिसामर्थ्यार्थं इत्येवंविधोदूतो राज्ञः प्रकर्षेणेष्यते ॥ ६४ ॥ अमात्य इति ।
सेनापतौ हस्त्यश्वरथपदात्यात्मके दण्डआयत्तः तदिच्छया तस्योपचयः दण्डेचहस्त्यादिकेनीत्यर्थो व्यापारआयतस्तदभा-
वे नीत्यभावात् । राजनि चार्थागारदेशावायतौ तदिच्छया वृद्धिक्षयोत्पत्तेः दूते च सन्धिविग्रहावायतौ तदिच्छया
तत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥ दूत इति । दूतस्तत्कुरुते कर्माभियन्ते येन बाधवाः ॥ यस्मादतएव भिन्नानां सन्ध्युत्पादने समर्थः
संहतानां च भेदने तथा परराष्ट्रे व्यवहरति येन संहताभियन्ते तस्मात् दूते सन्धिविपर्ययावायतौ चेत्येतन्निर्ग-
मार्थमाह ॥ ६६ ॥ सविद्या इति । स दूतोऽप्रकाशाभिराकारचेष्टाभिरात्मीयाभिः परस्य राज्ञो मुखविकाशवैवर्णा-
द्याकारं हर्षविषादसूचितं दङ्कितास्वेदवेपथुरोमाश्चाद्यात्मकं पञ्चसन्धिविग्रहाभिप्रायसूचकंचेष्टांच वाहनायुधसंस्कारोदासी-
नात्मिकामुत्साहसूचनीजानीयात् । अभिलषितंतुनोपेक्षितमिति जानीयात् कृत्येषु च क्रुद्धलुब्धभीतावमानितेषु तद्भू-
त्येषु कर्तुमिष्टसंग्रहणम् ॥ ६७ ॥ बुद्धेति । परराजसंबन्धि कर्तुमिष्टमशेषपरमार्थतो ज्ञात्वा तथा दूतोयतेत यथा स्वामिनाश
द्वारेण तस्यात्मनाशोन भवति ॥ ६८ ॥ जाङ्गलं सस्य संपन्नमार्थप्रायमनाकुलमिति । अल्पोदकतृणोयस्तु प्रवातः प्रचु-
रातपः ज्ञेयः सजङ्गालो देश इति तथा विधेदेशं प्रचुरधान्यादिकं बहुधार्मिकजनं रोगमशकाद्युपद्रवानाकुलं फलकुसुमोद्यानादियुतं
नचाटविकासामन्तनिवासिनं कर्षकादीनां सुखोपजीव्यं आश्रित्य राजानिवासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥ धन्वदुर्गमिति । ध-
न्वदुर्गमन्तरुदकं बाह्यतः समन्तात्पञ्चयोजनमात्रमरुभूम्युपेतम् । महीदुर्गं दृढं वप्रोपनिहतं विस्ताराद्विगुणोच्छ्रा-
यद्वादशहस्ताधिकोच्छृतोपरियुद्धार्थगवाक्षादिप्राकारोपेतम् । अंबुदुर्गं बाह्यतोऽगाधानाश्रावकोदकपरिवृतम् । बृक्षदुर्गं
बहिःसमन्तात् ततोयोजनमात्रं व्याप्यास्ति संहतमहावृक्षोपेतम् । मनुष्यदुर्गं समन्ततोऽवस्थापितहस्त्यश्वपादद्युपेतं आ-
युधाविक्रान्तपुरुषम् । गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहं अतिसंकटैर्वा मार्गानुगतम् । अन्तर्नदीप्रस्रवणादि उदकयु-
क्त इत्येवमेतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरंकुर्यात् ॥ ७० ॥ सर्वेण तु प्रकारेणेति । यत एषां दुर्गाणां
मध्यात् गुणभूयस्त्वेन गिरिदुर्गं प्रशस्यते इति गिरिदुर्गं सर्वप्रयत्नेन समाश्रयेत् ॥ ७१ ॥ त्रीण्याद्या-
न्याश्रितास्त्वेषां मृगगता शयाः पुरेति । एषां दुर्गाणां मध्याद्यानि त्रीणि धन्वमहदुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धन्व-
दुर्गमृगैराश्रितम् । महीदुर्गं बिलासादैर्नकुलादिभिः । अंबुदुर्गं उदकचारिभिः कूर्मादिभिः उत्तराणि त्रीणि वृक्षनृगिरिदुर्गाणि
क्रमेण प्लवङ्गमादय आश्रिताः । तत्र वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं । नृदुर्गं मनुष्यैः । गिरिदुर्गं देवैः ॥ ७२ ॥ यथेति । यथैतान्मृगादीन्
दुर्गवर्तिनो व्याधादयः शत्रवः नाहिंसन्ति अशक्तत्वात् एवमुर्गाश्रितं राजानं शत्रव इति ॥ ७३ ॥ एक इति । यस्मादेकोधनुष्कः
प्राकारस्थः परकीयानां शतस्य योद्धुं शक्नोति तस्मादुर्गं कर्तव्यतयोपदिश्यते ॥ ७४ ॥ तस्मादिति । तदुर्गं खड्गाद्ययुधधन-
धान्याश्वादिवाहनब्राह्मणतक्षादिशिल्पयन्त्रघासोदकसमृद्धं कार्यम् ॥ ७५ ॥ तस्येति । तस्य दुर्गस्य मध्ये सुष्ठु

पर्याप्तपृथगायुधानांशालाद्युपेतं प्राकारपरिखादिरक्षितं सर्वतुल्यफलपुष्पादियोगेन सर्वं ऋतवोयत्र सुधाधवलितं-
 दीर्घिकादिजलयुक्तं वृक्षाश्रितं गृहमात्मनः कारयेत् ॥ ७६ ॥ तदिति । तद्रहमधिष्ठाय समानवर्णाप्रशस्त-
 लेखातिलकादिलक्षणोपेतां महाकुलीनां मनोरमां त्वाकृतिमाचारादिसंपन्नां भार्या उपयच्छेत् ॥ ७७ ॥ पुरोहितमिति ।
 पुरोहितं चाथर्वणविधिज्ञं कुर्वीत । ऋत्विजश्च सूत्रकारोक्तप्रक्रियया वृणुयात् । ते चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि श्रौतानि कर्माणि
 कुर्युः ॥ ७८ ॥ येजतेति । राजाश्वमेधपुण्डरीकादीन् नानाप्रकारान् पर्याप्तदक्षिणान् यज्ञान् कुर्यात् । ब्राह्म-
 णेभ्यः स्वीयान् गृहशय्यादीन् भोगान् धनानि च सुवर्णादीनि धर्मार्थदद्यादितीदमधिकं राज्ञो यागदानमवश्यकर्तव्यमु-
 च्यते ॥ ७९ ॥ सांत्वरिकमिति । आमैर्हितकारिभिर्ह्युक्तगुणैः अमात्यैर्वार्षिकं वक्ष्यमाणं धान्यादिकं राज्ञा दानाय ये-
 त् । शास्त्रप्रधानश्च लोके करशुल्कादिषु स्यात् राष्ट्रीयेषु पितृवत्स्नेहादिना वर्तेत ॥ ८० ॥ अद्याक्षमिति । तस्य-
 कार्याण्यवेक्षेरन् नृणां कार्याणि कुर्वतां ॥ तत्र तत्र हस्त्यश्वायुधार्थादिस्थानेष्वधिकृतान् विपश्चितः तत्र तत्कर्म कुशलान्-
 विविधान् पृथक् पृथक् कुर्यात् । न चास्याक्षतेषु तेषु हस्त्यश्वादिस्थानेषु तदौपयिकानि कार्याणि कुर्वतां मनुष्याणां सर्वाणि-
 कार्याणि सम्यक्करणार्थमवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥ आवृत्तानामिति । नृपाणामक्षयोऽप्येव निधिर्ब्राह्मो विधीयते ॥ यतो गुरुकु-
 लानि वृत्तानां ब्राह्मणानां नियमतो धनदानेन पूजां च कुर्यात् यस्मात्सोयं निधिरिति निधिः ब्रह्मसुनिहितो धनादिषु विनश्वरो राज्ञां-
 शास्त्रेणोपदिश्यते । ब्राह्मणस्य जन्मान्तरेऽपि सुनिहितो भवति ॥ ८२ ॥ नेति । तं ब्राह्म्यं विधिं चौरानापि शत्रवो हरन्ति । अन्य-
 निधिवन्नापि मृतसंयोगादिना नश्यति । तस्माद्योयमक्षयो निधिर्ब्राह्मणस्य निधिर्जन्मान्तरे उत्तमानन्तफलावाप्तये राज्ञा धना-
 दिर्ब्राह्मणेषु निधातव्यः ॥ ८३ ॥ नस्कन्दतइति । अग्निहोत्राद्याहुतेः किल स्रवणचलननाशाख्यादोषा भवन्ति । अतश्च कर्मवै-
 गुण्यं यत्पुनरेतद्ब्राह्मणमुखाग्रौ हुतं ब्राह्मणस्य यद्वत्तन् स्रवति न चलति नापि दाहादीना कदाचित् विनश्यति तस्मादेतद्दो-
 षासंभवाग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठमिति प्रकृतदानस्तुतिपरमेतत् ॥ ८४ ॥ सममिति । सहस्रगुणमाचार्येऽनन्तं वेदपारगे ॥
 ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषये उपकारकरणरूपेण यद्दानं दानप्रतिग्रहरूपेण तत्र तदभावात्तत्समं यस्य देयद्रव्यस्य यत्फलं श्रुतं-
 तत्ततो नात्युत्कृष्टं इति प्राप्यते । एवं जातिमात्रोपजीविनि ब्राह्मणे पूर्वापेक्षया द्विगुणं फलमेवं प्रक्रान्ताध्ययने लक्षगुणं फलं
 समस्तशाखाध्यायिनि अनन्तफलम् ॥ ८५ ॥ पात्रस्य हविशेषेण श्रद्धादानस्तथैव च ॥ अल्पं वा बहु वाप्रेत्यदानस्यावा-
 प्यते फलं ॥ अध्ययनं विज्ञानतपोयुक्ततया पात्रतारतम्यमपेक्ष्य श्रद्धातारतम्यं चान्यं वा बहु चापरलोके वा दानस्य फलं प्रा-
 प्यते ॥ ८६ ॥ समोत्तमाधमैरिति । समाधिकहीनबलैः राजभिर्युद्धार्थमाहूतो प्रजारक्षणेऽद्यतः क्षत्रियेणाहूतेनावश्यं योद्धव्य-
 मित्येवं क्षत्रधर्मसंभावयन् संग्रामान् निवर्तेत ॥ ८७ ॥ संग्रामेष्विति । युद्धेभ्योऽपराङ्मुखत्वं प्रजानां पालनं ब्राह्मणानां-
 परिचर्येत्येतद्वाज्ञां प्रकृष्टं स्वर्गादिसाधनम् ॥ ८८ ॥ तथाच आहवेऽप्यिति । महीपालाः मिथः स्पर्धमानाः संग्रामेष्वितरे-
 तरं हन्तुकामाः प्रकृष्टया शक्त्या सम्मुखं युध्यमानाः स्वर्गं गच्छन्ति ॥ ८९ ॥ नकूटैरिति । नकर्णिकैर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्व-
 लिततेजनैः ॥ संग्रामे युद्धं कुर्वन् कूटशस्त्रादिभिः शत्रून् हन्यमानोऽपि कृतकर्णाकारफलकैर्नापि विषलिमैर्न चाग्निज्वालितफ-
 लकैः ॥ ९० ॥ नचेति । युद्धभूमित्यक्ता स्थलमारूढं पुंसकं बद्धाञ्जलिमुक्तकेशोपविष्टं दीयोहमित्येवं वक्तारं न हन्यात् ॥ ९१ ॥
 नसुप्तमिति । सुप्तं विगतसन्नाहं अपरिधानानां युधप्रधनप्रेक्षकान् अन्यैश्च युध्यमानान् न हन्यात् ॥ ९२ ॥ नायु-
 धव्यसनप्राप्तमिति । भग्नयुधं हतपुत्रादिकं ग्रहरोपेतं भीतं संग्रामप्रतिनिवृत्तं शिष्टाचारं स्मरन् न हन्यात् ॥ ९३ ॥ यस्त्वि-

ति । योभीतः पराङ्मुखोभूतः संग्रामे शत्रुभिर्हन्यतेऽपि यदि तथापि प्रभोर्यत्किञ्चित्पापंतत्सर्वप्रामोति पापंतस्य भवतीत्येतावदत्र विवक्षितं । अन्यथा कथयति अपापे प्रभौ पापाभावप्रसङ्गेन च प्रभोरेव तत्प्रायश्चित्तं तेनासौ दुष्कृतात्प्रमुच्यते । भर्तृग्रहणादमात्यस्यापि परावर्तनादिदोषएव न प्रकृतस्येव राज्ञः ॥ ९४ ॥ यदिति । अस्य च पराङ्मुखहतस्य-यत्किञ्चित्परलोकार्थसुकृतमर्जितमस्ति तत्सर्वप्रभोर्भवति ॥ ९५ ॥ रथाश्वमिति । रथाश्वहस्तिध्वजहिरण्यधान्यपशुदा-स्यात्मकं सर्वाणि गुडलवणादीनि कुप्यंतामलोहादि योयत्परानवजित्य हरति तस्यैव तत् भवति न राज्ञः ॥ ९६ ॥ राज्ञेचेति । यद्यपि योयज्जयति तस्य तद्युक्तं तथा च यद्यत्तत्र श्रेयस्तत्तत् राज्ञेभृत्यादद्युः । माहेन्द्रमुद्धारमुदहरन्-वृत्रंहत्वेत्येवमादिकात्रवैदिकीश्रुतिः । यच्चाविभागेन जितं तद्राज्ञा सर्वयोधेभ्योदातव्यम् ॥ ९७ ॥ एषइति । एषोविर्गाहितोऽनादिपारंपर्यायातोयोधधर्मोक्तः । ततः संग्रामे शत्रून् हिंसन् क्षत्रियएतंधर्मन प-रित्यजेत् ॥ ९८ ॥ अलब्धमिति । अजितंभूहिरण्यसुवर्णादि जेतुंयत्नंकुर्यात् । जितंच यत्नतोरक्षेत् । रक्षितंचवृद्धिनयेत् । एवमस्य महाधनत्वात् स्वपरपरिभवोन भवति । वर्धितंच पात्रेभ्योदद्यात् । तथास-ति परलोकाभ्युदयोप्यस्य भवति ॥ ९९ ॥ एतदिति । एतदर्जनरक्षणवर्धनदानात्मकंचतुःप्रकारं पुरुष-कारस्य प्रयोजनंजानीयात् । अतोस्यानलसः सर्वदानुष्ठाने यत्नंकुर्यात् ॥ १०० ॥ अलब्धमिति । अ-नर्जितंहस्त्यश्वरथपदात्यात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत् । जितंच शास्त्रदृष्टेन प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत् । रक्षितं-च वृद्धयर्थैरुपायैः स्तुलपथादिभिर्वर्धयेत् । वर्धितंच यदधिकंतत्परलोकार्थं पात्रेभ्योद्यादत् ॥ १०१ ॥ नित्यमिति । हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकोदण्डो नित्यमुद्यतः कृतयुद्धादिशिष्याभ्यासोयस्य सतथा स्यात् । नित्यंच विवृतंप्रकाशीकृतं सीमाख्यादि देशोद्यतायुधंसन्नद्धपुरुषमारणेन पौरुषंपराक्रमोयस्य सतथा स्या-त् । नित्यंसंवृतंगुप्तंसंवार्यगोपनीयमत्त्रकृत्योत्थानानि यस्य सतथा स्यात् । सर्वदा च शत्रोर्व्यसनापेक्ष-णकृत्यदूषणादिना छिद्रान्वेषणपरः स्यात् ॥ १०२ ॥ नित्यमुद्यतदण्डस्येति । यस्मान्नित्योद्यतदण्डात्सर्वजग-दुद्विजते तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव वशीकुर्यात् ॥ १०३ ॥ अमाययेति । बुध्येतारिप्रयुक्तांचनि-त्यंमायांसुसंवृतः ॥ यावच्छत्रूणांप्रकृत्युपजापादि छद्मनारुतंतावदच्छद्मनैव व्यवहरन् तु कदाचित्पूर्वछद्मस-माचरेत् । सुव्यक्तपक्षरक्षश्च भूत्वा शत्रुकृतंप्रकृतिभेदादि छद्म सर्वदा चारादिभिरवेक्षेत् ॥ १०४ ॥ नारयेति । तथा यतेत यथास्य छिद्रंप्रकृतिभेदादि शत्रुर्न जानीते शत्रोः पुनरसौ प्रकृतभेदादि यत्नतोजानीयात् । तथा कूर्मइवावयवानुप्रवेशेन प्रकृत्यादीनि राज्याङ्गानि संग्रामादिना रक्षेत् । कथंचिच्च प्रकृतिभेदादि यदात्मनः छिद्रमुपजातंतत्र यत्नतः समाधानंकुर्यात् ॥ १०५ ॥ बकवच्चिन्तयेदर्थान् शशवच्चविनिःपतेत् ॥ वृकवच्चावलुम्पे-तसिंहवच्चपराक्रमेत् ॥ यथा बकोदुर्गाश्रयमतिचरन् स्वभावमपि मत्स्यमांसग्रहणादिनिर्विण्णैकाग्रान्तःकरणतया चिन्तयत्येवमतिगुप्ते च रिपौ तद्राष्ट्रसंबन्धादीनर्थान् चिन्तयेत् । यथा शबरगोचरतामुपगतोपि शशोऽतिचलकुटिलगतितया देशान्तरमुपसरत्येवंसकलसामन्तप्रकोपोतिचलरिपुमध्यवर्ती वा कथंचिदरिसंमोहमाधाय ततः प्रदेशाद्गुणवद्राजान्तरसं-श्रयार्थं उपसर्पेत् । यथा च वृकःकृतरक्षानापि पशूंस्तद्ग्रहणाभियोगेन कथंचित् अनवधाने पाने हिनस्त्येवंदुर्गाद्यव-

स्थितमपि परंकथंचिदपि तत् प्रमादमासाद्यावलुम्पेत । यथा च गिरिवरशिखराकारमपि करिणं उत्साहशक्तियो-
गात् सिंहोनिहन्तुमाक्रामत्येवमल्पबलोपि बलवत्तराभिभूतसंश्रयाद्यपायान्तराभावे सकलबलावष्टम्भेन परिहन्तुमाक्र-
मेत् ॥ १०६ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या जेतुं प्रवृत्तस्य राज्ञोयेविजयप्रतिकूलाः स्युः तान् सर्वान् सामभेद-
दानदण्डैरुपायैर्वशीकुर्यात् ॥ १०७ ॥ यदीति । ते च परिपन्थिनोयद्याद्यैः सामदानभेदैरुपायैः वशं नाया-
न्ति तदा दण्डेनैव देशोपमर्यादादिना हठादेव शनकैर्यादृशोदण्डक्रमस्तेन वशनयेत् ॥ १०८ ॥ सामादीना-
मिति । सामादीनांचतुर्णामप्युपायानां मध्यात्सामदण्डौ राष्ट्रविवृद्धर्थप्रशस्तौ नित्यं विद्वांसो मन्यन्ते । सा-
म्नि क्षयव्ययायासानामभावादण्डे च युद्धाद्यनर्थोत्पादे च सिध्यतातिशयात् ॥ १०९ ॥ यथोद्धरतीति । यथा
क्षेत्रस्य कक्षस्योत्पाटयिता कक्षं नाशयति धान्यं च रक्षति एवं नृपोऽनुकूलान् राष्ट्रेयान् रक्षेत् प्रतिकूलांश्च हन्यात्
॥ ११० ॥ मोहादिति । यो राजा हिताऽहिताऽविवेकेन प्रजाः पीडयति स क्षिप्रं प्रकृतिलोपादिना ऽधर्मभूयस्त्वेन
राज्याज्जीविताच्च बन्धुसहितो नश्यत्यचिरात् ॥ १११ ॥ शरीरकर्शनादिति । यथा प्राणभृतां दीर्घाध्वगमनादिना
प्राणाः क्षीयन्ते एव तथा राज्ञामपि राष्ट्रोपपीडनात् प्रकृतिकोपे सति प्राणाः विनाशमुपयान्ति ॥ ११२ ॥
एवं चैतद्दोषपरिजिहीर्षयाराष्ट्रस्येति । राष्ट्रसंरक्षणे सर्वदा वक्ष्यमाणमुपायं कुर्यात् । यस्मात्सुसंरक्षितराष्ट्रो राजा य-
त्नेन वर्धते ॥ ११३ ॥ द्वयोरिति । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां पञ्चानां बहूनां वा ग्रामशतानां देशकालाद्यपेक्षया
आत्तपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षाभूतं स्थानं कं कुर्यात् ग्रामदोषाद्यवबोधार्थं करादिग्रहणार्थं च ॥ ११४ ॥ ग्रामस्येति ।
ग्रामदशग्रामाद्यध्यक्षं कुर्यात् ॥ ११५ ॥ ग्रामदोषानिति । विंशतीति । ग्रामे चौर्यादिदोषानुत्पन्नान्
ग्रामाधिपतिराज्ञां प्रतिसंधनाशक्तो नाकुलतया स्वयं दशग्रामाधिपतये कथयेत् । दशाधिपतिर्विंशतिस्वामिने विंशतीशः
शतेशाय शतेशो सहस्रेशाय ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ यानीति । यानि ग्रामावासिभिरन्नपानादीनि येन सर्वाणि स्वामिने
दातव्यानि तानि ग्रामाधिपतिर्गृह्णीयात् ॥ ११८ ॥ दशीति । अष्टगवंधर्महलं षड्गवंधीविकार्थिनां ॥ चतुर्गवंहृत्स्थानां द्वि-
गवंध्रह्मघातिनामिति हारीतः । षड्गवं मध्यमं हलंतद्विगुणं कुलं मन्यन्ते । तेन मध्यमेन हलद्वयेन यावती भूर्वाह्यते तत्फलं दशा-
धिपतिः भृत्यर्थं भुञ्जीत । एवं विंशत्यधिपतिः पञ्चकुलानि शताधिपतिर्मध्यमं ग्रामं सहस्राधिपतिर्मध्यमं पुरम् ॥ ११९ ॥
तेषामिति । एवं ग्रामाधिपतिप्रभृतीनां यानि ग्रामनिवासकार्याणि तदशक्यप्रतिसन्धानानि यानि च तेषां
संबन्धीनि कृताकृतानि वान्यान्यपि राज्ञानियुक्तो न लसो भूत्वा ऽवेक्षेत ॥ १२० ॥ नगरइति । प्रतिनगरं एकैकं
उच्चैः स्थानं महाकुलीनं घोररूपच्छत्रालङ्कारहस्त्यश्वादिबलसामग्र्या भयानकाकारं मध्ये ग्रहमिव भास्काराकारं नगरा-
धिपतिं कुर्यात् ॥ १२१ ॥ सइति । सनागरिक एकग्रामाधिपत्यादीन् बलपूरणाय सति प्रयोजने सर्वदा स्वयंपश्चात्
यायात् । तेषां नागरिकपर्यन्तानां राष्ट्रेषु यदाचरितं तद्विषयनियुक्तैः चारैर्यथा तद्राजा अगमयेत् ॥ १२२ ॥ राज्ञइति ।
यस्माद्राज्ञाभृत्यारक्षाधिकृताभृत्यास्ते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीलावश्चकाश्च भवन्ति तस्मात्तेभ्य आत्मीयाः प्रजाराजारक्षेत्
॥ १२४ ॥ यइति । ये राजाधिकृताः कार्याकेभ्यः परस्वादायिरूपेण पापबुद्धयर्थं गृह्णीयुस्तेषां सर्वस्वमपहृत्य देशान्निर्वा-
सनं राजा कुर्यात् ॥ १२४ ॥ राजकर्मस्विति । राजोपयोगिकर्मसु युक्तानां दास्यादिस्त्रीणां दासवर्गस्य चोत्कृष्टहीनस्थाना-
नुरूपेणैव कर्मानुरूप्येण प्रत्यहं वृत्तिं दद्यात् ॥ १२५ ॥ तामेव दर्शयति पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य भक्तकमिति ।
पणो वक्ष्यमाणो रुजघन्यभृतकस्य भक्तार्थं प्रत्यहं दातव्यः । पाण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगलं मासि मासि धान्यद्वो-
णो द्वादशोत्तराणि पञ्चपलशतानि देयः । उत्कृष्टस्य तु षट्पणा भक्तार्थं देयाः । अनयैव कल्पनया पा-

ण्मासिकं वस्त्रयुगषट्कंदेयम् । अनयैव च दिशा मध्यमस्य पणत्रयं षण्मासिकं वस्त्रयुगत्रयं षण्मासिकं च धान्य-
 द्रोणत्रयं देयमिति ॥ १२६ ॥ क्रयविक्रयमिति । कियता क्रीतंकियता च विक्रीयते कियदूरादानो-
 तं किमस्य वणिजो देशान्तरादागच्छतो भक्तसूपाद्यर्थगतं किंचास्यारण्यादौ चौरादियोगक्षेमार्थगतमित्येतदपेक्ष्य-
 वणिजः करान् दापयेत् ॥ १२७ ॥ यथेति । यथा राज्ञो वणिक्कर्मणश्च कर्मकर्तुः फलसंबन्धो भवति तथा पर्यालोच्य
 राजा सर्वदा राष्ट्रे करान्कल्पयेत् ॥ १२८ ॥ यथात्पात्पमिति । अवदृष्टानामह यथा जलौको वत्सभ्रमराः शनैः शनैः स्तोत्रं-
 स्तोत्रं अदनीयं असृक्क्षीरमकरन्दमदन्त्येवं मूलमच्छिन्दता राज्ञा सांवत्सरिको करोऽल्पोऽल्पो ग्रहोत्तमः ॥ १२९ ॥ पञ्चाश-
 द्भाग इति । मूलाधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशत्तमो भागो राज्ञा ग्राह्यः । एवं धान्यानां षष्ठोष्टमोद्वादशो वा कर्षकक्लेशापेक्षया
 ग्राह्यः ॥ १३० ॥ आददीतेति । नृणानां चैव षड्भागं चर्मणां वैणवस्य चेति । वृक्षमांसमाक्षिकघृतकर्पू-
 रादिगन्धानां गुडूच्याद्योषधीनां लवणादिरसानां पुष्पमूलफलपत्रशाकनृगचर्मवेणुमयमृन्मयाश्ममयानां षड्भागं गृह्णीयात्
 ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ म्रियमाण इति । न च गच्छेद्विषादं च श्रोत्रियो विषये वसन् ॥ अत्यन्तक्षीणकौशोपि राजा
 वेदाध्यायिनो ब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् । न च तदीये देशे वसन् श्रोत्रियो विषादं गच्छेत् ॥ १३३ ॥
 यत्मात् यस्येति । यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि अचिरात् क्षुधावसादमेति ॥ १३४ ॥
 यतएवमतः श्रुतवृत्तेति । भयेभ्यश्च तथारक्षेत्पिता पुत्रमिवौरसं ॥ ज्ञानानुष्ठानेऽस्य ज्ञात्वा तदनुरूपां धर्मादनपेतां
 संजीविकां कल्पयेत् । चौरपारदारिकादिभ्यो भयेभ्यश्च रक्षणीयस्तथा यथा पिता पुत्रं रक्षति ॥ १३५ ॥ संरक्ष्यमाण इति ।
 स च ब्राह्मणो राज्ञा रक्ष्यमाणो धर्ममन्वहं कुरुते । तेन राज्ञ आयुर्वर्धते राष्ट्राणि वर्धन्ते ॥ १३६ ॥ यत्किंचि-
 दिति । तद्वाष्ट्रे क्रयविक्रयादिजीविनमापूषिकादिकं निरुष्टजनं यत्किञ्चित् स्वल्पमपि कराख्यं वर्षे राजा दापयेत्
 ॥ १३७ ॥ कारुकानिति । कारून् सूपकारादीन् शिल्पिनश्चर्मकारादीन् शूद्रांश्च कायक्लेशजीविनो भारिप्रभृतीन्
 मासिमासि एकैकमहोरात्रं कर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥ नोच्छिन्द्यादिति । उच्छिन्द्याद्भ्यात्मनो मूलमिति ॥
 राजा अतिलेहेन कराद्यग्रहणे सति आत्मनः कोशक्षयात् राज्यविनाशाख्यं मूलच्छेदनं कुर्यात् । तथाति-
 लोभवान् आसां प्रजानामपि न च मूलच्छेदं कुर्यात् । तस्मादात्ममूलच्छेदेन राजा कराक्रमणे सति आत्मानं प्रजाश्च
 प्रीडयेत् ॥ १३९ ॥ नतीक्ष्णो न मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिरिति । कार्यवशात्तीक्ष्णो मृदुर्वा राजा भवेत् ।
 नैकान्ततः कार्यतस्तीक्ष्णमार्दवाल्म्बी राजा प्रजानामभिमतो भवति ॥ १४० ॥ अमात्यमुख्यमिति ।
 भृत्यविषये कार्यदर्शने राजा खिन्नः सन् प्रधानामात्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं यतेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन् कार्यदर्शनस्थाने विनियुञ्जीत
 ॥ १४१ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या सर्वमात्मनः कार्यजातं संपाद्य यत्नवान् बुद्ध्याऽस्खलनात्मीयाः प्रजाः
 परिरक्षेत् ॥ १४२ ॥ विक्रोशन्त्येति । यस्य राज्ञः सभृत्यस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्रन्दन्त्यः प्रजाः शत्रुप्र-
 भृतिभिः अपह्रियन्ते स्वजीवितकार्याभावात् मृत एव न तु जीवति ॥ १४३ ॥ क्षत्रियस्येति । क्षत्रियस्य-
 धर्मान्तरेभ्यः प्रजापालनमेव प्रकृष्टो धर्मो यस्माद्रक्षणमिति फलभोक्ता राजा धर्मे संबध्यते ॥ १४४ ॥ उत्थायेति ।
 मुहूर्तमात्रावशिष्टायां रात्रावुत्थाय कृतावश्यकशौचः संयतमनाः कृताग्निहोत्रो ब्राह्मणान् पूजयित्वा वास्तुलक्षणो

(१) सूपा = व्यया (गो० २, ५)

(२) ग्राह्यः = ग्राह्यः छन्दो भङ्गभयादक्रमेण पठितः (गो० २, ५)

(३) नैकान्ततः = नैकान्ततः ग्रहमेकत्र कुर्यात् यस्मात् (गो० २, ५)

पेतांसभाममात्यादिदर्शनवेश्म प्रविशेत् ॥ १४५ ॥ तत्रेति । तस्यांसभायांस्थितोदर्शनार्थसमायाताः
 सर्वाः प्रजावाक्चक्षुरादिना परितोष्य विसर्जयेत् । ताविसर्ज्य मत्त्रिभिः सह सन्धिविग्रहादिचिन्तयेत् ॥ १४६ ॥
 गिरिपृष्ठमिति । पर्वतपृष्ठमारुह्य धवलगृहंवाविविक्तदेशस्थोऽरण्ये वा तृणादिरहिते मत्त्रभेदकभयादिवर्जिते पञ्चा-
 ङ्गमत्त्रकर्मणामारम्भोपायपुरुषद्रव्यसंपत्तेदशकालविभागोविनिपातप्रतीकारकार्यसिद्धिश्चेत्येवंविचिन्तयेत् ॥ १४७ ॥
 यस्येति । यस्य राज्ञोमत्त्रिव्यतिरिक्ताजनाः संमील्याभ्यूह्यमत्त्रं जानन्ति सक्षीणकोशोपि समग्रांपृथिवीभुनक्ति
 ॥ १४८ ॥ जडमूकान्धबधिरानिति । बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तथा गोमृगशुकान् तथा वृद्धस्त्रीमेच्छा-
 तुरान् अङ्गहीनान् च मत्त्रकाले अपसारयेत् ॥ १४९ ॥ भिन्दन्तीति । जडत्वादिदोषयोगेन सावमानाजडा-
 दयोमत्त्रभेदकुर्वन्ति । तथाक्षितिपरिवर्तादिश्रवणातिर्यग्योनाअपि मत्त्रंभिन्दन्ति । विशेषतश्च स्त्रियोऽपिचापला-
 तिशयत्वात् तस्मात्तदपासने यत्नवान् स्यात् ॥ १५० ॥ मध्यंदिनइति । विगतचित्तखेदोपगतशरीरक्लमश्च
 मध्याह्नेर्धरात्रे वा मत्त्रिभिः सहैककोवा धर्मकामार्थान् कथंमयाधर्मः कामोवार्थोवा संसेव्यइति चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥
 परस्परविरुद्धानामिति । तेषांच धर्मकामार्थानांच परस्परविरोधाविर्भावे सति अविरोधार्जनोपायंचिन्तयेत् ।
 दुहितृणांदानंच कार्यसंसिद्धिफलंचिन्तयेत् । कुमारणांच पुत्राणां अविनयनिवर्तनं नीचोपसंग्रहफलंचिन्तयेत् ॥ १५२ ॥
 दूतसंप्रेषणमिति । दूतानांच निसृष्ट्यार्थपरिमितार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रसंप्रेषणंचिन्तयेत् । तथारब्धकार्याविशेषसंपाद-
 नाय चिन्तयेत् । स्त्रीणांचातिचपलविषमाचाधिष्ठितत्वादात्मना आत्मसंरक्षणार्थं अव्यभिचाराय चान्तःपुरचेष्टितंचिन्तयेत् ।
 चराणांचरान्तरैश्चेष्टितमागमयेत् ॥ १५३ ॥ कृत्स्नमिति । अष्टविधंकर्मोशनसोक्तं ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषे-
 धयोः । पञ्चमे चार्थवदने व्यवहारस्यचेक्षणे दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः ॥ अष्टकर्मा दिवं-
 याति राजा शक्राभिपूजितः ॥ तत्रादानंकरादीनां भृत्येभ्योधनविसर्गः । प्रेषोयोदुष्ट्यागोधिकृतानांकामचारनि-
 षेधोवर्णाश्रमिणांस्वकर्मसंदेहेऽर्थवदनं प्रजानांधनादिविप्रतिपत्तौ व्यवहारेक्षणं पराजितानांदण्डनं प्रमादस्खलिते प्राय-
 श्चित्तंशुद्धिः इत्येतदष्टविधंकर्मचिन्तयेत् तथाकार्पटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चपरिमाणंचारवर्गं
 यथावच्चिन्तयेत् । तत्र परमर्मविदृष्टछात्रः कार्पटिकः व्यञ्जनस्तंवृत्त्यर्थिनंमत्वा अर्थमानाभ्यांस्वीकृत्य अन्यत्
 पूर्ववत् रहसि राजा ब्रूयात् तंच पश्यसि तत्तदानीमेवमपि वक्तव्यमिति प्रव्रज्यारूढपतितउदास्थव्यञ्जनस्तं-
 प्रजाशौचयुक्तंवृत्त्यर्थिनंज्ञात्वा रहसि राजा तंब्रूयात् । त्वंच सर्वान्नोत्पादनयोग्यायांभुञ्ज्यन्तेवासिकर्म
 कुरु ततश्च भूमेरात्मनोन्येषांच तत्प्रयुक्तानांप्रव्रजितानां अस्मदर्थव्यवहारिणां यथेष्टमहाराच्छादनादि देहीति
 ब्रूयात् कर्षकक्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचोपेतोगृहपतिव्यञ्जनस्तंपूर्ववदुक्त्वायथोक्तायांभूमौकर्षिकारयेत् । शिष्टंपूर्ववत् ।
 मुण्डोजटिलोवा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः पूर्ववत् उक्त्वा उक्तपूर्ववद्भूमौ वणिक्कर्मकारयेत् अन्यत्पूर्ववत् ।
 वाणिजिकक्षीणवृत्तिशौचप्रज्ञान्वितोवैदेहिकव्यञ्जनस्तंपूर्ववदुक्त्वा उक्तरूपायांभूमौ वणिक्कर्मकारयेत् । मुण्डोजटिलो-
 वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनःपूर्ववद्राजाज्ञया नगरसमीपे अतिबहुमुण्डजटिलान्तरकपटशिष्यगणोपेतस्तापस्यं-
 कुर्यात् । मासद्विमासानन्तरितंप्रकाशमिङ्गुदबदरादिमुष्टिमश्नीयात् । रहसितु यथेष्टमाहारंराजार्पितं-
 भुञ्जीत । लोकेचास्यातीतानागतज्ञंतदन्तेवासिनःख्यापयेयुः । तथायंलोकानांलाभपूजाचौरोपद्रवादिव्यादिशेत् ।
 तद्राज्यप्रयुक्ताः छद्मचारिणःसत्याभिधायित्वजननार्थसंपादयेयुः । एवंच सकलजनोपसंजातास्वासनयासर्वएवका-

र्थाकार्यसंसिद्धिविजिज्ञासवस्तमागत्य पृच्छन्ति । वार्तान्तराण्यारिराधिषयावर्तयन्तीत्येवंपञ्चवर्गत्वतश्चिन्तयेत् । एवं-
 पञ्चवर्गप्रकल्प्यतस्तेनैववर्गद्वारेण परराजस्यात्मीर्यास्तांश्चमत्तयादीनामनुरागापरागौ ज्ञात्वा तदनुचिन्तयेत् । वक्ष्य-
 माणस्यराजमण्डलस्यप्रचारं कःसन्ध्यर्थीत्येवमादिकंबुद्ध्वा तदनुगुणंचिन्तयेत् ॥ १५४ ॥ मध्यमस्येति । अरिवि-
 जिगीषयोभूम्यनन्तरंसंहतयोरनुत्साहसमर्थोनिग्रहे वा संहतयोः सममध्यमस्तस्य प्रचारंचिन्तयेत् । तथाप्राज्ञो-
 त्साहप्रकृतिगुणसंपन्नोविजिगीषुस्तस्य चेष्टितंचिन्तयेत् किमसौ चिकीर्षति । तथारिविजिगीषुमध्यमायांयः संहताना-
 मनुग्रहसमर्थोनिग्रहचासंहतानांसउदासीनस्तत्प्रचारंचिन्तयेत् । शत्रोश्च सह कृत्रिमभूम्यनन्तरस्य त्रिविधस्यापि पूर्वभ्यः प्र-
 यत्नेन प्रचारंचिन्तयेत् ॥ १५५ ॥ एतादिति । एतामध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलस्य मूलमन्या-
 सांप्रकृतीनां आभ्यः प्रसूतेरेतामूलमित्युच्यन्ते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः । तद्यथा अग्रतोभूतानांमित्रममित्रमित्र-
 मित्रमरिमित्रंचेति । एवं अन्याश्चतस्रोभवन्ति । पश्चाच्च पार्ष्णिग्राहआक्रन्दपार्ष्णिग्राहासारआक्रन्दासारइति चतस्रएव-
 मष्टौ मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः सह द्वादशप्रकृतयः स्मृताः ॥ १५६ ॥ अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डारव्याइति ।
 आसांचतसृणामूलप्रकृतीनांच शाखाप्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेशदुर्गकोशदण्डारव्याः पञ्चद्रव्यप्रकृत-
 योभवन्ति । एवंच मूलप्रकृतयश्चतस्रः शाखाप्रकृतयोऽष्टौ द्रव्यप्रकृतयः षष्टिरित्येवंसंक्षेपतोद्विसप्ततिः कथिताः
 ॥ १५७ ॥ अनन्तरमरिविद्यादरिसेवितमेव चेति । विजिगीषोः समन्तान्मण्डलीभूतानांभूम्यनन्तरानरीन् जानी-
 यात् । तथा तत्सेवितंचारिमेव विद्यादरेः पुनरनन्तरान्विजिगीषोः भूम्येकान्तरांमित्रप्रकृतिविद्यात् । तयोश्चारिमित्रयोः
 परामुदासीनप्रकृतिविद्यात् । तासामेवाग्रे पश्चात् भेदेनारिपार्ष्णिग्राहादिव्यपदेशभेदः ॥ १५८ ॥ तान्सर्वानतिसं-
 दध्यादिति । सान् सर्वान्प्रकृतीन् सामदानभेददण्डारव्यैर्यथासंभवंव्यस्तैःसमस्तर्वा पौरुषेण वा दण्डेनैव केवलेनानयेन
 वा साम्रैव वा केवलेन वशीकुर्यात् ॥ १५९ ॥ सन्धिमिति । द्वैधीभावंसंश्रयंच षाड्गुण्यंचिन्तयेत्सदा ॥ तत्रोभया-
 नुग्रहकृत्प रोबन्धः सन्धिः अपकारोविग्रहः अभ्युदये सत्युपरिगमनंयानं उपेक्षणमासनं । एकेन सह सन्धिरन्येन सह-
 विग्रहोद्वैधीभावः । परस्यात्मार्षणंसंश्रयइत्येतान् षट्गुणानुपकारणान् सर्वदाचिन्तयेत् । षड्गुणाश्रयणेनात्मनोभ्युदयःपर-
 स्यापचयेभवति तमेव गुणमविष्टेत् ॥ १६० ॥ आसनंचैवयानंचसंधायचविगृह्यचेति । आत्माभ्युदयपरिहान्या-
 दिकंकार्यवीक्ष्य संधायासनंचविगृह्य वासनंचसंधाय यानंचविगृह्य वा यानंचैधंवा संश्रयंचाऽनुतिष्ठेत्तत्र तदा त्वायतिकाल-
 लयोः परेण सह साम्याशङ्कायां संधिरुत्वाऽऽसीत् । यदा तु तदात्वसाम्येप्यात्मप्रकृतीनांविचलित्वं परप्रकृती-
 नांचोपजापसहत्वं मन्येत तदा विग्रहमाश्रित्यासीत् । यदा पुनः परस्मादभ्युत्थितोभवति तदाकृतात्मराष्ट्रसन्धानो-
 विगृह्य यायाद्विगृह्य यानहेत्वभावे पार्ष्णिग्राहेण सह संधाय यायात् तथा कार्यापेक्षया एकेन सह सन्धिमपरेण सह
 विग्रहमित्येवंद्वैधंकुर्यात् । यदा तु दुर्बलः सन् बलवताऽऽक्षिप्तस्तदा तद्विशिष्टबलमन्यमाश्रयेत् ॥ १६१ ॥ संधिमिति ।
 संधिविग्रहादीन् गुणान् सर्वानेव द्विप्रकारान् राजाजानीयात् इत्युत्तरांविवक्षार्थम् ॥ १६२ ॥ समानयानकर्मिति ।
 सांप्रतिकफलयोगेनागामिफलावष्टम्भेन राजान्तरेण यात्रान्यंप्रति यानकर्म क्रियते ससमानयानकर्म क्रियते ससमा-
 नयानकर्मसंधिर्यः पुनः त्वनयाहमनुयास्यामीति सांप्रतिकआगामिफलापेक्षयैव क्रियते सोसमानयानकर्मसंधि-
 रित्येवंद्विप्रकारः संधिर्विज्ञेयः ॥ १६३ ॥ स्वयंकृतइति । मित्रेणचैवापकृतेद्विविधोविग्रहःस्मृतः ॥
 वक्ष्यमाणमार्गशीर्षादिकालादन्यत्रतस्मिन्नेव वा काले कार्यापेक्षया स्वयंकृतइत्येकोविग्रहः । यश्च परस्यशत्रुस्त-
 द्विजिगीषोर्मित्रंतेनापकारे क्रियमाणे व्यसनिनि शत्रौ द्वितीयइत्येवंद्विविधोविग्रहःस्मृतः ॥ १६४ ॥ एकाकिन-

इति । परस्य व्यसनादौ क्षिप्रप्रतीकारेऽकस्मात्कार्ये प्राप्ते समर्थस्यैकाकिनोयानसमर्थस्य तु मित्रसहितस्येत्येवंद्विविधंयानमुच्यते ॥ १६५ ॥ **क्षीणस्येति** । प्राग्जन्मार्जितकर्मवशेन ऐहिकेन पूर्वप्रमादेनशनैःशनैः क्षीणभूम्यादिकस्य सर्वसमृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थं इत्येवंद्विविधमासनंस्मृतम् ॥ १६६ ॥ **बलस्येति** । कार्यसिद्धयर्थबलस्य हस्त्यादेः सेनापत्याद्यविहितस्यावस्थानमेकत्र कार्यं । राज्ञश्च बलैकदेश युक्तस्य दुर्गावस्थानमित्येवंद्विप्रकारसंख्यादिगुणषट्कोपकारज्ञैः द्वैधंकीर्त्यते । एकेन संधिरन्येन सह विग्रहः प्रत्येकरूपतयावस्थानमित्येवंद्वैधस्यापि पुनर्द्वैविध्यम् ॥ १६७ ॥ **अर्थसंपादनार्थमिति** । शत्रुभिरभिभूयमानस्याभिभवनिवृत्त्याख्यः प्रयोजनसंपादनार्थमसत्यपि वा तदानीमभिभवआगाम्यभिभवाशङ्क्याऽमुकसंश्रितोयमित्येवंव्यपदेशार्थं साधुनृपसंश्रयणमित्येवं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥ **यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यंभुवमात्मन इति** । यदागामिनि कालआत्मनोनिश्चितमाधिक्यमन्येत सांप्रतिकश्चाल्पउपक्षयस्तदापक्षयमङ्गीकृत्याधिसंधिमेवाश्रयेत् ॥ १६९ ॥ **यदेति** । यदामात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीर्दानमानादिनात्यन्तंपरितुष्टामन्येत आत्मानंच प्रभूतमन्त्रोत्साहशक्त्यादिनोच्छ्रितं तदा विग्रहमध्यवस्येत् ॥ १७० ॥ **यदामन्येतेति** । यदास्वकममात्यादिसैन्यंपरितुष्टंघनादिना च पुष्टंपरमार्थेन जानीयात् शत्रोश्च विपरीतंतदा तस्योपरि यायात् ॥ १७१ ॥ **यदात्विति** । यदा पुतर्हस्त्यादिना भृत्यैश्च परिक्षीणः स्यात्तदा शनैः सामोपप्रदानादिना शत्रून्त्सान्त्वयन् यत्नेनात्युच्छ्रयादासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥ **मन्येतेति** । सर्वप्रकारेण यदातिशयेन बलिनमशक्यसाधनंशत्रुमन्येत तदा बलैकदेशसहितोदुर्गोपाश्रयोऽपरेण बलैकदेशेन तदुपघातमाचरन् एवंविधाबलंरुत्वा मित्रसंग्रहाद्यात्मनः कार्यसाधयेत् ॥ १७३ ॥ **यदेति** । यदा शत्रुबलानांप्रकृतिकोपादिनातिशयेन यातव्योभवति तदाक्षिप्रमेव धार्मिकंपरित्राणसमर्थनृपमाश्रयेत् ॥ १७४ ॥ **निग्रहमिति** । यत्संबन्धिदोषेणास्य गमनीयत्वमायातंतासांप्रकृतीनांशत्रुबलस्य चयेना [सौ] बलिभूतस्तयोरुभयोरपि सविजितः सन् योनिग्रहंकुर्यात् तंसर्वयत्नैर्गुरुवन्नित्यंसेवेत् ॥ १७५ ॥ **यदीति** । सुयुद्धमेवतत्रापिनिर्विकल्पःसमाचरेत् अगतिका हि गतिः संश्रयोनाम तत्रापि च संश्रयकृतंदोषंयदि पश्येत्तदा निर्विकल्पोभूत्वा शोभनंयुद्धमेव तस्मिन् काले समाचरेत् दुर्बलेनापि बलवतः पराजयदर्शनात् निहतस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥ **सर्वोपायैरिति** । नीतिकुशलोराजा सर्वैः सामादिभिरुपायैः तथा च यतेत यथास्यमित्रोदासीनशत्रुमध्यमाअधिकान भवन्ति । आधिक्ये हि तेषांसुतरांक्षोभ्योभवति धनगर्वेण मित्रस्य शात्रवापत्तेः ॥ १७७ ॥ **आयतिमिति** । सर्वेषांस्वलपामपि कार्याणां आगामिनि काले गुणदोषादित्येवंविचारयेत् वर्तमानकाले च क्षिप्रसंपादनार्थंसर्वेषांकार्याणांगुणदोषौ किमेषांरुतंविचारितंकिंवावशिष्टमित्येचंयावद्विचारयेत् ॥ १७८ ॥ **आयत्यामिति** । यः कार्याणामागामिकालदोषज्ञोगुणवत्कार्यमारभतेदोषवत्परिहरति यश्च वर्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्यकार्यंकरोति नदीर्घमूत्रोकार्यैः कार्यशेषज्ञोभवति सतत्कार्यसमामौ तत्फलंलभते । अतएवंविधकालत्रयसावधानत्वान्न कदाचित् शत्रुभिरभिभूयते ॥ १७९ ॥ **यथेति** । यथैन्नराजानम् मित्रादयः उक्तानवश्रयेयुः । तथा सर्वसंविधानंकुर्यात् । इत्येवंसांक्षेपिकोनयोनीतिः ॥ १८० ॥ **यदेति** । यदा त्वरिराष्ट्रंप्रति यात्रामारभेत शक्तः संस्तदानेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण शत्रुदेशेत्वरमाणोगच्छेत् ॥ १८१ ॥ **मार्गशीर्षेति** । यश्चतुरङ्गबलप्रायोमहीपतिः समार्गशीर्षे मासि शुभे प्रचुरतरयवसंधान्यरथमार्गोपेतं तच्छुभे दीर्घकालमग्रतोवाऽऽसन्नसस्यप्रत्यासन्ने यात्रांकुर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो वासन्तसस्यप्रायंच देशं यात्यदीर्घकालएवयस्य यात्रा सफाल्गुने चैत्रे वा एवंचबलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात् ॥ १८२ ॥ **अन्येत्विति** । उक्तकाल-

व्यतिरिक्तेष्वपि कालेषु यदात्मनोनिश्चितं जयमाशङ्केन तदा हस्तिबलप्रायोश्च बलप्राये वर्षात्त्वबलप्रायो हस्तिबलप्राये ग्रीष्मे तदा विगृह्यैव यात्रां कुर्यात् । शत्रोश्च प्रकृतिकोपादौ व्यसने उपपन्ने उक्तकालव्यतिरिक्तेषु कालेषु यायात् ॥ १८३ ॥ कृत्वेति । संशोध्येति । पार्ष्णिग्रहसंधानजनपददुर्गसंरक्षणक्रुद्धादिवर्गोपशमनादिकं मूलमात्मदुर्गराष्ट्ररूपे संविधानंकृत्वा उपयोगिवाहनायुधचर्ममत्त्रादिविधानं यथाशास्त्रंकृत्वा परमण्डलगतस्य येनास्पदमवरथानं भवति तदुपगृह्य तदीयान् भृत्यपक्षानात्मसात्कृत्य परान् स्वकार्पाटिकादीन् परमण्डलवार्ताच योधार्य सम्यगवस्थाप्य तथा जाङ्गलानूपाटविक्रमेदेन त्रिविधपन्थानं मार्गरोधकगुल्मादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणोदपानखननादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेनापतिकर्मकरात्मिकं षड्विधं बलं स्वकं यथोपयोगमाहारौषधसत्कारपूरणादिना संशोध्य साङ्ग्रामिकविधिना शत्रुदेशमत्वरया ब्रजेत् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ शत्रुसेविनीति । गतप्रत्यागते चैव तौ हि कष्टतरोरिपू ॥ यस्मिन्मित्रंगूढंकृत्वा शत्रुं सेवेत यश्च भृत्यादिः पूर्वविरागाद्गतः पश्चादागतस्तयोः सावधानो भवेत् यस्मात्तावतिशयेन रिपू कष्टतरौ ॥ १८६ ॥ दण्डव्यूहेनेति । दण्डाकृतिव्यूहरचनाव्यूहः एवं शकटादिव्यूहोऽपि तत्राप्येव बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनः तत्समीपे अश्वाः ततः पदातयः एवं कृतरचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूहस्तेन तं यातव्यं मार्गं सर्वतोभये सति यायात् । सूच्याकाराग्रः पश्चात्पृथुः शकटव्यूहस्तेन पार्श्वतोभये सति ब्रजेत् । वराहविपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पश्चाद्भागे भये सति गच्छेत् । पिपोलिकापङ्क्तिवत् अग्रपश्चाद्भागेनासंहतरूपतया यत्र सैनिकावस्थानं सदीर्घप्रचारः पुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतोभये सति यायात् ॥ १८७ ॥ यतइति । यस्यादिशः शत्रुकृतं भयमाशङ्क्येत तस्यामेव बलं विस्तारयेत् । तमन्ततो विस्तृतपरिमण्डलो मध्योपविष्टो विजिगीषुः पद्मव्यूहेन पुरानिर्गत्यैव सर्वं शस्त्रयन्त्रं सुस्थातव्यम् ॥ १८८ ॥ सेनापतिबलाध्यक्षाविति । हस्त्यश्वरथपदात्मात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः सपतिक उच्यते । पतिकदशकस्यैकः पतिः ससेनापतिः । तद्दशकस्यैकः सनायकः । स एव च बलाध्यक्षः । तौ सर्वासु दिक्ष्वनेकप्रधानत्वे सति संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत् । यस्याश्च दिशो भयमाशङ्केत तामग्रे दिशं कुर्यात् ॥ १८९ ॥ गुल्मानिति । गुल्मान् स्थानकव्याप्तपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धाद्यर्थकृतशङ्खभेदपटहादिसङ्केतान् वनावस्थानप्रणीतानिर्भयान् अव्यभिचरान् समन्तात् स्थापयेत् ॥ १९० ॥ संहतानिति । अल्पान् योधान् संहतान्कृत्वा योधयेद्बहून् पुनर्यथेच्छं विस्तारयेत् । सूच्यापूर्वोक्तया वज्राख्येन वा व्यूहेन त्रिधा वस्थितबलेन रचयित्वा योधान् योधयेत् ॥ १९१ ॥ स्यन्दनाश्वैरिति । समभूभागे रथाश्वैर्योद्धव्यम् । तत्र रथसामर्थ्यात् तथानुगतोदके नौहस्तिभिर्वृक्षगुल्मव्याप्ते धनुर्भिः पाषाणकण्टकगर्तादिरहिते खड्गफलकाख्यैरायुधैः ॥ १९२ ॥ कौरक्षेत्रानिति । कुरुक्षेत्रभवान् मत्स्यान् विराट्देशवासिनः पाञ्चालान् कान्यकुब्जान् भृत्यान् शूरसेनजान् पृथुशरीरान्प्रायेण पृथुशरीरबलशौर्याभिमानयोगात् सेनाग्रेषु योजयेत् । तथाऽन्यानपि दीर्घान् लघून्मनुष्यांश्च ॥ १९३ ॥ प्रहर्षयेदिति । चेष्टां चैव विजानीयादरीणां युध्यतामिति बलं रचयित्वा जये धर्मार्थं पराजये स्वर्गानृप्ये इत्येवमादिना युद्धार्थं प्रोत्साहयेत् । तांश्च योधान् समीक्ष्य परीक्षयेत् । कएवमुक्तं त्वय्यन्ति कुप्यन्ति चेति तथा योधानामरिष्वयुध्यमानानामपि सोपधानयुद्धादिचेष्टाविजानीयात् ॥ १९४ ॥ उपरुध्येति । दुर्गापाश्रितमपि युध्यमानमरिदुर्गवेष्टनद्वारेणावेष्ट्यासीत् । अस्य च रात्रौ दुर्गाद्वहिर्देशं लुण्ठनादिनोपपीडयेत् । घासान्नोदकेन्धनानिवास्य

सर्वदापद्रव्यसंमिश्रादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥ भिन्द्यादिति । दुर्गोपस्थजीव्यानि तडागादीनिप्रभेदेन नाशयेत् । तथा-
दुर्गप्राकारान् भिन्द्यात् तत्परिखाश्च पूरयेत् छिद्रकरणेनः वानिरुदकाः कुर्यात् । एवं च शत्रुमशङ्कितमेव सम्यग-
वस्कन्दयेत् तस्योपरि निपतेद्रात्रौ वा दिवा वा शिवासितादिभिर्वित्रासयेत् । इदानींचमुहुर्मुहुः ॥ १९६ ॥
उपजप्यादिति । तदन्वयिनोराज्यार्थिनः क्रुद्धान् भृत्यांश्चोपजपार्हानुपजपेत् । तत्कृतंच यत्तत्कृत्यं यत्तज्जानी-
यात् ग्रहसौम्यादिनानुकूलेदैवे सति विजयेप्सुरपगतभयोयुध्येत ॥ १९७ ॥ साम्नेति । विजेतुं प्रयतेतारीन् न-
युध्येत कदाचन ॥ साम्नाप्रीत्या वरदर्शनेन हितकथनाद्यात्मकेन दानेन च हिरण्यादीनां भेदनेन च तत्परुतीनां तद-
न्वयिनांच विश्लेषणेनैवं तैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा यथोपयोगं विजेतुमरीन् प्रयतेत । न पुनः कदाचिद्युध्येत ॥ १९८ ॥
अनित्यइति । युध्यमानयोर्यतो बलवदबलस्थानापेक्षायामेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते । तस्मादुपायान्तरसंभवे
सति युद्धं विवर्जयेत् ॥ १९९ ॥ त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानां परिक्षये । ततो युध्येत संयत्तइति ॥ सामादीनां-
पूर्वोक्तानामुपायानां असाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहे तथा सावधानो युध्येत यथा शत्रून् विजयेत् । यदि नोजयेत्तदा स्व-
र्गनिःसंदिग्धे पुनः पराजये निष्पतनं साधयेद्यथा वक्ष्यत्यात्मानं सर्वतोरक्षेदिति ॥ २०० ॥ जित्वेति । परराष्ट्रं जित्वा
तत्रत्यान् देवान् धर्मप्रधानान् ब्राह्मणांश्च दानमानादिभिः पूजयेत् । तथा श्रोत्रियादिगतावश्यदानेषु मयैतदनुज्ञात-
मित्येवं परिहारान् दद्यात् । तथा स्वामिभक्त्यास्माकं यैरपकृतं तेषां मया क्षान्तं इदानीमाश्वस्ताः सन्तः स्वव्यापारमनुतिष्ठन्त्वे-
वं अभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥ सर्वेषामिति । तेषां परकीयानां सर्वेषां संक्षेपतोऽभिलषितं ज्ञात्वा तस्मिन् जित-
राष्ट्रे जितराजान्वयिनं अभिषेचयेत् राज्ये । इदं त्वया कार्यमिदं नेत्येवं तस्य तदमात्यादीनां परिभाषणं च कुर्यात्
॥ २०२ ॥ प्रमाणानीति । तेषां परकीयानां ये धर्माद्विनपेतादेशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपगता आचारास्तान् प्रमाणी-
कुर्यात् । एवं चाभिलषितं मत्तयादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेद्यन्नात् ॥ २०३ ॥ आदानमिति । ये अभिल-
षितानामर्थानामेव हरणमप्रियकरं दानंच तेषां प्रियजनकं इत्युत्सर्गं तथा कालवशेन दानमपि वा प्रशस्यते तस्मात् त-
स्मिन्काले एनं पूजयेत् ॥ २०४ ॥ सर्वमिति । यत्किंचित्संपाद्यं तत्प्राग्जन्मशुभाशुभं उभे कर्मणी तदिह लोककृते च मनु-
ष्यव्यापारआयत्तंतत्र तयोर्मध्ये दैवं चिन्तयितुमशक्यम् । मानुषे पुनः पर्यालोचनं भवत्यतस्तद्वारेण कार्यसिद्ध्यर्थं यतितव्यं
निरीहेन भाव्यम् ॥ २०५ ॥ सहवापि ब्रजेत्यस्त्विति । एवं यातव्येन सह युद्धं कार्यं यदि वा स एव मित्रं हिरण्यं वा
तेन दत्तभूम्येकदेशो वा त्यक्त इत्येवं यात्राफलं मत्वा तेन सह संधिं कृत्वा यत्नवान् ब्रजेत् ॥ २०६ ॥ पार्ष्णिग्राहमिति ।
विजिगीषोररिं प्रति निर्यातस्य यो देशाक्रमणाद्याचरति स पार्ष्णिग्राहस्तथा कुर्वतः पार्ष्णिग्राहस्य योऽकुशस्थानीयः स आ-
क्रंदस्तावपेक्ष्य यातव्यान्मैत्रीभूतादमित्राद्वा फलं गृह्णीयात् तावदनवेक्ष्य गृह्णन् कदाचित्तत्तद्वतेन दोषेण युज्यते ॥ २०७ ॥
हिरण्यभूमिसंप्राप्तेति । हिरण्यभूमि लाभेन राजा तथा न वर्धते यथा संप्रति रुशमप्यागामिकाललब्धवृद्ध्याद्युपेतं-
स्थिरं मित्रं प्राप्य वर्धते ॥ २०८ ॥ धर्मज्ञमिति । धर्मज्ञमुपकारस्य दक्षमनुरक्तामात्यं सानुरागं स्थिरकार्यं दक्षयत् तस्मिन्
मित्रमतिशयेनेष्यते ॥ २०९ ॥ प्राज्ञमिति । प्राज्ञं महाकुलं विक्रान्तं उत्साहयुक्तं उदारं उपकारस्य रक्षितारं अ-
र्थानर्थयोरेकरूपं शत्रुं दुरुच्छेदं विद्वांस आहुः । अतस्तथा विधं यत्नतः संदध्यात् ॥ २१० ॥ आर्यतेति । साधुत्वं-
पुरुषविशेषज्ञाता शौर्यदयालुत्वं सर्वदा च स्थूललक्ष्मणार्थेषु सूक्ष्मदर्शित्वमिष्यते । स्थूललक्षं सततमुदासीनगुणसामग्र्य-
मतएवं विधं उदासीनमाश्रित्य उक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥ क्षेम्यामिति । परित्यजेत् नृपो

भूमिमात्मार्थमवधारयन् ॥ रक्षाक्षमामपि नदीमातृकतया सर्वदा सस्यप्रदामपि बहुतृणपत्रादियोगात् पशुवृद्धिकरी
मपि भूमिमात्परक्षार्थमवलंबमानोराजाऽनन्यगतिकः परित्यजेत् ॥ २१२ ॥ यतः सकलपुरुषविषयोयं धर्मः स्मर्यते
आपदर्थ इति । आपन्नवृत्त्यर्थं धनं रक्षणीयम् । धनपरित्यागेनापि दाराः संरक्षणीयाः । आत्मा पुनर्धनदारादिना
सर्वपरित्यागेनापि संरक्ष्यः । यत्तु राजव्यतिरेकेणान्यस्य दारार्थं आत्मत्यागो न्याय्य इत्याहुस्तदसत् सर्वत आ-
त्मानं गोपायेदिति अशास्त्रितमरणस्य निषिद्धत्वात् न च सहसैव धनदारपरित्यागः कार्यः ॥ २१३ ॥ यस्मात्सहेति ।
प्रकृतिकोशकोपक्षयमित्रव्यसनादिकायुगपत्सर्वा आपदोत्पत्त्यर्थमुत्पन्ना ज्ञात्वा नमोहमुपेयादपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा
सामादीनुपायान्तसर्वान्वा प्राज्ञः प्रयुज्जीत सर्वथा ॥ २१४ ॥ उपेतारमिति । एतन्नयं समाश्रित्य प्रयते
तात्मसिद्धये ॥ उपेतात्मा उपेयं च प्राप्तव्यं सर्वे च सामादय उपायास्ते च परिपूर्णा इति तन्नयसामर्थ्ये सति
आत्मसिद्धयर्थं यतेतेत्युपसंहारः ॥ २१५ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या सर्वराजा मन्त्रिभिः सह
विचार्य तदनु धनुरादिना व्यायामं कृत्वा स्नात्वा च मध्याह्ने काले अन्तःपुरं भोक्तुं प्रविशेत् ॥ २१६ ॥ तत्रेति ।
तत्रान्तः पुर आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिर्यत्कृतमन्नाद्यं सुष्ठु च परीक्षितं अग्निप्रक्षेपचको-
रादिदर्शनेन अग्निर्हि सविषान्नप्रक्षेपे सति चटचटायते चकोरस्याक्षिणी रक्ते भवत इत्येवमादिना परीक्षितं विषापहा-
रैश्च मन्त्रैर्जप्तमद्यात् ॥ २१७ ॥ विषघ्नैरिति । विषघ्नैरौषधप्रयोगैः सर्वद्रव्याणि भोगभोज्यादीनि लक्षयेत् । विषघ्नानि
च रत्नानि गरुडोद्गीर्णनागमणिप्रभृतीनि यत्नवान् सर्वदा धारयेत् ॥ २१८ ॥ परीक्षिता इति । स्त्रियश्च दास्यो धर्मार्थ-
कामो भयविषये चारप्रयोगादिद्वारेण कृतपरीक्षागूढायुधग्रहणविषलिप्ताभरणधारणाशङ्कया संशुद्धवेषालङ्कारणाः अनन्य-
मनस्काश्चामरस्नानाद्युदकधूपैरेनं राजानं परिचरेयुः ॥ २१९ ॥ एवमिति । एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नं वाहनशयनासनभो-
जनस्नानानुलेपनेषु सर्वालङ्कारार्थेषु कुर्वीत ॥ २२० ॥ भुक्तवानिति । कृतभोजनः सन् तस्मिन्नेवान्तःपुरे भार्याभिः सह
क्रीडेत् । कालातिक्रमेण च सप्तमेदिवसस्य भागे तत्र विहृत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥ अलङ्कृत इति ।
अलङ्कृतश्च सन्नायुधजीविनं पुनर्जनं वाहनानि चाश्वादीनि सर्वाणि खड्गादीनि च शस्त्राण्यलङ्कारानि च संपश्येत्
॥ २२२ ॥ संध्यामिति । ततः संध्योपासनं कृत्वा गृहाभ्यन्तरे भृतशस्त्रोरहस्याभिधायिनां स्वव्यापारं शृणुयात् ॥ २२३ ॥
गत्येति । तस्मात्प्रदेशादन्यद्विमुक्तं प्रदेशान्तरंगत्वा चारजनं संप्रेक्ष्य परिचारिकादिभिः स्त्रीवृतः सन् पुनर्भोक्तुमन्तः
पुरं प्रविशेत् ॥ २२४ ॥ तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चिन्नूर्यघोषैः प्रहर्षिभिः ॥ संविशेच्च यथा कालमुत्तिष्ठेद्विगतज्वरः ॥
तत्रान्तःपुरे किञ्चिन्नानितृप्तं वादित्रशब्दैः श्रुतिसुखैर्युक्ते भुक्त्वा कालानतिक्रमेण गतार्धरात्रप्रहरायां रात्रौ सुप्यात् ।
सुप्त्वा च पश्चिमे यामे उत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥ एतदिति । अरोगो राजैतदनुत्क्रान्तं प्रजारक्षणादि स्वयमनुतिष्ठेत् ।
अस्वस्थः पुनः सर्वमेतदमात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविंदराजविरचितायामनुटीकायामन्वा-
नुसारिण्यां राजधर्मो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ व्यवहारान्नृपः पश्येदिति । अर्थप्रत्यर्थिनोऽर्कणादानादिविषयाणीतरेतरविरुद्धावहरणरूपाणि कार्याणि द्रष्टुमिच्छन् राजावक्ष्यमाणलक्षणैर्मन्त्रिभिश्चोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रैः सह चापलादिरहितोवक्ष्यमाणसभां प्रविशेत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तस्यांसभायांगुरुकार्यापेक्षयोपविष्टोऽन्यथोत्थितांदक्षिणबाहुं वाससउद्धृत्य अनुद्धतवेषालङ्कारः कार्यार्थिनांव्यवहारं नियमतो विचारयेत् ॥ २ ॥ प्रत्यहमिति । तांश्च व्यवहारान् अष्टादशव्यवहारस्थाने ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु पृथक्पृथक् व्यवस्थितान् प्रतिनियतदेशव्यवस्थावणिक्कर्षकादिगतया शास्त्राविरुद्धया शास्त्रगतया च साक्षिशपथानुमानाद्यात्मकया प्रत्यहमालोक्यमेव ॥ ३ ॥ तेषामिति । वेतनस्येति । सीमाविवादधर्मइति । स्त्रीपुं धर्मइति । तेषामष्टादशानां आदावधर्मगृहीतस्य ऋणस्यादानमिह विचार्यते । ततः क्रमेण निक्षेपोऽस्वामिना च यः क्रियते विक्रयादिः । एकोभूय धनार्जनेहा । यागाद्यर्थदत्तस्य प्रतिश्रुतस्य वा यागाद्यकरणे सत्यप्रदानम् । भूतेरदानम् । ग्रामादिकृतव्यवस्था व्यतिक्रमः । क्रये विक्रये वा सति पश्चात्तापः । स्वामिपालयोः विप्रतिपत्तिः । ग्रामादिसीमाविवादव्यवस्था । वाक्पारुष्यं ताडनादि । चौर्यं । मधुष्यापहरणादिसाहसं । स्त्रियश्च परस्परंच संपर्करामकंस्त्रीसहितस्य । पुंसोभर्तुर्व्यवस्था । पैतृकादिधनविभागोऽक्षादिक्रीडाव्यवस्थापनम् । पशुपक्ष्यादियोधनमित्येवं अष्टादशैतानि व्यवहारोत्पत्तौ लोके स्थानानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एष्विति । एष्वष्टादशसु स्थानेषु व्यवस्थानेषु बाहुल्येन मनुष्याणां विवादकुर्वतां अनादिपारंपर्यायातांव्यवस्थामाश्रित्य व्यवहारनिर्णयंकुर्यात् । भूयिष्ठवचनादन्यान्यपि सन्ति । यथोक्तं नारदेन ॥ तेषामेव प्रभेदोन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ॥ ८ ॥ यदेति । यदाकार्यान्तरव्याकुलतयात्मना व्यवहारेक्षणं राजा न कुर्यात् तदा कार्यदर्शनार्थं विद्वांसंब्राह्मणं नियुज्जीत ॥ ९ ॥ सइति । सब्राह्मणः सभायां साधुभिर्धार्मिकैर्ब्राह्मणैः युक्तस्तामेव राजसभां श्रेष्ठं प्रविश्योपविष्टः स्थितो वा अस्य राज्ञो द्रष्टव्यान् व्यवहारान् संपश्येत् ॥ १० ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन् स्थाने ऋग्यजुःसामपारगाः त्रयोपि ब्राह्मणाराजाधिकृतश्च विद्वानवतिष्ठते हिरण्यर्भमिव तांसभां मन्यन्ते ॥ ११ ॥ धर्मइति । यस्मिन् द्रष्टरि धर्मशास्त्रव्यवस्थाश्च अधर्मेण व्यवस्थायापीडितः सभां उपतिष्ठते यत्रावस्थानंकुरुते सभ्याश्च ब्राह्मणास्तस्य धर्मस्य शल्यमिव शल्यमधर्माख्यं नोद्धरन्ति तत्र तेनाधर्मशल्येन सभ्या विद्धा भवन्ति ॥ १२ ॥ सभावानप्रेवष्टयेति । व्यवहारदर्शनार्थं सभा न प्रवेष्टव्या । प्रविष्टश्चेत्तदा सत्यं वक्तव्यं अथवा तूष्णीमासीनो विरुद्धं वा ब्रुवन् सभ्य एव एनस्वी भवति ॥ १३ ॥ यत्रेति । यस्यांसभायांसभावस्थितानां प्राड्विवाकवादीनां प्रेक्षमाणानां वादिना प्रतिवादिना वा धर्मो बाध्यते यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन बाध्यते तत्र ते प्राड्विवाकादयः सभासदः पापेन हता भवन्ति । तस्मान्न चापि प्रतिवादिना साक्षिकृतो व्यतिक्रमो रक्षणीयः ॥ १४ ॥ धर्मइति । तस्माद्धर्म एव व्यतिक्रान्तो दृष्टादृष्टाभ्यां नाशयति नार्थप्रत्यर्थ्यादि स एव चानतिक्रान्ततयारक्षति तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः प्रास्माकं त्वत्सहितानां धर्मो व्यतिक्रान्तो दृष्टादृष्टार्थनाशं कार्षीदिति । सभ्यैरसत्प्रवृत्तः

प्राङ्निवाकः संबोधनीयः ॥ १५ ॥ वृषइति । तस्मात्सकलकामवर्णानां वृषशब्देन धर्मउच्यते । तस्य वाह-
रणंकुरुते तदेवावृषलमन्यन्ते न जातिवृषलंतस्माद्धर्मनोच्छिन्द्यादिति धर्मव्यतिक्रमपरिहारार्थंवृषलवचनम् ॥ १६ ॥
एकइति । तस्मात् अन्यत्सर्वभार्यापुत्रमित्रादिशरीरेणैवसह नाशंगच्छति न धर्मवन्त्राणार्थकिञ्चिदपि पश्चादन्वेति तस्मा-
त्सुहृद्धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥ पादइति । तद्यवहारतोऽधर्मसंबन्धी चतुर्थोभागोऽर्थिनंप्रत्यर्थिनंवादिसंप्रवृत्तं-
गच्छत्यन्यश्चतुर्थभागोऽसत्यवादिनंसाक्षिणं चान्यः परःसर्वान् सभास्थितान् प्रेक्षमाणान् परित्यज्य राजानंप्रयातीति-
सर्वेषामधर्मसंबन्धोभवतीत्येतत्प्रतिपादनपरमेतत् ॥ १८ ॥ राजेति । यत्र पुनः सभायांअसद्वादित्वादर्थी प्रत्यर्थी वासम्य-
दर्शनेन कुत्स्यते तत्र राजाऽपापोभवति सभासदश्च पापेनन संबध्यन्तेचार्थादिकतरमेव गच्छति ॥ १९ ॥ जातिमा-
त्रोपजीवीति । केवलंब्राह्मणजातिमात्रंयस्य तस्य तेन ब्राह्मणधर्मानुसरणेन सनु ब्राह्मणोऽस्य राज्ञोविद्वद्ब्राह्मणाभावे व्य-
वस्थाने धर्मस्य प्रवक्ताधिकृतः स्यात् नकदाचित् शूद्रइति । तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसंब्राह्मणमित्यनेनैव सिद्धेशूद्रप्रतिषेधे
पुनर्वचनं क्षत्रियवैश्यनियोजनाच्छूद्रनियोजनस्यदुष्टत्वख्यापनार्थम् ॥ २० ॥ यस्मात् यस्येति । यस्य राज्ञः शूद्रो-
धर्मविचारंकुरुते तस्य पश्यतएव कर्दमइव गौः तद्राष्ट्रमवसीदति ॥ २१ ॥ यदिति । यद्राष्ट्रंशूद्रबहुलं परलोकाय-
तिकाक्रान्तं अविद्यमानद्विजं तत्सर्वदुर्भिक्षव्याधिपिडितंभूत्वा विनश्यति अग्नौ प्रास्तेत्येतदभावाच्छान्त्यर्थयागाद्य-
भावाच्च ॥ २२ ॥ धर्मासनमिति । प्रणम्यलोकपालेभ्यःकार्यदर्शनमाचरेत् ॥ धर्मदर्शनार्थं आसने उपविश्या
च्छादितदेहोऽनन्यमनालोकपालान्मस्कृत्य ततोव्यवहारेक्षणं राजा चरेत् ॥ २३ ॥ अर्थानर्थीविति । प्रकृतिसं-
प्रसादकोपात्मकान् तथाविधान् लोकगतानालोच्य परलोकार्थंच धर्माधर्मावेव केवलावालयय यथाधर्महानिः अधर्मानर्थो-
त्पादश्च न भवति तथा सर्वान् व्यवहारान् पश्येत् । सन्निपाते च वर्णानांब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥ बाह्यैरिति ।
गद्गदत्वादि चक्षुःस्वरपाण्डुरादिवर्णवेषथुरोमाश्चादोङ्कितविवर्णत्वाद्याकाराधोनिरीक्षणादि चक्षुर्गतहस्तनिष्पेषादि विशेष-
चेष्टाकारैर्बाह्यलिङ्गैरवश्यगमकेन स्वभावैर्गूढमभिप्रायंसदसद्रूपव्यवहारिणानिश्चयं अनुभूय ॥ २५ ॥ यस्मात् लोकेपि
आकारैरिति । नेत्रवक्त्रविकारैश्चज्ञायतेन्तर्गतंमनः ॥ आकारादिभिः पूर्वोक्तैर्गत्या च स्खलरूपया निगूढसद्रूपंज्ञा-
यते ॥ २६ ॥ बालदायादिकमिति । अनाथबालत्वामिकंधनंतावद्राजा रक्षेत् । यावदसौ गुरुकुलान्निवृत्तोयावद्वा
निवृत्तबालभावः स्यादिति भावः पितृव्यादिभ्यः स्वामित्वोपन्यासादिव्याजेनापजिहीर्षद्भयोरक्षितार्थमिदमस्मिन् व्यव-
हारउच्यते । सामान्यविषयस्य रक्षणस्य राज्ञः सर्वविषयत्वात् ॥ २७ ॥ वन्द्यापुत्रास्विति । यथा बाल-
धनस्य राज्ञो रक्षणस्यादेवंसत्यपि भर्तरि वन्द्यासु स्त्रीष्वप्रजासु निष्कुलासु च कन्यकासु मृतप्रोषितभर्तृकासु
साध्वीषु व्याधितासु च रक्षणस्यादत्र गोबलीवर्दन्यायेनानेकशब्दोपादानम् ॥ २८ ॥ जीवन्तीनामिति । भाविस्वाम्यादस्मा-
दधीनत्वादिव्याजेन येबान्धवास्तासांजीवन्तीनांधनंहरेयुः । वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धर्मप्रधानोराजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥
प्रनष्टस्वामिकमिति । अज्ञायमानस्वामिकंधनंराजाकस्यकिंप्रनष्टमित्येवंपटहादिनाख्याप्य द्वारादौ वर्षत्रयंस्थापयेत् ।
वर्षत्रयादवाक् स्वाम्यायातो गृह्णीयादूर्ध्वपुनर्नृपतिर्गृह्णीयात् । यावत्स्वाम्यागच्छति तावदपहरेत् । एवंपरकोयस्य
धर्मतोवर्षशतैरपि स्वापहारस्यान्याप्यत्वात् प्रनष्टइत्यादिसोवाक् ॥ ३० ॥ ममेति । मत्संबन्ध्येतद्धनमितियोब्रूया-
त् स किंसारं किंसङ्ख्याकंकप्रनष्टमित्येवमादिविधानेन पर्यनुयोक्तव्यः । ततोयदिरूपसङ्ख्यादीन् सत्यान् ब्रवीति
तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥ अवेदयानइति । नष्टद्रव्यस्य देशकालौ यथासंभवंच वर्णशुक्लादिकं
आकारंकण्टकत्वादिकं प्रमाणंच यथावदजानतः तत्तुल्यंदण्डमिति ॥ ३२ ॥ सङ्ख्यादिसंवादे पुनः आद-

कीतेति । यदेतत्प्रनष्टराज्ञा प्राप्ततः स्वामिगतसङ्ख्यादिसंवादानन्तरं रक्षणकेशापेक्षया षड्भागदशमंद्वादशं वा सा-
धूनामयधर्मइत्येवंजानन् राजा गृह्णीयात् शिष्टं पुनः स्वामिने उत्सृजेत् ॥ ३३ ॥ प्रनष्टाधिगतमिति । यद्-
व्यंकस्यचित्प्रनष्टसद्राजपुरुषैर्लब्धतदक्षयेत् । नियुक्तं रक्षितं कृत्वा राजा स्थाप्यं तस्मिंश्च द्रव्ये यान् चौरान्
राजा गृह्णीयात् तान् शतादभ्यधिकेवधइतिदर्शनात् सुवर्णशतमूल्यादिचौर्ये सति हस्तिना घातयेत् ॥ ३४ ॥
ममायमिति । तत्संबन्धीदंनिधायमित्येवंनिधि अन्येन वा तथ्ये सति तयोरूपसङ्ख्यादिपूर्वप्रतिज्ञासंवादेन मनु-
ष्योब्रूयात्तस्य ततोनिधानादेशकालवर्णाद्यपेक्षया षड्भागदशमेव वा राजा गृह्णीयात् शिष्टं तस्योत्सृजेत् ॥ ३५ ॥
अनृतमिति । आत्सपुनः सत्यं ब्रुवन् स्वधनस्याष्टमं भागं दण्ड्यः । यद्वा तस्यैव निधानस्यात्यन्ताल्पं भागं विगणय्य
सविषादन गच्छति विनयं च गृह्णीयात्तदंङ्योगुणवदगुणापेक्षया विकल्पः ॥ ३६ ॥ विद्वानिति । शास्त्र-
विपुनब्राह्मणः पित्रादिस्थापितं निधिं दृष्ट्वा राज्ञो भागं दद्यात् । अशेषं गृह्णीयाद्यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य ब्राह्मणः प्रभुः
इत्यशेषग्रहणार्थवादः । एवं च ममायमिति । अयमविद्वत्ब्राह्मणविषयः क्षत्रियादिविषयश्च ॥ ३७ ॥ यमिति । यंपुनः
चिरंतनस्वामिकं भूमिप्रक्षिप्तं निधिलभेत तस्मादर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्धमात्मनोऽर्थागारे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
निधीनामिति । चिरंतनानां निधीनामस्वामिकानां अन्येनापि लब्धानां भूमिगतानां च सुवर्णानां अर्धं हरो राजा
यस्माद्रक्षणादसौ भूमिस्वामीति ॥ ३९ ॥ दातव्यमिति । यच्चौरैर्दत्तं लोकानां धनं तद्राज्ञा चौरैर्भ्यश्चादत्तं ध-
नं तेभ्यो देयं । यस्मात् राजा स्वीकुर्वन् चौरस्य यावत्पापं तावत्प्राप्नोति ॥ ४० ॥ जातिधर्मान् जानप-
दानिति । जातिधर्मान् अध्ययनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवहारान् अविरोद्धान् एवं वणिक्कर्मणादिगतान्
श्रेणीधर्मान् कुलधर्मांश्च प्रतिनियतकुलस्थितान् ज्ञात्वा यस्य यः स्वधर्मस्तंतथा तत् स्थापयेत् । अतश्च तद्विरुद्ध-
व्यवहारिषु वादिनं गृह्णीयात् ॥ ४१ ॥ यस्मात्स्वानीति । जातिकुलदेशधर्माण्यनुतिष्ठन्तः सन्तोऽपि निष्कर्षस्ने-
हाविदूरेऽपि वर्तमानामनुष्याः स्वेस्वे कर्मण्यवस्थाताः परकर्माणि परलोकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ४२ ॥ एवं धन-
मसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकयाभिधाय धुना प्रकृतमाह ॥ नोपादयेत्स्वयं कार्यं राजानान्यस्य कस्यचिदिति । यद्य-
पि पश्येत्कार्याणि कार्याणामित्युक्तं भवति तथापि तदाक्षेपान्तरेण ऋणादानादिषु राजकर्तव्यसाहसाधिरक्षणव-
र्जितेषु राजा स्वयमुपजापेन व्यवहारान्नोत्पादयेत् । नापि राजाधिकृतः स्वयमुत्पादयेत् तथाप्रत्यर्थिनामपि
तदा वेदितव्यं कार्यार्थकेनापि प्रकारेण रागद्वेषादिना नोपेक्षेत ॥ ४३ ॥ यथेति । यथा मृगस्य विद्धस्य सतो दृ-
ष्टिनष्टस्य पदं व्याधोरुधिरस्त्रावन्निन्दुदर्शनेन नयति तथा राजानुमानप्रमाणेन धर्मस्य गतिं नयेत् । विद्वद्भिर्धर्मप्रधा-
नैर्द्विजातिभिर्यच्छास्त्राविरुद्धमासेवितं तद्देशकुलजातीनामत्ररूपं कल्पयेत् । वादिवाद्याशयग्रहणाय यन्नातिशयं कुर्यात्
इत्येवमर्थम् ॥ ४४ ॥ सत्यमिति । व्यवहारकर्मप्रवृत्तोर राजा सत्यं दृष्ट्वा दृष्टमुखहेतुतया संपश्येत् । अर्थं च सारासा-
रत्वेन आत्मानं च सदसत्कर्मनणादेशं च समनन्तरराजान्तरविहारं कालं च जीवितसंबन्धमतिक्रान्तबलरूपं चेदं व्याधिज-
राभोज्यप्रायं लोभादिनास्खलनार्थं संपश्येत् ॥ ४५ ॥ सद्भिरिति । एवं च विरुद्धं व्यवहारेषु वादिनं गृह्णीयादिह च सद्भि-
राचरितमित्युपादानादिदं सदाचारविषयं जातिजानपदाद्येतत् पुनः सदाचारव्यतिरिक्तधर्मविषयम् ॥ ४६ ॥ एवं सक-
लव्यवहारसाधारणपरिभाषात्मकमुक्त्वाऽधुना ऋणादानाद्यधिकृत्याह अथ मणार्थासिद्ध्यर्थमिति । दापयेद्धनि-
कस्यार्थमधमर्णं विभावितं ॥ अधमर्णेन धनग्राहिणा गृहीतं तत्प्राप्त्यर्थं धनं स्वामिना राजाज्ञापितः सन् वक्ष्य-

माणलेख्यादिनाप्रतिपादितं धनं धनस्वामिनो धर्मणो दापयेदित्युत्तरप्रपञ्चस्यैवायं सामान्यनिर्देशः ॥ ४७ ॥ यैर्यैरिति ।
उत्तमर्णो यैर्यैरुपायैः स्वधनं लभते तैस्तैरुपायैः अधमर्णो निगृह्य तमर्थं दापयेत् ॥ ४८ ॥ कैः पुनस्तैरित्यत आह धर्मणेति ।
यदधमर्णस्य प्रयुक्तं धनं तद्धर्मण प्रीत्या व्यवहारेण वक्ष्यमाणेन छलेनोपाधिपूर्वकं प्रतिद्रव्यग्रहणेनाचरितेनाभोजना-
दिना बलेन गृहावरोधादिनापञ्चममेनोत्तमर्णसाधयेत् ॥ ४९ ॥ स्वयं यइति । उत्तमर्णो व्यवहारमन्तरेणैव धर्मादि-
भिरुपायैर्वा नरैः स्वराजानिरपेक्षमधमर्णात् धनं साधयेत् । स आत्मधनं साधयन् मदनपेक्षं बन्धनादिकृतवानसीति
एवं राजा न क्षेमव्यः ॥ ५० ॥ अर्थे विवदमानं तु करणेन विभावयेदिति । नाहमस्मै धारयामीत्येवं धने
विप्रतिपाद्यमानं अधमर्णकरणेनालिख्यसाक्षिशपथात्मकेन प्रतिपादितमुत्तमर्णस्य धनं दापयेत् । दण्डलेशं चापह्नवे
द्विगुणमपि वक्ष्यमाणा दशभागान्यूनमपि शक्त्यपेक्षया दापयेत् ॥ ५१ ॥ अपह्नवइति । अभियोक्तादि-
शे देशं करणं वा स मुद्दिशेत् ॥ अधमर्णस्य देहीत्युत्तमर्णस्य धनमित्येवं सभायां प्राड्विवाकेनोक्तं न धारयामीत्ये-
वमपलापे सत्याक्षेपक्रोधग्रहणदेशं तत्तस्य साक्ष्युपन्यासाद्यपह्नवत्वात्करणं शंसेत् ॥ ५२ ॥ अदेशं यश्च दिशति-
निर्दिश्यापह्नवीति चेति । अपदिश्येति । असंभाष्येति । ब्रूहीति । अभियोक्ता दिशेदित्युक्तं तत्र योऽर्थी
तथाविधं देशमपह्नवादिकं निर्दिशति यत्र दानग्रहणे न संभाव्येते अधमर्णस्य वा तदानीं तत्रावस्थानं संभवतीति
यश्चादेशादिकं निर्दिश्य न तन्मया निर्दिष्टमित्येवं पश्चादपजानीते योवा पूर्वपश्चादुक्तानर्थान् परस्परविरुद्धान्नावग-
च्छति यश्चानेन मम हस्तात्सुवर्णं गृहीतमित्येवं निर्देष्टव्यं निर्दिश्य एतत्पुत्रेण गृहीतमित्येवमादिना पुनरपस-
रति योवा प्रतिज्ञाकालोपन्यस्तमर्थं कस्मात्पुनस्तथाराज्यादौ दानग्रहणं कृतमित्येवमादिरूपेण पूर्वपक्षविस्तारकाले
प्राड्विवाकेन सम्यक् पृष्ठः सन्नन्तर्धत्ते यश्च संभाषणानर्हे उपवहारादौ देशे साक्षिभिः परस्परं भाषते यश्च
साक्षिप्रश्रंक्रियमाणं नो गच्छति वा सभान्तःप्रतिवासंनिहिते हठादुत्प्लुत्य गच्छति यथास्मिन् पूर्वपक्षे किं ब्रूही-
त्युक्त उत्तरं च न ब्रूयात् योवा प्रतिज्ञातं साक्षिभिर्न विभावयेत् पूर्ववा साक्षिगतं न जनीयात् स्वगतस्वयश्चाधरोत्तराणि
त्यक्तत्वात्सतस्माद्यवहाराद्धीयते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ साक्षिणइति । साक्षिणोत्रमम विद्यन्ते इत्युक्ता ब्रूहि तानित्यु-
क्तेयस्मान्न ब्रूयात्तं पूर्वोक्तेरेभिः पराजयकारणैः धर्मनिर्णयप्रवृत्तः प्राड्विवाको जितोयमिति कथयेत् ॥ ५७ ॥ अभियोक्तेति ।
योर्थी सद्येव पूर्वपक्षं न ब्रूयात् तदा धर्मव्यतिक्रमतारतम्यापेक्षया वधाहोर्दण्डनीयश्च स्यात् । आक्षिप्तः पुनः पक्षत्रये यदि-
न ब्रूयात्तदा धर्मविषये पराजितोऽन्याय्यप्रवृत्तत्वेनाधार्मिकत्वात् ॥ ५८ ॥ यइति यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणं धनमप-
जानीते यत्परिमाणं वा धनमर्थी मिथ्या कथयति अधर्मप्रवृत्तौ तस्मादपह्नवतां मिथ्योक्ताच्च धनात् द्विगुणं दण्डार्थ-
दापनीयः । अधर्मज्ञाविति वचनादिदमत्यन्ताभिनिवेशादिप्रवृत्तविषयम् । अभिनिवेशेत्वपह्नवे तद्विगुणमपि दशकंशतं
वक्ष्यति ॥ ५९ ॥ पृष्ठइति । प्रत्यर्थी धनार्थिनोत्तमर्णेन कृतराजपुरुषकर्षणादिपरिभावः प्राड्विवा-
केन पृष्ठो यदावधारयामीत्येवमपह्नवानो भवति तदा राजाधिकृतब्राह्मणसमक्षं यद्यत्यन्तन्यूनैस्ततः त्रिभिः साक्षिभिः
तत्र धनार्थिना भावनीयः ॥ ६० ॥ याइति । यथाविधाः साक्षिणः ऋणादानादिव्यवहारेषु उत्तमर्णा-
दिभिः कर्तव्याः तथाविधान्कथयिष्यमि यथा च तैः सत्यं कर्तव्यं तमपि प्रकारमभिधास्यामि
॥ ६१ ॥ गृहिणइति । गृहस्थाः पुत्रवन्तः तद्देशाभिजनाः क्षत्रियवैश्यशूद्रजातीया अर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षि-
त्वयोग्या भवन्ति । तेषु गृहादिपरिभवभयान्नान्यथा ब्रुवते । ननु ये केचिद्विवादानादनपेक्षे व्यवहारे वाग्दण्डपारु-
ष्यादौ पुनः साक्षेप उक्तगृहादिव्यतिरिक्ता अपि भवन्ति ॥ ६२ ॥ आप्ताइति । सर्ववर्णानां व्यवहारेष्वसंवादिनः

सर्वधर्मशास्त्रज्ञालोभरहिताः साक्षिणः कार्याः । एतद्विपरीतान् पुनर्वर्जयेत् इत्यर्थः । सिद्धस्य तु शब्दाभिधानं दण्डार्थम् ॥ ६३ ॥ नेति । साक्षिणोभयलोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादिनान्यथाभिधानाशङ्कायां कार्याः । ऋणाद्यर्थसंबन्धिमित्रवैरकृतकौटसाक्षिव्याधिमूर्च्छितमहाव्याधिकादूषितान् कार्याः ॥ ६४ ॥ नसाक्षीति । राजानन्तत्वाद्यवहारदृष्टत्वाच्च शास्त्रधर्मेण च प्रष्टुमशक्यत्वात् न साक्षी कार्यः । सूपकारनटादयश्च वेदसंन्यासिनोगृहस्थएते धर्मपरान् कार्याः नटादयश्च प्रायेणार्थपराः स्वकर्मग्रस्ताश्च व्यग्राश्च ते न कार्याः । श्रोत्रियोब्रह्मचारितापसभिक्षवश्च लिङ्गस्थाः सङ्गवर्जितान् कार्याः । श्रोत्रियग्रहणादध्ययनानुष्ठानरहितस्य ब्राह्मणस्य न निषेधः ॥ ६५ ॥ नाध्यधीनइति । अध्यधीनो गर्भदासोत्यन्तपरत्वान्न कार्यः । न वक्तव्यसर्वकर्मदोषाद्दर्शनीयः यः कुत्सादितरतएव वचनादिदस्युर्भूतकसत्युपदासइतिकर्माणीति नैरुक्तात्सोपि पारतन्त्र्यान्न कार्यः । तस्करस्य तथाभिधास्यमानत्वात्प्रतिषिद्धकर्मरुदनास्वासात् न वृद्धोतिक्रान्तव्यवहारकत्वात् । नशिशुः अव्यवहारकरत्वात् । एकोपि ननाशप्रवासाशङ्कया तस्यन्यवरैरिति निषेधसिद्धौ कस्यांचिदवस्थायांद्वयोरभ्यनुज्ञानार्थवचनम् । अन्त्यश्चाण्डालादिः धर्मानभिज्ञत्वात् । विकलेन्द्रियउपलब्धिवैकल्यात् ॥ ६६ ॥ नार्त्तइति । आर्त्तोबन्धुविनाशादिना मत्तोमद्यादिना उन्मत्तोभूताद्याविष्टः क्षुधापिपासया चाक्रान्तः श्रान्तो ध्वगमनादिखिन्नः कामाक्रान्तअत्यन्तक्रोधबुद्धिवैकल्यात् नकार्याश्चौराअधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥ स्त्रीणामिति । स्त्रीणांस्त्रियः साक्षिणोभवन्तीति अन्यागोचररहस्यप्रायः स्त्रीकार्यविषयमिदम् । तत्र पुंसःसाक्षित्वेकोयस्यान्नगोचरइति नित्याभिधानाशङ्का स्यात् । अन्यत्र ऋणादानादिव्यवहारे तासांपूर्वोक्ताएवसाक्षिणोभवन्तीत्येवंद्विजानामित्येवमादावपि द्रष्टव्यम् । द्विजानांब्राह्मणदीनांसमानजातिगुणाद्विजाः शूद्राणांसाधवः शूद्राः चाण्डालादीनांतज्जातीयाएव भवन्ति ॥ ६८ ॥ अनुभावीति । येन गृहाभ्यन्तरे रत्नादिचौरकृतोपद्रवे शरीरोपघाते चातताय्यादिभिः क्रियमाणे ऋणादानादिस्वस्थकार्यवशाच्चोक्तसाक्षिसंपादनाय शक्ते यः कश्चिदुपलब्धवान् सवादीनांसाक्षी भवति ॥ ६९ ॥ स्त्रियेति । अन्तर्वेश्मादौ मनुष्याभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकराअपि साक्षिणोभवन्ति ॥ ७० ॥ नन्वस्थिरबुद्धित्वादिकारणावगमे रुयादीनांसाक्ष्यंनिषिद्धमतोत्रापि कथंतद्वचनान्निश्चयइत्यतआह बालवृद्धातुराणामिति । बालवृद्धव्याधितानां अप्रुतमनसांच मत्तोन्मत्तादीनां अनृतंवदतां अस्थिरावाग्भवत्यतस्तान्साक्ष्ये अनुमानेन बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैरिति जानीयात् ॥ ७१ ॥ साहसेष्विति । वस्त्रपाटनाग्निदानादिसर्वेषु साहसेषु चौर्यस्त्रीसंग्रहणवाग्दण्डपारुष्येषु च गृहस्थपुत्रधनादिना साक्षिणो न परीक्षेत । बालार्थसंबन्धादीनांपुनरनुमानपरीक्षा न निषिध्यते । तथा सति नन्वनिश्चयभावः बालवृद्धातुराणांचेत्यादेशोक्तत्वात् ॥ ७२ ॥ यत्रार्थिप्रत्यर्थिनोसाक्षिणस्तत्र बहुत्वमिति । साक्षिणः सर्वेषु अधिगतानांपरस्परविरुद्धभावे सति बहुभिः यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन प्राद्विवाकोगृह्णीयात् । समेषु तूभयोरुक्तवत्सु गुणवतःप्रमाणीकुर्यात् । गुणवतांविप्रतिपत्तावुभयत्रगुणवत्सुब्राह्मणान् प्रमाणीकुर्यात् ॥ ७३ ॥ समक्षदर्शनादिति । चक्षुर्याह्ये साक्षादर्शनात् श्रोत्रग्राह्ये च साक्षात् साक्ष्यंसिध्यति तत्र साक्षी सत्यमभिवदन्धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते सत्यवचनधर्मोत्पादादण्डाभावः ॥ ७४ ॥ साक्षीति । साक्षोदृष्टश्रुतविपरीतं ब्राह्मणसभायांविरुद्धंवदन्नधोमुखोनरकं व्रजति । परलोके धर्मान्तरजनकात् स्वर्गादेस्तत्पापप्रतिबन्धे सति प्रतिहीयते ॥ ७५ ॥ यत्रेति । त्वमेसाक्षो स्यादित्येवंनिबद्धोपि यत्र किंचित्ऋणादानादि पश्येद्वाक्पारुष्यादि शृणुयात्तत्रापि पृष्टः सन् साक्षी नक्षर्थोपलब्धंकथयेत् ॥ ७६ ॥ एकोलुब्धस्त्वसाक्षीति । लोभ-

वानेकः साक्षी न भवत्येवंचातुर्बोधोत्थन्तगुणवान् कस्यांचिदवस्थायां एकोभवति । स्त्रियश्चस्थिरचापल्यात् बह्व्यो-
 पि अर्थशौचयुक्तापि साक्षिण्योन भवन्त्येवं ऋणादानादौ त्वस्थे व्यवहारे आत्ययिकेतूक्तं स्त्रियोप्यसंभवे कार्य-
 मित्येवमन्यतोपि ये यैः अशुच्यादिभिर्दोषैः प्राप्तास्तेपि त्वस्थव्यवहारे साक्षिणोन भवेयुः ॥ ७७ ॥ स्वभावे-
 नेति । असाक्षिणः स्वाभाविकंसत्यरूपं ब्रूयुः तद्यवहारनिर्णयार्थं स्वाभाविकात् पुनः यदन्यकारणार्थविरुद्धं ब्रूयुस्त-
 निष्प्रयोजनमतश्चनग्राह्यम् ॥ ७८ ॥ सभान्तरिति । सभामध्यंसाक्षिणः संप्राप्तान् अर्थिप्रत्यर्थिसमक्षराजाधिक-
 तोब्राह्मणः प्रियंकुर्वन्वक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥ यदिति । असम्यक् वस्तुस्सनयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्यत्परस्पर-
 रंवृत्तं जानीध्वै तत्सर्वसत्येन कथय । तत् युष्माकमत्र साक्षात्द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥ सत्यमिति । साक्ष्यकर्मणि
 सत्यंकथयन् सर्वोत्कृष्टान् ब्रह्मलोकादीन् इहलोके चाप्युत्कृष्टां ख्यातिं प्राप्नोति । यस्मादेशा सत्यात्मिका वाक्
 प्रजापतिना पूजिता ॥ ८१ ॥ साक्षीति । यस्मात्साक्ष्यकर्मणि साक्ष्यसत्यंकथयन् वरुणसंबन्धिभिः पाशैः सर्प-
 रज्जुभिः परवशः सन् जन्मशतं बाध्यतेऽत्यर्थं तस्मात्साक्ष्ये सत्यमेव वदेत् ॥ ८२ ॥ सत्येनेति । यस्मात् सत्येन
 अन्यस्मादपि पापकर्मणः साक्षी मुच्यते । धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति । तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः
 सत्यंवक्तव्यम् ॥ ८३ ॥ आत्मेति । यस्मात् शुभाशुभकर्मप्रवृत्तस्यात्मनः चात्मवै साक्षी तथात्मैवात्मनः शरणं तस्मादे-
 नस्वमात्मानं नराणां मध्यादुत्तरं साक्षिणमसत्याभिधानेन मावज्ञासीः केन ममतैर्दृष्टमित्येवं बुद्धिरुत्वा यत आत्मा तवान्न सर्व-
 साक्ष्युत्तमः साक्षी विद्यते एकस्यैवात्मनः कर्मकर्तव्यापदेशोऽसत्यनिवृत्त्यर्थः ॥ ८४ ॥ मन्यन्तेऽमीति । तांश्च देवाः प्रप-
 श्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥ अस्मान् कर्माश्च त्पश्यतीत्येवं पापवृत्ता बुध्यन्ते न पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वश्चान्तरात्मा
 पश्यति ॥ ८५ ॥ द्यौरीति । द्युलोके पृथिव्युदकचन्द्रादित्याग्निवायुरात्रिसंध्याधर्माणां इति हासादिदृष्ट्वा विग्रहवद्रूप-
 सद्भावा एते हृदयाय तनश्चात्मा यमश्च सर्वशरीरिणामाचरितं जानन्ति ॥ ८६ ॥ देवब्राह्मणसान्निध्यइति । आले-
 ख्यादिविन्ध्यस्तोक्तदेवसन्निधाने ब्राह्मणानां समक्षं संध्यानां यत्नकरणेन सत्यरूपतामापन्नं साक्ष्यं द्विजातीन् प्रयतानुत्तरा-
 भिमुखान् पूर्वाभिमुखान्वा प्रयतः सन् प्राग्विवाकः पूर्वाह्नकाले तु पृच्छेत् ॥ ८७ ॥ ब्रूहीति । गोबीजकाश्चनेर्वै-
 श्यं शूद्रमेभिस्तुपातकैः ॥ ब्रूहीत्येवं शब्दमुच्चायम् ब्राह्मणं पृच्छेत् । सत्यमित्येवमाभिधाय क्षत्रियम् । गो-
 बीजसुवर्णापरहारेयत्पातकं तवानृतवदने स्यात् इत्येवं वैश्यम् । शूद्रं वक्ष्यमाणैः पापप्रतिपादकैः शब्दैः पृच्छेत्
 ॥ ८८ ॥ ब्रह्मघ्नानां स्मृतालोकाये च स्त्रीबालाघातिनामिति । ब्राह्मणस्त्रीबालघातिनां ये नरकादिलोका-
 ऋषिभिः स्मृताः ये च मित्रापकारिणो ये च कृतापकारिणः ते तव च मिथ्यावदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥ जन्मप्रभृतीति ।
 हे कल्याण बाल जन्मप्रभृति यत्किंचित्पुण्यं कृतं तत्सर्वं तव संबन्धि शुनः फलदं ब्रूयात् यदि त्वमसत्यंकथयसि
 ॥ ९० ॥ एकइति । हे भद्र एक एवाहं भवान् शरीरमात्रात्मक एव । अहं इत्येवं रूपं रूपमात्मानं यस्त्वं बुध्यसे
 तन्मैवं मंस्थाः । यस्मादेश पुण्यपापानां दृष्ट्वा मुनिस्वरूपतोऽत्यन्तशुद्धरूपस्तव हृदये नित्यमवस्थितः ॥ ९१ ॥ यमइति ।
 सर्वभूतमयः सविता विवस्वत्पुत्रो यमाख्यो देवोऽयं लोकतः कर्णगोचरीभूतत्वात्तव हृदये परिस्फुरति तेन सह यदि
 तवाधर्मकारित्वाभावाद्दिवादोनास्ति तदा पापनिर्हरणार्थं मागङ्गां माकुरुक्षेत्रं यासीः ॥ ९२ ॥ नम्रइति । अन्धः शत्रुगृहं-
 गच्छेदिति । यः साक्ष्यमनृतं ब्रूयात्सनमः कृतकेशमुण्डनः परिभावादन्धः क्षुत्तृष्णार्तः खर्परेण युक्तो भिक्षार्थं शत्रुगृहं-
 गच्छेदिति साक्षिमात्रविषयत्वेनैतदुच्यते न शूद्रप्रश्नार्थमध्यपुरुषानिर्देशादेते शपथाच्च भूयुः ॥ ९३ ॥ अवागिति ।
 यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्ठः सन् असत्यं प्रश्नं ब्रूयात् स पापी अधोमुखो निसान्दे तमसि नरके पतेत् ॥ ९४ ॥ अन्धइति ।

यः सभांप्राप्तः तत्त्वस्य विप्रलब्धंमुखलेखभ्रान्त्याश्चदृष्टंभाषते सोन्धइव सकण्ठकान् मत्स्यान् भक्षयति । सुखहेतो-
र्वर्तमानोदुःखमेवातिशयंतदुपार्जयति ॥ ९५ ॥ यस्येति । यस्य वदतः शुभाशुभंसत्यंवदति उतानृतमित्येवं-
साशङ्कोन भवत्यपि निश्चितमेवार्थसत्यंवक्तीत्येवंनिर्विशङ्कस्तस्मात्पुरुषादन्यंप्रशस्यतरंपुरुषंदेवानमन्यन्तइत्यर्थः
॥ ९६ ॥ यावन्तइति । यस्मिन्पश्वादिनिमित्ते साक्ष्ये अनृतंब्रुवन् यत्सङ्ख्याकान् मित्रादिबान्धवान् नरकेण
योजयति तस्मिन् साक्ष्ये तत्सङ्ख्याकान् क्रमेणसङ्ख्ययामयोच्यमानान् शृणुत इत्यतश्च नरकपातनिमित्ताचरण-
स्तस्यापि नरकंभवतीत्युक्तं भवति तत्रचानृतवादिबान्धवाः स्वार्जितकर्मचरान् नरकमुपयान्ति । अकृताभ्यागमकृ-
तविप्रणाशचोद्यापत्तिर्यथाविषादिना क्वचिक्किञ्चिद्व्यापादयति तत्र प्राक्जन्मार्जितकर्मवशतोसौ तथा म्रियते यथा-
यमपितंनिमित्तभावमुपगच्छन् फले चात्रनिरालंबनार्थवादमात्रपर्यवसयितायुक्ता अप्रमादाभिधाइति ॥ ९७ ॥
पञ्चेति । पशुविषयेऽनृते पञ्चबान्धवानरकेणयोजयति दशगोविषये शतमश्वविषये सहस्रंपुरुषवि-
षये ॥ ९८ ॥ हन्तीति । हिरण्यविषये अनृतंवदन् जातान् पित्रादीन् अनुजातांश्च पुत्रादीन् आत्मानृतत्वात् नरके यो-
जयति । भूमिविषये चानृतंवदन् सर्वप्राणिजातंनरके योजयति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतंन वेदेत् ॥ ९९ ॥
आप्स्विति । उदकविषये अनृते स्त्रीणांभोगेषु विषये अब्जेषु पद्मरागादिषु पाषाणमयेषु च सर्ववैडूर्यादिषु
अनृते भूमिवद्दोषमाहुः सर्वहन्तीति ॥ १०० ॥ एतानिति । एतान् सर्वाननृतभाषणे दोषान् ज्ञात्वा
दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेतत् तत्त्वतोब्रूहि ॥ १०१ ॥ गोरक्षकानिति । गोरक्षकवाणिज्यसूपकारादिकारुकर्मदा-
स्यप्रतिषिद्धजीविनोब्राह्मणान् साक्षिप्रश्ने श्रूयवत् पृच्छेत् ॥ १०२ ॥ तद्वदन्निति । तदेतत्साक्ष्यमन्यथा जा-
नन्नपि मनुष्योर्धमेण दयया हेतुभूतयोपाधिरहितोव्यवहारेष्वन्यथा ब्रुवन् न स्वर्गात् लोकात् अश्रयति यस्मादेतन्निमित्त-
विशेषाणां अनृताभिधानं एतादैवसंबन्धिनींवाचंमन्वादयोवदन्ति । अन्येतुप्राड्विवाकविषयमिदंव्याचक्षते प्राड्विवाको-
गोरक्षकादिषु ब्राह्मणेषु सच्छूद्रप्रश्नकुर्वन्नधर्महानिंप्रामोति ॥ १०३ ॥ कः पुनस्तदनृतंवक्तव्यमित्यतआह श्रूयवि-
दक्षत्रविप्राणांयत्रचैवभवेद्वधइति । यत्रतत्प्राणसंरक्षणेनेदंचात्यन्तधार्मिकप्रमादस्खलितपुरुषविषयंन त्वत्यन्ताधार्मि-
कविषयम् तथा च गौतमोनानृतवचने दोषोजीवनंचेतदधीनंनतुपापीयसोजीवनमित्यादितंच विषये प्रमाणान्तरेण
राजा निर्णयंकुर्यात् न साक्षिभिः न प्रमाणान्तरान्न चैवानुमानादिनात्यन्तंसाक्षिपरीक्षांकुर्यात् । न जातु ब्राह्मणंहन्या-
दितिवचनात् कथंब्राह्मणस्य वधआपतेदित्याशङ्कनीयं कृतदण्डत्वाद्वाङ्मनः कथंसंभवाद्यवहारोन्यत्रापि चैवंविधे विष-
येऽनृतस्येव्यमाणत्वात् वधस्यामङ्गलत्वात् शूद्रादिक्रमेण निर्देशः ॥ १०४ ॥ वाग्वैदेवैरिति । वाग्वै सरस्वतीतिश्रुते-
र्वाक्सरस्वत्योरैक्याद्वाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतीति साक्षिणोऽनृताभिधायिनस्तस्यासत्यस्ययत्पापंतस्य प्रकृष्टांसंसिद्धि-
कुर्वाणायजेरन् । अत्रैके साक्षिणः अपिकपिअलवच्चरुत्रयं आहुस्तदसद्देवश्चेद्वर्षे बहवोब्राह्मणायजेरन् इति । इत्ये-
तत्प्रायश्चित्तंकर्तृबहुत्वापेक्षया चरुभिरितिबहुवचनं ब्रात्यस्तोमवदेषांसंपाद्य यागाश्चोत्पादिताः । अत्र प्रायश्चित्तस्य
प्रकरणोत्कर्षोलाघवार्थं तत्रहि क्रियमाणे विद्वक्षत्रियविषयानृतताभिधाने वृद्धएतत्कर्तव्यंस्यात् ॥ १०५ ॥ कूमा-
ण्डैरिति । यदेवादेवहेडनमित्येभिर्मन्त्रदेवताकैर्घृतमग्नौ परिस्तरणादिहोमविधिना जुहुयात् । उदुत्त-
मंवरुणदेवताकया ऋचा आपोहिष्ठेत्यनेनाब्देवताकेन जुहुयात् ॥ १०६ ॥ त्रिपक्षानिति ।
अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारेषु पक्षत्रयंयावत् यदि साक्ष्यंन दद्यात्तदा तद्विवादा

स्पदीभूतंसर्वऋणमप्युत्तमर्णस्य दद्यात् । तस्माच्च ऋणात्सर्वस्माद्दशमभागंराज्ञोदण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥ यस्ये-
 ति । यस्य साक्षिणउक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहस्य मध्यान्निमित्तान्तरंविनापि व्याध्यग्निबन्धुदाहमरणानामन्यतम-
 मुत्पद्यते सदैवप्रतिपादितमिथ्याभावात्तादृशंदण्डंदाप्यः ऋणंच ॥ १०८ ॥ असाक्षिकेष्विति । अविद्य-
 मानसाक्षिके परस्परंविदमानयोः वादिनोस्तत्त्वेन सत्यं अलभमानः प्राड्विवाकः शपथेन वक्ष्यमाणेन
 सत्यमुद्धरेत् ॥ १०९ ॥ महर्षिभिरिति । महर्षिभिरगस्त्यादिभिर्विशस्तैर्न्यादैवैश्चन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्ण-
 यार्थंशपथाः कृताः । वसिष्ठोपि अनेन पुत्रशतंभक्षितमित्येवंविश्वामित्राक्रुष्टःपिजवनापत्ये सुदासे राजनि प-
 रिशुद्धयर्थंशपथंचकार । न वृथाशपथंचकार ॥ ११० ॥ नेति । स्वल्पेपि कार्ये विद्वान् मिथ्याशप-
 थंन कुर्यात् । मिथ्याशपथं कुर्वन् इहलोकपरलोकयोरकीर्तिनरकावाप्स्य नश्यति ॥ १११ ॥ का-
 मिनीष्विति । बहुभार्यस्यनान्यामहंकामये त्वंमेप्राणेश्वरीत्येवंविधिविषये न च त्वयान्यावोढव्या इत्येवं-
 विधे गवार्थंघासापहारे वा संभवादुपायन्तरएवंशास्त्रिताग्निहोमार्थंचर्वपहारे ब्राह्मणरक्षायांच धनदानादिविषयायां-
 मिथ्याशपथे पातकंन भवति ॥ ११२ ॥ सत्येनेति । ब्राह्मणंवादिनंसत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियंच
 वाहनायुधंनिष्फलंस्यादित्येवम् । वैश्यंच गोबीजकाश्चनादीनि ते निष्फलानि स्युः इत्येवम् । श्रूदंसर्वाणि ते पात-
 कानिस्युरिव्येवंशापयेत् ॥ ११३ ॥ कार्यगुरुत्वापेक्षयाच अग्निमिति । अग्निवर्णसुवर्णपिण्डंश्रूद्रमश्वत्थ-
 पत्रावृतहस्तंयाज्ञवल्क्याद्युक्तयेतिकर्तव्यतया सप्तपदानि भावयेत् । अप्सुवागृहीत्वान्तर्जलंविशेदित्येवमादित-
 देतद्युक्तयेतिकर्तव्यतयैव निमज्जयेदथवा पुत्राणांदाराणांच एतस्य शप्यइत्येवं पृथगेकैकस्य शिरांसिस्पर्शयेत्
 ॥ ११४ ॥ यमिति । दीप्तोऽग्निर्येन दहति आपश्चनोप्लवयन्ति न च समनन्तरमेव निर्निमित्तामुच्छ्राव-
 स्थांप्राप्नोति सशपथेषु वृद्धोविज्ञेयः ॥ ११५ ॥ अतःपुराकृतार्थवादमाह वत्सस्येति । यस्मात् पूर्वस्मिन्
 काले च समाप्ते ऋषे ब्राह्मणोसिश्रूद्रापुत्रइत्येवंवैमात्रेयेणकनीयसाभ्रात्राक्रुष्टस्य नैतदेवमिति शपथार्थं अग्निप्रवि-
 ष्टस्य अग्निःसर्वस्य जगतः सदसत्कर्तव्येषु चारभूतः सत्येन हेतुभूतेन लोममात्रमपि न दग्धवान् ॥ ११६ ॥
 यस्मिन्निति । यस्मिन्न्यस्मिन्व्यवहारे साक्षिभिः अनृतमुक्तंस्यात् तत्तत्कार्यमप्यकृतमेव प्राड्विवाको-
 निवर्तयेत् । यदपि कृतंदण्डपर्यन्तंतदपि पुनः परीक्षयेत् ॥ ११७ ॥ लोभादिति । लोभविपरीतज्ञानभयमैत्री-
 कामक्रोधादज्ञानमौर्ख्यैः बालभावात्साक्ष्यमसत्यमुच्यते इति दण्डवैचित्र्यार्थोऽयमुपन्यासः ॥ ११८ ॥ एषामिति ।
 एषांलोभादीनामन्यतमस्मिन् निमित्ते सति योऽसत्यंसाक्ष्यंब्रूयात् तस्य दण्डविशेषात्क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ११९ ॥
 लोभादिति । लोभेनानृताभिधाने सति पणानांवक्ष्यमाणानांसहसंदण्ड्यः । मोहेन प्रथमसाहसंवक्ष्यमाणम् । भयेन-
 वक्ष्यमाणसाहसौद्धौ । मैत्र्यात्प्रथमसाहसंचतुर्गुणम् ॥ १२० ॥ कामादिति । कामेनानृतंवदन् प्रथमसाहसंदशगुणं-
 दण्ड्यः । क्रोधेनोत्तमसाहसंवक्ष्यमाणंत्रिगुणम् । अज्ञानेन द्वे शते पणे संपूर्णे मौर्ख्येण शतमेव च
 ॥ १२१ ॥ एतानिति । शास्त्रव्यवस्थायाअपरिलोपार्थव्यवस्थायाश्चोत्पत्तिवारणार्थं एतान् कूटसाक्षिविषये चिरं-
 तनैर्विद्वद्भिः प्रोक्तान् दण्डान् मन्वादयः प्राहुः । एतच्च सकृद्विकरणे ॥ १२२ ॥ कूटसाक्ष्यामिति ।
 क्षत्रियादीन् त्रीन्वर्णान् कृतकूटसाक्ष्यान् पूर्वोक्तेन दण्डेन दण्डयित्वा धर्मप्रधानोराजा राष्ट्रानिर्वासयेत् । ब्राह्म-
 णंपुनर्दण्डयित्वा नग्रीकुर्यात् ॥ १२३ ॥ दशेति । हैरण्यगर्भोमनुर्दशदण्डस्याश्रयानुक्तवान् ये क्षत्रियादिवर्णत्र-

यविषये भवन्ति । ब्राह्मणं पुनर्महत्यपि अपराधे अक्षतशरीरदेशान्निर्वासयेत् ॥ १२४ ॥ उपस्थमिति । लिङ्गादेतानि दण्डस्थानानि ततस्तदङ्गापराधे अपराधभूयिष्ठापेक्षया तत्तदङ्गापराधताडनादिकर्तव्यम् । अल्पापराधे तु धनदण्डइति ॥ १२५ ॥ अनुबन्धमिति । पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरणमवलोक्य ग्रामारण्यादि चापराधस्थानं दिवाराज्यादिकं चापराधकालं सम्यगवेक्ष्य सारं चापराधकारिणो धनशरीरादि सामर्थ्यमपराधं च गुरुलघुभावेनालोक्य दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् इतीदमुक्तानुक्तदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥ अधर्मदण्डनमिति । यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशसोजीवनख्यातेर्नाशमनृतस्य च परलोके समनन्तरनरकपातात्कर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं तस्मात्तत्परिहरेत् ॥ १२७ ॥ अदण्डयानिति । राजा दण्डानर्हान् दण्डयन् दण्डार्हीश्चोत्सृज्य महदयशः प्राप्नोति नरकं च गच्छति ॥ १२८ ॥ वाग्दण्डमिति । न साधु कृतवानसि नैवंभूयः कार्षीः इत्येवंवाग्निर्भर्त्सनं कर्मभिरधर्मापराधे गुणवतः कुर्यादिति । यदि तु तथा नोपशाम्यति तदा धिग्जाल्मत्वमभिभवति स्तेयंभूयादित्येवमादितस्य कार्यततोपि यदि तन्मार्गान् निवर्तते तदा धनदण्डं तृतीयतस्य कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते अतः परंवधताडनाङ्गच्छेदादिरूपं तस्य कुर्यात् ॥ १२९ ॥ बधेनेति । यदा पुनस्ताडनाङ्गच्छेदनादिनापि एतान्वशीकर्तुं न शक्नुयात् तदैवपराधिषु एतद्वाग्दण्डादि चतुष्टयमपि सर्वंकुर्यात् ॥ १३० ॥ लोकसंव्यवहारार्थमिति । ताम्ररूप्यसुवर्णानां पणादिसंज्ञाक्रयविक्रयलोकव्यवहारार्थं पृथिव्यां विशेषेणाभिधास्याम्युपयोगार्थं दण्डादेः ॥ १३१ ॥ जालान्तरगतइति । त्रसरेणवइति । सर्षपाइति । पलमिति । तइति । धरणातीति । गवाक्षादिप्रविष्टाभिरादित्यरश्मिषु यद्गजोदश्यते तत्रसरेणुः । तेष्वैलिक्षैका प्रमाणेन विज्ञेया । तालिक्षास्ति सौराजसर्षपः । तेष्वयःगौरसर्षपः । तेष्वट् यवो मध्यमः नस्थूलो नापि सूक्ष्मः । त्रिभिर्वैः कृष्णलम् । पञ्चभिः कृष्णलैः । माषः । षोडशमाषाः सुवर्णः । चत्वारः सुवर्णाः पलम् । दशपलानि धरणं कृष्णलद्वयंतुलया धृतं रूप्यमाषकोबोद्धव्यः । षोडशरूप्यमयमाषकारूप्यधरणं पुराणं वोच्यते । राजतोरूप्यसंबन्धीकर्षप्रमाणः ताम्रमयः कार्षापणः इति विज्ञेयः दशरूप्यधरणानि रूप्यशतमानोबोद्धव्यः चतुर्भिः सुवर्णैर्निष्कप्रमाणेन विज्ञेयः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ पणानामिति । सार्धद्वे शते पणानां प्रथमः साहसोमन्वादिभिः स्मृतः पञ्चपणशतानि मध्यमो विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ततः सहस्रएव ॥ १३८ ॥ ऋणइति । देयमयोत्तमर्णस्य ऋणमित्येवं अधमर्णेन सभायां उक्ते सत्यसौ अधमर्णः पणशतात्पञ्चपणा इत्येवं दण्डमर्हति । न किञ्चित् अस्मै धारयामि इत्येवमपह्नुते सति दशकशतं दण्डमर्हति । एतन्मनुस्मृतं दण्डनम् ॥ १३९ ॥ वसिष्ठविहितामिति । वसिष्ठाक्तां वृद्धिधर्मत्वात् धनवृद्धिकरीं वृद्धिजीव्युत्पादयेत् । साकत्यत आह अशीतिभागमिति । शते प्रयुक्ते मासाद्गता तस्माच्छतादशीतिभागं वृद्ध्यर्थं गृह्णीयात् ॥ १४० ॥ द्विकमिति । पणशताद्वा मासेन द्वौ पणौ पूर्ववृद्ध्या च जीवन् साधूनां अर्थधर्मः नाधर्मइति मन्यमानो गृह्णीयात् यस्मात् द्विकं शतं गृह्णन् परस्वादानपापयुक्तो भवति ॥ १४१ ॥ द्विकमिति । ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकत्रिकचतुष्कपञ्चशतं सममन्यूनधिकं मासस्य संबन्धि वृद्धिं गृह्णीयात् ॥ १४२ ॥ नत्विति । भोजनार्थं बन्धे दत्ते धनप्रयोगाभवानन्तरोक्ता या वृद्धिस्तामुत्तमर्णो न लभते । न च वृद्धिदत्तस्य बन्धस्य द्विगुणीभूतधनकालादूर्ध्वं अव्यवस्थानादन्यत्र बन्धैव तन्त्वेनार्थमस्ति नापि विक्रयोपि द्विगुणीभूतधनकालादूर्ध्वं समोक्षणादाधिर्भुज्यत एव अन्यथा धनप्राप्त्यभावात् ॥ १४३ ॥ नभोक्तव्यइति । माभुङ्क्षु इति स्वामिवचनमवगणयन् यद्गृह्णादन्धं न भुञ्जीत तथा भुञ्जानो वृद्धि-

नामुयात् यदिभोगेनबन्धःक्षयंयातस्तदा अक्षतबन्धसंबन्धिमूल्येन बन्धस्वामिनंतोषयेदन्यथाबन्धचौरः स्यात् ॥ १४४ ॥
आधिरिति । बन्धः प्रीतिभोग्यश्च पदार्थेतौ द्वौकालातिक्रमणंनार्हतोपि तु प्राप्ते काले स्वामिना प्रत्याहरणीयौ यस्मात्त-
स्मात्तौदीर्घकालमन्यहस्तावस्थितौ आधित्वोपनिधत्वात् साक्ष्याद्यभावेन हारयितुंशक्याविति सुहृदुपदेशरूपतयैवेदं
कदाचिदपि ह्रियते आधिःसीमेत्यपहारस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४५ ॥ **संप्रीत्येति** । दोग्धो गौरुष्टोवहंश्चा-
श्वएते प्रीत्या अन्योन्यंभुज्यमानान कदाचिदपि स्वामिनोपहार्यन्ते । अश्वादिदमनार्थदमनस्य दीयते संप्रीत्या
भुज्यमानानीति सामान्योपक्रमविशेषाभिधानम् ॥ १४६ ॥ **यदिति** । यत्किञ्चिद्धनजातंसमक्षमेवान्यैर्दशवर्षाणि
भुज्यमानंधनस्वामी तूष्णींप्रतीक्षते किमेतन्मामैवंभुङ्क्तेति न प्रतिबध्नाति नासौ तत्पुनर्यायेन स्वीकर्तुमर्हति ॥
१४७ ॥ **अजडइति** । निधानस्वामी यदिबुद्धिविकलो न भवति बालोवास्य च तस्मिन्नेव देशे व्यवस्थित-
स्यान्येन तदीयंभुज्यते तद्धनंव्यवहारेण भग्नस्वामिनस्तत्र विवादो न भवति । यतोभोक्तैव तद्धनमर्हति । व्यव-
हारेण भग्नमिति वचनाद्धर्मेण तत्स्वामिनएव सर्वदा स्वमेवंचायंपूर्वशेषश्लोकः ॥ १४८ ॥
आधिरिति । बन्धः क्षेत्रग्रामादिमर्यादा बालधनंनिक्षेपः प्रीतिभोग्यंदास्योराजश्रोत्रियधनादि उक्तेन
दशवर्षभोग्येन स्वामिनोनापहारयितुं चास्य दशवर्षभोग्यद्रव्यापवादत्वाद्धन्धादीनांचाल्पकालभोग्यत्वेननेहाननुप्रवे-
शाशङ्कस्थानं प्रीत्या भुज्यमानानीति पृथग्वचनम् ॥ १४९ ॥ **यदिति** । योवृद्धिदत्तंध-
नंभोगेनाविनश्यरूपंस्वामिनाननुज्ञातोमूर्खोऽरहसि भुङ्क्ते बलभोगेन भोक्तव्योबलावधिरित्युक्तान्तेन तस्य शुद्ध्यर्थ-
मर्धवृद्धिस्त्यक्तव्या ॥ १५० ॥ **कुसीदवृद्धिरिति** । यावृद्ध्यर्थप्रयुक्तधनसंबन्धिनीवृद्धिरतिभूयस्यकाले गते
सकृदधमर्णादानीता शनैः शनैः मासंप्रत्यब्दंवाऽसौद्वैगुण्यंनातिक्रामति मूलद्विगुणैवभवति नततोधिका लभ्यते धान्ये
पुनर्वृद्धिप्रयुक्ते संदे वावृक्षफले लवे वा ऊर्णमये वाहनीये चबलीवर्दादौप्रयुक्ते भूयस्यपि कालगते सकृदधम-
र्णादादृता सती मूलधान्यादिना सह पञ्चगुणतांनातिक्रामति ॥ १५१ ॥ **कृतानुसारादिति** । गृहीतृनृगतमर्थिता-
विशेषमुत्तमर्णेन विज्ञाय उक्तवृद्धिरधिकावृद्धिः कृता सती यतः शारूबाह्यासाच नोसिध्यति । प्रतिषिद्धवृद्धिमा-
र्गकिलैनंशिष्टाः प्राहुः । यदिपरं शूद्रंविषये यदुक्तं पञ्चकं शतंतदसावुत्तमर्णो द्विजातेरादातुमर्हति । शूद्रविद्-
क्षत्रियद्विजातेरप्यादातुमर्हति ॥ १५२ ॥ **नातिसंवत्सरीमिति** । यदि द्वयोर्वा त्रयाणांवर्षाणारूपकान् न गृ-
ह्णाति ततोददाति । यातु संवत्सरमातिक्रान्तावृद्धिस्तांनगृह्णीयात् । अदृष्टांचानुपचितामसंहतीभूतामेकद्विपञ्चाहादिजा-
तांनगृह्णीयात् ॥ चक्रवत् गह्वरादियानप्रयोगे सति या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिः । सा पूर्वोक्तवृद्धेरधिकापि स्यादित्येवंनानुज्ञाता
सा चार्यस्याभिमतप्रथमानिर्देशान्निहरेदित्येतत्संबन्धाभावाच्चक्रवृद्धिसमारूढइति च वक्ष्यमाणत्वादतएवचेहवृ-
द्धेर्वृद्धिश्चेकवृद्धिरित्येवमादिका चक्रवृद्धिशब्देनोच्यते । अपितुगह्वराश्रितेवा कालिका प्रतिमासंतु कालिकेतिस्मर-
णान्मासि ग्राह्या । कारितेच्छाकृता परस्परापेक्षया वणिक्प्रभृतीनांस्यादन्येषांपुनः कृतानुसारादधिकेत्युक्तम् । कायिका
कायकर्मसङ्ख्यावाच्या स्यात् ॥ १५३ ॥ **ऋणमिति** । योऽधमर्णोधनदानासामर्थ्यात् आनीतस्यादितिक्रियांकर्तु-
मिच्छेत् आनीतांवृद्धिदत्त्वा करणंलेख्यादि पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥ **अदर्शयित्वेति** । दौर्गत्याद्वृद्धिहिरण्यमन्यदत्त्वा
तत्रैव पुनःक्रियमाणे लेख्यादौ तदारोपयेत् । यत्परिमाणंकिंवृद्धिधनंतदानींसंभवति तद्दातुमर्हति अवशिष्टंकरणमारो-
पयेत् ॥ १५५ ॥ **चक्रवृद्धिमिति** । भाटकपूर्वकंगह्वरादिदानेनगह्वरादिवृद्धिमाश्रित्य उत्तमर्णोदेशकालव्यवस्थितस्यगतदे-

शकालविशेषस्तौ देशकालौ देयादेयापरिपूरयंस्तद्गन्त्रीवहनलाभं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥ समुद्रयानकुशलाइति । वार्यध्वयानकुशलाअस्मिन् देशे कालेऽस्मिन्नर्थे हिरण्यादिकउद्यमाने अयंलाभइत्येवमादित्रेदिनोवणिक्प्रभृतयो-
यांवृद्धितथाविधविषयेनिरूपयन्ति सा तत्र निश्चयार्थविज्ञेया ॥ १५७ ॥ यइति । अदर्शयन्मतंतस्ययतेत-
स्वधनादणं ॥ प्रतिभूः दानकाले मया अयंदर्शनोयइत्येवंधनंप्रयोगकालेऽन्यदा च योयस्याधमर्णस्योत्तमर्णप्रतिभू-
त्वेन तिष्ठेत् । सतमधमर्णतस्मिन् काले उत्तमर्णस्यादर्शयन् स्वधनादणदानंयतेत ॥ १५८ ॥ प्रातिभाठ्यमिति ।
प्रतिभुवा यदेयंवृथादानंपारितोषिकादि यत्पित्रा देयत्वेनाङ्गीकृतं द्यूतसमाह्वयाभ्यांयजितं पित्रा सुरापानादि यद्ध-
जिनः सुरामूल्यं दण्डशेषशुल्कशेषंच यत्पितृसंबन्धिपितरिमृते पुत्रोदातुंनार्हति ॥ १५९ ॥ दर्शनप्राति-
भाठ्यइति । योयंप्रातिभाव्यं नपुत्रोदातुमर्हतीतिपूर्वोक्तविधिः सदर्शनप्रतिभूकर्मणिपितृकृते विज्ञेयोदानार्थ-
पुनर्यः प्रतिभूः स्थितः तस्मिन्मृते रिक्थभाजोपिदापयेत् किमुतपुत्रान् ॥ १६० ॥ अदातरीति ।
तद्ग्रहणपूर्वकत्वेऽयंप्रतिभूःस्थितइत्येवंविज्ञातप्रातिभाव्यकरणे पुनर्दर्शनस्वप्रत्ययप्रतिभुवि प्रेते सत्यनन्तरंधनप्र-
योक्ता केन हेतुना प्रतिभूपुत्राद्धनंप्राप्तुमिच्छेत्किंतस्य प्राप्तिहेतुर्विद्यते उतनेतियतोसौ दानप्रतिभूपुत्रोन भ-
वत्यतोप्राप्त्याशङ्का विद्यते । यतस्तु धनग्रहणेपूर्वकंतत्पितादर्शनप्रतिभूर्वास्थितोस्ति तत्पुत्रात्प्राप्त्याशङ्का ॥ १६१ ॥
एवंसंदेहमुपन्यस्येदमाह निरादिष्टधनइति । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा यदि निसृष्टधनोभवति ।
भवप्रतिभूरिदंते विश्वासार्थधनमित्येवं प्राप्तधनश्च यावत्यसौ प्रतिभूः स्थितः तावत्प्रमाणंतस्यहस्ते दत्तं तदास्वधनादेव त-
द्धनंनिरादिष्टपुत्रः प्रकृतं उत्तमर्णयदद्यादिति शास्त्रमर्यादा ॥ १६२ ॥ मत्तोन्मत्तात्तन्निधनीरिति । क्षी-
बोन्मत्तव्याध्याद्युपहतचित्तगर्भदासबालातिवृद्धैः असंबद्धेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यातिरेकेण योव्यवहारऋणदानादिकृ-
तः नसिध्यति ॥ १६३ ॥ भाषानसत्याभवतीति । इदंमया तवानुष्ठेयमित्यादिकापरिभाषालेख्या-
द्युपनिबन्धेन यद्यपि स्थिरीकृता भवति तथापि यद्यनादिपारंपर्यायातालोकशास्त्रव्यवहारवर्तिनोधर्माद्वहि-
र्भाव्यते । तद्विरुद्धा निरूप्यते तदा सत्या न भवति न तदीयार्थानुष्ठेयम् ॥ १६४ ॥ योगा-
धमनविक्रीतमिति । उपाधिना ये बन्धविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न ग्रहणादि तान् राजा विनि-
वर्तयेत् कृतानकृतान्कुर्यात् । तथान्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छद्मार्थकरणंजानीयान्नवस्तुतोनिक्षेपादिकृतं
तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥ ग्रहीतेति । अविभक्तोविभक्तोवा भ्रात्रादिसाधारणकुटुंबव्ययार्थंविभक्तभ्रातृकुटुंबव्ययार्थंच-
ऋणगृहीत्वा कुटुंबव्ययकृत् मृतोबाधितोवा तदा तदणं अविभक्तैर्विभक्तैर्वा ऋक्थिभिः स्वधनादातव्यम् ॥ १६६ ॥ कुटुं-
बार्थइति । कुटुंबार्थेधनीनोपि व्यवहारंसमाचरन् स्वदेशे विदेशे वा गतंसन्तं आगच्छन्तंप्रतीक्षयेत् ॥ १६७ ॥ बलादिति ।
बलादत्तंकुत्सितकन्यादि बलाद्भुक्तंक्षेत्रादि बलाच्च लेखितंपत्रादीत्येवमादीन् सर्वान् बलकृतानर्थान्निवर्तनीयान्मनु-
राह ॥ १६८ ॥ त्रयइति । साक्षिणः प्रतिभुवोधर्मद्रष्टारो त्रयः क्लिश्यन्ते क्लेशमनुभवन्त्येते । न हठा-
देते साक्ष्यादिकारयितव्याः । चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्रजानःपरार्थदानफलोत्पादनोद्यमेधनार्पणविक्रयव्य-
वहारेण उपकुर्वाणाधनोपचयंप्राप्नुवन्ति । तस्मान्नवैहठादनाग्रहणक्रयव्यवहारकरणेषु दात्रधमर्णकेव्यवहोर-
प्रवर्तनीयाः ॥ १६९ ॥ अनादेयमिति । क्षीणकोशोऽपि राजा अग्राह्यंन गृह्णीयात् । समृद्धोपि स्वल्पमपि-
ग्राह्यमर्थंन परित्यजेत् ॥ १७० ॥ अनादेयस्येति । अग्राह्यग्रहणात् ग्राह्यपरित्यागाच्चाशक्तानसदृण्डे योजयति-

शक्तानांपुनः प्रकृतमप्युपेक्षतेभीरुतयेत्येवंपौरैर्दौर्बल्यंराज्ञः प्रकाश्यते सचादेयादाने अस्वधर्मोत्पादप्रकृतिकोपाभ्या-
मादेयवर्जनेन च क्षीणकोशतया राज्यविनाशादिहलोकपरलोकयोर्विनश्यति ॥ १७१ ॥ स्वादानादिति ।
बलवान्ख्याप्यतेराजासमेत्येहचवर्धते ॥ न्याय्यधनग्रहणाद्वर्णानांसमानजातीयैर्वर्णैः स्त्रीषु च संबन्धादुर्बलानांच-
बलवद्भ्योरक्षणाद्वलवानिति राजा लोके कथ्यते । अतश्चासाविहलोकयोर्वर्धते ॥ १७२ ॥ यतः तस्मादिति ।
तस्माद्यमइव राजा वशीकृतक्रोधेन्द्रियआत्मनश्च प्रियाप्रिये परित्यज्य यमसंबन्धिन्या चेष्टया रिपुमित्रसाम्यत्वेन
वर्तते ॥ १७३ ॥ यइति । यः पुनर्नृपोलोभादिव्यामूढतया अधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तमधर्मपरकृतित्वा
तु क्षिप्रमेव शत्रवश्चासादयन्ति ॥ १७४ ॥ कामक्रोधाविति । यश्च द्वेषपरित्यागेन योराजा धर्मेण कार्याणि निवारयति
तं नद्यइव समुद्रं प्रजाः संभजन्ते तन्मनाश्च भवन्ति ॥ १७५ ॥ यइति । सराज्ञा चतुर्भागांदण्डार्थं तस्य तद्धनं दापनीयः ॥ योधम-
र्णोराजवल्लभाभिमानी सामादिना साधयन्तमुत्तममनुषे निवेदयेत् सराज्ञा ऋणचतुर्भागांदण्डार्थं तस्य तद्धनं दापनीयः
॥ १७६ ॥ कर्मणेति । समहीनजातिश्चाधमर्णोधनाभावे सति त्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि च न संशुभ्येदुत्तमर्णेन समनि-
वृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशं आत्मानं कुर्यात् । उत्कृष्टजातिः पुनर्न कर्मकारयितव्योऽपि तुशनैः तद्धनं यथासंभवं दद्यात् ॥ १७७ ॥
अनेनेति । परस्परं विवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोरनेनोक्तप्रकारेण राजा साक्षिनिर्णीतानि अनुमानशपथादिप्रत्य-
यनिर्णीतानि कार्याण्यर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिरोधेन समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥ कुलजइति । महाजने आचा-
रवर्तिनि धर्मज्ञे सत्यवादिनि बहुसुहृत्सुजनके धनवति ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावान्निक्षेपं छादये-
दिति सुहृदुपदेशोऽयं दृष्टार्थः ॥ १७९ ॥ यइति । योमनुष्योयेन प्रकारेण समुद्रं वा ससाक्षिकमसाक्षिकं वा यदर्थं सुवर्णादिकं यस्य
हस्ते निक्षिपेत्सोर्थस्तेन निक्षेपत्रा तेनैव प्रकारेण ग्रहीतव्यः यस्माद्येनैव प्रकारेण समर्पणं तेनैव ग्रहणं न्याय्यम् । एवं अन्य-
थाकरणे दण्ड्यः ॥ १८० ॥ योनिक्षेपमिति । सइति । तेषामिति । साक्ष्यभावइति । देहि मे निक्षिप्तं हिरण्यादि इ-
त्येवंयः प्रार्थ्यमानः साक्ष्यभावान्निक्षेपमुर्न ददाति तस्य निक्षेपत्रार्थित्वेन प्राड्विवाकेन तस्मिन्निक्षेपसंनिहिते कश्चित्
चारपुरुषैः सुचिरप्रायैः सौम्याकृतिभिर्नृपोपद्रवव्याजाभिधायिभिः हिरण्यंतत्त्वेन यथा तस्य शङ्का नोत्प-
द्यते तथा निक्षेपयित्वा ततोसौ कालान्तरे प्राड्विवाकेन पूर्वनिक्षेपसंनिधौ तेन तच्चारनिक्षेपमृहिरण्यंतैरेव
पुरुषैर्देह्यस्माकं निक्षेपहिरण्यं इत्येवंयाचितव्यः । सच निक्षेपधारी यथान्यस्तसमुद्रममुद्रं वा यथाकृतंच कटसू-
त्राद्याकारेण यदितथैव प्रतिपाद्यते समस्तैर्गृहीतंतदिति तदा यत्पूरैर्निक्षेपमृभिः प्राड्विवाकवेदिभिः अस्यहस्ते
अस्माकं विद्यतइत्याक्षिप्यते तत्तत्र किञ्चिद्विज्ञेयम् । यदि पुनस्तेषां चारपुरुषाणां तत्क्षिप्तं हिरण्यं यथान्यस्तं न दद्या-
त्तदा द्वावपि निक्षेपौज्ञापकचारसंबन्धिनाववष्टभ्यदापनीयः स्यादित्येवरूपो धर्मनिश्चयः । इत्येवमेतत्श्लोकचतु-
ष्टयम् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ निक्षेपोपनिधीइति । नश्येतां विनिपातेवा विनिपाते त्व-
नाशितौ ॥ निक्षेपप्रीतिभोग्यौ निक्षेपत्रुपनिधात्रो जीवतोस्तर्द्धेनाह पुत्रभ्रात्रादौ न कदाचिद्द्वैयौ । यतस्तस्य पुत्रादेर्विनाशे
तौ निक्षेपोपनिधीत्यर्थस्वामिनियाचमाने किंवक्तव्यं पुत्रादेः पुनरविनाशे कदाचिदविनाशौ स्याताम् ॥ १८५ ॥ स्वयमिति ।

(१) कृति=प्रकृति (गो० २, ५) (२) छादयेत्=स्थापयेत् (गो० २, ५) (३) साक्ष्य=साक्ष्याद्य (गो० २, ५)

(४) तत्तत्र किञ्चिद्विज्ञेयं=तत्र न किञ्चिद्विद्यते इति विज्ञेयं (गो० २, ५) (५) पौ=मा (गो० २, ५)

निक्षेपुः मृतस्य योऽज्ञातं निक्षिप्तं च यमेव तद्धनार्हे पुत्रादौ दद्यान्नराज्ञा निक्षेपुः पुत्रादिभिर्बन्धुभिः न नियोक्तव्यः ॥ १८६ ॥ अथास्यतस्योपरिकिञ्चिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा अच्छलेनेति । विचार्यतस्यवादेयं साम्रैवपरितोषयन् ॥ तद्वस्तुधनान्तरसद्भावलक्षणवाक्छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वेणावक्रगतिदिव्यादिदानेन निश्चिनुयात् तस्यवानिक्षेपधारिणः शीलमवेक्ष्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा सामादिप्रयोगेणैव प्रतिनिश्चिनुयात् तद्वण्डादिनादिव्यैर्वा ॥ १८७ ॥ निक्षेपे-
ष्विति । सर्वेषु निक्षेपेषु प्रत्यायने साक्ष्यभावइत्यादिविधिः स्यात् मुद्रिते पुनः प्रत्यर्थिते निक्षेपधारी न किञ्चिद्दो-
षजातं प्राप्नुयाद्यदि तस्मादधः श्रवणप्रतिमुद्रादिना न किञ्चिदपहरेत् ॥ १८८ ॥ चौरैरिति । चौरैर्मुषितं उदकेन-
देशान्तरं प्रापितं अग्निना च दग्धं निक्षेपधारी न दद्यात् । यदितत्त्वतो निक्षेपात् किञ्चिन्नापहरति ॥ १८९ ॥ निक्षेपस्येति ।
निक्षेपस्यापहर्तारं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः सर्वैरुपायैः सामादिभिर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिः राजानिश्चिनुयात् ।
अनिक्षेपारममिति ब्रुवन् नियोक्तुरपि इति ज्ञापयति ॥ १९० ॥ निक्षेपमिति । यो निक्षेपं न त्यजति यश्चानि क्षिप्यै-
वार्थयते तौ द्वौ महत्यपराधेरुतापराधे चौरवदुत्तमसाहसादिकं दण्ड्यौ । स्वल्पे वा तस्य निक्षेपस्य समं दण्ड्यौ ॥ १९१ ॥ निक्षेपस्येति । निक्षेपापहारिणं तत्समं दण्डयेदिति पूर्वसिद्धस्य पुनर्वचनं प्रथमापराधेमहत्यपि पुनश्चौरव-
दित्येवमर्थः । ये तु ब्राह्मणस्याङ्गविच्छेदादि चौरदण्डनिवृत्त्यर्थं इदं पुनर्वचनं इत्यादिष्टं तदसत् न जातु ब्राह्मणं हन्या-
दित्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात्तथा प्रीतिभोग्यद्रव्यापहारिणं अविशेषेण जातिमात्रविशेषेण तत्सर्वमेव दापयेत् ॥ १९२ ॥
उपधाभिस्तु यत्किञ्चिदिति । योनरः परद्रव्यं हरेत्सहायः करचरणच्छेदादिभिः नानाप्रकारैः वधोपायैः शकलं कृ-
त्वा राजमार्गादौ राज्ञा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥ निक्षेपइति । यज्जातीयं द्रव्यं द्रव्यपरिमाणं च अथ साक्षिसमक्षं नि-
क्षिप्तं द्रव्यं तत्परिमाणमेव साक्षिप्रत्ययेन बोद्धव्यं न प्रमाणान्तरेण तत्र परीक्षा कार्या । तत्र च निक्षेपावितथं-
ब्रुवन् विष्णुक्तं दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥ मिथइति । रहसि येन निक्षेपोऽर्पितो निक्षेपितः । निक्षेपधारिणा-
पि रहस्येव गृहीतः स निक्षेपोऽपि रहस्येव प्रत्यर्पणीयः । न प्रत्यर्थेन साक्ष्याद्यपेक्षं यस्माद्येन प्रकारेण दा-
नं तेनैव प्रत्यर्पणं इतीव निक्षेपधारिण्यमार्थप्रदातव्यइति यो यथा निक्षेपद्वस्तु इतीदं निक्षेपनियमार्थं गृहीत-
व्यश्रवणाधिक्ये सति यदस्य श्लोकप्रतिविधिविषयत्वं व्याख्यातं सामान्यविशेषं तावत् व्याख्यानं वा केषां-
चित्छिष्टैः परीक्ष्यम् ॥ १९५ ॥ निक्षिप्तस्येति । निक्षेपधारणमपीडयन् निक्षिप्तस्य द्रव्यस्य प्री-
त्या च सांप्रतिकोपभोगार्थं अर्पितस्य अनेन प्रकारेण निर्णयंकुर्यात् ॥ १९६ ॥ विक्रीणी-
तइति । योऽस्वामी स्वामिनाननुज्ञातः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते तमचौरं मात्मानं श्रुतचौरं प्राड्विवाकः साक्षिकम्-
न कारयेदिति साक्षिकर्मनिषेधद्वारेण तस्यापकारित्वप्रतिपादनं क्रियान्तरेष्वप्ययोग्यत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ १९७ ॥
अवहार्यइति । एष च परस्वविक्रयी यदि स्वामिना पुत्रादिरूपत्वेनाऽनुगतो भवति षट्पणशतानि दण्डार्थमान-
यितव्यः । यदि पुनः स्वामिनो नानुमतो भवति अविद्यमानापसरश्च यदि स्वामिसंबन्धपुत्रादेः सकाशात् कार्यादिना
तद्द्रव्यं तस्य न संश्रितं भवति तदा चौरसंबन्धिपापं प्राप्नोति । पापापदेशे च पापसहचरितदण्डातिदेशः ॥ १९८ ॥ अस्वा-
मिनेति । अस्वामिना अदत्तं विक्रीतं वा तदकृतमेव बोद्धव्यमित्येवं विधा व्यवहारमयादा ॥ १९९ ॥ संभोगइति ।
यस्मिन्वस्तुनि भोगो दृश्यते आगमः पुनः क्रियादि न क्वचिदस्ति तत्रागमः कारणं न संभोगोऽतश्च शुद्धा-
गमस्य दशवर्षभोगेनापि कार्यसिद्धिः ॥ २०० ॥ विक्रेयादिति । आपणभूमौ [यत्] प्रयच्छेत्तद्व्य-
वहर्तृपुरुषसमक्षं बोद्धव्यम् । किञ्चिन्मौल्येन गृह्णीयात्स यस्मात्प्रकाशोचितः मूल्यकुलसंनिध्यापणस्थानानुष्ठितेन न्याय-

क्रमेण विशुद्धतदीयंधनमूल्यमानाधिकं हस्तान्न लभते ॥ २०१ ॥ अथमूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितमिति । यदि तेन किञ्चिद्देशान्तरंगत्वा क्रीतद्रव्यमूल्यमाहर्तुमशक्यं तदा पूर्वश्लोकन्यायेन प्रकाशक्रयशोधितं कृत्वा क्रेतादण्डतएव राज्ञा द्रष्टव्यः । स्वामी च तद्रव्यं यदस्वामिना विक्रीतं तत् क्रेतृहस्ताल्लभते ॥ २०२ ॥ नेति । न सावद्यमिति । कुङ्कुमादिद्रव्यं कुसुंभादिना व्याजबुद्ध्या मिश्रीकृतं न विक्रेतव्यम् । न चापकटान्तःक्लेशादिदोषोपेतं यत्तुलादिनापि व्यवस्थितं न च रागादिनास्थगितरूपं एवं चात्रास्वामिविक्रयदण्डवत्स्यात् ॥ २०३ ॥ अन्यामिति । शुल्कदेयांकन्यांशुल्कवृद्धेच्छाकाले निरवद्यां दर्शयित्वा यदि सावद्या वरस्य दीयते तदा द्वेऽपि कन्ये तेन एकेनैव शुल्कदानेन हरेत् । इति विक्रयसाधर्म्येणास्येहाभिधानम् ॥ २०४ ॥ नेति । उन्मत्तायाः कन्यायास्तथाकुष्टवत्या या चानुभूतमैथुना तस्याब्राह्म्यादिविवाहादावपि दानात् पूर्वमुन्मत्तादोन् दोषान्वराय कन्यां दत्त्वा ख्यापयन् दण्डं अर्हति । दण्डं च दोषवतीमिति वक्ष्यते ॥ २०५ ॥ संभूयचसमुत्थानमाह ऋत्विगिति । प्रधानऋत्विक् होमादिश्रौतकरणेन कृतकरणोज्योतिष्टोमादौ यदि व्याधिना त्वंकर्म परित्यजेत् तदा तस्य तदनुयाचितमित्रावरुणादिभिः तस्य कृतकर्मानुसारेण दक्षिणादातव्याः ॥ २०६ ॥ दक्षिणास्त्विति । दक्षिणासुच माध्यदिने सवने दक्षिणानयन्तोत्येवमादिदक्षिणाकाले दत्तासु दैवात्स्वसाध्यंकर्म परित्यजन् कृत्स्नमेव दक्षिणाकर्मशेषंचान्येनासौ प्रकृतऋत्विक् कारयेत् ॥ २०७ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्कर्मणि आधानाग्नौ अङ्गमङ्गप्रति यादक्षिणाश्च उदिताः स्युः यथारब्धमध्वर्युमित्यादौ प्रधानदक्षिणाश्च गावोदेयाः आदिनाकियत् उद्देशेन श्रूयन्ते स एव श्रुतत्वात्स्वीकुर्यात् । अथ पर्षद्धारिकावत्प्रतिग्रहमात्राव्यापारात्सर्व एव उदितः इति संदेहे उपन्यासः ॥ २०८ ॥ अवश्रुतत्वात्तादर्थ्यपक्षमाश्रित्य निर्णयमाह रथमिति । अध्वर्योरथोदेयत्वेन श्रुतोवसतामेव स्वीकुर्यात्तथाधाने ब्रह्मा अश्वोदेय इति तस्य श्रुतेः आददीत होताप्यश्वमात्मसात्कुर्यात् उद्गातापि सोमक्रये यच्छकटंतद्ब्रूयात् ॥ २०९ ॥ अधुना प्रधानदक्षिणाविधिमाह सर्वेषामिति । तंशतेन दीक्षयतीति श्रूयते । तत्र सर्वेषामृत्विजां मध्यांशे मुख्याऋत्विजो होत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारस्ते अर्धहरा अष्टाचत्वारिंशद्गोभाज एव तदर्धादिसङ्ख्याभिधानं वक्ष्यमाणं समञ्जसं भवति । कात्यायनश्च द्वादशद्वादशाद्येभ्यः इत्याह । तस्या अष्टाचत्वारिंशतोऽर्धेन चतुर्विंशत्याश्च परे द्वितीयस्थाना प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणब्रह्माच्छंसिप्रस्तोतारोऽर्धवन्तः कात्यायनश्च षट्षट् द्वितीयेभ्य इत्याह । तृतीयस्थानिनोच्छावाकानशद्वअग्नीन् प्रतिहर्तारो अष्टाचत्वारिंशत्तृतीयांशोऽशगोभाजः । कात्यायनश्च स्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्य इत्याह पादिनश्चतुर्थव्यवस्थाः पादसु ब्रह्मण्यायावष्टुनेतारे अष्टाचत्वारिंशश्चतुर्थीशद्वादशगोभाजः कात्यायनश्च तिस्रस्तिस्र इतरेभ्य इत्यत आह ॥ २१० ॥ संभूयेति । एकीभूय गृहनिर्वर्तनादीनि स्वकार्याणि स्थपतिवर्धकिसूत्रधारादिभिः मनुष्यैः संपादयद्भिरनेकयुक्तविधानाश्रयेण विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥ धर्मार्थमिति । येन यागाद्यर्थं भिक्षमाणाय कस्मैचिद्धनं दत्तं प्रतिज्ञातं च स्यात्पश्चात्तद्धनमसौ यागार्थं यदि न युज्येत तदास्य प्रतिश्रुतं न देयं दत्तं वा प्रत्याहरणीयम् ॥ २१२ ॥ यदीति । यदि तत्प्रतिश्रुतं धनमसौ प्रतिग्रहीताहंकाराल्लोभाद्वामार्गं स्वरुतं वा दातुं न त्यजेत् तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुद्ध्यर्थं राज्ञा दण्डनीयो भवेत् । ह्यदपि दण्डितस्य दण्डेन पापनिर्हरणं भवतीत्यस्मान्निष्कृतिवचनादवसीयते ॥ २१३ ॥ दत्तस्येति । एतदस्य प्रतिपादनं धर्मादनपेतं तत्त्वं तदुक्तमतो नन्तरं अन्यतरमपि प्रतिपादनं कथयिष्यामि ॥ २१४ ॥ भृत इति । यो भृतः परक्रीतो व्याध्याद्यपीडितो यथानिरूपितं कर्म अहंकारान्न कुर्यात् सकुर्वाणक्रियोक्तस्वरूपे सुवर्णादिकृष्णलानष्टौ दण्ड्यो भृतिश्चास्य कर्मभागादपि न देया ॥ २१५ ॥ आर्त्त इति । यदा पुनः पीडादिना वा कर्म न करोति तदा स्वस्थः सन् पूर्वयादृक निरूपितं तादृक कुर्यात् तांच वृत्तिसकलादपि कालाल्लभेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमिति ॥ २१७ ॥ एवंधर्मइति । एषा व्यवस्था वेतनदानाख्यस्य कर्मणोनिःशेषतउक्ता । अनन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणां दण्डादिव्यवस्थां वक्ष्यामि ॥ २१८ ॥ यइति । ग्राम्याणां देशवासिनां वणिगादीनां मध्याह्नो-
नरइदमस्माभिः कर्तव्यं परिहार्यं चेत्त्येवं संकेतं दृष्ट्वा विरुद्धेन रूपेण कृत्वा विचलेत्तराष्ट्रात् राजा निर्वासयेत् ॥ २१९ ॥
निगृह्येति । यएवं संविद्यतिक्रमेत् चतुःसुवर्णकार्षिकानिष्कानुत्तरूपान्तु सार्धशतं सुवर्णानां निष्कानाहुरिति शास्त्रा-
न्तरोक्तान् राजतंच शतमानं उक्तम् ॥ २२० ॥ एवंदण्डविधिमिति । धर्मप्रधानो राजा ग्रामेषु ब्राह्मणादिषु
व्यतिक्रमिणं एतदण्डविधानमनुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥ क्रीत्वेति । विक्रीय किञ्चिद्व्यमचिरत्वं भावं स्थिरार्थं विक्रीय
वा यस्य लोभात्पश्चात्तापो भवति न साधुमया कृतमिति दशाहमध्ये प्रत्यर्थं यद्विक्रीतं तद्रुह्ययात् ॥ २२२ ॥
परेणेति । दशाहोत्तरकालं क्रीतंच दापयेत् ॥ २२३ ॥ यस्त्विति ॥ २२४ ॥ अकन्येति ।
नेयंकन्याक्षतयोनिरियं इत्येवं यो मनुष्यो द्वेषेण कन्यायाः कुर्यात् स तस्यास्तंदोषमविभावयन् पणशतं दण्डं प्राप्नुयात्
उक्तस्याप्यतिक्रमकारित्वा दण्डः ॥ २२५ ॥ यस्मात् पाणिग्रहणिका इति । अर्यमणं नु देवं कन्या अग्रिमयक्षतेत्ये-
वमादयो वैवाहिकामनुष्ठाप्याणां मन्त्राः ॥ २२६ ॥ पाणिग्रहणिकामन्त्रानियतमिति । वैवाहिकामन्त्राः निश्चितं भार्यात्वे नि-
मित्ततैः प्रयुक्तैर्भार्या भवति तेषां पुनर्मन्त्राणां सखासमपदी भवेति मन्त्रेण कन्यायासममे पदे दत्ते सति शास्त्रज्ञैः समाभिर्बोद्ध-
व्यैव च सममात्पदादवागकन्यात्वपरिज्ञानेन शुभे सति त्यजेन्नोर्ध्वकानीनसहोदगुदोत्पन्नानां शास्त्रे बोद्धुः पुत्रदर्शनात् ॥ २२७ ॥
यस्मिन्निति । न केवलं क्रयविक्रयः एवं यावद्यस्मिन् संविद्धे दनादावपि कार्यं कृते यस्य लोके पश्चात्तापः स्यात्
तं पुत्रदानादिकविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥ पशुष्विति । पशुविवादो-
षैरुत्पन्नैः स्वामिनां तत्पालानां च विवादमशेषं कृत्वा तात्त्विकव्यवस्थां वक्ष्यति ॥ २२९ ॥ दिवेति ।
पालकन्यस्तानां पशूनां विवादोष उत्पन्ने पालस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्थिनां स्वामिनो दोषो
यदि पुनरात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उच्यते । तदा पाल एव गर्हतां प्राप्नुयात् अ-
योगक्षेमे योगक्षेमशब्दप्रकाशवत् ॥ २३० ॥ गोपइति । योगोपालाख्यो भृत्यः क्षीरभृतो न भक्तादिभृतः सत्त्वा-
म्यनुज्ञया दशभ्यो गोभ्य एकां श्रेष्ठामात्मभृत्यर्थं दुहीत । सा भक्तादिना भृते पाले भृत्या स्यादेव चैकक्षीरादानेन द-
शगाः पालयेत् ॥ २३१ ॥ नष्टमिति । पालसंबन्धिरक्षणाद्यः साक्षात्पुरुषव्यापारेण शून्यं सन्तं नष्टं दृष्टिगोचरातीतं
कृमिभिः भक्षितं श्वभ्रादिभृतं पाल एव स्वामिनो दद्यात् ॥ २३२ ॥ विद्युष्येति । चौरैः पुनः पटहाद्याघुष्य त्वत्तं-
पालो दातुं नार्हति यदि तेस्मिन्नेव देशे हरणं कालानन्तरमेवात्मीयस्य स्वामिनः कथयते ॥ २३३ ॥ कर्णौ च-
र्मचलो मांश्चेति । पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गं च दर्शयेत् ॥ स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मलोमवस्त्याख्यमूत्राधारा-
ङ्गविशेषस्त्रायुगोरोचना उपकारकत्वात् स्वामिने दद्यात् । चिन्हानि वदता कर्णत्वगादीनि प्रत्यभिज्ञानं दर्शयेत् ॥ २३४ ॥
अजाष्विके इति । अजैडके शृगालादिभिः आक्रान्ते भवति तदा पाले नागच्छति यानभिभूय वृको हन्यात् स पालस्य दोषः
स्यात् । बहुत्वाद्दृकाक्षेपासंभवे सत्यजाविग्रहणम् ॥ २३५ ॥ तासामिति । यदि तासां अजाविकानां पाले नैव श्वानुगतश्चावरु-
द्धगमनानां संहतीभूय वने चरन्तीनां मध्यात्कांश्चित्कुतश्चित् गतां देहेत्पत्य सृगालादिह न्यात् न तत्र पालो दोषभाक् ॥ २३६ ॥
धनुःशतमिति । चतुर्हस्तं धनुः शम्यायष्टिः तस्याः पातः शम्याप्रक्षेपः ग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्री-

न्वायष्टिप्रक्षेपान्यावत्सस्यवापनपरिहारः पशुप्रचारार्थकार्यो नगरसमीपे पुनरयं त्रिगुणः कार्यः ॥ २३८ ॥ तत्रेति । तस्मिन्व्यवहारस्थाने यदि केनचिद्धान्यमुप्येत आदत्तवृत्तिके चेद्यदि पशवो भक्षयेयुः तदा तत्र पशुपालानां राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २३८ ॥ वृत्तिमिति । तस्मिन् परिहारस्थाने क्षेत्रे वृत्तिकण्टकादिमयीं प्राकाराकृतीं तथा विधामूर्जितां कुर्यात् वामपरपार्श्वतः यथा उद्धोनावलोकयेत् । तस्यांच यावत्किञ्चिद्दंश्वशूकरमुखप्रवेशक्षममपि तत्सर्वं स्थ गयेयुः ॥ २३९ ॥ पथीति । यदि पुनर्मार्गसमीपवर्तिनि ग्रामसमीपे गते अकृतवृत्तौ सपालः पशुपालप्रक्षिप्तो न रक्षति तदा पणशतं दण्ड्यः । पशोर्दण्डासंभवात्पालएव दण्ड्यो विपालं पुनर्भक्षणे प्रवृत्तं क्षेत्रस्वामी वारयेत् ॥ २४० ॥ क्षेत्रेष्विति । सर्वत्रत्वसितं ज्ञेयमिति । पथिग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु क्षेत्रेषु पशुभक्षयन् सपादं पणदण्डं अर्हति अर्थात्पालएव सर्वस्मिंश्च क्षेत्रे स्वामिनः पशुभक्षितफलं पालेन पशुत्वामिना वा यथापराधं दातव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥ अनिर्दशाहामिति । गांप्रसूतां अनिर्दशाहां तथा ग्रहणदत्तछागवृषभादिप्रतिमासंबन्धिपशून्यवान् रक्षायुक्तान् शून्यान्वा सस्य भक्षणेऽदण्डाहान्मनुराह । न पालस्य दण्डो स्वामिन इत्यर्थः । परिपालकोपेक्षानां देवप्रकृतीनां परिपालाय पशुसंबन्धिशङ्काते अतो विपालदेवपशुसस्य भक्षकस्य दण्ड इति न चोदनीयः ॥ २४२ ॥ क्षेत्रिकस्येति । क्षेत्रस्वामिनः आत्मपशुसस्य भक्षणकालवपनसस्यापहारादौ अपराधे यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणोदण्डः स्यात् । भृत्यानां पुनः क्षेत्रस्वाम्यविदित एवं कुर्वतां दशगुणाद्धर्दण्डः स्यात् । तदनुज्ञानात् तस्यैव दशगुणोदण्ड इति क्षेत्रापराधेपीदमुक्तम् ॥ २४३ ॥ एतदिति । पशुभिः सस्यभक्षणेन स्वामिनां पालानां चापराधे देवपशवादिसस्यभक्षणे धर्मप्रधानो राजा एतत् पूर्वोक्तं कर्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥ सीमामिति । द्वयोर्ग्राममर्यादाविषयायां विप्रतिपत्तौ उत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मे तापसं शुष्कवृणत्वात्प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चिनुयात् सीमापरिज्ञाने सर्वदा लोके जनानां भ्रान्तिं दृष्टोमानि गुह्यानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानि कारयेत् ॥ २४५ ॥ सीमावृक्षानिति । सीमालिङ्गभूतान्यग्रोधादीन् वृक्षविशेषान् शीरिणश्च वृक्षान् उदुंबरादीन् चिरच्छान् कारयेत् ॥ २४६ ॥ गुल्मानिति । अप्रकाण्डाः स्मृता इति काण्डाभिधानात् गुल्मान् वृक्षान् विविधान् वेणूश्च वेणुकीचकवेण्वादीन् नानाप्रकारान् शम्याख्यान मल्लिकादिविचित्रानुमानभूभागान् शरान् कुब्जकसंबन्धिनो गुल्मा अचिरोपभोगत्वेन पृथक् विनिष्ठत्वात् ॥ २४७ ॥ तडागानीति । तडागकूपपुष्करिण्युदकप्रणीते देवगृहाणि सीमायां ग्रामद्वयसंधिस्थानेषूदकाभ्यर्थित्वेन जनसंसर्गे सति साक्षिसंभावनार्थं कर्तव्यानि ॥ २४८ ॥ उपच्छन्नानीति । सीमापरिज्ञाने सर्वदा लोके जनानां भ्रान्तिं दृष्ट्वाऽदृष्टानि गुह्यानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानि कारयेत् ॥ २४९ ॥ अश्मन इति । यानीति । पाषाणास्थिगोवालतुषभस्मस्वर्परिकाशुष्कगोमयपक्वेष्टकाङ्गारदृषत्कणिकासिकता अन्यान्यप्येवं विधानि खदिरसारिकाकालाञ्जनादीन् तानि ग्रामसंधिषु प्रच्छन्नानि स्थापयेत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एतैरिति । विवदमानयोर्ग्रामयोः शून्ययोरशून्ययोर्वा एतैरुक्तैश्चिन्हैर्नृपः सीमां निश्चिनुयात् । अशून्यत्वे पुनरपि पूर्वभुक्त्या च शून्यत्वे आधिःसीमेत्युक्तत्वादुदकप्रवाहे चानन्यकारणकेन ग्रामयोर्यत्संनिवेशकालवृत्तेन शून्यतावसतेः ॥ २५२ ॥ यदीति । लिङ्गदर्शनेपि ईषदुभयत्र यदि सीमां प्रति संशय एव भवेत् तदा साक्षिप्रत्ययः सीमाविवादनिर्णयः स्यात् ॥ २५३ ॥ ग्रामेयककुलानामिति । ग्रामजनसमूहानां ग्रामेण नियुक्तयोश्च विवादिनोः प्रत्यक्षसीमाचिन्हानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥ ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीमिनिश्चितमिति । ते साक्षिणः पृष्टाः सन्तो येन प्रकारेण समस्तानद्वैधं सीमाविषयं निश्चितं ब्रूयुः तेन प्रकारेण

स्मरणार्थपत्रके सीमालेख्य तांश्च सर्वानेव साक्षिणोनामविभागतोलिखेत् ॥ २५५ ॥ शिरोभिरिति । ने
 साक्षिणः कृतमाल्यरक्तवाससोमूर्धनि मृल्लोष्ठगृहीत्वा यदस्माकंसुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवमादिभिः सुकृतैः शापि-
 ताः समस्तांसीमांसत्यादनपेतांकृत्वा निश्चिनुयुः ॥ २५६ ॥ यथोक्तेनेति । ते सत्य-
 प्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन रूपेण निश्चयन्तः सत्याभिधाननियमाः सर्वे पवित्राभवन्ति । असत्यं पुनर्नि-
 श्चयन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयं दण्डं दाप्याः स्युः ॥ २५७ ॥ साक्ष्यभावे तु चत्वारोग्राम्याः सीमान्तवासिन इति ।
 तद्ग्रामद्वयस्य विवादीभूतस्य साक्षिणोभावे चतसृषु दिक्षु सीमान्तवासिनः चत्वारोग्राम्याः साक्षिधर्मेण राजसम-
 क्षंसीमानिर्णयंकुर्युः ॥ २५८ ॥ सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमासाक्षिणां ॥ इतरानपि युञ्जीत पुरुषान्वनगो-
 चरान् ॥ २५९ ॥ ग्रामसन्निवेशकालादारभ्य तद्ग्रामाभिजनानां सीमान्तवासिनां सीमासाक्षिणामभावे इतरानपि
 वक्ष्यमाणान् वनमभ्यवहारिणः पुरुषान् पृच्छेत् ॥ २५९ ॥ व्याधानिति । लुब्धकान् पक्षिवधजीविनोगो-
 पालान् तडागादिखननवृत्तीन् वृक्षादिमूलोत्पाटकान्सर्पग्राहिणो शिलोच्छजीविनोऽन्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थ-
 वनव्यवहारिणः पृच्छेदेतैर्हि कार्यार्थग्राममध्यंते सकृद्वनं व्रजन्ति ॥ २६० ॥ तदिति । ते व्याधादयः पृष्टाः सन्तः सी-
 मायाः संधियथादेशं येन प्रकारेण ज्ञापकं ब्रूयुः तत्तेन रूपेण पक्षपातपरिहारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादां स्थापयेत् ॥ २६१ ॥
 क्षेत्रकूपतडागानामिति । सामन्ता इति । सीमानिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सीमान्ते वासिनः मिथ्या ब्रूयुः
 तदा राज्ञा ते सर्वे प्रत्येकं मध्यमसाहसं दण्ड्याः । एवं च सामन्तरूपाणां द्वे शते दमः पूर्वोक्तो विज्ञेयः ॥ २६२ ॥
 ॥ २६३ ॥ गृहमिति । गृहतडागोद्यानानामन्यतमं मारणबन्धनभयकथनपूर्वकं हरन् पञ्चशतपणानि दण्डनीयः
 स्यादत्र भ्रान्त्या तु हरतो द्विशतो दण्डः ॥ २६४ ॥ सीमायामिति । सीमायां लिङ्गसाक्ष्याद्यभावात्परिच्छेत्तुमश-
 क्यया राजा धर्मज्ञोऽपक्षपातेन ग्रामद्वयस्य मध्यवर्तिनीं भूमिं येषामेव ग्रामीणानां तया भूम्या उपकारो भवति तेषामेव-
 ति मर्यादा ॥ २६५ ॥ एष इति । एषोऽनन्तरोक्तो धर्मादनपेतः सीमाविनिर्णयो निःशेषोक्तः । अनन्तरं पुरुषभा-
 षणविषयनिर्णयप्रकर्षेण वक्ष्यामि दण्डपारुष्यतो वाक्यारुष्यस्य प्रायेणासहत्वं । प्रथमं वाक्यारुष्यविचारोनुक्रम-
 ण्यां पुनः पारुष्ये दण्डः वाचिक इति वृत्तानुरोधाद्दण्डशब्दस्य पूर्वाभिधानम् ॥ २६६ ॥ शतमिति ।
 वादेष्विति वक्ष्यमाणत्वात्मातृभगिन्याद्यश्लीलपत्नीयवर्जं पुरुषं ब्राह्मणमाक्रुश्य पणशतं क्षत्रियो वैश्योऽर्धशतं द्वे वा शूद्र-
 स्तु वधमर्हति । पुनराक्रोशविशेषापेक्षया ताडनजिह्वाकर्तनाद्यमर्हति ॥ २६७ ॥ पञ्चाशदिति । ब्राह्मणक्षत्रिय-
 वैश्यशूद्रयोः उक्ताद्यपेक्षा पञ्चाशत्पञ्चविंशति चार्धद्वादशपणान् यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्ड्यः ॥ २६८ ॥ समवर्ण इति ।
 द्विजातीनां समजातिविषये उक्तरूपे आक्रोशे कृते व्यतिक्रमे सति द्वादशैव पणान् दण्ड्यः अवचनीयेषु वादेषु मातृ-
 भगिन्याद्यश्लीलरूपेषु शतं ब्राह्मणमाक्रुश्येत्यादियदुक्तं तदेव दण्डं द्विगुणं दण्डाद्भवति ॥ २६९ ॥ एकजातिरिति ।
 शूद्रो द्विजातीन् घातकाद्यभियोगिन्यावाचा आक्रुश्य जिह्वाच्छेदं प्राप्नुयात् यदासौ पादाख्यनिकृष्ट इति ॥ २७० ॥
 नामजातिग्रहमिति । एषां द्विजातीनामाक्रोशबुद्ध्या नामोच्चार्य जात्युच्चारणं च शूद्रस्य कृतवतः आयसकीलोयि-
 ना दीप्यमानो दशाङ्गुलप्रमाण आस्ये प्रक्षेप्यः ॥ २७१ ॥ धर्मोपदेशमिति । छद्मना कुतश्चिद्धर्मलेशं बुद्ध्वा अयं ते
 स्वधर्म इत्येवमहङ्कारेण ब्राह्मणानां शूद्रस्योपदिशतः आस्ये कर्णयोश्च ज्वलत्तैलराजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥
 श्रुतिमिति । नत्वयैतच्छ्रुतं न भवानेतद्देशाभिजातो न तवेयं जातिः न तवोपनयनादि शरीरसंस्कारकं कर्म
 कृतं इत्येवमनृतमेवामर्षात्समानजातिं ब्रुवन् द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यान् शूद्रः प्रकृतो द्विजातीनां ब्रुवन् दण्डलाघवात् ॥ २७३ ॥

काणमिति । काणंपादविकलंवा अन्यमपि वा तथारूपं अङ्गविकलमन्धादिकंकाणादिशब्देन सत्येनापि ब्रु-
 वन् यदि सर्वनिरुष्टंकार्षापणंदण्डंदाप्यः ॥ २७४ ॥ मातरमिति । क्षारिताक्षारितौ सद्भिरभिशस्तावुदात्त-
 ताविति त्रिकाण्डदर्शनात् मातृपितृभार्याभ्रातृपुत्रगुरुणांमहापातकाभिशापमुत्पादयन् गुरोश्च पन्थानमददच्छतं-
 दण्ड्यः । अभ्यासानभ्यासाक्षारणेनवात्रमातृभार्यादीनांदण्डस्य विषमसीमाकरणंपरिहरणीयम् ॥ २७५ ॥ ब्राह्म-
 णक्षत्रियाभ्यामिति । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामितरेतरंपतनीयाक्रोशे कृते सति तयोःशास्त्राभिजनदेशजात्यादिनाऽयं-
 दण्डः कर्तव्यः । क्षत्रियाक्रोशेसति ब्राह्मणे प्रथमसाहसः कर्तव्यः । ब्राह्मणाक्रोशेनिपुणः क्षत्रिये मध्यमसाहसः
 ॥ २७६ ॥ विटशूद्रयोरिति । वैश्यशूद्रयोः परस्परजातिंप्रति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवत् । प्रथममध्यम-
 साहसात्मकंजिह्वाछेदवर्जयथावदण्डस्य करणम् । एवंच ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशे । एवंशूद्रस्य जिह्वाछेदनमवतिष्ठते
 ॥ २७७ ॥ एषइति । एषोऽनन्तरोवाक्संबन्धिनःपारुष्यस्य दण्डप्रकारोयः प्रागुक्तोस्मादनन्तरहस्तकाष्ठशस्त्रादिसंब-
 न्धिनः पारुष्यस्य दुःखोत्पादनहेतोस्ताडनहिंसनादेर्दण्डनिर्णयंवक्ष्यामि ॥ २७८ ॥ येनेति । अन्त्यजः शूद्रोयेन
 केनचिद्धस्तपादादिना वा न साक्षादण्डादिव्यवहितेन वा द्विजमेव ग्रहरेत्तत्तदेवाङ्गमस्य छेदनीयमित्येवम-
 नुसंबन्धी उपदेशोमनुग्रहणमादरार्थमस्यैवोत्तरप्रश्नः ॥ २७९ ॥ पाणिमुद्यम्येति । हस्तंदण्डंवावगूर्य
 हस्तच्छेदनयोग्योभवति । पादेन क्रोशेन ग्रहरन् पादच्छेदनाहो भवति ॥ २८० ॥ सहासन-
 मिति । ब्राह्मणेनसहैकस्मिन्नासने निरुष्टजन्मा शूद्रउपविशन् कठ्यांकुततमायःस्थिरचिन्होदेशान्निर्वासनीयः ।
 स्फिजाख्यंवाश्रोण्यधोकर्तनंकुर्यात् ॥ २८१ ॥ अवनिष्ठीवनादिति । निष्ठीवनेन श्लेष्मणांमर्षेणश्लेष्माणंवमयन् शूद्रस्य
 द्वावप्योष्ठीछेदयेदेवंमूत्रेणावमानयतोलिङ्गमधमाङ्गध्वनिनावमानयतः पायुंछेदयेत् ॥ २८२ ॥ केशेष्विति । केश-
 पादश्मश्रुग्रीवावृषणानांचान्यतमस्माद्ब्राह्मणंशूद्रस्य हस्ताभ्यामाकर्षयतोहस्तावविलंबमानोराजा छेदयेत् ॥ २८३ ॥
 त्वग्भेदकइति । चर्ममात्रभेदकत्समानजातिः नतुशूद्रोब्राह्मणस्यदण्डलाघवात्पणशतंदण्डनीयः । तथा रुधिरोत्पादो
 शतमेव दण्ड्योमांसभेदकत् षट् निष्कान् दण्ड्योऽस्थिभेदीदेशान्निर्वास्यः ॥ २८४ ॥ वनस्पतीनां-
 सर्वेषामुपभोगोयथायथेइति । छायादानात्मकेननिरुष्टउपभोगःवनस्पतिवृक्षाणांसर्वेषांयेन येन प्रकारेण
 उपभोगः कुसुमदानरूपेण मध्यमः फलदानमायतोत्कृष्टः तदपेक्षयाछेदनेदण्डःकार्यः । छायामात्रोपभोगिनि
 तदादौ स्वल्पोदण्डः पुष्पोपभोगिनिमल्लिकादौ मध्यमः फलोपभोगिन्याम्रादावुत्कृष्टः ॥ २८५ ॥ मनुष्याणा-
 मिति । मनुष्याणांपशूनांचपीडोत्पादनार्थंग्रहारे दत्ते सति यथा यथा महती पीडा त्वग्भेदादावपि मर्मभे-
 दनादिना भवति तथा तथा त्वग्भेदकरोशतंदण्डइत्येवमादितोधिकमपि दण्डंकुर्यात् ॥ २८६ ॥ अङ्गावपी-
 डनानांचघ्राणेशोणितयोस्तथा ॥ समुत्थानव्ययंदाप्यःशतदण्डमथापिवा ॥ अङ्गेनोदरबाह्वादीनांयेन
 वस्त्रादिवन्धनादिना पीडनानि कृतानि तथा घ्राणस्य वायोर्धेन निरोधादिना पीडनानि कृतानि रुधिरस्यापि-
 येन दृढमुष्टिरज्ज्वाद्याकर्षणेन बहिःस्रवणवर्जितमपि पीडनंकृतं सशरीरस्य प्राग्रूपापत्युत्पादकमौषधादिव्ययंतस्य
 राज्ञा दापनीयः । आत्मीयश्च दण्डमयासौ समुत्थानव्ययंन गृह्णाति तदा तद्ययंदण्डंचोभयमपि दण्डार्थंराज्ञा दा-
 पनीयः ॥ २८८ ॥ द्रव्याणीति । चर्मचार्मिकादिवक्ष्यमाणमतिरक्तानि कटकाङ्गदादीनि द्रव्याणि यस्य संब-
 न्धीनि योहृत्प्रमादाद्वा नाशयेत्सतस्य प्रतिसंस्कारादिना तुष्टिमुत्पादयेद्वाज्ञे विनाशितद्रव्यसमानंदण्डंदद्यात् ॥ २८९ ॥
 चर्मचार्मिकभाण्डेष्विति । चर्मसु चर्मकाष्ठमृन्मयेषु भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु च परकीयेषु च नास्ति तेषु तन्मूल्यात्प-

अगुणोदण्डोराज्ञोदेयस्तुष्टुत्पत्तिश्च स्वामिनः कार्या ॥ २८९ ॥ यानस्येति । यानस्यगन्त्र्यादेर्यातुश्च सारथ्यादेर्यानस्वामिनः यत्संबन्धियानंतेषांछिन्ननासास्यत्वादीनि वक्ष्यमाणानि निमित्तादीनि अतिवर्तनानि दण्डं चातिक्रम्य वर्तन्ते । तेषु सत्सु यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोरपि कृतयोर्यानस्वाम्यादीनांसारथ्ये इत्येवंसारथ्यादिसंबन्धिवाग्दाने सति यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः सारथ्यादेः दण्डो न भवतीति मन्वादयआहुस्तन्न निमित्तव्यतिरेकेषु पुनर्दण्डः क्रियते ॥ २९० ॥ छिन्ननास्यइति । छेदनइति । छिन्ननासिकारज्जौ बलीवर्देभ्यो युग्माख्यकाष्ठे गन्ध्यादौ भूमिविषमादिनातिर-
 श्चीनंवागतप्रतीचीनंवा तथा यानस्य गन्ध्यादेर्वक्ष्यमप्रविश्यकीलकादितस्य भङ्गे यन्त्राणां च चर्मबन्धानांछेदने योक्त्राख्यपशुग्रीवाकाष्ठरज्जुच्छेदनेऽपसरापसरेत्येवंसारथ्यादिसंबन्धिनि चाह्वाने सति यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यवि-
 नाशयोः सारथ्यादेर्दण्डो न भवति इति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ यत्रापवर्ततेयुग्यमिति । यत्र पुनः सारथेर-
 कौशल्यात् यानमन्यथा व्रजति तत्रहिंसायामकुशलसारथिकरणाद्यानस्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः । सारथेश्च मनुष्य-
 मारणे सत्यपि अविलंबं त्वंक्षिप्रमित्येवसारथिर्वक्ष्यमाणो भवति । एवं च द्विशतग्रहणस्योत्तरश्लोके च शतग्रहण-
 स्य विवक्षितत्वमाहुस्तदसदप्रमादाभिधायित्वाट्टेः ॥ २९३ ॥ प्राजकइति । यदि पुनः सारथिः कुशलस्तदा
 सारथिरेव मनुष्यमारणे इत्यादिवक्ष्यमाणं अर्हतिदण्डं न स्वामी द्विशतं अकुशले न सारथौ त्वाम्यतिरिक्ता अन्येपि
 यानारूढाः अकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वे शतं शतं दण्ड्याः । सारथिस्तु मनुष्यमारणइत्यादिस्त्रितएव ॥ २९४ ॥ सइति ।
 स प्राजकः सम्मुखागतयानान्तरादवरुद्धैर्बलीवर्दादिभिः संरुद्धयानोरथान्तरेण वा भूमिवैषम्यात्प्रत्यगपसर्पिणा अकुश-
 लत्वात्प्राणिनोरथप्रमापयेत्तत्र दण्डो मन्वादिभिर्विचारितः ॥ २९५ ॥ मनुष्यमारणइति । प्राजकस्याकौशलेन
 मनुष्यमारणे सत्यपि विलंबत्वमेव चौरवत्तस्य उत्तमसाहसो न तु वधादिचौरदण्डः । प्राणभृत्सु महत्स्वर्धदर्शना-
 न्महत्सु च प्राणिषु प्रभावतोगवादिषु प्रमाणतः स्यात् [मारितेषु] उत्तमस्य साहसपञ्चशतानि दण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥
 क्षुद्रकाणामिति । अजाविकानां वक्ष्यमाणत्वादपचितप्रमाणानां वत्सकिशोरादीनां पशूनां हिंसायां द्विशतोदण्डः कार्यः ।
 पुनर्मृगपक्षिषु वराहादिषु हिंसायां पञ्चाशत्पणोदण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥ गर्दभाजाविकानामिति । खरच्छागा-
 विविषयवधे रूप्यमाषकपरिमाणोदण्डः स्यादुत्तरोत्तरमपचितं दण्डाभिधानदर्शनादहैरण्यं माषग्रहणं पूर्वदण्डानूनत्वान्नापिता-
 भ्रिकस्यकरणमत्यन्तलघुत्वोदवंश्वशूकरमारणेपि रूप्यमाषकपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥ भार्याशिष्यश्च दास-
 श्च पुत्रो भ्राता च सोदरइति । भार्यादयः कृतापराधारज्वा वेणुत्वचा वा दण्डनीयाः स्युरिति हिंसादण्डोपराधार्थः ।
 साधने दण्ड्याः स्युः ॥ २९९ ॥ पृष्ठतइति । ते पुनः शरीरस्य पृष्ठदेशे ताडन्याः न तु कदाचित् उत्तमाङ्गे न वक्षसि उक्तप्र-
 कारव्यतिरेकेण ताडयित्वादण्डरूपेण वाग्दण्डरूपचौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥ एषइति । अनन्तरोक्तो वाग्दण्डः पारुष्यस्य
 निर्णयोनिः शेषेणोक्तः । अत ऊर्ध्वंचौरदण्डस्य व्यवस्थाया विधानं वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥ परममिति । चौरनिय-
 मे प्रकृष्टमभियोगं राजा कुर्यात् । यस्मात्तन्निग्रहात् राज्ञः प्रजानिरुपद्रवतया च देशोजनधनबाहुल्येन
 वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥ अभयस्येति । चौरपापस्य निग्रहणेन साधूनामभयं ददाति ससदा सर्वस्य
 पूज्यो भवति । यस्मात्सन्नक्रतुविशेषवत् स्तेननिग्रहः संपद्यते । स्तेननिग्रहाख्यंतस्यान्यसत्रविलक्षणमतिशये

(१) [मारितेषु] = अहिमहिषु (गो१, ५)

(२) दण्ड्याः स्युः = नियमार्थश्चारंभः (गो० ५)

नसंपद्यते । अन्यत् किलसत्रंनियतकालंभवतीदंसदैवभवतिच अदक्षिणंच अन्यत्सत्रं इदंपुनरभयंदक्षिणा यस्य तद-
भयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥ सर्वतइति । सर्वतोभूतिप्रदानव्यतिरिक्ताच्चश्रोत्रियादीनांसाधूनांसकाशाद्धर्मषड्भागोराज्ञःप्रजारक्ष-
णाद्भवति अरक्षितश्चाधर्मादपि लोके चार्यमाणात् षड्भागोऽस्यभवति तस्माद्यत्नतःस्तेननिग्रहेणप्रजासरक्षणंकुर्यात् ।
नचवृत्तिपरक्रीतत्वाद्राज्ञोधर्मप्राप्तिरयुक्तावृत्तिपरिक्रयवद्धर्मभागपरिक्रयस्यापिशाल्नीयत्वात् ॥ ३०४ ॥ यदधीतइति ।
यःकश्चिदध्ययनयजनयाजनदेवतार्चनादियत्फलं तस्यफलस्यराज्ञासम्यक्प्रजापालनात् षड्भागःप्राप्यते ॥ ३०५ ॥
रक्षन्धर्मेणेति । भूतानि स्थावरजङ्गमानि शास्त्रव्यवस्थया राजा रक्षन् वध्यानस्तेनादीन्यथाशास्त्रंघातयन्
लक्षदक्षिणानांयज्ञानांसंबन्धिफलंप्रत्यहमर्जयति । तत्र महाप्रयासकर्मसंबन्धिफलंकथमल्पप्रयासात्कर्मणःप्राप्यते तथास-
तिकोनामप्रयासेषु वर्ततइतिचोदनीयम् । फलोपभोगकालाल्पभूयस्त्वेव विशेषसंभवात् । एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ ३०६ ॥
योरक्षन्ति । भूतिभोगंचेति । योराजाप्रजासरक्षणमकुर्वन्धान्यादेःषड्भागादिकंकरं गुल्मदास्यादिकंस्थलपथादि-
जीविभ्योगतागतिभ्योभूतेर्भोगंफलंकुसुमाद्युपायेनशुल्कंदण्डं व्यवहारादौगृह्णाति सआयुःक्षयेणसत्यमेवनरकंयाति
॥ ३०७ ॥ अरक्षितारमिति । योराजानरक्षति अन्यच्चधान्यादिषड्भागंबलिरूपंगृह्णाति तंसकललोकसंबन्धिसर्वपापस्वी-
करणंमन्वादयआहुः ॥ ३०८ ॥ अनपेक्षितमर्यादमिति । अतिक्रान्तशास्त्राचारमर्यादं परलोकाभावबु-
द्धिमसदंडादिधनच्छेदनं करबल्यादेर्भक्षितारंचराजानंनरकगामिनंजानीयात् ॥ ३०९ ॥ अधार्मिकमिति ।
अधार्मिकंचौरमपराधापेक्षया त्रिभिर्नियमनप्रकारैः प्रयत्नेननियच्छेत् । बन्धनागारस्थापननिगडादिबन्धनकरचर-
णकर्तनादि नानाप्रकारहिंसनैरिति ॥ ३१० ॥ निग्रहेणेति । यस्मात्पापकर्मणोनिग्रहेण साध्वाचाराणांचानुग्रहेण
राजानोद्विजातयइव महायज्ञादिभिः सर्वकालंपवित्रीभवन्ति तस्मादधार्मिकंनिगृह्णीयात् ॥ ३११ ॥ क्षन्तव्यमिति ।
बालवृद्धानुराणांचकुर्वतांहितमात्मने ॥ कार्यवतांक्षिपतांस्तेनहतबान्धवादीनां संतापेनाक्रोशतांबालवृद्धव्या-
धितानांचाक्रोशतां आत्मनेवक्ष्यमाणमुपकारमिच्छतांपार्थिवेन सर्वदा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥ यत्क्षिप्तोमर्ष-
यतीति । संतप्तैराक्रुष्टोयत्तेषांक्षमते तेन स्वर्गलोकेमहीयते महिमानंभजते यत्पुनःप्रभुत्वदर्पान्सहते तेन नरकं-
व्रजति ॥ ३१३ ॥ राजेति । स्कन्धेनेति । सुवर्णस्तेयकृद्विप्रइत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणस्तेनकर्तव्यः
अनेनश्लोकद्वयेन अस्मिन्दण्डप्रकरणेऽनूद्यतेसुवर्णस्तेनंप्रतिदण्डाख्यराजकर्तव्यस्योपदेशार्थः । ब्राह्मणसुवर्णचौरेण
मुक्तकेशेनादराद्वेगगतिना ब्राह्मणसुवर्णमियन्मयापहृतं इत्येवंतस्तेयंख्यापयता मुशलाख्येनायुधंखदिरमयंवा लगुडंश-
क्तयाख्यंचायुधंतीक्ष्णोभयप्रान्तमयोमयंवा दंडं स्कन्धेन गृहीत्वा राजसमीपंगन्तव्यम् । गत्वाच ब्राह्मणसुवर्णापहारी-
चाहं अनेनमुशलादिना मां जहीत्येवं राज्ञोवक्तव्यम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ शासनादिति । प्रशाधित्वेति । राजा-
संबन्धिहननेनपरित्यागेनवा सचौरस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । तंपुनःस्तेनं नजातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितमिति
वक्ष्यमाणत्वात् ब्राह्मणतर्जनहन्ताराजा तस्य संबन्धियत्पापंप्राप्नोति तस्मादसौ राज्ञा हन्तव्यः । इत्येवंपरमेतत्सर्व-
मिहाभिधानम् ॥ ३१६ ॥ यस्मात् अन्नादइति । योब्रह्महासतत्संबन्धि अन्नं अत्ति तद्विषयं आत्मीयंपापं-
शोधयति पापंतस्य भवतीत्येवं एतदेवात्र विवक्षितम् । न तु भ्रणहार्पापप्रायश्चित्तधिया । तथा एवंभार्याव्यभिचा-
रिणी उपपत्तिक्षममाणे भर्तरि पापंतंश्लेषयति । शिष्यश्चयमनियमाननुष्ठानजन्यंपापंगुरौसहमाने अर्पयति ।
याज्यश्चयागेऽन्यथाप्रचरन् याजकेक्षममाणे प्रक्षिपति । स्तेनश्च राजनि सहमाने सत्यसति तस्माद्राज्ञावक्तव्यः

॥ ३१७ ॥ राजभिरिति । ते समुद्धृताः पापानि कृत्वा पूर्वार्जनंतथाक्रतुवरान् कृत्वा स्वर्गमपापाः सन्तः शिष्टा इव शुभकारिणो ब्रजन्ति । ये तत्पापनिमित्तं राजनिकृतदण्डा भवन्ति इह पापानीति बहुवचनात् हिरण्यस्तेन विषय एव दण्डाङ्कः न कार्यनिष्कृतिः अपि तु सकलैः स्वविषयेत्यवसीयते न च स्वयमागतविषयैव दण्डेन पापनिष्कृतिः न हठदण्डितविषये मन्तव्यम् । हठदण्डितस्यापि यदिसंसाधयेत्तच्चित्यादिनिष्कृतेर्दक्षितत्वाद्याम्ययातनाभिर्वाकथं परवशस्य निष्कृतिः स्यात् ॥ ३१८ ॥ यइति । यः कूपाद्रज्जुं घटं अपहरेत् यो वा उदकदानगृहं विदारयेत् सरूप्यं सुवर्णवामाषंस राज्ञा गलकेशाद्यपेक्षया दण्डं प्राप्नुयात् । तत्र चरज्ज्वादि तस्मिन्कूपे प्रत्यानयेत् ॥ ३१९ ॥ धान्यमिति । द्विपलं शतद्रोणं विंशतिद्रोण एककुम्भः । दशकुम्भेभ्यः अधिकं धान्यं हरतो हर्तृक्रियमाणगुणापेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षाद्यपेक्षया च ताडनाङ्गच्छेदनाद्यात्मको वधदण्डः कर्तव्यो राज्ञा दशकुम्भं पुनर्यावदपहृतं एकादशगुणं दण्डं दाप्यः । तस्य चतुर्द्वन्द्वं दाप्यः । वक्ष्यमाणं च सर्वत्र स्वामिनो दाप्यः ॥ ३२० ॥ तथेति । सुवर्णरजतादीनां महार्घाणां च वाससां ॥ न केवलं धान्ये यथा पूर्वोक्तो यावत्तुलाच्छेद्यानामपि सुवर्णरजतप्रवालादीनां उत्कृष्टानां च वाससां चान्तःपट्टादीनां एतच्छताद्यभ्यधिके पहृते वधः कर्तव्यः । विषमसमीकरणं चात्र देशकालापहृतद्रव्यं स्वामिजातिगुणाद्यपेक्षया परिहरणीयम् । अन्यथा महार्घाल्पाध्ययोः तुल्यदण्डतास्यादेवं द्रष्टव्यम् ॥ ३२१ ॥ पञ्चाशतइति । एषां पूर्वनिर्दिष्टानां पञ्चाशत ऊर्ध्वं शतस्य यावदपहृते चैतद्धस्तच्छेदनं मन्वादिभिरुच्यते । पञ्चाशतः यावदपहृते तन्मूल्याद्दशगुणं राजा दण्डं कुर्यात् ॥ ३२२ ॥ पुरुषाणामिति । महाकुलानां मनुष्याणां विशेषेण च स्त्रीणां महाकुलोत्पन्नानां प्रधानानां मणीनां वज्रवैडूर्यादीनां हरणे देशकालहर्तृस्वामिजात्याद्यपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनात्मकं वधमर्हति ॥ ३२३ ॥ महापशूनामिति । हस्त्यश्वगोमहिष्यादीनां महतां पशूनां हरणे खड्गादीनां कल्याणघृतादेश्च कालविग्रहदुर्भिक्षात्मकं कार्यं चापहारप्रयोजनं द्यूतवैररज्ज्ववसादादिरूपं पर्यालोच्य राजान्यूनधिकं दण्डं प्रकल्पयेत् । अनुबन्धं परिज्ञाय अनेनैतल्लाघवार्थमपि सादरार्थमुच्यते शस्त्रौषधहस्ताद्यपहारे विग्रहादौ स्तूलानर्थोत्पादनात् ॥ ३२४ ॥ गोषु ब्राह्मणसंस्थासु नासिकायाश्च भेदनइति । ब्राह्मणसंबन्धीनां गवां अपहरणे एवं बन्ध्यायाश्च गोः वाहनाद्यर्थं नासिकाभेदेन पशूनां चैडकादीनां दण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानामपहरणे समनन्तरमेव पादार्धच्छेदयुक्तो दण्डः कार्यः ॥ ३२५ ॥ सूत्रकार्पासकिण्वानामिति । वणुवैदलभाण्डानामिति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति । ऊर्णादिसूत्रस्य किण्वाख्यस्य च तुराद्रव्यस्य तक्रस्य गोरसस्य वैदलानां च वेण्वादित्वङ्निर्मितानां भाण्डानां लवणानां सैन्धवविडलवणादीनां मधुनः माक्षिकस्य यदप्यल्पतरपशुप्रभवं शृङ्गदन्तादि तस्य तथान्येषामप्येवं विधानां च सारद्रव्याणां मनःशिलसिन्दूरादीनां ओदनस्य च भक्तसक्त्वादेः पक्वानानां चापूपमोदकानां सर्वेषां च कार्पासादीनां च प्रसिद्धानां हरणान्मूल्याद्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ पुष्पेष्विति । पुष्पेषु नीलीक्षेत्रेषु धान्येषु गुल्मलतावृक्षेषु पुरुषभारप्रायेषु वक्ष्यमाणाच्छ्लोकात् परिवपनसंभवाच्च धान्येषु खलवासितापहृतेषु देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा पञ्चकृणालपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥ परिपूतेष्विति । अपासितेषु शेषेषु शाकादिषु वापहृतेषु स्वामिना सह संग्रामेऽपहारे पणशतदण्डः । संगतेषु पुनः पञ्चाशतदण्डः ॥ ३३१ ॥ स्यात्साहसमिति । यत्कर्म धान्यापहा-

(१) एतच्छता = पणशता (गो० २, ५)

(२) संग्रामे = संग्रहे (गो० ५)

रादिद्रव्यत्वामिसमक्षमेव प्रसह्यरुतंतत्साहसंस्यादतस्तत्र स्तेयदंडोनकार्यः इत्येवमर्थस्तेयप्रकारस्योपदेशः । य-
 त्पुनःपरोक्षंरुतंतत्स्तेयंभवेत् । यद्यपि च हत्वापह्रुवते तदपिस्तेयमेव ॥ ३३२ ॥ यश्चैतानिति । एतानि
 सूत्रादीनि द्रव्याणि उपभोगार्थमुद्यमितानि योमनुष्यश्चोरयेत् यश्चाग्निर्लौकिकमपिचोरयेत् तंप्रथमसाहसं राजा द-
 ण्डयेत् । अग्रेष्वमूल्यव्यवहाराप्रसिद्धेस्तन्मूल्यात् द्विगुणोदमइत्येतदसंभवेसति सूत्रादिभ्यःपृथग्ग्रहणं ॥ ३३३ ॥
 येनयेनेति । यच्च येन हस्तपादादिकाङ्गेन येन मकारेण ग्रन्थिच्छेदनिःश्रेण्यारोहणादिना चौरौमनु-
 ष्येषु विरुद्धंधनापहारादिकर्तुमीहतेतत्तदेवाङ्कतस्याभ्याप्रसवृत्तौसत्यां तदपराधच्छेदनाय राजा छेदयेत् ॥ ३३४ ॥
 पिताचार्यइति । पिताचार्यमित्रमातृभार्यापुत्रपुरोहितानां मध्याद्यःत्वधर्मेनप्रवर्तेत सनादण्डनीयोनाम राज्ञोवर्तते
 अपितुसोपि दण्डनीयः । पितृमात्रादीनांगौरवस्नेहाभ्यामदण्डशङ्कयामिदंवचनं ॥ ३३५ ॥ कार्षापणमिति ।
 यस्मिन्नपराधे राजव्यतिरिक्तोजनःपणंदण्डनीयोभवेत्तस्मिन्नपराधे राजापणसहस्रदण्डनीयःइतिनिश्चयः । अप्सु
 प्रवेश्य तंदण्डमित्यादिवक्ष्यमाणेन तन्मध्ये राजात्मकोदण्डःप्रक्षेप्तव्योब्राह्मणायवादेयः ॥ ३३६ ॥ अष्टापाद्य-
 मिति । ब्राह्मणस्येति । यस्मिन्स्तेयेयोदण्डउक्तः सगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापद्यते गुणतोष्टगुणःकार्यः ।
 षोडशगुणोविदुषोवैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणःशास्त्रोक्तस्य क्षत्रियस्य चतुःषष्टिगुणोब्राह्मणस्य द्विचतुःषष्टिगुणोवा पूर्णवा
 शतंगुणातिशयापेक्षया यस्मादसौब्राह्मणःस्तेयगुणदोषज्ञः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ वानस्पत्यमिति ।
 पुष्पाणि फलानि अपरिवृत्तानामिति गौतमस्मरणादपरिवृत्तवनस्पत्यादिसंबन्धिमूलफलंगवाग्निसाहचर्यदृष्टार्थशास्त्रि-
 ताद्यर्थचदारुगत्यन्तराभावेचत्रगोग्रासार्थं तृणंपरकीयमपि अस्तेयं मनुराहअतश्चात्रदण्डाद्यभावः ॥ ३३९ ॥ य-
 इति । अदत्तग्राहिणश्चौरस्य ब्राह्मणोयाजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयंधनमण्वपि गृह्णाति सोपि चौरौवि-
 ज्ञेयः अतश्चासौ चौरवदण्ड्यः ॥ ३४० ॥ द्विजइति । द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षूद्रे
 च मूलके तुत्रपुसीसादिपरक्षेत्रात् गृह्णन् दण्डंदातुंयोग्यो न भवति ॥ ३४१ ॥ असन्दितानामिति । पर-
 कीयानामश्वादीनां अबद्धानांदर्पेण बन्धयिताबद्धानांवा मोचयितारथानांवा मन्दुरादौ चोरयिता योवादासाश्व-
 रथापहारी सचौरदण्डंप्राप्नुयात् ॥ ३४२ ॥ अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन चौरनियमनंकुर्वन् नृपइह-
 लोके यशोलाभंपरत्रचोत्तमंसुखंप्राप्नुयात् ॥ ३४३ ॥ इदानींसाहसमाह ऐन्द्रमिति । सर्वाधिपत्य-
 लक्षणंपदंचाविनाशनं अनपचयं ख्यातिं चाभिमुख्येनेच्छन्नराजा साहसेन बलवशेनापि अग्निदाहवस्त्र-
 पाटनादिकारिणमनुष्यंक्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥ वाग्दुष्टादिति । वाक्पारुष्यरुचौरदण्डकारि-
 भ्यः सकाशात् साहसकृन्मनुष्योतिशयेन पापकृदोद्भवः ॥ ३४५ ॥ साहसइति । साहसे प्रवृत्तस्य
 यः क्षमते सोतिमात्रंप्रसङ्गात्साहसकारिभिः क्षिप्रमेव विनाश्यते द्वेष्यतांचलोके प्राप्नोति ॥ ३४६ ॥ नेति ।
 मित्रोक्त्या वा महत्या वाधनप्राप्त्या साहसिकान् सर्वभूतभयजनकान् राजा न परित्यजेत् ॥ ३४७ ॥
 शस्त्रमिति । आत्मनइति । ब्राह्मणादिभिश्च खट्वाद्यायुधंग्रहीतव्यम् । यस्मिन् काले वर्णाश्रमिणांचौरादि-
 भिः धर्मकर्तुं दीयते तत्र तथाद्विजानांब्राह्मणादीनाराजाभावपरचक्राक्षेपकारादिभिः कालजनिते वर्णानांसंकरेतथा आ-
 त्मनश्च शरीरदायादिरक्षायांदक्षिणासंबन्धिनि सङ्गरे अपहारनिमित्ते संग्रामे स्त्रीब्राह्मणरक्षायांच धर्मेण कूटयुद्धे-
 न तेन शस्त्रेणानेनान्यगतिकः परांहिसन्नप्रत्यवैत्येवंचात्र साहसदण्डोन कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ गुरुमिति ।
 अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः ॥ इतिवसिष्ठाद्युक्तं

गुरुबालवृद्धब्राह्मणानामप्यन्यतमं आततायिनमायान्तं हननादिव्यापाराभिमुखीभूतं अविलंबमानोहन्यादेव कि-
 मुतन्यमपि पूर्वार्थवादकामाय स्यात् । आचार्यं च प्रवक्तारमित्यादीनामपकारिणामपि गुर्वादीनांहिंसा-
 याविनिन्दित्वात् ॥ ३५० ॥ नेति । प्रकाशं युद्धेनाप्रकाशं चाभिचारेण चाततायिमारेण हन्तुर्न कश्चिदपि
 अधमदण्डप्रायश्चित्ताख्योदोषो भवति । यस्माद्धन्तुर्लुतो मन्युः क्रोधाभिमानिदेवता तं मन्युहन्त्यमानगतं क्रोधं निवर्तयतीति-
 पूर्वार्थवादः कामः कामाय स्यादितिवत् । साहसे चापराधापेक्षया प्रथममध्यमोत्तमसाक्षादङ्गच्छेदनिर्वासनादयो-
 दण्डाः कार्याः ॥ ३५१ ॥ स्त्रीसंग्रहणमिदानीमाह परदाराभिमर्शोऽपि । उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिन्हायित्वा प्रवासयेत् ॥
 परदारसंभोगेषु बहुषु प्रवृत्तान् मनुष्यान् पीडाकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा राजादेशान्निर्वासयेत् ॥ ३५२ ॥
 तत्समुत्थइति । यस्मात्परदारसंगमनसमुद्भूतोलोकस्य वर्णसंकरउत्पद्यते येन वर्णसङ्करेण यागाद्यधिकृत-
 यजमानाभावादग्नौ प्रास्तेत्येतदभावे सति वृष्ट्याख्यजगद्धिनाशमूलधर्मो मूलच्छेदेन विनाशायोत्पद्यते ॥ ३५३ ॥
 परस्यपत्न्यापुरुषः संभाषं योजयेत्सहेति । परदारगमनपूर्वदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिशापः परभार्यया सह संभाषणं-
 कुर्यात् सप्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥ यइति । यः पुनः पूर्वाभिशापरहितकारणेन केनचिज्जनसमक्षं अभि-
 भाषणं कुर्यात् सनदण्डं प्राप्नुयात् यस्मान्न कश्चिदपराधोऽस्ति ॥ ३५५ ॥ परस्त्रियमिति । उदकोत्तीर्यमाणे ग्रामाद्व-
 हिर्निर्जने प्रदेशे वृक्षगुल्मलताकीर्णे वा देशे नदीनां वा संगमे यः परस्त्रियं अनाक्षारितोऽपि पूर्वकारणादिति संभाषेत्
 सवक्ष्यमाणं दोषं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायतेऽस्याः श्रयंसंबन्धइतियेन तत्संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥ उपचारक्रियाकेलिरि-
 ति । सहस्रवृद्धासनमिति । अङ्गानुलेपाद्युपचारकरणं क्रीडाअलंकरणवाससां स्पर्शनम् । एकखट्वासनं एकया-
 नगमनं इत्येतत्सर्वसंग्रहणमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥ स्त्रियमिति । योऽदेशे स्तनयोरङ्गे वा निर्जने प्रदेशे
 वा स्पृशेत् तथा वा अप्रदेशे श्रौण्यादौ निर्जने वा देशे स्पृष्टस्तूष्णीमासीत् तस्यैतदन्योन्यस्याङ्गीकरणे सति संग्र-
 हणमन्वादिभिः स्मृतम् । अत्र यद्यपिसंगमो न जातः तदा संग्रहणमात्रे मुख्योपगमदण्डादूनदण्डकल्पना कार्या
 यतोऽनुबन्धं परिज्ञायेत्युक्तम् ॥ ३५८ ॥ अब्राह्मणइति । चतुर्णामपि वर्णानां दारारक्ष्यतमाः स्मृताः ॥ दण्डभूयस्त्वा-
 दब्राह्मणशूद्रो ब्राह्मण्यामनिच्छन्त्यां संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति । चतुर्णामपि वर्णानां धनपुत्रादीनां मध्यात् दाराअतिशये-
 न रक्षणीयाः । अत उत्कृष्टसंग्रहणादपि वर्णैः भार्यासंरक्षणीया ॥ ३५९ ॥ भिक्षुकाइति । भिक्षाजीविनः स्तावकाः
 यज्ञार्थं कृतदीक्षाः सूपकारादयो भिक्षादिस्वरूपार्थगृहे स्त्रीभिः सह संभाषणं अनिवारिता एव कुर्युः । तेषां निवा-
 रणानास्त्येव संग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥ न संभाषं सहस्त्रीभिरिति । स्वामिना निषिद्धः सन् स्त्रीभिः संभाषणं न
 कुर्यात् । निषिद्धः संभाषमाणस्तु राज्ञः सुवर्णदण्डं ददाति ॥ ३६१ ॥ नैषइति । परस्त्रियं यो भिवदेदित्यादिकः संभा-
 षणनिषेधविधिः नटगायनादिदारेषु वेशजीविदारेषु च नास्ति यतश्चारणाआत्मोपजीविनश्च स्वभार्याः परपुरुषे
 संश्लेषयन्ति प्रच्छन्नाश्च भूत्वा नैतत्किलास्माभिः ज्ञातमितिकृत्वा वेशकर्मणि सूचयन्त्यतस्तद्दाराणां वेश्याप्रकार-
 त्वात् नास्ति संभाषणे निषेधः ॥ ३६२ ॥ किञ्चिदेव तु दाप्यः स्याद्द्रव्यः संभाषणं चरन्निति । चारणआ-
 त्मोपजीविस्त्रीभिः रहोऽप्रकाशं संभाषणं कुर्वन् किञ्चिदेव स्वल्पं दण्डं दापनीयः । दासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धाभिर्व्रतचारिणी-
 भिश्च सह संभाषणं कुर्वन् कांचिदण्डमात्रं दाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥ योऽकामां दूषयेत्कन्यां समानां वधमर्ह-
 तीति । यस्तुल्यजातीयोऽनिच्छन्तीं कन्यां दूषयति गच्छति सतत्क्षणादेव ब्राह्मणवर्जलिङ्गच्छेदादिकं वधमर्हति ।

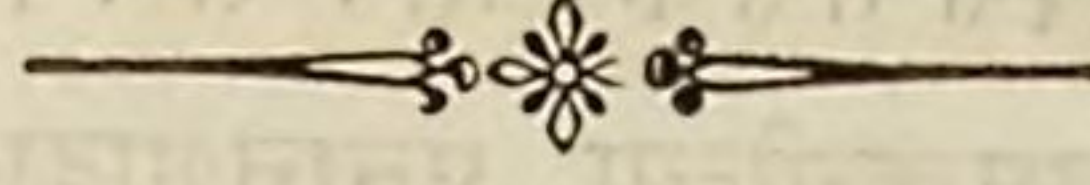
सकामांदूषयंस्तुल्योनवधंप्रामुयात् ॥ ३६४ ॥ **कन्यामिति** । उत्कृष्टपुरुषंकन्यांसेवमानां न किञ्चिदपि दण्डं राजा दापयेत् । हीनजातिपुनः सेवमानारक्षितांपितृगृहे स्थापयेत् । यावदनिवृत्ताभिलाषा स्याद्वृत्तिहीनज्ञातिसंप्रयोगाद्यावज्जीवं स्थापयेत् ॥ ३६५ ॥ **उत्तमामिति** । शुल्कं दाप्यः सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ उत्कृष्टजातीयांकन्यां इच्छन्तीं वा हीनजातिर्गच्छन् जात्यपेक्षयाङ्गच्छेदमारणात्मकं वधमर्हति । समानजातीयांपुनरिच्छन्तीं गच्छन् यदि पिता इच्छति तदा पितुः शुल्कमनुरूपमासुरवद्द्यान् तु दण्डोऽथ पिता नेच्छति तदाराज्ञा शुल्कपरिमाणं दाप्यः ॥ ३६६ ॥ **अभिषद्येति** । मनुष्यः प्रसह्य हठात् अहङ्कारेण समानांसमानजातीयांगमनवर्जं अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य क्षिप्रमेवाङ्गुलिद्वयंकर्तनीयं दण्डं षट्शतमसौ दापनीयः ॥ ३६७ ॥ **सकामामिति** । समानजातिरिच्छन्तींकन्यामङ्गुलिमात्रप्रक्षेपेण नाशयन् अङ्गुलिच्छेदनंप्रामुयात् किंतु पौनःपुन्येन एषः प्रसङ्गान्नावर्तते तदर्थं शतमयं दण्डं दाप्यः ॥ ३६८ ॥ **कन्येति** । शुल्कं च त्रिगुणं दद्यात् शिखाश्चैवानुयादश ॥ ३६९ ॥ या कन्यैव कन्यां अपरां अङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्याद्विशंतो दण्डः स्यात् । शुल्कं वा सौ कन्यापितुर्दद्यात् शिखाप्रहारांश्च दशप्रामुयात् ॥ ३६९ ॥ **येति** । या पुनः स्त्री कन्यांनाशयेत् सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनसानुबन्धापेक्षया अङ्गुल्योरेव छेदनमर्हति । तथा खरेण राजमार्गे वहनमर्हति इदंचात्र पूर्वाभ्यां विकल्पिताभ्यांसमन्वितम् ॥ ३७० ॥ **भर्तारमिति** । या स्त्री बलवदाढ्यपित्रादिबान्धवदर्पेण रूपवैदग्ध्याद्रुणगणगर्विता पूर्वेण च भर्तारंपुरुषान्तरकरणेनोल्लङ्घयेत् ताराजाबहुजनाकीर्णे प्रदेशे स्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥ तं दर्पिताजारं **पुरुषं दाहयेदिति** । तं पापकारिणं पुरुषं अयोमये शयने अग्निज्वलिते राजा दाहयेत् । काष्ठानि निक्षिपेयुः यावदसौ पापकृद्गन्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥ **संवत्सराभिशास्तस्येति** । परस्त्रीगमनदोषेण पुंसोदण्डितस्य पुनः संवत्सरेतीते तस्यामेवाभिशाप्तस्य तस्य यथोपदेशस्य द्विगुणोदण्डः कर्तव्यः दण्डः कल्पते । इह चाण्डाल्यासह निर्देशात् सहस्रं त्वंत्यज स्त्रियः इति चण्डालीगमनतुल्य एव स पुनः संवत्सरेऽतीतेतामेव ब्राह्म्यांगच्छतो द्विगुणोदण्डः कार्यः । इति चण्डालीगमने दण्डः सहस्रं त्वंत्यजस्त्रियमिति चण्डालीसंवत्सरेऽतीतेतामेव चण्डालीपुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः ॥ ३७३ ॥ **शूद्र इति** । शूद्रो यदि भर्तारक्षितामरक्षितांपुनर्गच्छेत्तदा स्त्रीरक्षितांगच्छन् लिङ्गच्छेदसर्वस्वापहाराभ्यां योजनीयः । अरक्षितांपुनर्गच्छन् शरीरधनदण्डः कर्तव्यः । कार्यावरुद्धापेक्षया दण्डस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः ॥ ३७४ ॥ **वैश्य इति** । वैश्यो गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धने च स्थाप्यः सर्वस्वदण्डनीयः । क्षत्रियागमने वैश्यस्य वैश्यश्चेत्क्षत्रियायांगुप्तायामिति वक्ष्यति । क्षत्रियोगुप्तब्राह्मणीगमने सहस्रं दण्डनीयः । शिरोमुण्डनं खरमूत्रेणास्य कार्यम् ॥ ३७५ ॥ **ब्राह्मणीमिति** । अरक्षितांपुनर्ब्राह्मणीयं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छेतां तदा वैश्यः पञ्चशतं दण्ड्यः । पुनारक्षामकृतत्वाद्वैश्यादधिकदण्डः सहस्रदण्डोपेतः कार्यः ॥ ३७६ ॥ **उभाविति** । तावेव द्वावपि क्षत्रियवैश्यौ रक्षितया ब्राह्मण्या सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् गुप्ते सर्वेण हीयत इति दण्ड्यौ वाग्निना वा सर्वथा दग्धव्यावितिचात्यन्तश्रोत्रियदारगुणवद्ब्राह्मणीविषयं दण्डगुरुत्वात् । वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः स्यात् सहस्रं क्षत्रियस्तथा ॥ ३७७ ॥ **सहस्रमिति** । ब्राह्मणो रक्षितांब्राह्मणीं हठात् गच्छन् सहस्रं दण्ड्यः । इच्छन्त्यातु पुनः सह मैथुने पञ्चशतानि दण्डनीयः ॥ ३७८ ॥ **मौण्ड्यमिति** । ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डने शास्त्रेणोपदिश्यते । क्षत्रियादीनांपुनरुक्तेषु वधदण्डो भवति ॥ ३७९ ॥ **नजात्विति** । सर्वपापकारिणमपि ब्राह्मणं कदाचिदपि नहन्यात् । अपि सर्वधनसंयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रा-

निर्वासयेत् ॥ ३८० ॥ नब्राह्मणवधादिति । ब्राह्मणवधादपि अधिकोन्यः पृथिव्यामधर्मोनास्ति । ब्राह्मण-
 सर्वपापकारिणमपि राजा मनसापि न हन्यात् ॥ ३८१ ॥ वैश्यइति । वैश्यो यदि रक्षितायां क्षत्रियायां गच्छेत्
 क्षत्रियो वा वैश्यां तदा यो ब्राह्मण्यामरक्षितायां गमने क्षत्रियवैश्ययोः दण्डो वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रमिति
 दण्डं तौ क्षत्रियवैश्यौ वार्हतः । अतश्च वैश्यस्य क्षत्रियागमने पञ्चशतानि क्षत्रियस्य वैश्याधिगमने रक्षाधिकृतत्वा-
 दधिकगुणदण्डसहस्रमिति ॥ ३८२ ॥ सहस्रमिति । क्षत्रियवैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो गच्छन् सहस्रदण्ड्यः । क्षत्रिय-
 वैश्यै रक्षितांशूद्रां गच्छतो सहस्रपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥ क्षत्रियायामिति ३८४ ॥ अगुप्तेति ।
 वैश्यां क्षत्रियांशूद्रां रक्षितां ब्राह्मणो ब्रजनूपञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । चण्डालादिस्त्रियं गच्छन् पुनः सहस्रदण्ड्यः ॥ ३८५ ॥
 यरुयेति । यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरपारदारिकवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याग्निदाहादिसाहसकारिणः न सन्ति स राजा स्वर्गं व्रजेत् ॥ ३८६ ॥
 एतेषामिति । एतेषां स्तेनादीनां स्वराष्ट्रे राज्ञो निग्रहः समजातीयेषु मध्ये राजत्वस्य कारको लोके च ख्याते रूपा-
 दकः ॥ ३८७ ॥ ऋत्विजमिति । यो याज्यऋत्विजं पारंपर्यागतं कर्मानुष्ठानसमर्थं अतिजापादिदोषरहितं अदुष्टं याज्यं च
 त्यजति तयोः शतं शतं दण्डः कार्य इति प्रसङ्गादेतदाह ॥ ३८८ ॥ नमातेति । मातृपितृभार्यापुत्रव्यागं भरणशुश्रूषाद्यकर-
 णात्मकं नार्हति । अतएतान्पतितानपि परित्यजन् अन्योन्यपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥
 आश्रमेष्विति । द्विजानां गृहस्थानां आश्रमविषये शास्त्रार्थोऽयं नेत्येवं परस्परं विवदमानानां राजा आत्मने दृष्टादृ-
 ष्टहितं कर्तुमिच्छन् नायं शास्त्रार्थ इति महासनविशेषेण ब्रूयात् ॥ ३९० ॥ किं तर्हि यथार्हमिति । यादृशीयः पूजा-
 मर्हति तं तथा पूजयित्वा अन्यैर्ब्राह्मणैः सह राजा प्रथमशास्त्रादपगतकोपात् कृत्वा ततस्तेषां यः स्वधर्मः तं
 बोधयेत् ॥ ३९१ ॥ प्रातिवेश्यानुवेश्याविति । यत्रान्ये विंशतिमात्राधिका भोजनीयास्तस्मिन् उत्सवे वे-
 श्माग्रात्पश्चान्निवासिनौ योग्यावभोजयन् ब्राह्मणादिरुत्तरत्र हिरण्यग्रहणादिहमाषकं दण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥
 श्रोत्रियइति ॥ ३९३ ॥ अन्धइति । अन्धबधिरपङ्गवः समतिवर्षात्प्रभृतिचवृद्धः श्रोत्रियाणां च शुश्रूषादिनाप-
 क्रमकरणे केनचिदपि क्षोणक्रोशेनापि राज्ञा धान्यषड्भागं गुल्मदानादिकं राजदेयं न दापनीयः ॥ ३९४ ॥ श्रोत्रियं-
 व्याधिनात्तंचेति । अध्ययनानुष्ठानवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं प्रियवियोगाक्रान्तं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलीनोत्पन्नार्जवोपेतान्
 राजा दानमानप्रियकरणेन सर्वदा पूजयेत् ॥ ३९५ ॥ शात्मलीफलकइति । शाल्मल्यादिवृक्षसंबन्धिनि फलके
 अपरुषेवासोधावकः शनैः शनैः वासां शिक्षालयेत् । न च परकीयैर्वस्त्रैः संवेश्य वस्त्रादि बहिः न चान्यस्याच्छादनार्थं दद्यात् ।
 यद्येवं कुर्यात्तदा सौदंड्यः स्यात् ॥ ३९६ ॥ तन्तुवायइति । तन्तुवायिना छेदे दशपलादिमूत्रस्य गृहीत्वा पि-
 ष्ठखल्यानुप्रवेश्यादेकादशपलं वा सोदद्यात् । अतोयच्छिष्टं तद्वा दशगुणं दण्ड्यः ॥ ३९७ ॥ शुल्कस्थानेष्विति ।
 आपणादिव्यवहर्तृभ्यो राजग्राह्यं शुल्कं च स्थाप्यापणस्थलपथजलपथादिषु नियतं लब्धुमशक्याः पणानां च सारासारादि-
 ज्ञास्तेपणेपणेऽनुरूपमर्घं कुर्युस्ततो लाभधनाद्विंशतिभागं शुल्कं राजा दापयेत् ॥ ३९८ ॥ राज्ञइति । यानिराज्ञस्तद्देशोद्भवा-
 नि मणिमुक्तादीनि यानि च राज्ञा प्रतिषिद्धानि तथा दुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरे न नेयमिति तानि लोभाद्देशान्तरं न य-
 तः सर्वहरणं कुर्यात् ॥ ३९९ ॥ शुल्कस्थानमिति । उक्तपरि [जि] हीर्षया यउत्पथोन गच्छत्यकाले वा
 क्रयविक्रयशुल्का एव यथार्थं चात्मद्रव्यं स्वल्पं संख्यां वक्ति स राजदेयं यत्तदष्टगुणं दण्डं दाप्यः ॥ ४०० ॥ आगममि-
 ति । कियतो दूरादानीतमेतदिति देशान्तरीयद्रव्यस्य स्थानं आगमनं विचार्य कियदूरं नीयते त्वदेशोद्भवस्य निर्गमं अवेक्ष्य
 कियत्कालो वाणिज्यस्य विक्रीतमेतदासितमिति एवं च स्थानमालोक्य तथा कियान् तस्य वाणिज्योलाभोऽनपायो वा भक्ता-

च्छादनकर्मकरादिमतइतिमत्वा सर्वपण्यानांयथावणिजांकर्तृणांच पीडनं नभवति तथाक्रयविक्रयौकारयेत् ॥ ४०१ ॥
 पञ्चरात्रइति । आगमोपयोगादेरनिपतित्वादेशांपण्यानामस्थिरार्घाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे तत्तत्स्थिरप्रायार्घाणांच
 पक्षेपक्षे गते मूल्यस्थापनमात्मनोराज्ञाप्रत्यक्षीकुर्यात् ॥ ४०२ ॥ तुलामानमिति । तुलां-
 तथामानं काष्ठादिमयं द्रोणकुडवादि प्रतीमानं सुवर्णादिपरिच्छेदकवर्तकादि तदेतत्सर्वराजचिन्हाङ्कितंका-
 र्यम् । षट्सुषट्सुमासेषुपुनःपुनः तत्सर्वं आप्तपुरुषैःपरीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥ पणमिति । भाण्डपूर्णानि यानि ता-
 नीति वक्ष्यति अतोरिक्तगन्ध्यादि तरमूल्यं पणं राजा दाप्यम् । एवं पुरुषवाहोभारोर्धपणं दाप्यः । गवादिश्च प-
 शुः स्त्री च पणचतुर्भागं दापनो यो भाण्डरहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दापनो यः ॥ ४०४ ॥ भाण्डपूर्णानीति ।
 प्रत्यगूर्णानि गन्ध्यादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापकर्षगुरुलघुभावापेक्षया तरमूल्यं दाप्यानि पुमांसश्च परिच्छदार्हा वणिक्प्र-
 भृतयोपि अपरिच्छदा आयातायत्किञ्चिद्दापनीयाः । अन्यस्य पुंसः पादार्थं रिक्तकः पुमानित्युक्तं अत्र नियम-
 स्य कर्तुमशक्यत्वात् । एतावदेवोपदेशार्थं एवं द्रव्यरहितानि मञ्जूषादीनि भाण्डानि यच्च किञ्चित्त्वयं दाप्यानि ॥ ४०५ ॥
 दीर्घाध्वनीति । पारावारतरणार्थं पूर्वमुक्तं दूराध्वनि पुनः नदीमार्गेण नावादिना यातव्यस्खलनाद्युपलाद्युपेतदूरदेशापे-
 क्षया ग्रीष्महेमन्तादिकालापेक्षया तरमूल्यं कल्पयितव्यमेतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यम् समुद्रे पुनर्वातवशतः पातालादिवहनात्
 आयतत्वाभावे सति तरमूल्यविशेषज्ञापकम् । नदी च योजनादिकं नास्त्यतोऽत्रोचितमेव शुल्कं ग्राह्यम् ॥ ४०६ ॥ गर्भिणी-
 ति । गृहीतगर्भास्त्री मासद्वयादूर्ध्वं प्रव्रजितो मुनिः भिक्षुः वानप्रस्थो ब्राह्मणश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः तरमूल्यं ते न दाप्याः
 ॥ ४०७ ॥ यदिति । नावारूढैः प्रदेयं तत्समागम्यस्वतोऽंशतः ॥ यत्किञ्चित्द्रव्यं नाविकापराधेन विपद्येत
 तन्नावारूढैः संभूय स्वांशादातव्यम् ॥ ४०८ ॥ एषइति । नाविकापराधेन यदुक्तं तत्सर्वं नाविकैर्दातव्यम् । इत्येषनौ-
 यायिनां व्यवहारनिर्णयउक्तोदैविके पुनर्दोषे उत्पातवातनौभङ्गादौ सचननाविकानां दण्डबन्धनादिविग्रहो विद्यते ॥ ४०९ ॥
 वाणिज्यमिति । वाणिज्यधनप्रयोगकृषिपशुरक्षणानि दृष्टादृष्टार्थत्वाद्द्वैशंशुद्रं च द्विजन्मनां दास्यं नियमेन राजा
 कारयेत् अकुर्वाणो राजा दण्ड्यौ इहोपदेशात् ॥ ४१० ॥ क्षत्रियमिति । क्षत्रियवैश्यौ वृत्त्यभावे पीडितौ ब्राह्मणः
 कारयेत् स्वानि कर्माणि रक्षणरूप्यादीनि कारयन् ग्रासाच्छादनादिना विभ्रयादेवं च महाधनो ब्राह्मणस्तावद्विधिवत्
 राज्ञा ताडनीयमिति प्रकरणम् ॥ ४११ ॥ यो दास्यमिति । ब्राह्मणउपनीतान् द्विजान् दास्यकर्मेण
 लौल्यात्तदा तत्कर्म पादधावनादि कारयन् राजा षट्पणशतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥
 शूद्रमिति । शूद्रं पुनर्भक्तादिना भृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् । यस्मादसौ ब्राह्मणदासार्थमेव प्रजापतिना
 सृष्टः ॥ ४१३ ॥ न स्वामिनेति । यस्यासौ स्वजातिविहित्वात् दासत्वमापन्नस्तेन विमुक्तोपि शूद्रो दास्या-
 न्न मुच्यते । तस्मादास्यं हि शूद्रस्य सहजं शूद्रत्वं दत्तः कः शूद्रात्तदास्यमपनेतुं दृष्टार्थमपि दृश्यते । न दास्यं कर्त-
 व्यमित्येवं परमेतदन्यथा वर्तमानदासयोनिगणितम् ॥ ४१४ ॥ ध्वजाहतइति । संग्रामे स्वामिना कोशाजितो वे-
 तनभूतो दासीपुत्रोन्यस्मात्क्रीतो न्येन दत्तः पित्रादिप्रबन्धायातो निर्धनतया दण्डशुद्ध्यभावे सति शुद्ध्यर्थं दास्यमुपगतइति
 सप्तध्वजासमतत्त्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥ भार्येति । अतोपि निर्धन एवमन्वादिभिः स्मृतः यस्मा-
 द्द्विजन्तेर्जयन्ति यस्य ते भार्यादयस्तत्संबन्धि तद्धनमिति । तत्पारतन्त्र्यादि वा यस्यैतदुच्यते ॥ ४१६ ॥
 विश्रब्धमिति । ब्राह्मणो निर्वाचिकित्समेव प्राकृतादासशूद्रत्वेन प्रयुक्तः । तस्मात्तस्य दासशूद्रस्य न किञ्चित्स्वं विद्यते
 यतोस्य स्वामिनो धनमपह्रियते एवं चापदिविश्रब्धं द्रव्यं दासा ब्राह्मणो गृह्णन् न दण्डनीय एव इत्येवं सर्वमित्यतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्राविति । वैश्यशूद्रौ कृषिदास्यादीनि स्वकर्माणि राजा कारयेत् । यस्माद्वैश्यः कृषिवाणिज्यादि शूद्रोदास्याद्यकुर्वन् धर्मक्षयादिदं जगत् आकुलीकुर्यात् । शूद्रश्च दास्यमकुर्वन् अनतिमभिज्ञात्वा कदाचित् द्वैजाते कर्मणि प्रवर्तमानो दुर्भिक्षनरकाद्युपद्रवकृत्स्यात् ॥ ४१८ ॥ अहनीति । प्रत्यहं कर्मान्तान् कृषिशुल्कादिस्थानानि धनसंचयंचयोगक्षेमार्थं प्रति जागृयादिति व्यवहारदर्शनाशक्तस्यापि राजधर्मापरित्यागार्थं पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥ एवमिति । व्यपोत्य कर्मणः सर्वं प्राप्नोति परमां गतिं ॥ एवमुक्तनीत्या एतानृणादानादीन् व्यवहारान् निर्णयेनान्तं नयन् राजा अपक्षपातव्यवहारदर्शनेन शास्त्रदानसामर्थ्यात् प्रमादकृतसंचितपापं अपनुद्य ब्रह्मलोकं प्राप्नोति इति समस्तव्यवहारासमाभावपि प्रधानविवादसमाप्ताभिप्रायेणेदं फलकथम् ॥ ४२० ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयानुसारिण्यां सर्वव्यवहारनिर्णयोऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ शिवमस्तु ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

ॐ शिवाय नमः ॥ पुरुषस्येति । स्त्रीपुंसयोर्दंपत्योरन्योन्याव्यभिचारलक्षणे मार्गे वर्तमानयोः संयुक्त-
योर्वियुक्तयोश्च नित्यान् धर्मान्वक्ष्यामि । जायापत्योरितरेतरविप्रतिपत्तौ कथंचित् राजनिवेदने सत्यनया व्यवस्थया
राज्ञा दण्डादिनापि मार्गस्थापनं करणीयम् । अकरणाद्राज्ञोदोषः । इत्येतदर्थं व्यवहारमध्ये राजधर्मेषु स्त्रीपुंसयोर्ध-
र्मा उच्यन्ते ॥ १ ॥ अरवतन्त्रा इति । भर्त्रादिभिः स्त्रियः सर्वदा परतन्त्राः कार्याश्च निषिद्धेष्वपि च शब्दादिषु
विषयेष्वतिसक्तिं भजमानास्ततोपास्यात्मवर्तिन्यः कार्याः ॥ २ ॥ पितेति । प्राग्विवाहात् पितास्त्रियं रक्षति । तदनु
भर्ता तदभावे पुत्राः अतएभिर्न कदाचित्त्वतन्त्राः कार्याः । भर्तृपुत्रयौवनवार्धक्यग्रहणं व्यवस्थार्थं अपि त्वौचित्या-
त्प्राप्तानुवादो यम् ॥ ३ ॥ काल इति । प्रदानं प्रागृत्तोरिति गौतमस्मरणात् अस्मिन्काले पिता कन्यामददन् गर्ह्यः
ऋतुकालादगच्छन् भर्ता निन्द्यः । पतौ पुनर्भृते मातरमरक्षन् पुत्रो गर्हणीयः ॥ ४ ॥ सूक्ष्मेभ्य इति ।
अल्पेभ्योपि दुःसंपर्केभ्यो दुःशीलत्वसंपादिभ्योऽतिशयेन रक्षणीयाः । किमुत महद्भ्यो यस्मादरक्षिता सद्यो भिचा-
रोत्पत्त्या पितृभर्तृकुलयोर्द्वयोरपि संतापं कुर्युः ॥ ५ ॥ इममिति । यस्मात्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणं
वक्ष्यमाणं लोकनीत्या सर्वधर्मेभ्य उत्कृष्टं अतो भर्तारो दुर्बला अपि भार्यारक्षितुं यत्नं कुर्युः । यतः स्त्रियोरक्ष्या इति पूर्वमे-
व ॥ ६ ॥ स्वामिति । भार्यायत्नतोरक्षन् त्वांसंतर्तिसङ्करानुत्पादनेन रक्षति । भार्यासंरक्षणे च तिष्ठन् स-
माचारं च रक्षति पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानं चासंकीर्णपद्यौर्ध्वदैहिककरणेषु रक्षति । त्वंधर्मविशुद्धानार्यस्याधाना-
द्यधिकाराद्रक्षति ॥ ७ ॥ पतिरिति । भर्ता भार्यायां संप्रविश्य गर्भतामापद्येह जायते । एवं चाप्यक्षरवर्ण-
सामान्यानि ब्रूयादिति तेन हेतुना जायायाजायात्वं पुनरसौ पुत्ररूपेणैव चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नाम निर्वचनम्
॥ ८ ॥ यादृशमिति । यस्माद्यथाविधं पुरुषं यथाचोदितं भर्तारं शास्त्रनिषिद्धं वा स्त्री सेवते तादृशं शास्त्रोक्तमेव तथोत्कृष्टं-
निषिद्धसेवनेन च निकृष्टं पुत्रं जनयति । तस्मादपत्यशुद्ध्यर्थं भार्यायत्नतोरक्षेत् ॥ ९ ॥ एवरक्षणीयमुपदिष्टे कथं रक्षा इति
न कश्चिदिति । न कश्चिद्वलादन्तरोधादिना स्त्रियोरक्षितुं अनयोर्मनोव्यभिचारत्वेऽरक्ष्यत्वाद्दक्ष्यमाणैरक्षणोपाययोगैस्तु
शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥ तानुपायानाह अर्थस्येति । धनावस्थापनविनियोगयोस्तथाद्रव्य-
शरीरशुद्धौ शौचे धर्मे च शयनासनादिषु प्रतिजागरणे एवं च तद्यापृतमनाश्रान्ता स्वपिति संयोगं न स्म-
रति ॥ ११ ॥ अरक्षिता इति । ता अपि अरक्षिता एव मनोव्यभिचारसंभवाद्या पुनरात्मनैवात्मानं संय-
माश्रयेण रक्षत एव सुष्ठु मनाचारेण संयमाधानासां यत्नः कार्यः । इति प्रधानसंरक्षणोपायोपदेशः ॥ १२ ॥
पानमिति । मद्यपानदुर्जनसंसर्गोऽसत्पुरुषेण सहाधिवासः भर्तृवियोग इतरगृहेवासः सर्वथैव नारीणां इत्येतानि-
षट् दूषणानि साधुप्रकृतेरपि नार्याव्यभिचाराख्यदोषजननानि तस्मादेभ्य एताः परिरक्षणीयाः ॥ १३ ॥
नैता इति । नैताः सुरूपकुरूपविचारं कुर्वन्ति । न ह्यासां यौवनवान् पुरुषश्च प्रियो भवति । अपि तु सु-
रूपं विरूपं वा पुमानित्येतावतैव ताः नरमुपभुञ्जन्ते । अपि च पुमात्रदर्शनेन धैर्यचलनायासां ताः पुंश्चल्यः ॥ १४ ॥

पौश्वल्यादिति । पुंश्वल्याःचलचित्तत्वात् स्वभावेनैव स्नेहाभावादेतायत्नेन रक्षिताअपि सत्योव्यभिचाराश्रयेण भर्तृषु विक्रियांगच्छन्ति ॥ १५ ॥ एवमिति । एवंश्लोकद्वयंदौःशिल्याच्चलचित्तत्वोक्तरूपमासांस्वभावंहिरण्यगर्भसृष्टिकाले जनितं ज्ञात्वा रक्षायांयत्नेनपुरुषेण कार्यम् ॥ १६ ॥ शय्यासनमलंकारंकामक्रोधमनार्यतामिति । स्वापोपवेशनालंकरणमर्णिकामक्रोधलोभापथातित्वकुत्सिताचारत्वानि स्त्रीभ्योमनुः सर्गादौ कल्पितवान् । ततो-आसारक्षाकरणे यत्नः कार्यः ॥ १७ ॥ नास्तिस्त्रीणांक्रियामत्त्रैरितिधर्मोव्यवस्थितइति । मन्त्रैर्जातकर्मादिसंस्कारक्रिया स्त्रीणांनास्तीति शास्त्रमर्यादा । एवंमन्त्रवज्जातकर्मादिसंस्काराभावात्स्वभावतश्चस्त्रियोनिर्वीर्याअध्ययनाभावाच्चासामन्त्राश्चामन्त्रित्वे सति धर्मज्ञत्वाभावशौचेपि प्रवृत्तेरन् । तत्प्रवृत्तौ च भयाद्यभावत्वादशुभाः स्त्रिय-इति शास्त्रमर्यादा ॥ १८ ॥ तथेति । निश्चितमेव व्यभिचारात्मकत्वेज्ञापिकान चैतद्विदोब्राह्मणोवाइत्येवमाद्याबह्व्यः श्रुतयोवेदेष्वपि पठिताः । तासांच श्रुतीनामध्यात्प्रायश्चित्तरूपांश्रुतिशृणुत ॥ १९ ॥ यन्मइति । मम माता अपत्यपरायणा यथान्यपुरुषसंजातलोभाऽभूत् परपुरुषसंकल्पदुष्टमातृरजोमम पिता बोधयित्वान्यस्य व्यभिचारात्मकत्वस्यैतत् लिङ्गमिति कारणावस्थितोऽयंमत्त्रोयंचचातुर्मास्येष्वन्वष्टकायांच पाद्यानुमत्त्रगे विनियुक्तप्रसङ्गान्मत्त्रप्रयोजनमाह ॥ २० ॥ ध्यायतीति । भर्तुरनभिप्रेतंयत्किञ्चित् पुरुषगमनंमनसा चिन्तयति तस्य मनोव्यभिचारस्यानेन मत्त्रेणैषांसम्यग्बुद्धिरुच्यते । नवाक्कायविषयोऽतस्तस्यांतद्यभिचारस्वभावत्वादेतायन्नतोरक्ष्या । मातेति श्रवणात् पुत्रस्यैवेदंप्रायश्चित्तंन मातुः ॥ २१ ॥ यादृग्गुणेनेति । यथारूपेण साधुना असाधुना वा स्त्रीभिः सह विधिना संयोगंभवेत् तथारूपेण तत्संपर्कात् साध्वाचारा दुःशीला वा भवति । समुद्रेणसंभुज्यमानागङ्गापि तथा स्वादूदकापि क्षारोदका संपद्यतइत्यात्मसंयमाख्यंस्त्रीरक्षणोपायान्तरोपदेशार्थं इदम् ॥ २२ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह अक्षमालेति । शाङ्गीचेति । अक्षमालाख्याचण्डाली परिणीता वशिष्ठेन चाटविका शाङ्गी च मन्दपालाख्येन ऊढा सती पूज्यतांप्राप्ता ॥ २३ ॥ एताइति । उत्कर्षयोषितःप्राप्तास्तैस्तैर्भर्तृगुणैःशुभैः ॥ एताः प्रकृतत्वे दर्शनार्थमनयोर्मत्वाएताइतिबहुवचनमाहुरपि तास्तथान्याधमकुलाद्यानिरुष्टपतयोनार्यः स्वभर्तृनस्मि-न्लोके उत्कृष्टतांप्राप्ताः । अतोभार्यासंरक्षणार्थमयात्मसंयमआश्रयणीयः ॥ २४ ॥ एषेति । एषलोकाचारः सर्वो-वःशुभोदंपतीनिर्णयउक्तःइदानींसुखहेतून्रूपणोपपन्नसुतजीविनोश्चोभयोरित्येवंविधान् प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥ प्रजनार्थमिति । एवमेषांदोषवत्यपि शक्यप्रतीकारत्वादतः स्त्रियोमाल्यवस्त्रालङ्कारादिदानेन संपादनार्हाएताश्चगृह-शोभाभूताःस्त्रियः श्रियश्च गृहेषु तुल्यरूपानिःश्रीकंगृहं न राजते स्त्रींविना गृहंच । एवंमहाधनमपिप्रजानिमित्त-त्वात्स्त्रीणामियंश्लोकत्रयेपि भूतिः ॥ २६ ॥ उत्पादनमिति । प्रीत्यर्थंलोकयात्राद्याःप्रत्यहंस्त्रीनिबन्धनं ॥ अपत्योत्पादनंजातस्य च पालनंमित्रबन्धुभोजनादेश्च लोकव्यवहारस्य एकैकगुणः ॥ २७ ॥ अपत्यमिति । दाराधीनस्तथास्वर्गःपितृणामात्मनःसदा ॥ प्रजोत्पादनमग्निहोत्रसाधनशरीरशुश्रूषा रतिक्रीडा पितृणामात्मनश्चा-पत्यजननादिना स्वर्गइत्येतत् सदा भार्यायत्तम् ॥ २८ ॥ पतिमिति । यामनोवाग्देहसंयता सती मनो-वाग्देहैः पतिंन व्यभिचरति सा भर्त्रार्जितान् स्वर्गलोकान् प्राप्नोति सा साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥ व्यभिचारादिति । दुर्जनसंसर्गालोके स्त्री गर्ह्यतांजन्मान्तरे सृगालयोनिंचामोति । अन्तःक्रूरैश्च कुठारैरोगादिभिः पीड्यते । महाप्र-योजनतया स्त्रीणामुत्सेकोत्पत्याशङ्कायांतन्निवारणार्थमिह पुनरुक्तम् ॥ ३० ॥ पुत्रमिति । पुनरधिकृत्य शिष्टैर्म-न्वादिभिः पूर्वजातैश्चान्यैर्महर्षिभिः संवक्ष्यमाणंसर्वजनहितंकल्याणकरंपरंशृणुत ॥ ३१ ॥ भर्तुरिति । योभर्ता-

साक्षादुत्पादितपुत्रइति तंयो न मन्यते नात्र विप्रतिपत्तिं यत्र पुनरुद्बोढा जनयिता तत्र द्विःप्रकारा श्रुतिः । केचिदुत्पादकमबोढारं अपि तेन पुत्रेण पुत्रवन्तमात्मानमाहुः । अपरे तु क्षेत्रत्वामिनंबोढारमन्यजनितेनापि पुत्रेण पुत्रवन्तमाहुः ॥ ३२ ॥ क्षेत्रभूतेति । ब्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानतुल्याऋषिभिः स्मृता मनुष्यश्च ब्रीह्यादिबीज-तुल्यः स्मृतोयस्मात्क्षेत्रबीजसंयोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिरेवंचोभयोः कारणत्वस्यातिशिष्टत्वात् युक्ताविप्रतिपत्तिः । किं यत्संबन्धिक्षेत्रं तस्यापत्यं उतबीजिनइति ॥ ३३ ॥ विशिष्टमिति । कुत्रचिद्बीजप्रधानं यत्रजाताये त्वनियुक्तायामिति न्यायेन शुल्कोपनीता स्त्री क्वचित्पुनः क्षेत्रंयत्रयत्तल्पजाप्रमीतस्ये-तिन्यायेनोपनता यत्र पुनर्बीजयोऽन्या माता पिता च समंजनयितारौतदपत्यंप्रशस्तंभवति ॥ ३४ ॥ तत्रप्राधान्यपक्षभावमाह बीजस्येति । बीजक्षेत्रयोर्मध्यात् बीजप्रधानमुच्यते यस्मात्सर्वपदार्थानामुत्पत्तिर्बीजगतवर्णरूपादिचिन्हतोपलक्षि-ता दृश्यते ॥ ३५ ॥ तथाच यादृशमिति । यज्जातीयंद्रव्यंब्रीह्यादि कालेसङ्गवादौ कर्षणादिना क्षेत्रे उप्यतेतज्जातीयमेवतद्बीजंत्वचिन्हैरुपलक्षितंतस्मिन्क्षेत्रेजायते ॥ ३६ ॥ एवमन्वयद्वारेण बीजप्राधान्यप्रदर्श्य व्यति-रेकगुणेन संशयितुमाह इयमिति । यस्मात्तुगुल्मलतादीनां भूतानां एषा भूमिर्यदि योनिः क्षेत्रंसर्वलोकै-रुच्यते न च भूम्याख्ययोनिधर्मः कांश्चित् अपि मृन्मयत्वादीन् गुणान् गुल्मादिबीजमात्मदोषेत्वाद्गुरकाण्ड-व्यवस्त्रासु खलु वर्तते तस्माद्योनिगुणाननुवर्तमानाप्रक्षेपप्रधानम् ॥ ३७ ॥ किञ्चभूमाविति । भूमावेकस्मिन्-पि क्षेत्रे कर्षकैर्योग्यवापनकाले कलममुद्रादीनि विचित्राण्युत्पानि बीजानि अन्नरूपाणि च बीज-स्वभावानुवर्तमानाज्जायन्ते भूमावनेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥ ब्रीहयइति । शूकधान्ये-षु मध्यादीयतश्शूकाब्रीहयः षष्टिकाद्यानि दीर्घशूकाः शालयोरक्तशाल्यादयस्ते तथा मुद्रादयोबीजचभावानतिक्रमेणैव विचित्राज्जायन्ते ॥ ३९ ॥ एवंच सति अन्यदिति । तिलाद्युप्तमुद्रादिजायतइत्येतत् न संभवति । यस्माच्चदेवबीजमुप्यते शाल्यादाविवमनुष्येष्वपिबीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥ इदानींक्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति । तद्बीजप्रज्ञावता नीतियुक्तेन लोकशास्त्रव्यवहारज्ञेन ईदृशमनायुष्यं इत्युक्तत्वादायुरिच्छता न कदाचित्परभार्यायां वप्तव्यंनिष्फलत्वात् । तथा च वक्ष्यति ॥ तथानश्यतितत्क्षिप्रंबीजंपरपरिग्रहइति ॥ ४१ ॥ अत्रेति । अस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्तागाथाछन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि नीतिकालज्ञाः कथयन्ति यथापरभार्यायांबीजमनुष्येण न वप्तव्यं इति ॥ ४२ ॥ अत्रदृष्टान्तमाह नश्यती षुर्यथाक्षिप्तइति । यथान्येन मृगंविद्धंतस्मिन्नेव छिद्रे अन्यथापश्चाच्छ्रुतशरोनिष्फलोभवति पूर्वहन्तुरेव मृगभा-गत्वात् । एवं परभार्यायां उप्तं क्षिप्रमेव निष्फलंभवति । गर्भग्रहणसमनन्तरमेव क्षेत्रिणः फलमित्युक्तम् ॥ ४३ ॥ पृथोरिति । इमांअपिपृथिवीं अनेकराजसंबन्धिपरिगृहीतत्वात् यथा येनैव स्थाणुमुत्पाद्य क्षेत्रंक्षरितं तद्ध्युपदेशंतक्षे-त्रमाहुः । मृगमाहुरेवंपूर्वपरिग्रहीतुः स्वाम्यात्तस्यैवापत्यंभवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥ एतावानिति । नैककः पुरुषोवापितु भार्या शरीरमपत्यानीत्येतत् परिणामएव । तथा चैवंतस्यामुत्पादितंभर्तुरेवापत्यंभवति यतश्चदंपत्यो-रैक्यमतः ॥ ४५ ॥ नेति । एवंधर्मविजानीतप्राक्प्रजापतिनिर्मितं ॥ बन्धविक्रयादिना त्यागेन न च भार्यात्वात् स्त्रीभर्तुरपैत्येवंप्रजापतिना स्मृतम् । पूर्वमेव स्त्रीच आत्मसात्कर्तुं न शक्येति ॥ ४६ ॥ सकृदिति । सकृदाहददामीतित्रीण्येतानिसतांसकृत् ॥ भागकाले पैतृकादिधनभागएकवारमेवाप-तति नधर्मभागकल्पनायांपुनर्भागीक्रियते । कन्यापि सकृदातव्या वाग्दत्तायाः कन्यायाः पण्यतःप्राप्ताया-अपि न बीजिनोऽपत्यंभवति । तथा कन्यातोऽन्यस्मिन्नपि गवादिषु एतानि त्रीणि अङ्गनिपातनादीनि

साधूनांसकृद्भवन्ति । न पुनःकरणमेषामस्ति सकृदाहददामीति ॥ ४७ ॥ यथेति ॥ ४८ ॥ यइति ।
येक्षेत्रस्वामिनो न भवन्ति केवलं बीजस्वामिनः परकीये क्षेत्रे बीजे च पतिते तस्मिन् क्षेत्रे धान्यादेर्जातस्य यत्फ-
लं न कदाचिद्देशे लभन्त इति प्रकृतदृष्टान्तः ॥ ४९ ॥ यदीति । स्वामिनामिति । यद्यन्यसंबन्धिनीषु गोस्त्रीषु
परकीयो वृषभः शतमपि वत्सानां जनयेत्तदा ते सर्ववत्सा गोस्वामिनामेव तनैकोपि बीजस्वामिनो वृषभसंबन्धीयकः
शुक्रो वृषभस्वामिनो निष्फल एव ॥ ५० ॥ तथेति । यद्ब्रह्मेषु तद्देवा विद्यमानस्त्रीत्वाम्याः सन्तो ये परकीयायां योषिति
बीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्यलक्षणमुक्तं जनयितापत्याख्यं फलं लभते ॥ ५१ ॥ फलमिति । यदत्रोत्पद्य-
ते तयोर्भयोरपत्यं एवं क्षेत्रबीजिनोर्यत्र संबन्धो नास्ति तत्र निःसंदिग्धमेवाक्षेत्रिणोपत्यं यत् उक्तनीत्या बीजात्क्षे-
त्रं बलवत् ॥ ५२ ॥ क्रियाभ्युपगमादिति । आवयोर्भयोरपत्यस्यादित्येवं संविदङ्गीकरणे पुनरेतत्क्षेत्रस्वामिना
बीजवपनार्थं यद्बीजिनो फलम् ॥ ५३ ॥ ओघवाताहतमिति । तत्क्षेत्रं क्षेत्रिकस्येह न बीजलिभते फलं ॥
जलवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं बीजं यदीयक्षेत्रे स्वामिनस्तद्बीजं भवति न तु तत्फलं येन बीजं न्यप्तं सलभते । एवं-
स्वभावाच्चैव मेषां द्विपूर्वमपि परस्त्रीगमने क्षेत्रिण एवापत्यमित्येतत् अनेन सूच्यते ॥ ५४ ॥ एषइति । गोश्वोष्टृच्छागै-
डकपक्षिमहिषाणां संततिप्रत्येषा व्यवस्था ज्ञेया । यत्क्षेत्रस्वामन एवंगवादिसंततेः स्वाम्यं न ऋषभादेः ताः संवेदात्तुभयो-
रपीति ॥ ५५ ॥ एतदिति । एतद्बीजयोऽन्योः सारफलं गुत्वं युष्माकं कथितम् । अतो नन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे य-
त्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥ भ्रातुरिति । यवीयसस्तु याभार्या सुषाज्येष्ठस्य सा स्मृता ज्येष्ठभ्रातृपत्नी अनुजस्य गुरु-
भार्या तुल्या । कनीयसः पत्नी पुनर्ज्येष्ठस्य सुषाप्रचक्षतेः ॥ ५७ ॥ ज्येष्ठइति । ज्येष्ठः कनीयः पत्नी कनी-
यान् ज्येष्ठभार्यायां वक्ष्यमाणनीत्या गुरुनियुक्तामपि सामान्यं गत्वा पतितौ भवतः ॥ ५८ ॥ देवरादिति ।
स्त्रियाभर्तुरभावे श्वशुरादिभिर्भर्त्रा वा व्याधितेन वा पुत्रोत्पादनविधियुक्तत्वात् नियुक्ततया भर्तृभ्रातुस्तद-
भावे तत्सपिण्डस्य वा सकाशादभीष्टाः पुत्रलक्षणप्रजाः पुत्राभावात् संपादनीयाः ॥ ५९ ॥ विधवायामिति ।
यस्तल्पजः प्रमीतस्य वेति दर्शनादभर्तृका व्याधितभार्याविषये गुरुभिर्नियुक्तो घृताभ्यक्तो मौनवाक् रात्रावे-
कं पुत्रं जनयेत् न द्वितीयम् ॥ ६० ॥ द्वितीयमिति । केचित्पुनराचार्याः पुत्रविधिज्ञा एकपुत्रोऽपुत्र-
तुल्य इत्येवमेकपुत्रोत्पादने सति धर्मेण तयोरनिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु द्वितीयपुत्रोत्पादनं मन्यन्ते
॥ ६१ ॥ विधवायामिति । विधवादिकायानियोगप्रयोजने संयोगाख्ये पुनर्यथाशास्त्रं संपन्ने सति ज्येष्ठो-
भ्रातृभार्या च परस्परं गुरुवत् सुषावच्च वर्तेयाताम् ॥ ६२ ॥ नियुक्ताविति । यौज्येष्ठकनिष्ठौ नियुक्तौ
घृताभ्यक्तत्वादिविधानं परित्यज्य स्वेच्छातो वर्तेयातां तौ द्वावपि सुषागगुरुतल्पगौ स्याताम् ॥ ६३ ॥ एवं-
नियोगमुक्त्वा दूषयितुमाह नान्यस्मिन् विधवानारीनियोक्तव्या कदाचनेति । विधवानारी अन्यस्मि-
न्देवरादौ न नियोजनीया यस्मात्ते देवरादौ नियोजयन्तोऽनादिधर्ममेकपत्नीव्रतं परिषेधनाशयेयुः ॥ ६४ ॥
नेति । विवाहप्रयोजनेषु मन्त्रेषु अर्यमणं नुदेवं च विवाहशास्त्रे विधवाया अन्येन पुंसा सह पुनर्विवाह-
उक्तः ॥ ६५ ॥ अयमिति । यस्मादयं पशुसंबन्धीयव्यवहारोऽत्यन्तकुत्सितो वेनाख्ये राजनि राज्यं कुर्वाणेऽन्य-
त्वेन प्रोक्तस्तस्मादादिमन्वादिभिरेष श्रुतौ नास्तीति पूर्वोक्तस्यायं हेतुः ॥ ६६ ॥ सइति । सवेनः पूर्व-
समयां पृथिवीपालयन् तत्र एव राजर्षिश्रेष्ठो न तु धार्मिकः ततो ब्राह्मणानुज्ञयैतद्भ्रातृभार्यागमनलक्षणं वर्णसङ्करं वर्ति-

तवान् ॥ ६७ ॥ तदाप्रभृतीति । एवंचेदानीं तत्त्वादमुष्याचारस्य तस्माद्वेन कालात्प्रभृतियामृतभर्तृकांस्त्रियं-
सम्यक्शास्त्रविगर्हिते । एवंच विहितप्रतिषेधत्वान्नियोगस्य कालसूत्रनियोक्तृणां निन्द्राश्रवणं स्त्रीधर्मेषु ॥ ६८ ॥
नियोगप्रकारकत्वात्कन्यागतमिदमाह यस्याइति । वाग्दत्तायाः कन्यायाः भर्ता श्रियेत तामनेन विधिना
भर्तुः सोदर्यो भ्राता उद्धेत् ॥ ६९ ॥ यथेति । सदेवरो विवाहविधिना एतां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां-
वाक्कायसंयुतारहस्यागर्भग्रहणात्प्रभृति वाचनिकत्वात् च संस्कारस्य नासौ देवरस्य भार्या भवतीति क्षेत्रस्वामिन एव
तदपत्यं भवतीति ॥ ७० ॥ नेति । शास्त्रज्ञोन्यस्मै कन्यां पुनरन्यस्मै न दद्यात् ॥ ७१ ॥

[अत्र द्विसप्ततितमः श्लोकादारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तमुपलब्धेषु पुस्तकेषु गोविन्दराज-
कृतटीका न दृश्यते केवलं मूलश्लोका एव वर्तन्ते अतस्ते श्लोका अस्मिन् ग्रन्थे न गृहीताः ।]

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

असिद्धिः ॥ संकीर्णानां वर्णभ्य एवोत्पत्तिर्वर्णोत्पत्तिः अभिधानमन्तरेण तदुत्पत्तिकथनस्य अशक्यत्वाद् वर्णोत्पत्त्यभिधानस्य प्रसङ्गेनोत्पादनाय द्वितीयाध्यायसिद्धं त्रैवर्णिकप्रधानधर्म वेदाध्ययमनुवदितुमाह अधीयीरन्निति ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा अध्ययनाङ्गभूतधर्मयमनियमारब्धस्वकर्मानुवर्तिनो वेदपठेयुरेषां पुनरध्यापनं ब्राह्मण एव कुर्यान्न क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चय इत्यध्ययनानुवादप्रसङ्गेन ब्राह्मणस्याध्यापननियममाह प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्यायोरध्यापननिवृत्तिसिद्धौ स्वशब्देन निषेधवचनं निषिद्धाचरणेन प्रायश्चित्तविशेषार्थम् ॥ १ ॥ किंच सर्वेषामिति । सर्वेषां सङ्करपर्यन्तानां आत्मकुटुम्बस्थित्युपायान् ब्राह्मणो यथाशास्त्रं जानीयात् । तथा तेभ्यश्चोपदिशेदात्मना चवृत्तिनियमाननुतिष्ठेत् ॥ २ ॥ अत्रार्थवादः वैशेष्यादिति । जात्युत्कर्षान्मुखोद्भवत्वेन च श्रेष्ठकारणजन्यत्वात् स्नातकस्य व्रतानां चकरणत्वात् संस्कारस्य चोपनयनाख्यस्य बालस्यैव विधानेन विशेषाद् वर्णानां वृत्तिवेदनतदुपदेशयोर्ब्राह्मण एवेशता ॥ ३ ॥ ब्राह्मण इति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजा उपनयनस्य तेषां विहितत्वात् । शूद्रः पुनश्चतुर्थो वर्णः एकवर्ण उपनयनाभावात् । पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति अन्तरप्रभवानां मातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वादस्येतरवदेवं चायमेषां वर्णत्वोपदेशः शास्त्रे व्यवहारार्थः । शूद्रस्योपनयनानुपदेशादेवैकजातित्वसिद्धौ चतुर्थ एकजातिस्त्वतीदं धर्मेण वस्तुधर्मज्ञा इत्यनेनामन्त्रे केशवपनादिना संस्कारान्तरवदुपनयनं नास्तीति सूचनार्थम् ॥ ४ ॥ सर्ववर्णेष्विति । आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्तथैव ते ॥ ब्राह्मणादिचतुर्ष्वपि वर्णेषु समानजातीयास्वक्षतयोनिषु यथाशास्त्रं समूढास्वानुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्येवमनुक्रमेण ये जाताः ते पित्रोर्जातितज्जतीया एव बोद्धव्याः । सर्ववर्णेष्वित्युपादानाद् वर्णत्वमात्रेण तुल्यास्तु इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमानुलोम्यग्रहणम् । इदमेव च सकलमातापितृप्रबन्धस्यापि जातिलक्षणमनादित्वेन पुनः संसारस्यास्यैव व्यापकत्वात् सर्वत्र चेहप्रकरणे जातिलक्षणप्रकरणं शास्त्रव्यवहारफलजातिपरिज्ञानार्थं गवाश्वादिवत् ब्राह्मणादीनां जातिभेदावबोधकस्याकारविशेषस्यानुपलब्धेः । एवं च पत्नीग्रहणादपत्न्युत्पन्नानां नैव तज्जातीयत्वम् । तथा च देवतः ॥ द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ॥ अधरेट इति ख्यातः शूद्रधर्मा सजातितः ॥ व्रतहीना असंस्कार्याः सवर्णास्वपि ये सुताः ॥ उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्म्या इति बहिष्कृता इत्याह । तथा ॥ सवर्णेभ्यः सवर्णा सुजायन्ते हि सर्वजातयः ॥ इत्येतदपि याज्ञवल्क्यवाक्यमानवैकवाक्यत्वाद्भिन्नास्वेषविधिः स्मृत इति चोपसंहारात् पत्नीविषयम् । एवं व्यासः ॥ स्वोढा जाता समानाः स्युः संकराः स्युरतो न्यथा इत्याह । बौधायनश्चैतान् वन्यान् विवाहारानाहुरेतैः संस्कृताभ्यः उत्पन्नास्तज्जातीया भवन्ति न त्वन्य इत्याह । बृहस्पतिश्च ॥ प्रातिलोम्येन संभूतानियोगेन विना च ये ॥ सावित्रीपतिता जातास्त्रयः संकरजातयः इत्याह ॥ अन्ये तु सत्यकामो जाबालो जाबालं मातरमामन्त्र्यां चक्रे भवति ब्रह्मचर्यं च वत्स्यामि कंगोत्रोऽहमस्मीति । सोऽहं न मुवाच नाहमेतद्देद यद्वोत्रस्त्वमसि तात ब्रह्मं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साहमेतन्न वेद यद्वोत्रस्त्वमसि । जाबालानुनामाहमस्मि सत्यकामो नमस्त्वमसि । स सत्यकाम एव जाबालो ब्रवीथा इति । सहहा-

रिद्रुमंतंगौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्येवै भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवतमिति । तंहोवाचार्केगोत्रोनुसौम्यासीति । सहोवाच नाहमेतन्नवेद भोयद्रोत्रोहमस्म्यपृच्छंमातरं सा मांप्रत्यब्रवीद्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्नवेद यद्रोत्रस्त्वमसि । जाबालानुनामाहमस्मिस्त्यकामोनाम त्वमसि सोहंसत्यकामोजाबालोस्मि भोइति तंहोवाच नैतदब्राह्मणोविवक्तुमर्हति समिधंसोम्याहरोतत्वानेप्यइति जाबालश्रुतिदर्शनात्कुण्डगोलकयोश्च श्राद्धप्रतिषेधदर्शनाच्चैषांयस्यापि पितृजातीयत्वमिति । तच्चापरेण सह तेनाहमेतद्वेदेति मातुर्निश्चयाभावान्नैतदब्राह्मणोविवक्तुमर्हतीति पितृतोपि तस्योत्पत्तिसंभवात् । तदभिप्रायमेतत्स्याद्यत्तु कुण्डगोलकयोः श्राद्धनिषेधदर्शनं तदुक्तंश्रुतिभ्रमेण ब्राह्मण्याशङ्कायांपरिहारार्थस्यान्नतु स्वभ्रष्टब्राह्मण्यजनकम् ॥ ५ ॥ स्त्रीष्विति । अव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्यउत्पादिताः पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायांक्षत्रियेण वैश्यायांवैश्येन शूद्रायां तन्मातुर्हन्तिजातीयत्वे गर्हितानतएव पितृसदृशान् तान् मन्वादयआहुः । नतु पितृजातायनामानि चैषांमूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामथोशनसा निर्दिष्टाहस्त्यश्वरथशिक्षा अस्रधारणंच मूर्धावसिक्तानांगीतनृत्यनक्षत्रैर्जीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां स्वजातिशुश्रूषा धान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गन्तःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति ॥ ६ ॥ अनन्तरास्त्विति । एषानित्योविधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानां उक्तएकेन द्वाभ्यांव्यवहितास्तदुत्पन्नानांयथा ब्राह्मणेन वैश्यायांक्षत्रियेण शूद्रायांब्राह्मणेन च शूद्रायां इमंवक्ष्यमाणंधर्मादनपेतनामविधानंजानीयात् ॥ ७ ॥

[विप्रान्मूर्धावसिक्तस्तु क्षत्रियायांसुतोभवेत् ॥ क्षत्रियाद्वैश्यकन्यायां—पस्तुसुतः स्मृतः ॥१॥]

ब्राह्मणादिति । विनास्त्वेषविधिः स्मृतः इति याज्ञवल्क्यदर्शनात् ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायां अंबशाख्योजायते । शूद्रकन्यायामूढायांनिषादउत्पद्यते । यःपारशवइत्यनेन संज्ञान्तरेणाशास्त्रउच्यते संज्ञान्तरकथनंमत्स्यघातवृत्तिप्रतिलोमनिषादश्रान्तिनिराकरणार्थम् ॥ ८ ॥ क्षत्रियादिति । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायांकूरचेष्टावान् पापस्वभावः क्षत्रियशूद्रोत्पन्नदेहः प्राण्युग्राख्योनरोजायते । वृत्तिश्चास्य पूर्वश्लोके उशनसोक्ता दर्शिता ॥९॥ विप्रस्येति । ब्राह्मणक्षत्रियादिवर्णत्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयस्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्राख्यवर्णस्त्रियाम् । एतउक्तास्त सवर्णपुत्रकापेक्षयाऽपसदापुत्रकार्यादवशीर्णाइत्येतेऽपसदास्तन्निरुष्टाःस्मृताः ॥ १० ॥ एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाह क्षत्रियादिति । अस्मिन् श्लोके पूर्वार्धसुगमम् । उत्तरार्धव्याख्यातम् । अत्र विवाहासंभवात्कन्याग्रहणंस्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् । क्षत्रियाब्राह्मण्योर्यथाक्रममागधवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः एषांवृत्तयोऽस्मिन्नेव शास्त्रे निर्दिष्टाः । अनिर्दिष्टवृत्तीनांपुनः शास्त्रान्तरोक्ताअस्माभिर्यथावसरंनिर्दिश्यन्ते ॥ ११ ॥ शूद्रादिति । वैश्यराजन्यविप्रासुजायन्तेवर्णसङ्कोरे ॥ शूद्रात् द्विजातिवर्णानांमैथुनाख्यसङ्कोरे सति वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायांक्षत्ता ब्राह्मण्यांचाण्डालोमनुष्याधमोजायते ॥ १२ ॥ एकान्तरइति । एकव्यवहिते वर्णे वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणाद्वैश्यायांक्षत्रियाच्छूद्रायां उत्पन्नावन्बध्नेयौ यथास्पर्शाद्यहौ तद्वत् प्रातिलोम्ये जननेपि क्षत्रियवैदेहिकौ स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ । एकान्तरोत्पन्नयोश्च स्पर्शाद्यभ्यनुज्ञानादर्थानन्तरोत्पन्नानामपि सूतमागधा योगवानांस्पर्शादियोग्यत्वंसिद्धंभवति । एवंचण्डालएवैकोत्रपर्युदास्यते ॥ १३ ॥ पुत्राइति । ये द्विजातीनां अन्तरैकान्तरद्यन्तरजातिस्त्रीषूत्पन्नाः क्रमेणोक्ताः पुत्रास्तान् हीनमातृकत्वान्मातृजातिव्यपदेशानाचक्षतइतीदमेवंमातापितृव्यतिरिक्तजातित्वाद्धर्मास्ते मातृजातिगतसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थवचनं मातृदोषादितिहेतूपादानादनन्तरग्रहणमेकान्तरप्रदर्शनार्थम् ॥१४॥ ब्राह्मणादिति । क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्ना उमीतस्यांब्राह्मणादावृतोनामा जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायाः

मुत्पन्नाम्बुषी ब्राह्मणादाभीराख्योजायते । अनयोश्च हस्त्यादिस्वाधिका आवृतानांगोजाविरक्षा आभीराणामित्यथौशनसे वृत्तिरुक्ता । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायोगवी तस्यांब्राह्मणादाभीराख्योजायते ॥ १५ ॥ **आयोगवदिति ।** अयोगवः क्षत्ता-
चण्डालोमनुष्याधमइत्येते त्रयोव्युक्तमेण वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु शूद्रादपसदाः पुत्रकार्यादपगताः जायन्ते ॥ १६ ॥
वैश्यादिति । जातोनिषादाच्छूद्रायांजात्या भवति पुल्कसः ॥ शूद्राज्जातोनिषाद्यांतु सवै कुक्कुटकःस्मृतः ॥
पुरुषजातेः प्रतिलोमत्वान्न निषादोत्र पारशवःपितुः प्रतिलोमे हि यथाव्यासः । उग्रामागधसंयोगाज्जातः कु-
तलकासिधः । सनापितइतिप्रोक्तः क्षुरकर्माविधानकृत् ॥ क्षत्रियाज्जायते वैश्यान्मागधोवाक्यजीवनः । शूद्रान्निषादो-
मत्स्यघ्नः क्षत्रियायांव्यतिक्रमात् ॥ इत्येवंचैतस्मान्निषादाच्छूद्रायांजातोजातितः पुल्कसः साक्षाद्भवति । निषाद्यां-
पुनरेवंविधायामेव यः शूद्राज्जातः सकुक्कुटनामा स्मृतस्तस्य च कुक्कुटकानांप्रहरकः करणंचक्रतोमरभिण्डमा-
लप्रासासिपरशुलगुडलोहजालिकासत्त्वघ्नानि कर्माणीति शङ्खेन वृत्तिरुक्ता ॥ १८ ॥ **क्षत्तुरिति ।** क्षत्तुः
शूद्राक्षत्रिय जातायामुत्पन्नः श्वपाकइत्युच्यते । वैदेहकेन वैश्यतोब्राह्मणजातेनाम्बुष्यां ब्राह्मणेन वैश्याजा-
तायामुत्पन्नोवेनइतिकथ्यते ॥ १९ ॥ इदानीं ब्रात्यजातानामप्रतिलोमानामपि सतांसंस्कारत्वप्रतिपादनार्थमत ऊर्ध्व-
त्रयोप्येतइत्याद्युक्तंब्रात्यलक्षणमनुवदितुमाह द्विजातयइति । द्विजातिस्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयति तेचेदुपनयनाख्यव्रतही-
नाभवन्ति तदा तानकृतोपनयनान् ब्रात्यानित्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् ॥ २० ॥ **ब्रात्यात्तुजायतेविप्रात्पा-**
पात्माभृज्जकण्टकइति । उक्तलक्षणाद्ब्रात्यात्सवर्णास्त्वित्यपुनरावृत्तेः ब्राह्मण्यां पापवतोत्पन्नत्वात् दुष्टशरीरभृज्ज-
कण्टकाख्योजायते । तथावाटधानपुण्यधसैखाख्याजायन्तइति एकस्यैव देशभेदप्रसिद्ध्यैतानि नामान्येवमुत्तरत्रापि
गौतमेन ब्राह्मणाद्वैश्यायांजातोभृज्जकण्टकउक्तः । सचानुलोमत्वादपाप्मेति विशेषणं एषांचवृत्तयोथौशनसउक्ताअभि-
चारमूलकर्मद्विषतांमन्त्रौषधीश्चाभिमुखीकरणंनाशनंवा भृज्जकण्टकानां आवन्त्यवाटधानैः स्वसैन्यानांविजित्वा चर्या
ब्रात्यजैरन्यैः परराष्ट्राणांकोशमन्त्रवृत्तज्ञानंमित्रामित्रताच ज्ञेयेति ॥ २१ ॥ **झल्लोमहृश्चेति ।** क्षत्रियाद्ब्रात्यायांसवर्णायां-
झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविडाख्याजान्ते । इत्येषांचवृत्तयोथौशनसउक्ताः चारवृत्तित्वान्नटकरणानामुदकाहरणं-
प्रपावेशमदानंच खसद्रविडानांशिष्टानांब्रात्यजैरन्यैरित्यादिपूर्वश्लोके दर्शितम् ॥ २२ ॥ **वैश्यादिति ।** वैश्यात्पुन-
ब्रात्यासुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्याजायन्ते । वृत्तयश्चैषामप्यौशनसउक्ताः आचार्यसात्वतैः देवपूजनंशि-
ष्टानांब्रात्यजैरन्यैरित्यादिदर्शनम् ॥ २३ ॥ **व्यभिचारेणेति ।** ब्राह्मणादीनांवर्णानामितरेतरस्त्रीगमने स्वगोत्राद्यवि-
वाहाविवाहेनोपनयनाख्यत्वकर्मत्यागेन वर्णसंकरोनाम इत्युत्पद्यते । अतोयुक्तमित्यस्मिन्प्रकरणे ब्रात्यजातानामभिधा-
नम् ॥ २४ ॥ **संकीर्णयो नयइति ।** ये मिश्रयोनयः प्रतिलोमाभ्यः स्त्रीभ्यः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च जायन्ते अनुलोमाभ्य-
श्चानुलोमैः प्रतिलोमैश्च जायन्तएवंपरस्परसंबद्धांस्तानशेषेण प्रवक्ष्यामि ॥ २५ ॥ **सूतइति ।** सूतादयउक्तलक्षणाउत्तरार्ध-
मनूद्यम् ॥ २६ ॥ **एतइति ।** एते षट् सूतादयः प्रतिलोमासजातोयासु स्त्रीषु सूतान् सूतायांसूतमेवजनयतीत्येवंसमानजाती-
यान्वर्णप्रभवत्वाद्दर्शान् जनयन्ति । अनुलोमाः पुनर्मातृजातीयायांस्वजातीयायांच सदृशंजनयन्ति । तद्यथा अम्बुषोवैश्यायाम-

मबष्ट्यांवाम्बष्टमेवजनयति । संकीर्णयोनयोयेतु प्रतिलोमानुलोमजाः इत्यनुलोमानामपि प्रस्तुतत्वात्प्रतिलोमेभ्यश्चमातृजातीयायांसदृशजननासांभवात् द्वितीयार्धश्लोकोनुलोमविषयतया व्याख्यायते ॥ २७ ॥ यथेति । आनन्तर्यात्स्वयोन्यांचतथाबाह्येष्वपि क्रमः ॥ यथात्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्यात् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्याद्विजउत्पद्यतेस्वजातीयायांच द्विजोजायते । एवंच बाह्येष्वपि वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जाते व्युत्क्रमोभवतीति । शूद्रजातिप्रतिलोमापेक्षया द्विजात्युत्पन्नप्रतिलोमस्तुतिः । यत्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतदेषां वचनमुपनयनार्थमित्याहुस्तदसत्प्रतिलोमास्तु धर्महीना इति गौतमीये प्रतिलोमानां संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥ तइति । तेष्यायोगवादयः षट् परस्परजातीयासु भार्यासु प्रतिलोमान् सुष्ठु बहूनात्मनोधिकदुष्टान्निन्दितान् जनयन्ति । तत्तथायोगवः क्षत्र्या-आत्मनोहीनतरं जनयति क्षत्तायोगव्यामात्मनोहीनतरमुत्पादयतीत्येवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ यथेति । तथा बाह्यनरं बाह्याद्वाह्यो वर्णः प्रमूयते ॥ यथा शूद्रो ब्राह्मण्यां निकृष्टं चण्डालाख्यं प्राणिनं जनयत्येवं बाह्याच्चण्डालादेर्ब्राह्मणादिषु चतुर्वर्णेषु चण्डालादिभ्यो निकृष्टतरं जायते ॥ ३० ॥ एतदेव प्रपञ्चयति प्रतिकूलमिति । चातुर्वर्ण्यबाह्याश्चण्डालाः क्षत्तायोगवाः शूद्रप्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्ये गच्छन्त आत्मनोहीनतरान् परस्परापेक्षयोत्कृष्टानात्मना सह पञ्चदशवर्णप्रभवत्वाद् वर्णान्संपादयन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रायामात्मनोहीनतरं वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति । ततोप्यपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं जनयति । ततोपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयत्येवं क्षत्र्यायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये च चतुरश्वतुरोजनयेते इत्येते शूद्रप्रसवेभ्यः चण्डालक्षत्र्यायोगवेभ्यः [अ० २] द्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चण्डालक्षत्र्यायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश [अ० ४] क्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च पञ्चदश भवन्त्येवं षष्टिः चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिस्षष्टप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परस्य गमनेनानन्तान् जनयन्ति ॥ ३१ ॥ प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदास्यजीवनमिति । केशरचनादिप्रसादनाङ्गसंवाहनाद्युपचारज्ञमदासमशूद्रत्वात्प्रसाधनादिदासकर्मजीवनं पाशबन्धनेन च मृगादिवधजीवनं सैरन्ध्राख्यं मुखबाहूरुपज्जानामिति वक्ष्यमाणोदस्युरायोगव्यां शूद्राजातायां जनयति । एतस्य मृगादिर्हिंसनमार्याणां देवपित्रोषधार्थं आत्मपुत्रदारात्ययप्राप्तः स्यादेवमन्येषामपि प्रायोवधजीविनां वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥ मैत्रेयकमिति । वैदेहो वैश्याद्ब्राह्मणीजातः प्रकृतायामायोगव्यां मैत्रेयकाख्यं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्घण्टामाताड्य राजप्रभृतीननवरतवृद्धयर्थं स्तौति ॥ ३३ ॥ निषादो मागधमिति । प्रतिलोमाधिकारात्प्रतिलोमो निषादो व्यासोक्तो यो उक्तः स प्रकृतायामायोगव्यां मागधं दासापरनामानं नौ व्यापारजीविनं जनयति यमार्यावर्तनिवासिनः कैवर्तशब्देन ब्रुवते ॥ ३४ ॥ मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यास्त्विति । एते सैरन्ध्रमैत्रेयकमागधहीनजातीयाः त्रयः शववस्त्रपरिधानासु क्रूरासूच्छाष्टादिभक्ष्यास्त्रायोगवीषु पितृभेदाद्भिन्नजातयो भवन्ति ॥ ३५ ॥ कारावर इति । वैदेह्यामेव जायत इत्यस्य वक्ष्यमाणस्यावधारणस्य पूर्वत्रापि वैदेह्यवबोधकत्वादिहाश्रुतापि वैदेही लभ्यते । निषादश्च प्रतिलोमाधिकारात् प्रतिलोमोक्तस्तेन निषादो द्वैदेह्यां कारावराख्यः कारावराणां चर्मच्छेदनसीवनमिति पौरान् संदर्शनाच्चर्मच्छेदनसीवनवृत्तिर्जायते । वैदेहिकादंध्रमेदाख्यावरण्यनिवासिनो स्तुत्यन्तरनिर्देशात् वैदेह्यां च भिन्नजात्युत्पादः स्यान्नाद्यत्वात्कारावरनिषादजात्योश्च श्लोकेन संनिधानात्कारावरनिषादस्त्रियोरेव जायते ॥ ३६ ॥ चाण्डालादिति । चाण्डालाद्वैदेह्यां पाण्डुसोपाकाख्यो वेणुव्यवहारजीवी जायते । नच निषादेन वैदेह्यामेवाहितुण्डिकाख्यो जायते । अस्य बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणमाहितुण्डिकानामित्यौशनसेवृत्तिरुक्ता ॥ ३७ ॥ चाण्डालेन चेति । पुत्कर्यां जायते पापः सदा सज्जनगार्हितः ॥ चण्डालेन पुत्कर्यां जातो निषादाच्छूद्रायां मृत्युक्तायां सोपाकाख्यः पापात्मा सर्वदा साधुभिर्निन्दितो राजाज्ञया वध्यमारणवृत्तिर्जायते

॥ ३८ ॥ निषादस्त्रीति । प्रतिलोमनिषादस्त्री चण्डालादन्त्यावसाय्याख्यं पुत्रं चण्डालादिभ्यो दुष्टतमं श्मशानवासिनं तद्वात्तं च जनयति ॥ ३९ ॥ सङ्कुरइति । वर्णसङ्कुरविषये एताजातयो यस्येयं जनन्ययं जनकोऽयमेव जातीयइत्येवं पितृमातृकथनपूर्वक-
प्रदर्शिताः । एताश्च गूढाः प्रकटावा तज्जातिचोदितकर्माचरणदर्शनेन बोद्धव्याः ॥ ४० ॥ स्वजातिजान-
न्तरजाइति । द्विजातीनां समानजातीयासु भार्यासु जातास्तथा नान्योत्पन्ना ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियावैश्ययोरित्येते षट्
सुताद्विजधर्माण उपनेतव्याः । ताननन्तरनाम्नस्त्वित्ययं नामनिर्देशो व्यवहारार्थो न संस्कारार्थइति कस्यचिन्नान्तिः स्यादित्य-
तद्दमेषामुपनयनार्थवचनम् । ये पुनरन्ये सङ्कुरजाः सूतादयस्ते सर्वे तुल्यरूपास्तेषामुपनयनं नास्ति द्विजात्युत्प-
न्नानामपि ॥ ४१ ॥ तपोबीजप्रभावेन ते गच्छन्ति युगे युगइति । ते स्वजातिजाऽनन्तरजास्तपःप्रभावेन हे-
तुना जातितोगच्छन्ति ॥ ४२ ॥ तथा चाह शनैरिति । इमावक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातयः सत्यउपनयना-
दिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च यजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैः लोके शूद्रतां प्राप्ताः
॥ ४३ ॥ पौण्ड्रकाइति । पौण्ड्रकादयः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्ताः ॥ ४४ ॥
मुखबाहूरुपज्जानामिति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां याबाह्याः क्रियालोपादिना जातयो म्लेच्छभाषोपेता आर्य-
भाषायुक्तावा बर्बरकालाद्यास्ते सर्वे दस्युशब्दवाच्याः स्मृताः ॥ ४५ ॥ यइति । ये द्विजानां प्रा-
तिलोम्येनोत्पन्ना ये च द्विजातिभिरपि शूद्रायामानुलोम्येन जातास्ते द्विजात्युपकारकैरेवानिन्दितैः कर्मभिः
जीवेयुः ॥ ४६ ॥ सूतानामिति । वैदेहिकानां स्त्रीकार्यमागधानां वाणिक्पथः ॥ सूतानामश्वद-
मनयो जनादिकमंबष्ठानां कायशल्यदिचिकित्सा वैदेहिकानामन्तःपुररक्षादि मागधानां स्थलपथवारिपथवाणिज्या । अ-
म्बष्ठश्चात्रावद्यायां शूद्रजातौ बोधायनदर्शनाद्विज्ञेयौ तु ब्राह्मणेन वैश्याज्जातएतच्छास्त्रोक्ताये द्विजानामपसदाये
चापध्वंसजाः सुताः ते निन्दितैर्वर्तयेयुरिति प्रस्तुतत्वात् ॥ ४७ ॥ मत्स्यघातइति । मेढान्धचूचुमद्रूनामार-
ण्यपशुहिंसनम् ॥ आयोगवस्य तक्षणं मेढान्धचूचुमद्रूनामारण्यपशुमारणं मागधक्षत्तारौ चूचुमद्रू । यथाह यमः ॥
क्षत्रियायांतु वैश्येन चूचुको नाम जायते ॥ शूद्रेण जायते मद्रुः क्षत्रियायत्रमुह्यति ॥ संज्ञान्तरेणानयोर्निर्देशो देश-
भेदेनैषां सर्वेषामनेकनामता च भवतीति ज्ञापनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरे तेषां नामान्तराण्यपि दृश्यन्ते
॥ ४८ ॥ क्षत्रुग्रपुत्कसानामिति । क्षत्रादीनां श्वाविद्रोधादिवधबन्धनमुग्रश्चात्र निरुष्टकर्माभिधानादुग्रजातिः
प्रतिलोमः कश्चिद्वेदितव्येन तर्कोनुलोमेस्तस्य हि द्विजातिशुश्रूषाधनाध्यक्षतेत्याद्यौशनसोक्तावृत्तिर्दीशिता । धि-
ग्वणानां चर्मकरणतद्विक्रयौ चर्मकरणतद्विक्रयजीवनं धिग्वणानां चेत्यौशनसदर्शनात् । अतः कारावरेभ्यः एषां वृत्ति-
भेदौ वेणानां च वंशमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥ चैत्यद्रुमश्मशानेष्विति । ग्रामादिसमी-
पेख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमस्तन्मूलश्मशानपर्वतवनसमीपेष्वेते प्रकाशाः सन्तः स्वकर्मभिर्जीवन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥
चण्डालश्च पचानामिति । वासांसीति । चण्डालश्च पाकानां ग्रामाद्वहिर्निवासः स्यात् । पात्रबहिष्कृताश्च कर्तव्याः
यतः तदुक्तं लोहादिपात्रसंस्कारेणापि न शुध्यति । धनं चैषां श्वखरं नान्यत् वासांसि च शववस्त्राणि । खण्डशरावादिषु
च भोजनम् । आयसंचालंकरणम् । सर्वदानैकत्रावस्थानम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ नैरिति । धार्मिकः पुरुषः
चण्डालश्च पचैः सहलोकयात्रादिव्यवहारान्न कुर्यात् । तेषां च दानग्रहणादिव्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः
सह परस्परं स्यात् ॥ ५३ ॥ अन्नमिति । अन्नं चैषां परायत्तं तु स्वतः साधितम् । तच्च भिन्नपात्रे

एषांदातव्यम् । ते च रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यट्युः ॥ ५४ ॥ दिवेति । दिवा ग्रामादौ राजादिष्ठभुरादि-
चिन्हाङ्किताः सन्तः सप्रयोजनं पर्यट्युः । अनाथंशवंग्रामान्निर्हरेयुरिति साधुमर्यादा ॥ ५५ ॥ वय्यानिति ।
राजाज्ञया च शास्त्रानतिक्रमेण शुद्धवधशुलारोपणादिना सर्वदा वधार्हान्हन्युः तद्वस्त्रशय्यालंकरणानि च गृह्यो-
युः ॥ ५६ ॥ वर्णपितमिति । वर्णत्वाद्ब्रह्मणुष्यंसङ्करजातं लोकतस्तथाविधत्वेनाज्ञातमतएवचार्यसदृशं वस्तु-
तः पुनरनार्यकलुषयोनिजं अनुरूपाभिश्चेष्टाभिर्निश्चिनुयादतश्च निश्चित्य परिहरेत् ॥ ५७ ॥ अनार्यतेति । नैर्घृ-
ण्यपरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहितप्रतिषिद्धानुष्ठानशीलत्वानिसङ्करजातं पुरुषमस्मिन् लोके प्रकटो कुर्वन्ति ॥ ५८ ॥ य-
स्मात् पित्र्यमिति । तज्जनकयोर्दुष्टत्वभावत्वेनाकार्यकारित्वादसौ दुष्टयोनिः पितृसंबन्धिदुष्टभावत्वं सेवते मातृसं-
बन्धोभयगतं वाऽतो न कदाचिदसावात्मकारणं गोपायितुं शक्नोति ॥ ५९ ॥ कुलइति । महाकुलोत्पन्नस्यापि यस्य योनिः सं-
करः प्रच्छन्नो भवति स जनः सपितृगतं स्वभावमीषद्वा बाहुल्येन सेवत एव ॥ ६० ॥ यत्रेति । यस्मिन् राष्ट्रे एते वर्णानां दूषकाः सङ्क-
रजाविनिपाता जायन्ते तद्राष्ट्रं राष्ट्रवर्तिजनैः सह शीघ्रमेव नाशमेति तस्माद्राज्ञा वर्णसङ्करो रक्षणीयः ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणार्थ-
इति । स्त्रीबालाभ्यवपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणं ॥ गोब्राह्मणस्त्रीबालपरित्राणार्थं दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः
प्रतिलोमार्थं स्वर्गप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥ अहिंसेति । श्राद्धकर्मातिथेयं च दानमक्रोधमार्जवं ॥ प्रजनं त्वेषु दारेषु त-
थाचैवानुसूतयता ॥ हिंसावर्जनं यथोपलब्धाभिधानं परत्वाग्रहणं मृदारिशुद्धिरिन्द्रियसंयमइत्येतं सांक्षेपिकं ध-
र्मचातुर्वर्ण्यनुष्ठेयं मनुराह । प्रकरणसामर्थ्याच्च चातुर्वर्ण्यग्रहणस्यान्तरप्रभवे दर्शनार्थत्वे सत्यन्तरप्रभवविषयमपीदं वा-
क्यम् ॥ ६३ ॥ इदानीं सर्ववर्णेषु तुल्यात्तित्येतल्लक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मणादिदर्शयितुमाह शूद्रायामिति ।
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः स्त्रीलक्षणः सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूते दुहितरं च ज-
नयति साप्यनेन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति साप्येवमेवेत्येवं स पारशवाख्यो निष्कृष्टे सबीजप्राधा-
न्यात् सप्तमे युगे ब्राह्मणजातिं प्राप्नोति । सप्तमोजातः ब्राह्मणः संपद्यते ॥ ६४ ॥ शूद्रइति । एवमुक्तनी-
त्या शूद्रो ब्राह्मणतां प्राप्नोति । यदि पुनर्ब्राह्मणाच्छूद्रायां पुमानुत्पद्यते स केवलशूद्रोद्वाहेन ततः पुमांसमेव ज-
नयति सोऽपि केवलशूद्रोद्वाहेन नान्यपुमांसमेव तदा स ब्राह्मणः सप्तमां संततिं प्राप्नोति शनैः शनैः बीजनिष्कर्षात् केवलशूद्रतां
प्राप्नोति । सप्तमोजातः शूद्रः संपद्यते । एवं क्षत्रियवैश्याभ्यां शूद्राज्जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात् । किंतु जा-
तितारतम्यात् क्षत्रियस्य पञ्चमे जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ च वैश्यस्य तृतीयइति व्याचक्षते । एवमनेनैव न्यायेन ब्राह्मणो वै-
श्याज्जातस्य पञ्चमे उत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियाज्जातस्य तृतीयेन वैश्याज्जातस्य च तृतीय एव ॥ ६५ ॥ अनार्या-
यामिति । यः शूद्रायामनूढायां ब्राह्मणादुत्पन्नो यश्च ब्राह्मण्यामपि शूद्राज्जातस्तयोः कस्य प्रशस्ततरत्वमिति
यदि भवतां संशयः स्यादिति भृगुर्बीजप्राधान्येनोत्कर्षउपन्यस्ते सति क्षेत्रबीजकारणकत्वाज्जगतः क्षेत्रप्राधान्येनाप्यु-
त्कर्षः किमिति न स्यादित्यृषीणां भ्रान्तिमाशङ्कमानस्तानाह ॥ ६६ ॥ अत्र निर्णयमाह जातइति । शूद्रायां ब्राह्म-
णाज्जातः स्मृत्यभ्यनुज्ञानैः पाकयज्ञादिभिरनुष्ठीयमानैः प्रशस्यो भवति । शूद्रात्पुनर्ब्राह्मण्यामपि जातः प्रतिलोम-
त्वेन शूद्रधर्मेऽप्यनधिकारात् न प्रशस्यइति निश्चयो यतो यावद्वचनमत्र प्राधान्यमवतिष्ठते नानुमानतः ॥ ६७ ॥
ताविति । तौ पारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयौ चेति शास्त्रमर्यादा स्थिता । शूद्राज्जातत्वेन जातिवैगुण्यात्
पारशवानुपनेयचाण्डालस्य प्रातिलोम्येनोत्पन्नत्वात् ॥ ६८ ॥ सुबीजमिति । यथाशोभनं बीजं शो-
भने क्षेत्रे जातं समृद्धं भवत्येवं द्विजाते द्विजातिस्त्रियामानुलोम्येन जातः स्वजातिजानन्तरजैकान्तरजरूपं सर्वश्रौतं स्मार्तं-

संस्कारमर्हतिनपारशवचण्डालमितिपूर्वोक्तदाढ्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥ दर्शनान्तराण्यपास्यैवार्थस्योपोद्वहनार्थमाह बीजमिति । केचिद्वीजंस्तुवन्ति यक्षाद्युत्पन्नानामृष्यशृङ्गादोनामृषित्वदर्शनादपरे पुनः सूरयः क्षेत्रंस्तुवन्तिसमृद्धिदर्शनात्तेदेतस्यांपुनर्विप्रतिपन्नत्वादियंवक्ष्यमाणा व्यवस्था विज्ञेया ॥ ७० ॥ अक्षेत्रइति । ऊषरप्रदेशे बीजमुपमदत्तैव फलंविनश्यति । शोभनमपि च क्षेत्रंबीजरहितंशुद्धस्थंण्डिलमेव स्यात् सस्यानुत्पादस्तस्मादुभयंप्रधानमिति न्याय्यम् ॥ ७१ ॥ बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह तस्मादिति । यस्माद्वीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिमातृजाअपि ऋष्यशृङ्गादयः संपन्नाः पूजिताश्च पादवन्दनादिभिः पूजाभिः प्रशस्ताश्च बालाः संस्तुताः तस्माद्वीजैकैश्चित्सूयतइति बीजप्राधान्यंपुनर्गमयत्वेन ज्ञापयति तद्वीजयोर्न्योर्मध्याद्वीजोत्कृष्टजातिः प्रशस्यतइति ॥ ७२ ॥ अनार्यमिति । शूद्रद्विजातिकर्मकारिणंद्विजातिंच शूद्रकर्मकारिणंप्रजापतिर्विचार्य न समौ तौ नाप्यसमावित्याह । यतः शूद्रोद्विजातिकर्माणि न द्विजातिसमस्तस्य द्विजातिकर्माधिकारे सति ततउत्कर्षाभावान्निषिद्धाचरणेन च प्रत्यवायात् द्विजातिरपि शूद्रकर्माणि आचरन् न शूद्रसमोनिषिद्धसेवने जातेपि महाभाग्यान्नाप्यसमोपि निषिद्धाचरणेनोभयोःपातित्यात्तस्माद्यस्य विहितंतत्तेन कर्तव्यमिति सङ्करपर्यन्तवर्णोपदेशः ॥ ७३ ॥ इदानीमापद्धर्मविवक्षयेदमाह ब्राह्मणाइति । ये ब्राह्मणाब्रह्मप्राप्तिकारणआत्मज्ञानाभ्यासे व्यवस्थिताः ते षट्कर्माणि सम्यगनुतिष्ठेयुः । तानि च स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्माणि वक्ष्यमाणआत्मज्ञानाभ्यासे व्यवस्थिताः सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥ अध्यापनमिति । अध्यापनादीनि षट् कर्माणि ब्राह्मणस्यानुष्ठेयानि अध्ययनाध्यापनसाङ्गस्य वेदस्य पाठशिष्यप्रवचने यजनयाजने यागार्त्विज्ये ते षट्कर्माणि ॥ ७५ ॥ षण्णामिति । एषामध्यापनादीनांषण्णांकर्मणामध्याद्याजनमध्यापनंप्रशस्तानांस्वकर्मसु द्विजातीनांब्राह्मणोभुञ्जीत । प्रतिगृह्णीयाच्चेति गौतमदर्शनाद्धार्मिकाद्विजातेः प्रतिग्रहमित्येतानि त्रीणिकर्माणिजीवनार्थानि ॥ ७६ ॥ त्रयइति । ब्राह्मणानपेक्ष्य क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीणि वृत्त्यर्थानि कर्माणि निवर्तन्ते । एवंच सत्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७७ ॥ वैश्यमिति । यथैवक्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहानिवर्तन्ते एवंवैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था । यस्मान्मनुः प्रजापतिःक्षत्रियवैश्ययोरेतानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन स्मृतवान् एवं च वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥ शास्त्रास्त्रभृत्वमिति । वृत्त्यर्थत्वेन रक्षणार्थंखड्गाद्यायुधप्रहरणमन्त्रधारणक्षत्रियस्य । वाणिज्यपशुपालनकर्षणानि वैश्यस्य जीवनार्थान्यदृष्टार्थाःपुनरनयोर्दानाध्ययनयागाभवन्ति ॥ ७९ ॥ वेदाभ्यासइति । वृत्त्यर्थाभ्यांसहोपदेशादध्ययनस्य समानत्वाद्देदाभ्यासोऽध्यापनंब्राह्मणस्य । लोकसंरक्षणक्षत्रियस्य । कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यवैश्यस्यइत्येतान्येषांवृत्त्यर्थत्वेपि सत्यदृष्टजनकत्वात्स्वकर्ममध्ये प्रशस्तानि ॥ ८० ॥ एवंनैर्सांगिकंस्वधर्ममेषामुक्तत्राऽधुनापद्धर्ममाह अजीवन्निति । उक्तरूपेण पुनरध्यापनादिना स्वकर्मणा ब्राह्मणकुटुंबस्थितिनित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकमजीवन् क्षत्रियकर्मणा ग्रामरक्षणनगरादिना जीवेद्यस्मात्सोस्य संनिरुष्टवर्णनोदितत्वासन्निरुष्टावृत्तिः ॥ ८१ ॥ उभाभ्यामिति । ब्राह्मणक्षत्रियवृत्तिभ्यामपि जीवन् ब्राह्मणः केन प्रकारेण वर्तेत इति यदि संशयः स्यात्तदा कृषिगोरक्षणेआश्रित्य वैश्यवृत्तिमनुतिष्ठेत् । कृषिगोरक्षग्रहणंवाणिज्या वा अपिप्रदर्शनार्थम् । तथा च विक्रेयाविक्रेयाणिवक्ष्यति । स्वयंकृतंचेदंब्राह्मणस्यापदि कृष्याद्युच्यते अस्वयंकृतस्यापदि ऋतामृताभ्यांजीवेदित्यादिनाभ्यनुज्ञानात् । बलाबल-

मधुना कृष्यादेः प्राह वैश्यवृत्त्येति । ब्राह्मणः क्षत्रियो वा वैश्यवृत्त्यापि जीवेत् । भूमिभूमिशयांश्च हन्तीति वक्ष्यमाणया नीत्या हिंसा बहुलां बलीवर्दाद्यायत्तां कृषियत्नतः परिहरेत् । अतः गोरक्षाभाव इयं कार्येति गम्यते । क्षत्रियोपि चेत्युपादानात् क्षत्रियस्यापि स्ववृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीति गम्यते ॥ ८३ ॥ कृषिः साधिवतीति । कृषिर्युक्तरूपेति केचिन्मन्यन्ते । सापुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता । यस्माद्बलकुट्टालाद्ययः प्रान्तं काष्ठं भूमिबिलनिवासिनश्च प्राणिनो हन्ति ॥ ८४ ॥ इदमिति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वास्ववृत्त्या अजीवतो धनाभावाद्धर्मप्रति निष्णातत्वं त्यजतो वैश्येन यद्विक्रेतव्यं तद्वर्जितवक्ष्यमाणवर्जनीयं धनवृद्धिकरं विक्रेतव्यम् ॥ ८५ ॥ तानिवर्जनीयान्याहुः सर्वानिति । सर्वान् खण्डादीन् रसांस्तथा सिद्धान्तिलपाषाणपशुलवणमनुष्यान् विक्रीणीत । लवणस्य रसशब्देनैव ग्रहणसिद्धौ पृथग्वचनं दोषविशेषज्ञापनार्थम् । एतेनान्यस्यापि पृथगाग्रातव्याख्यातम् ॥ ८६ ॥ सर्वमिति । सर्वतन्तुनिर्मितं रक्तं पट्टं बृहन्तिकादि वर्जयेच्छणमौर्णातन्तुमयान्यलोहितान्यपि यदि भवेयुस्तथापि वर्जयेत् तथाफलमूलद्रव्याद्यौषधीर्वर्जयेत् ॥ ८७ ॥ अपइति । उदकायुधविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदभौस्तथा गन्धवन्ति कर्पूरादीनि सर्वाणि क्षौद्रं च माक्षिकं मधु च मधूच्छिष्टं सिकथकं तथा शस्त्रासवमधूच्छिष्टेति याज्ञवल्क्येन पठितं वर्जयेत् ॥ ८८ ॥ आरण्यानिति । आरण्यान् पशून् हस्त्यादीन् सर्वान् दंष्ट्रिणः सिंहादीन् एकशफानश्वादीन् तथा पक्षिमद्यनीलीलाक्षान् विक्रीणीत ॥ ८९ ॥ काममिति । विक्रीणीततिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेणामिश्रानुत्पत्तिकाल एव धर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीतेति कृतान् च तिलैः सहेति प्रतिषिद्धानामयं प्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥ भोजनाभ्यञ्जनादिति । भोजनाभ्यञ्जनदानव्यतिरिक्तमन्यदन्नविक्रयादि यदि तिलानां कुरुते तदा पितृभिः सह कृमिद्वं प्राप्तः श्वपुरीषे निमज्जतीति पूर्वव्यतिक्रमफलकथनम् ॥ ९१ ॥ सद्यइति । मांसलाक्षालवणविक्रयी ब्राह्मणः तत्क्षणादेव पतितो भवतीति दोषगौरवख्यापनार्थम् । एतन् पञ्चानामेव महापातकानां पातित्यनियमादेतद्विक्रये वा पण्यानां च विक्रयइत्युपपातकप्रायश्चित्तस्य लघुतादर्शनादेतेन व्यहक्षीरविक्रयात् शूद्रातां प्राप्नोति इत्येतदपि व्याख्यातम् । तथा वैश्यभावगमनं च वक्ष्यमाणम् ॥ ९२ ॥ इतरेषामिति । उक्तदोषेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रतिषिद्धानां पण्यानां इच्छातो ननु प्रमादादन्यद्रव्यसंपृक्तानां समरात्रविक्रयेण ब्राह्मणो वैश्यत्वं प्राप्नोति ॥ ९३ ॥ रसाइति । रसागुडादयोरसैर्घृतादिभिः परिवर्तनीयाः । लवणं पुनारसान्तरेण न परिवर्तनीयम् । सिद्धान्तमसिद्धान्तेन परिवर्तनीयम् । तिलाधान्येन प्रस्थः प्रस्थेनेत्येवं विनिमातव्याः ॥ ९४ ॥ जीवेदिति । क्षत्रिय आपदं प्राप्त एतद्रसादिसर्वद्रव्याविक्रयेणापि जीवेन्न तु कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् ॥ ९५ ॥ यइति । योनिकृष्टजातिः संल्लोभादुत्कृष्टजातिनोदितमकर्मभिर्जीवेत्तराजा सर्वस्वमपहृत्य तदानीमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ ९६ ॥ वरमिति । स्वकर्मविगुणमपि कर्तुं न्याय्यं न तु परकीयं संपूर्णमपि । यस्मादपरनोदितकर्मणा जीवंस्तत्क्षणादेव जातितः पततीति निन्दातिशयो वर्जनार्थम् ॥ ९७ ॥ वैश्यइति । वैश्यः स्ववृत्त्या जीवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजशुश्रूषया उच्छिष्टभोजनादीनि अकार्याण्यकुर्वन् जीवेन्निस्तीर्णापत्कालः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत ॥ ९८ ॥ अशक्नुन्निति । शूद्रो द्विजातिशुश्रूषयाऽजीवन् क्षुद्रवसन्नात्मकलत्रः सूपकारकर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥ यैरिति । यैः कर्मभिरनुष्ठितैः द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि कारुककर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च लाक्षादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥ वैश्यवृत्तिमिति । ब्राह्मणवृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनुतिष्ठन् स्ववृत्तौ वर्तमान इदं वक्ष्यमाणं वृत्तिकर्मानुतिष्ठेत् । अतश्च परवृत्तितोऽसत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य

श्रेयांस्तदुक्तं वरं स्वधर्मो विगुण इति ॥ १०१ ॥ सर्वत इति । ब्राह्मण आपद्रुतः निन्दतानिन्दितमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्याद्यस्मात्पवित्रं गङ्गादिरथ्योदकादि न दुष्यत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते । तच्च ब्राह्मण आपद्यसत्प्रतिग्रहेण न प्रत्यवैति ॥ १०२ ॥ नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानापि गृहीताध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मो न भवति तस्मात्पवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥ जीवितात्ययमिति । यः प्राणात्ययं प्राप्तः प्रतिलोमादपि अन्नमश्नाति सोऽन्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते अत्र परवृत्त्यर्थवादः ॥ १०४ ॥ अजीगर्त इति । अजीगर्ताख्य ऋषिः बुभुक्षितः पुत्रं शुनः शेषं हन्तुं प्रचक्रमे न च तथा क्षुत्प्रतीकारं कुर्वन् पापेन लिप्तवान् ॥ १०५ ॥ श्वमांसमिच्छन्निति । वामदेवाख्य ऋषिः कार्याकार्यवित् क्षुधार्तः प्राणपरित्राणार्थं श्वमांसं भक्षयितुमिच्छन् पापेन न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥ भारद्वाज इति । बर्हीर्गाः प्रतिजग्राह बृबुतक्ष्णोर्महामनाः ॥ भारद्वाजाख्यो मुनिर्मनस्वी सपुत्रो निर्जने वने क्षुत्पीडितो बृबुनाभ्रस्तक्ष्णोर्बर्हीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥ क्षुधार्त इति । विश्वामित्रः कार्याकार्यवित् क्षुत्पीडितः चण्डालहस्तात् श्वश्रोणीं प्रतिगृह्य भक्षयितुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥ प्रतिग्रहादिति । आपत्प्रकरणाज्जपहोमैरपैत्येन इति वक्ष्यमाणदर्शनात् गर्हितयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाणामध्यात् असत्प्रतिग्रहो निरुद्धो ब्राह्मणस्य परलोके नरकहेतुः अत आपदि प्रथममसद्याजनाध्यापनयोः प्रतिवर्तितव्यम् । तदभावेऽसत्प्रतिग्रह इत्येवंपरमेतत् ॥ १०९ ॥ अत्र हेतुमाह याजनाध्यापन इति । याजनाध्यापने आपद्यनापदि च द्विजातीनामेव क्रियेते । प्रतिग्रहः पुनर्निरुद्धजातेः शूद्रादपि क्रियते अतोऽसौ गर्हितः ॥ ११० ॥ किंच जपहोमैरिति । अतो ग्रहणादसद्याजनाध्यापने यदुत्पन्नं पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणवक्ष्यमाणरूपेण जपहोमैर्निवर्तते । असत्प्रतिग्रहजनितं पुनस्तद्व्यत्यागेन मासंगोष्ठेपयः पीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चोपशाम्यति ॥ १११ ॥ शिलोच्छ्रमिति । ब्राह्मणः स्ववृत्त्या अजीवन्नुपपातकिभ्योपि शिलोच्छ्रं गृहीयान्न तु तत्संभवेऽसत्प्रतिग्रहेण वर्तते । यस्मादसत्प्रतिग्रहाच्छिलोच्चयनं प्रशस्तं ततोऽप्येकैकधान्यकणोच्चयनमिति ॥ ११२ ॥ सीदद्भिरिति । स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मात्मकुटुम्बावसादंगदच्छद्भिरसारद्रव्यंगृहोपयोगि शयनासनाशनादि वा धनंधान्यंहिरण्यादिवेच्छद्भिः पार्थिवोक्षत्रियोक्षत्रियोपिवोच्छारूवर्ती याचितव्यः स्यात् । अददतस्तस्य देशे न वस्तव्यमिति । इदं ॥ न राज्ञः प्रतिगृहीयादराजन्यप्रसूतितः । यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छारूवर्तिनः ॥ इत्यक्षत्रियोच्छास्त्रवर्तिनोऽराज्ञोऽनापदि निषिद्धयोरापद्यभ्यनुज्ञानार्थम् ॥ ११३ ॥ अकृतमिति । कृष्णाक्षेत्रात्प्रतिग्रहेऽकृष्टमनुषं तथा गोच्छागैडकहिरण्यधान्यानां मध्यात्पूर्वपूर्वमदुष्टतमंचैषां पूर्वस्यासंभवे परः परः प्रतिग्राह्यः ॥ ११४ ॥ सप्तेति । प्रयोगः सर्वयोगश्चेति । सप्तधनागमादायादयो धर्मादनेपतास्तत्र दायोन्वयागतं धनं । लाभोनिधिः प्रीतितो वा कुतश्चित् । क्रयः प्रसिद्धः । एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याजयो युद्धेन क्षत्रियस्य धर्म्योर्वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगश्च कृषिवाणिज्ये इत्येते वैश्यस्य धर्म्याः । सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः । इत्येवं च सति एषु धर्म्यवचनादेतद्भावेनैष्वनापच्चोदितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यं तदभावे भावे च वापद्युदितेषु प्रकृतेष्वित्येवमर्थमिहोच्यते ॥ ११५ ॥ विद्येति । आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतव इति च निर्देशात्तेषां मध्याप्येन यस्यानापदि जीवन्निषिद्धतेन तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते यथा ब्राह्मणस्य मृतकाध्यापकत्वेन तदनेनापद्यभ्यनुज्ञायत एवं शिल्पादिष्वपि विज्ञेयं शिल्पगन्धयुक्त्यादिकर्मकरणं भृतिः प्रेक्षत्वं सेवा चित्तानुवर्तनं गोरक्षा पाशुपाल्यं विपणिर्वणिज्या ऋषिः स्वयंकृताभिधृतिः संतोषः तस्मिन् हि सति स्वल्पकेनापि जीव्यते भैक्ष्यं स्नातकस्यापि कुसीदंवृद्ध्या धनप्रयोगः स्वयंकृतोपीत्येभिर्दशभिरापदि जीवनम् ॥ ११६ ॥ ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः क्षत्रियो वा वृद्ध्यर्थं धनमा-

पद्यपि न प्रयुञ्जीत धर्मेतत्र प्रसङ्गे पुनरिच्छन्निरुष्टकर्मणोल्पिकयावृद्ध्याप्रयुञ्जीत ॥ ११७ ॥ इदानीं राज्ञा आपद्धर्मानाह-
 चतुर्थमिति । राजा आपदि धान्यादेश्चतुर्थमपि भागं करार्थं गृह्णन् यथानापदि धान्यानामष्टमो भाग इत्याद्युक्तं परया-
 शक्त्या प्रजारक्षन् अधिककरग्रहणपापे न संबध्यते ॥ ११८ ॥ कस्मात्पुनरापद्यपि रक्षणमुच्यते यस्मात् स्वधर्म इति ।
 राज्ञः शत्रुपराजयः स्वधर्मः प्रजारक्षणप्रवृत्तस्य च यदि कुतश्चिद्भयं स्यात्तदा न युद्धपराङ्मुखः स्यादेवं च शस्त्रेण
 वैश्यान् क्षत्रियोदस्युभयोरक्षित्वातेभ्यो धर्मादनपेतं आप्तपुरुषैर्बलिमाहरेत् ॥ ११९ ॥ कोसौ धर्म इत्यत आह धान्येष्टम-
 मिति । कृषिजीविनां वैश्यानां धान्यविषये उपचयतोऽष्टमं भागं शुल्कमहारयेद्धिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं चतु-
 र्थतमम् ॥ १२० ॥ शूद्रश्चेति । शूद्रो ब्राह्मणशुश्रूषया अजीवन्यदि वृत्त्याकाङ्क्षी स्यात्तदा क्षत्रियं परि-
 चरेत् तदभावे धनवन्तं वैश्यं परिचर्य जीवितुमिच्छेत्तदभावेऽत्यन्तापद्युक्तानि कारुकर्माणि कुर्यात् । एवं च
 क्षत्रियवैश्याराधनं शूद्रस्य वृत्त्यर्थमेव धर्मार्थं च ॥ १२१ ॥ स्वर्गार्थमिति । वृत्तिप्राप्त्यर्थमथवा स्वर्गवृत्ति-
 लिप्सयेत्येवमुभयार्थं ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । यस्माद्ब्राह्मणाश्रितो यमित्येवमुत्पन्नव्यपदेशस्य जात्युपदेशता त-
 यासौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥ यत एवमतः विप्रसेवेति । ब्राह्मणशुश्रूषैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कर्मा-
 न्तरेभ्यः शास्त्र उच्यते । यस्मादेतद्व्यतिरिक्तं यदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्वार्थवादो न त्वन्य-
 निवृत्त्यर्थः पाकयज्ञादीनां विहितत्वात् ॥ १२३ ॥ प्रकल्प्येति । तस्य शुश्रूषोः शूद्रस्यः शुश्रूषासामर्थ्यमुत्साहं-
 पुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणतामपेक्ष्यतैर्ब्राह्मणैः स्वगृहादनुरूपा जीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥ किंच उच्छिष्ट-
 मिति । अस्य च प्रकृतस्याश्रितस्य शूद्रस्य पात्रस्थं भुक्त्वा विशिष्टं ब्राह्मणेन देयम् । एवं च न शूद्राय मार्तदं दानो-
 च्छिष्टमित्यनाश्रितशूद्रविषयमिति व्याख्यातम् । तथा जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यादीन्यस्य देयानि ॥ १२५ ॥ न शू-
 द्र इति । न शूद्रे पातकं किञ्चिद्भवति लशुनाद्यभक्षणभक्षणेनैतदुक्तं द्विजातीनां भक्षाभक्षमित्युक्तत्वात् ब्राह्मणादिभिः
 अहिंसासत्यमस्तेयमित्यादिसर्वविषयत्वात् न चोदितत्वात् न चोपनयनाख्यं संस्कारमसावर्हति गर्भाष्टम इत्यादिकालत्रैवार्णिककृ-
 तस्य चोदितत्वात् न चास्याग्निहोत्रादौ श्रौते धर्मेधिकारेऽन्यविवाहत्वं न च स्मार्तधर्माच्छूद्रकर्तृकत्वादस्य निवारणमस्ति विहित-
 त्वात्तथा चत्वारः न चेच्छूद्रः पततीति निश्चयोनचैव संस्कारमिहार्हतीति श्रुतिप्रयुक्तं न च धर्ममभुते न चास्य
 धर्मात्प्रतिषेधनं स्मृताविति । एवं चास्याथ धर्मस्य भेतसिद्धत्वादयं श्लोकानुवाद उत्तरार्थः ॥ १२६ ॥ तथा च दर्शयति
 धर्मेऽसव इति । ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवार्णिकानां संबन्धिनमनिषिद्धमाचारं आश्रितास्ते-
 ऽमत्त्रकमन्नप्राशनपाकयज्ञादि कुर्वाणान् प्रत्यवयन्ति न तूपनयनं चतुर्थं एकजातिस्त्वित्युक्तत्वात् ख्यातिं च लोके
 प्राप्नुवन्ति ॥ १२७ ॥ यथेति । यस्मादनिन्दकः शूद्रो यथावद्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा अग-
 र्हितः सन्निहलोके कीर्तिं परलोके स्वर्गं प्राप्नोति ॥ १२८ ॥ शक्तेनेति । धनार्जनशक्तेनापि हि शूद्रेण न धन-
 संचयः कर्तव्यः । अपि त्वाश्रितब्राह्मणाय यदि नियमतो धनं देयमित्येवं परमेतत्तथा च गौतमः । यंचार्थमाश्रियेत
 भर्तव्यस्तेन क्षीणोपितेन चोत्तरस्तदर्थोऽस्य निचयः स्यादिति । अत्रार्थवादः शूद्रोऽर्हति तस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रा-
 नभिज्ञत्वेन धनोत्सेका शुश्रूषा ॥ १२९ ॥ एत इति । चतुर्णां वर्णानामापद्यनुष्ठेयाधर्माः त एते कथिताः ।
 यान् सम्यगाचरन्तो आत्मसंरक्षणे सत्यात्मज्ञानाद्यवाप्स्यन् ब्रह्मप्राप्तिं भजन्ते ॥ १३० ॥ एष इति । यच्चतुर्णां-
 वर्णानां धर्मानुष्ठानं तदेतदखिलं कथितमधुना ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तविधिवक्ष्यामि ॥ १३१ ॥ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगो-
 विन्दराजविरचितायां मनुटीकायां मन्वाशयानुसारिण्यां प्रतिलोमानुलोमानुलोमजातकनिरूपणं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ यद्यपि धर्मच वर्णानां प्रायश्चित्तविधितथेत्यनुक्रमण्यपेक्षयाऽतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधि-
शुभं इति प्रायश्चित्तप्रकरणमधुना वक्तव्यं तथाप्युच्चावचधर्मप्रकरणं तावदनन्तरमिदमेतदतिक्रमेण प्रायश्चित्तं यथा स्या-
दित्येवमाह सान्तानिकमिति । नवेति । संतानप्रयोजनत्वात् सान्तानिको विवाहार्थं तथानित्यं ज्योतिष्टोमादि-
यागं कर्तुमिच्छन् तच्च निवर्तमानश्च क्षीणपाथेयः सार्ववेदः सर्ववेदकः सर्वस्वधेन विश्वजितिदत्तंगौतमीयएवदर्श-
नाद्विद्यागुरुपितृमात्रार्थवेदग्रहणकाले चाच्छादनाद्यर्थं च भिक्षवउपतापी च रोगीचेत्येतावन्नव धर्मशास्त्रार्थानुवर्तित्वेन
भिक्षमाणप्रवृत्तान् ब्राह्मणान् स्नातकान् जानीयादेतेभ्यश्च निर्धनेभ्यो विद्यानुरूपेण नियमतोदानं कर्तव्यम् । अतश्चा-
करणादधर्मोद्वेगविशेषेण चैतन्नियमसंपादनात्तद्व्यफलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ एतेभ्य इति । एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो-
यद्देयंतद्भोजयित्वा दातव्यमेतद्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धमन्नं यत्तदन्यत्र देयत्वेनोपदिश्यते । धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥
सर्वरत्नानीति । राजा पुनः सर्वाणि मणिमुक्तादीनि कस्य यज्ञोपयोगीरपि दक्षिणानित्यं यज्ञार्थं यथोक्तान्-
विद्यानुरूपेण वेदविभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥ कृतदार इति । यः सभार्यः सन् धर्मप्रजासंपन्ने दारेऽन्यान्
कुर्वीत अन्यतरापाये तु कुर्वीतेत्यापस्तंबस्मरणादेवं विधनिमित्तमन्तरेण परं विवाहं भिक्षित्वा करोति तस्य मन्मथ-
मात्रं फलं धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः । नैवं विधेनान्यो विवाहः कार्यो न तु तदर्थ-
भिक्षणीयं । नाप्येवं विधाय नियमतो दातव्यमित्येवमर्थः ॥ ५ ॥ यस्येति । यस्यावश्यकर्तव्यभरणार्थं वर्षत्रयपू-
रणसमर्थतदधिकं च भक्तादि स्यात्सकाम्यसोमयागं कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुनर्यथा कथंचिदवश्यकर्तव्यत्वात् ना-
यं निषेधः ॥ ७ ॥ तथा च दर्शयति अतस्त्वत्प्रीयसीति । त्रैवार्षिकधनादल्पतरे धने सति यः सोमयागं करो-
तितस्य प्रथमसोमयागोपि नित्यो वसंपन्नो भवति किमुत काम्य इति । तस्मादतोऽल्पधनेन काम्ययागो न कर्तव्यः
॥ ८ ॥ शक्त इति । यो धनं दत्वा दानसमर्थः सजातिषु दौर्गत्योपेतेषु सत्स्वन्येभ्यो ददाति तस्य तद्दानं संप्रतियशस्करत्वात्
मधु इव प्रथमभक्षणयोग्योऽमुत्र च नरकपाताद्विषविपरिणामतुल्यमतश्चासौ धर्मप्रतिच्छंदको न तु धर्म इति तस्मात्तदेवं
कर्तव्यम् ॥ ९ ॥ भृत्यानामिति । पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्योपपीडने यत्पारलौकिकं दानादि करोति तस्य जीवतो मृतस्य वाऽ-
सुखफलं भवति ॥ १० ॥ यज्ञ इति । य इति । क्षत्रियादेर्यजमानस्य यदि यज्ञे ज्यायज्ञसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेन विना
न निरुद्धः स्यात्तदा यो वैश्यो बहुपश्वादिधनः प्राक्यज्ञसिद्ध्यर्थं चौर्येणाहरेत् । एतच्च धर्मप्रधाने राजनिसतिकार्यसहिशा-
स्त्रमनुतिष्ठन्तमुपेक्षते ॥ ११ ॥ १२ ॥ आहरेदिति । यज्ञस्य द्वित्राङ्गकवैकल्पे सति तानि त्रीणि वाङ्गानि द्वेचाङ्गे
निर्विकल्पः । शूद्रग्रहाच्चौर्येणाहरेद्यस्माच्छूद्रस्य यज्ञसंबन्धो मनागपि नास्ति । यज्ञार्थत्वं धनम् । तथा च यज्ञा-
यसृष्टानि धनानि धात्रेति स्मर्यते । भिक्षितशूद्रधनस्य प्रतिषेधो भविष्यति न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिति ॥ १३ ॥ य इति ।
यो नाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधनआहिताग्निरपि वा असोमयाजीगोसहस्रपरिमाणधनस्तयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा
क्षिप्रमाहरेत् । वैश्यादपहरणस्योक्तत्वाद्ब्राह्मणाच्च वक्ष्यमाणत्वादिदं क्षत्रियविषयम् ॥ १४ ॥ आदाननित्यादिति ।

प्रतिग्रहादिना आदानंधनग्रहणंनित्यंयस्यासावादाननित्योब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहिताद्यज्ञाङ्गयाश्चायांकृतायामददन्
चौर्येण हरेदेवंकृतोऽस्यापहर्तुः ख्यातिः प्रकाशयते धर्मश्चवृद्धिमेति ॥ १५ ॥ तथेति । सायंप्रातर्भोज-
नोपदेशान्यहमनुभुक्तेचतुर्थेप्रातःसममेभक्तेयागादिकर्मरहितादाह्निकमात्रपर्याप्तंयथैवयज्ञाप्रतिरोधस्तथैवहर्तव्यम् ॥ १६ ॥
खलादिति । धान्यादिक्षोदनात्क्षेत्राद्वा यतोवान्यस्माद्देशाद्धीनकर्मसंबन्धेनलभ्यते ततोहर्तव्यंयदि वासौ धनस्वामी
पृच्छति तदा तस्य पृच्छतः तच्चौर्यसनिमित्तकम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणस्वमिति । उक्तेष्वपि निमित्तेषु
ब्राह्मणधनंक्षत्रियेण न हर्तव्यम् । अर्थाच्च वैश्यशूद्राभ्यां अपि न हर्तव्यम् । प्रतिषिद्धकृद्ब्रह्मिहाननुष्ठानयोः
पुनर्ब्राह्मणयोरत्यन्तापदि क्षत्रियोहर्तुमर्हति ॥ १८ ॥ यइति । योहीनकर्मादिभ्यःसंप्रयच्छतिसकृत्वाप्तवमा-
त्मानमुक्तेभ्योविहितेषु निमित्तेषु उक्तरूपंयज्ञाङ्गादिधनंत्वासाधुभ्यःकृत्विगादिभ्योददाति सयस्यापहरतितधनसं-
रक्षणदुःखाद्यस्यैवददातितंदौर्गत्यादेरित्येवंद्वावपितौनौरूपमात्मानंकृत्वादुःखान्मोचयति ॥ १९ ॥ यस्मात् धनंय-
जज्ञशीलानामिति । यजनस्वभावानांसंबन्धि यद्रव्यंतद्यागाविनियोगाद्देवस्त्विद्वांसोमन्यन्ते । यागशून्यानांय-
त्पुनर्द्रव्यंतद्विकर्मविनियोगाद्धर्माभावादसुरसंबन्धि । अतस्तदपत्त्य यागसंपादनेन देवस्त्वंकर्तव्यम् ॥ २० ॥ नेति ।
तस्मिन् निमित्तेषु चौर्यकुर्वाणे ब्राह्मणे धर्मप्रधानोराजादण्डेन कुर्यात् । यस्माद्राजमौख्यात् ब्राह्मणः क्षु-
दवसादंप्राप्नोति ॥ २१ ॥ तथाचाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिपरिमाणंविज्ञायानुष्ठा-
नबुद्धौ तदनुरूपांजीविकांधर्मादनपेतांस्वगृहाद्राजा प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥ कल्पयित्वेति । अस्य च ब्राह्मण-
स्य जीविकांविधाय शत्रुचौरादेः सततंचैनंरक्षेत् । यस्माद्ब्राह्मणरक्षिताद्राजा तर्जितधर्मषट्भागंप्राप्नोति ॥ २३ ॥
नयज्ञार्थंधनंशूद्राद्विप्रोभिक्षेतधर्मविदिति । धर्मज्ञोब्राह्मणोज्योतिष्ठोमादियज्ञसंपत्त्यर्थं शूद्राद्धनंन भिक्षेत ।
यस्माच्छूद्राद्धनंभिक्षित्वा योयजते सजन्मान्तरे चाण्डालोजायते ॥ २४ ॥ यज्ञार्थमिति । यज्ञसंपत्त्यर्थंधनंभि-
क्षित्वा यः सर्वयज्ञे ब्राह्मणेभ्योन ददाति सशतंवर्षाणांकाकत्वंभासत्वंप्राप्नोति ॥ २५ ॥ देवस्वमिति । वृद्धव्यवहारैकगो
चरत्वाच्छ्रद्धार्थसंबन्धस्य यस्य लोके देवस्त्वंब्राह्मणधनंयोलोभादपहरति सपापस्वभावोजन्मान्तरे जन्मसंबन्धिनोज-
न्मान्तरे गृध्रसंबन्धिनोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥ इष्टिमिति । संवत्सरप्रवृत्तौ वसन्तेशास्त्रनो दितानांपशुयागसो-
मयागानामसंभवे तदकरणदोषनिबर्हणार्थं सर्वदा वैश्वानरदेवताकामिष्टिगृह्याद्युक्तैवश्वानर्यादिनानापदियोनुष्ठानस्वरूपं-
द्विजः कुर्यात् । श्रौतप्रायश्चित्तेन सहास्य विकल्पोश्वमेधद्वादशवार्षिकयोर्ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तयोः श्रौतस्मार्तयोरपि
॥ २७ ॥ आपत्कल्पइति । आपच्चोदितेन विधिना वैश्वानर्यादिनानापदि योऽनुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य
परलोके तंनिष्फलंभवति इति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥ विश्वैरिति । विश्वेदेवाख्यैर्देवैः साध्यैश्च तथा
महर्षिभिः ब्राह्मणैर्मरणाद्धीतैरापत्सु मुख्यविधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिप्रतिनिधिरनुष्ठितोऽतोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यान्
तु तत्संभवे ॥ २९ ॥ प्रभुरिति । योमुख्यानुष्ठानसमर्थः सन्नापच्चोदितेन प्रतिनिधेरनुष्ठानंकरोति तस्य दुर्बु-
द्धेः पारलौकिकमभ्युदयप्रत्यवायाभावाख्यं न भवतीत्यापत्कल्पेन योधर्मइत्यनेनोक्तमप्येतदुपसंहारार्थंपुनरुच्यते
॥ ३० ॥ नेति । धर्मज्ञोब्राह्मणोन किंचिदपि अपराधजातंराज्ञः कथयेदपि तु शक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचार-
करणेनैव तान् मनुष्यान्पराद्धा निगृहीयादिति शरीरधर्मस्तन्न व्यासाद्ब्रह्मेतुप्रकृष्टापराधकरणे सत्यभिचरणी-
याभिचारोदोषायेत्येवंपरमेतन्न व्यभिचारोविधीयते । नापि राजनिवेदनंनिषिध्यते । कस्मात्पुनरेवमुच्यते

॥ ३१ ॥ यस्मात् स्ववीर्यादिति । यस्माद्राजशक्तिः स्वशक्तिः प्रकृष्टा स्वाधीनत्वात् तस्माद्ब्राह्मणः शत्रून्निगृहीयात् ॥ ३२ ॥ श्रुतीरिति । अथर्वाङ्गिरेभ्यः प्रोक्ताअभिचारश्रुतीर्निर्विकल्पमनुतिष्ठेद्यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिकाब्राह्मणस्य वागेव कार्यकरणाच्छस्त्रेण ब्राह्मणः शत्रून्निगृहीयात् ॥ ३३ ॥ क्षत्रियइति । क्षत्रियः पौरुषेण शत्रुपराभवलक्षणामापदमतिक्रामेत् । वैश्यशूद्रौ तु पुनः राज्ञोऽधनं दत्त्वा व्यवहारलेखनेन ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्होमैरित्युक्तम् ॥ ३४ ॥ विधातेति । स्वकर्मानुष्ठातारमपि रिक्तेन चौर्यादिद्यव्यापयिताचारः सर्वभूतोपकारको ब्राह्मण उच्यते । तस्माद्राजन्निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टतस्य नो ब्रूयान्नाप्याक्रोशवाचं वाग्दण्डरूपांतरस्योच्चारयेत् ॥ ३५ ॥ नेति । कन्या तरुणा अल्पाध्ययनमूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतं सायंप्रातर्होमं न कुर्यान्नापि कारयितव्या । इति शास्त्रपरिज्ञानाप्रतिनिधिरूपेणैषां होमं कारयेत्ततोऽयं प्रतिषेधः कन्यादीनां च ॥ ३६ ॥ नरकमिति । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणानरकं गच्छन्ति । यस्य च अग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं व्रजति । तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणसमस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३७ ॥ प्राजापत्यमिति । आधाने प्रजापतिदेवताकमश्चमृत्विग्भ्यो दक्षिणां ब्राह्मणः संपाद्य दत्त्वानाहिताग्निर्भवति तस्माच्छ्रौतदक्षिणातिरिक्तोऽश्वः समृद्धौ सत्यां ब्राह्मणेनाग्रायेन दातव्यः ॥ ३८ ॥ पुण्यानीति । श्रद्धालुर्वशीकृतेन्द्रियो यज्ञव्यतिरिक्तानि पुण्यानि कुर्यान्न तु शास्त्रोक्तदक्षिणां तेभ्यो दत्त्वा कदाचिदिह यज्ञं कुर्यात्परिक्लृप्तार्थत्वादक्षिणायाः स्वल्पेनापि परिक्लृप्तसिद्धिरित्याशङ्क्यामिदं वचनम् ॥ ३९ ॥ इन्द्रियाणीति । चक्षुरादीनि जीवितश्च ख्यातिस्वर्गायुषीमृतस्य च ख्यातिमपत्यानि पशूंश्चाल्पदक्षिणो यज्ञो नाशयति । तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ॥ ४० ॥ अग्निहोत्रपविध्याग्नीनिति । आहिताग्निर्ब्राह्मण इच्छातोऽग्नींस्त्यक्त्वा मासंचान्द्रायणं कुर्यात् । यस्माद्यजमानहत्यातुल्यमेतदिति । यज्ञचर्याप्रसङ्गेऽप्यप्रकरणेऽपि प्रायश्चित्तमादरार्थं मासमित्यनुवादोऽन्येतु मासमपविध्येतिसंबन्धयन्ति ॥ ४१ ॥ यइति । ये शूद्राद्याचित्वा अयाचित्वावार्थस्वीकृत्य वृषलाभयुपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रं कुर्वन्ति ते परमात्मस्वरूपनिरूपणपरविषये निन्दिताः शूद्राणां याजकाः न तु तेषां ततः फलं भवति ॥ ४२ ॥ तेषामिति । तेषां शूद्राणां हिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां मूर्ध्नि पादं दत्त्वा सदाता शूद्रस्तेन दानेन नित्यं परलोके दुःखेभ्य उत्तरति । न तु ततस्तेषां फलमुत्पद्यते ॥ ४३ ॥ एवमखिलप्रकरणमुक्त्वाऽधुना प्रायश्चित्तानामधिकारनिरूपणार्थमाह अकुर्वन्निति । प्रसजंस्त्विन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ कर्तव्यत्वेन चोदितं संध्योपासनादि कर्म अननुतिष्ठन् प्रतिषिद्धं च हिंसादि कुर्वन् इन्द्रियोपभोगेषु चार्थेषु रूपादिषु विषयेषु प्रतिषिद्धेषु शक्तिभावयन्नरो मनुष्यमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः इति प्रतिषेधान्निन्दितग्रहणेनैव प्रसजंस्त्विन्द्रियार्थेषु इत्येतद्वतार्थमित्यतः पृथक् न वक्तव्यमुच्यते अस्य स्नातकव्रतमध्ये पाठात्तत्र न च व्रतानीमानि धारयेदित्येवं विधमुखेनोपक्रमादिधिसंस्पर्शयोर्याज्ञयात्मकत्वात्प्रतिषेधसंस्पर्शः येन पृथगभिधानम् । किंचासत्यस्मिन् ब्राह्मणांश्च स्नातकव्रताधिकारादतः प्रायश्चित्तीयता स्यान्नेतरेषाम् ॥ ४४ ॥ अकामतइति । अबुद्धिपूर्वकतपापप्रायश्चित्तार्थप्रजापतिराहेति श्रुत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अकामतइति । अनिच्छातः कृतं पापं शुद्ध्यति वेदाभ्यासेन रागद्वेषादिव्यामूढ्यापुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तेरिति पूर्वोक्तदाढ्यार्थमेतदधिकारनिरूपणप्रकरणात् न तु विषयविभागार्थं ब्रह्महादिज्ञातं समाहृत्यातः प्रभृतिप्रायश्चित्तानां उपक्रम्यमाणत्वादुत्तरत्र चोभयोभयत्राग्राह्यात् ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतामिति । प्राग्जन्मार्जितदुष्कृतकरोनरः श्यावदंतत्वादिश्रुतेन प्रायश्चित्तार्हतांप्राप्य पूर्वकृतेन न वैत-
च्छरीरकृतेन प्रमादेनावाप्य प्रायश्चित्ते कृते साधुभिः सहाध्ययनक्रियादि संसर्गेन गच्छेत् ॥ ४७ ॥
इहेति । केचिद्दुष्टात्मनोमनुष्याइह विरुद्धाचरणैः कौनख्यादिकरूपविषयंप्रामुख्यं न्येच प्राग्जन्मार्जितैर्दुष्कृतैरिति
॥ ४८ ॥ तथाच सुवर्णचौरइति । पिशुनइति । धान्यचौरोद्गहीनत्वं आतिरेक्यंतुमिश्रकः ॥ अन्नहर्तेति ।

[दीपहर्ताभवत्यन्धःकाणोनिर्वापकस्तथा ॥ हिंसायांव्याधिभूयिष्ठंअहिंसायांतुनीरुजः ॥ १ ॥]

एवमिति । ब्राह्मणःसुवर्णस्तेयी कुत्सितनखत्वंप्राप्नोति । निषिद्धासुरापानसुरापःश्यावदंतत्वम् । ब्रह्महा
क्षयव्याधियुक्तत्वम् । गुरुभार्यागोविकाशेन्द्रियत्वम् । परिदोषाभिधायीदुर्गंधिनासिकत्वम् । असदोषारोपकारोदुर्ग-
न्धमुखत्वम् । धान्यचौरोद्गहीनत्वम् । धान्यादेरपरद्रव्यमिश्रयितातिरिक्ताङ्गत्वमन्नचौरोजरान्नत्वम् । अननुज्ञातोऽध्या-
यी वाग्विकलत्वम् । वस्त्रचौरश्चित्रत्वम् । अश्वचौरः पादवैकल्यंप्राप्नोतीत्येवंबुद्धवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलारुतरूपा
श्च साधुविगर्हताः । प्राग्जन्मार्जितमापगृहोपभुक्तदुष्कृतकर्मशेषेणोत्पद्यन्ते ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
यतएवं चारितव्यमिति । यस्मादनकृतपापाअमुत्र विचित्रंनरकदुःखमनुभूयाधर्मशेषेण कुनखादिकुत्सितचिन्हयुक्ता-
उत्पद्यन्ते तस्मात्पापनिर्हरणार्थानि प्रायश्चित्तानि ननु नैमित्तिकमात्रपर्यवसायीतिभेदेन भौमान्तराधिकारोत्पादनार्थानि
च नहि कर्म क्षीयते । फलदानंविनेति दर्शनान्नकतव्यानिशास्त्रैकगोचरत्वात्पापोत्पत्तिरेव निर्हरणस्यापि ॥ ५३ ॥
ब्रह्महत्येति । महान्तिपातकान्याहुःसंयोगंचैवतैःसह ॥ ब्राह्मणवधोनिषिद्धसुरापानं ब्राह्मणसुवर्णस्तेयं गुरुभा-
र्यागमनं एतैश्च सह संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण संसर्गइत्येते महापातकान्याहुरिति संज्ञानिर्देशाल्लाघवार्थ-
उपपातकादिष्वपि विज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ अनृतमिति । जाति समुत्कर्षे अनृतं अब्राह्मणः सन् ब्राह्मणोहमिति ।
राजविषये च सूचकत्वंपरमाणफलप्रायराज्ञश्चित्तसंक्षोभजननं गुरोश्च मिथ्याभिशापोत्पादनं यथागौतमः
गुरोरनृताभिशांसनमिति पातकसमानीत्येतानि ब्रह्महत्यासमानानि ॥ ५५ ॥ ब्रह्मोज्झतेति । ब्रह्मोद्भ-
ता अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्राश्रयेणापेक्षणं । यत्तु गुरुमातृपरित्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्यचेत्युप-
पातकत्वं न त्वैहिकएवान्यस्मिन्कर्मण्यभियुक्ततया वेदत्यागे सति वेदितव्यं वेदनिन्दा नास्तिक्याभिनिवेशेन
वेदकुत्सनम् । कूटसाक्षित्वं यत्र व्यवहारेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्वधार्हतोपैति मित्रस्य चाब्राह्मणस्यापि वधोर्गर्हितस्य प-
लाण्ड्वादिरनदनीयस्य चामेध्यादेर्भक्षणमित्येतानि षट् सुरापानतुल्यानि ॥ ५६ ॥ निक्षेपस्येति । निःक्षेपस्य
ब्राह्मणसुवर्णादन्यस्य ब्राह्मणसंबन्धिनश्चसुवर्णस्यापहरणंतथा मनुष्याश्वरूप्यभूमिहीरकमणीनांहरणंसुवर्णस्तेयतुल्यम्
॥ ५७ ॥ रेतःसेकःस्वयोन्यास्त्विति । भगिनीकुमारीमित्रभार्याक्षुषासु चण्डालादिस्त्रीषु च गमनंगुरुभार्यागमन
समानमाहुः एषांच भेदेन समीकरणंयद्येन समीकृतंतस्य तदीयप्रायश्चित्तार्थम् यत्तु कौटसाक्ष्यंसुहृद्वधः ब्रह्महत्याप्राय-
श्चित्तातिदेशंवक्ष्यति तद्विकल्पार्थम् । यः पुनः गुरोरलीकनिर्वन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य गुरुतल्पगप्रायश्चित्तनिर्देशः
समीकृतानांन्यूनप्रायश्चित्तंभवतीति ज्ञापनार्थं तथाच लोकेपि राजसमः सचिवइत्युक्ते सचिवस्यन्यूनतैव प्रतीयते
अत्रचोपदिशिकेभ्य आदेशिकेभ्य आदेशिकानांन्यूनत्वमतिदेशविधानंतैभ्योपि समीकृतानां ॥ ५८ ॥ गोवधइति ।

परिवित्तिनेति । कन्याया इति । ब्राह्म्येति । सर्वाकरोष्विति । इन्धनार्थमिति । अनाहिताग्निने-
 ति । असच्छास्त्राधिगमनं कौशील्यसनक्रिया ॥ धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणमिति । गोह-
 ननं जातिकर्मदुष्टानां याजनं । परदारगमनमात्मविक्रयो मातृपितृगुरुणां च शुश्रूषाद्यकरणं स्वाध्यायत्यागो व्या-
 ख्याताग्रेष्व स्मार्तस्य त्यागः । श्रौतानामग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनित्युक्तत्वात्सुतस्य संस्कारभरणाद्युपकरणं ॥ क-
 नीयसादौ विवाहे त्यागात् ज्येष्ठस्य यत्परिवित्तित्वं यथा दाराग्निहोत्रसंयोगमित्याद्युक्तं यत्र ज्येष्ठेऽकृतविवा-
 हे कनीयसो विवाहकरणं तथा विधायकन्यादानं तयोरेव च विवाहादिहोमोपदेशनं कन्यायामैथुनवर्जलि-
 ङ्गविदारणरेतःसेकोधिकारोरेतःसेकाद्ययोनिषु कुमारीष्वित्युक्तं । प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनं । ब्रह्मचारिणो मैथुनं ।
 तडागोद्यानदारापत्यविक्रयः ॥ यथाकालमनुपनयनम् । यथोक्तमत ऊर्ध्वत्रयोप्येते यथाकालं असंस्कृता इति । बा-
 न्धवानां पितृव्यादीनां । अनुवृत्तिपणपूर्वकमध्यापनं पणपूर्वाध्यापकाध्ययनम् । अविक्रेय [विक्रयः] सुव-
 र्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञाधिकारत्वमदृष्टप्रयोजनं विना महतामुदकप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धनादीनां प्रवर्तनं । ओ-
 षधीनां अशुष्कानां हिंसैव तच्च सप्रत्ययाभ्यासहिंसायां प्रायश्चित्तगौरवारुष्टजानामोषधीनामित्यादि । पुनर्वक्ष्यमा-
 णं सरुदबुद्धिपूर्वाहिंसायां प्रायश्चित्तलाघवोद्देशेन स्रुयुपजीवनं । श्येनादिनानभिचरणीयस्याभिचरणं मन्त्रोषधादिना
 वशीकरणं ॥ पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमाद्रवक्षच्छेदो न त्वशास्त्रिताग्न्यर्थमात्मार्थचक्रियारंभ इत्याद्यं सकेवलं भुङ्क्ते इति प्र-
 तिषेधात्पाकविषयक्रियामात्रविषयत्वेन प्रतिषेधकल्पनर्याङ्गैरेव मापद्यते । निन्दितान्नस्य पलाण्ड्वादेः सरुदनिच्छ-
 याऽशनं बुद्धिपूर्वाभ्यासे पुनर्गर्हितानाद्ययोजगिधिरित्येतज्जातपुत्रादौ सत्यधिकारे नाहिताग्नित्वं । स्तेयं ब्राह्मणसु-
 वर्णादन्यत् । ऋणानां चानपकरणं त्रिभिर्ऋणैरित्यथोक्तं श्रुतिस्मृतिविरुद्धशिक्षणं । नटगायनत्वादिकरणं । धान्य-
 स्य ताम्रलोहितादेश्च पशूनां च चौर्यं ब्राह्मणस्य पीतमद्यायाः स्त्रियउपभोगः स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननमदृष्टार्थकर्मा-
 भावबुद्धिरित्येतत्प्रत्येकमुपपातकं बान्धवत्यागइत्यनेनैव मात्रादीनां ग्रहणसिद्धे पृथग्वचनमित्यार्थमेवं च पितृव्यादित्यागे-
 नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तं भवत्यपि तु न्यूनमाप्यते न स्तेयग्रहणेनैव धान्यादिस्तेयग्रहणसिद्धौ पृथगभिधानं व्याख्या-
 तम् । इह यस्य सामान्यरूपतयोभयत्राभिधानं यथा हिंस्रौषधीनां इति तत्र प्रायश्चित्तद्वयमपि तु भवति विकल्पश्च
 सप्रत्ययाप्रत्ययाभ्यासापेक्ष्ये वर्णानां योयस्यापि च विशेषरूपो तयोभयत्राभिधानं । यथा खराश्वोष्ट्रमृगेभानां
 खरंहत्वैकहायनमिति । तत्राप्ययमेव न्यायो यत्र त्वेकस्मिन् एकस्यैकत्र सामान्यतोभिधानमपरत्र वि-
 शेषतो यथा याज्यसंयाज्यं ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वेति तद्विशेषव्यतिरिक्तिविशेषान्तराणि सामान्यविशेषयोर्यस्य पुनर्भिन्न-
 कर्तृकवाक्येष्वेकनामाभिधानमपरत्र विशेषस्तत्र तत्सामान्यं तद्विशेषनिष्ठमेव व्याकरणीयं । यथा ब्रह्महत्या-
 सुरापानं स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णादिहरणं महापातकमित्येवमेकमूलकल्पनया लाघवं स्यादन्यथा सामान्यविशेषमूलद्रव्यक-
 ल्पनेन गौरवमापद्यते ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ब्राह्मणस्येति ।
 ब्राह्मणस्य पीडोत्पादनं पलाण्ड्वादेः मद्यस्य च घ्राणकुटिलत्वं पुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येवं प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृ-
 तम् ॥ ६७ ॥ खराश्वोष्ट्रमृगेभाणामिति । खरोश्वोष्ट्रमृगहस्तिच्छागैडकमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरो-
 करणं बोद्धव्यम् ॥ ६८ ॥ निन्दितेभ्य इति । अप्रतिग्राह्येभ्यः प्रतिग्रहो वाणिज्या शूद्रस्य परिचर्या अव्रता-
 भिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं विज्ञेयम् ॥ ६९ ॥ कृमिकीटवयोहृत्येति । कृमयः शूद्रजन्तवो भूमिशरणास्ते-

भ्यः ईषदुपचिताः सपक्षाः अपक्षाश्च कीटास्तेषांपक्षिणांचहननं मद्येन च सह यत्कुतश्चितावंदसार्थतयागतस्य भोजनं न तु मद्यसंस्पृष्टस्य अपःसुराभाजनस्थामद्यभाण्डस्थिताइत्यसंस्पृष्टेपिमद्यभाण्डसंसर्गमात्रेण स्थूलप्रायश्चित्तदर्शनात् । फलकाष्ठपुष्पाणांवा चौर्यस्वल्पेप्यपचयेत्यन्तवक्तव्यमित्येतत् प्रत्येकंमलिनीकरणीयम् ॥ ७० ॥ एतानीति । एतानि ब्रह्महत्यादीनि पापानि सर्वाणि यथोक्तानि यैर्यैः प्रायश्चित्तैर्निर्हीयन्ते तानि व्रतानि यथातथ्यंशृणुत ॥ ७१ ॥ ब्रह्महेति । योब्राह्मणंहतवान् सवने तृणपर्णादिमठिकांकृत्वाशवसंबन्धि चशिरश्चिह्नंकृत्वा ॥ समागारप्यपूर्वाणि नान्यसंकल्पितानि च । संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ एककालंचरेद्भैक्ष्यंपिबेदिति यमस्य विधिना भैक्ष्यमुतात्मनः पापनिर्हरणार्थंद्वादशवर्षाणि वसेत् ॥ ७२ ॥ लक्ष्यमिति । धनुःशराद्यायुधधारिणांयुध्यमानानांप्रायश्चित्त्ययमित्येवंविजानतः स्वेच्छया लक्ष्यभूतोवातिष्ठेद्यावन्मृतोमृतकल्पोवा ससंग्रामे च हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमाप्नुयात् । ग्रहारात्तोजीवन्नपि विशुध्यतीति याज्ञवल्क्यदर्शनात् । अग्नौ वा प्रदीप्तोऽधोमुखस्त्रीनवारान् शरीरंप्रक्षिपेत्तथा प्रास्येद्यथाप्रियेतेत्यापस्तम्बस्मरणादेर्वाक्षिपेत् ॥ ७३ ॥ यजेतेति । अश्वमेधाख्यंवा ऋतुंकुर्यादत्र च सार्वभौमस्य राज्ञआहितोग्रधिकारो न तु प्रायश्चित्तार्थमाधानंकार्यमभिजिद्विश्वजितौप्रायश्चित्तद्वयं त्रिवृतात्रिवृत्स्तोमेनाग्निष्टुता त्रिवृदिति न चोच्यन्ते स्तोमःस्तोत्रसमूहः ॥ ७४ ॥ जपन्निति । वेदानांमध्याह्नावेकंवेदंजप्यं अल्पाहारः संयतेन्द्रियः ब्रह्महत्यानिर्हरणाययोजनशतंगच्छेत् ॥ ७५ ॥ सर्वस्वमिति । सर्वस्वंवा वेदज्ञाय ब्राह्मणाय दद्याद्यस्माद्धनंजीवनाय समर्थगृहे वा गृहोपभोगिधनधान्यादियुक्तं यतःसर्वस्वंवागृहंसपरिच्छदंदद्यात् । जीवनायालमिति वचनाज्जीवनपर्याप्तंसर्वस्वंदद्यात् नातोर्वाक् ॥ ७६ ॥ हविष्यभुगिति । नीवारादिहविष्यान्नभोजी विख्यातप्रस्रवणादारभ्य पश्चिमोदधेः स्रोतःस्रोतः प्रतिसरस्वतीं आर्यः दिवापरिमितभुक् त्रीन्वारान्वेदसंहितांजपेदेवमेतानि त्रयोदशप्रायश्चित्तानि । जातिशक्तिगुणोपेक्षंसकृद्बुद्धिकृतंतथा । अनुबन्धादिविज्ञानप्रायश्चित्तंविनिर्दिशेत् ॥ इति देवलस्मरणात् कर्तुर्जातिशक्तिगुणानुबन्धाद्यपेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा व्यवस्थितविषयाणि कल्पनीयानि न तु विकल्पानि गुरूणामानर्थक्यप्रसङ्गात् । सर्वेषांसर्वत्रानधिकाराइह समानजातीयएकनिमित्तोपनिपातमेकमेव मन्त्रेण प्रायश्चित्तमिच्छन्ति तदसत् । एनसिच लघूनि गुरूणि चेतिगौतमस्मरणात् । पूर्णैवानस्यनश्नांतु शूद्रहत्याव्रतंचरेदिति वेददर्शनात् । विधेःप्रार्थमिकादस्माद्वितीयेद्विगुणंप्रोक्तंचतुर्थेनास्तिमन्त्रेण निष्कृतिः ॥ ७७ ॥ इदानींसमामेद्वादशेवर्षइत्युपसंहाराद्वादशवर्षस्येमंगुणविधिमाह कृतवापनइति । लूनकेशश्मश्रुरोमाङ्कोब्राह्मणउपकारान्कुर्वत् ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशे वृक्षमूलानामन्यतमस्मिन् पूर्वोक्तवनकुटींवैकल्पिकोनिवसेत् ॥ ७८ ॥ गवार्थइति । प्रक्रान्ते द्वादशेवर्षे राजचौराग्न्युदकाद्याक्रान्तब्राह्मणपरित्राणार्थंगोर्वोद्धरणार्थंनिर्विकल्पं प्राणान् परित्यजन् ब्रह्महत्याया मुच्यते । ब्राह्मणंवा ततः परित्रायमृतोपि मुच्यते ॥ ७९ ॥ व्यवरमिति । स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्नियमाणे तदुपजिगीषार्थेयद्यत्यन्तन्यूनस्तदा त्रीन्वारान्निरुद्धयुद्धे प्रवर्तमानेनाहृतसर्वस्वोपि मुच्यते । सर्वस्वंवा विजित्य अर्वागपि त्रिः प्रवृत्तेर्मुच्यते । ब्राह्मणस्यवाप्राणपरित्यागात् प्रक्रान्तरेणापि यदि तद्धेतुकः प्राणलाभोभवति तदपि मुच्यते ॥ ८० ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या-

सर्वदाऽविचलनियमोऽस्त्रीसंप्रयोगः संयतमनाः द्वादशवर्षे समाप्ते ब्रह्महत्यायाः पापमपनुदतीत्येवंच ब्राह्मणार्थ-
गवार्थइत्यादि सर्वप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य वेदितव्यम् ॥ ८१ ॥ शिष्टेति । अश्वमेधब्राह्मणानां ऋ-
त्विजां राजसमागमे सत्यात्मीयं ब्रह्महत्यापापं निवेद्यावभृथारुण्यकर्माङ्गभूतवरे स्नातो ब्रह्महत्यापापाद्विमुच्यते । इतीदं वैक-
ल्पिकप्रायश्चित्तमध्यानाग्नात्तस्य तत्रापि द्वादशवार्षिकशेषभूतंतदुपसंहारोत्तरकालमभिधानात् । किंतर्ह्यश्वमेधवर्जि-
तसकलप्रायश्चित्तशेषतास्य न्याय्या । एवं चोपक्रान्तद्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तस्यान्तरावभृथस्नानापनतौ तेनैव शुद्धिः
॥ ८२ ॥ धर्मस्येति । यस्माद्धर्मस्य ब्राह्मणः कारणं तदुपदेशे सति तस्यानुष्ठानाद्राजा च तस्य प्रान्तं मन्वादिभिरुच्य-
ते । तस्मिन्सति यस्मात्तत्समाप्तेस्तस्मात् ब्राह्मणराजांसमागमेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नातः शुध्यति ॥ ८३ ॥
ब्राह्मणइति । ब्राह्मणउत्पत्त्यैव किमुत श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः किमुत मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
प्रमाणं यदसावुपदिशति तदनुष्ठेयं यस्माद्ब्राह्मणस्य प्रामाण्ये वेदएव कारणंतस्य वेदार्थोपदेशत्वात् ॥ ८४ ॥
यतएवमतः तेषामिति । सातेषां पावनीयस्मात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ते ब्राह्मणाः वेदज्ञास्त्रयोपि किमुताधिकाः
सा पापकारिणां संशुद्धये स्याद्यस्माद्विदुषां संबन्धिनी वाक् पावयिष्यतश्च प्रकाशप्रायश्चित्तनिश्चयविदुषां पर्वद्रमनंप्राय-
श्चित्ताङ्गतयावश्यकार्यम् । रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वविनाशप्रसङ्गात् ॥ ८५ ॥ अतइति । अस्मात्प्राय-
श्चित्तं मरणादन्यतमंप्रायश्चित्तं ब्राह्मणादिः संयतमनाः आश्रित्य प्रशस्तात्मतया ब्रह्महत्याकृतं पापमपनुदति ॥ ८६ ॥
हत्वेति । राजन्यवैश्यौ वेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियं ॥ प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भस्त्रीनपुंसकत्वेनाविज्ञातं हत्वा क्षत्रिय-
वैश्यौ वायागप्रवृत्तौ हत्वाऽऽत्रेयीं रजस्वलां ऋतुमतीमात्रेयीमाहुरत्र स्त्र्येयदपत्यं भवतीति वसिष्ठस्मरणात् । अत्रिगोत्रांवा
नारीमिति विष्णुस्मरणात् । सा चात्रेयीं च ब्राह्मणीमिति शङ्खस्मरणाद्ब्राह्मणीतामपि चात्रेयीं हत्वा वधे उपपा-
तकं यथोक्तं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रियवधइति । यदन्तरश्लोके कृत्वा स्त्रीसुहृद्वधइति तत् ॥ आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य
हत्वापत्नीमनिन्दितां । ब्रह्महत्याव्रतंकुर्यादात्रेयीघ्नः स्तथैव च ॥ इत्यङ्गिरःस्मरणादाहिताग्निब्राह्मणपतिव्रता ब्राह्मणीभार्या-
विषयम् ॥ ८७ ॥ उक्तेति । यत्र साक्ष्येति प्रत्यर्थिनोवधारितोपैति तत्रासत्यमुक्त्वा गुरोश्च मिथ्याशापमुत्पाद्य निक्षेपंच
ब्राह्मणसुवर्णमपि वापहृत्य स्त्रीवधंच यथा व्याख्यातंकृत्वा मित्रंच ब्राह्मणं निहत्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ ८८ ॥
इयमिति । एषा निष्कृतिरबुद्धिपूर्वब्राह्मणवधे उक्ता । इच्छातो ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तेन संशुद्धिर्नोपदिश्यते । अन्ये-
त्विन्द्रोयतीनित्याद्युक्तं श्रुतिलिङ्गं कामतोपि ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तमिच्छतोदंच ब्राह्मणवधवर्जनादरार्थव्याचक्षते ॥ ८९ ॥
सुरामिति । द्विजातिगन्धातिशयव्यामूढतया चेच्छातः सुरापैष्टीमुख्यां पीत्वाऽग्निस्पर्शासुरां पिबेत् । तथा सुर-
या शरीरे दग्धे सति द्विजातिः तस्मात्पापाद्विमुच्यते ॥ ९० ॥ गोमूत्रमिति । गोमूत्रोदकगोक्षीरघृत-
गोमयरसानां वान्यतममग्निस्पर्शमरणपर्यन्तं पिबेत् ॥ ९१ ॥ कणानिति । अथवा गोलोमादिकृतवासाजटावा-
न सुराभाजनचिन्हस्तन्दुलमलंतिलखलंचैकवारं रात्रौ संवत्सरंसुरापानपापनिर्हरणार्थं भक्षयेदिति दमबुद्धिपूर्वमुख्यसुरापाने
द्रष्टव्यं न पूर्ववैकल्पिकं लघुत्वात् ॥ ९२ ॥ सुरेति । यस्मात्तण्डुलपिष्टादपि संपाद्यत्वात् सुरान्नमलं मलशब्देन-
च पापमुच्यते । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टीसुरां पिबेयुः इत्यनेनैव प्रतिषेधे सति एतदतिक्रमे सुरां पीत्वा
इत्यादिप्रायश्चित्तंसुराचान्नमलार्थवा [दः] लोकप्रसिद्धश्च पैष्ट्येव मुख्या गौडीमाध्योस्तूपचारात्सुराशब्दः ॥ ९३ ॥
गौडीति । गुडेन तत्कारणेनेक्षुरसेन कृता इत्येवं प्रकारा सुरापैष्टी पूर्ववाक्यनिषिद्धा तद्वत्सर्वा अपि सुराब्रा-
ह्मणैर्न पातव्या । द्विजोत्तमग्रहणादुत्तरश्लोकेषु ब्राह्मणग्रहणात् गौडीमाध्योः सुराया सुरावोपचारः ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षःपिशाचान्नमिति । मद्यसुराव्यतिरिक्तं । मांसंयदभक्ष्यं । सुरा त्रिविधाऽन्याऽऽसवमरिष्टापवा-
दियक्षरक्षपिशाचान्नम् एतत्संबन्धि अन्नमनस्तद्ब्राह्मणेन देवोद्देशेन हविर्भक्षयता नाशयितव्यं देवानामश्र-
ताहविरिति लिङ्गात् । पुंसएव ब्राह्मणस्य मद्यप्रतिषेधेन स्त्रियइत्याहुस्तदसत् । सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनका-
नि अभक्ष्याणि स्युःब्राह्मणी सुरापी भवति नैनादेवाः पतिलोकंनयन्तीहैव सा दुर्मतिः क्षीणपुण्याप्सुज-
लोद्भवेति शुक्तिका वा ॥ पतिलोकं सा याति ब्राह्मणी या सुरापिबेत् । इहैव साशुनी गृध्री
शूकरी चापि जायते इति शङ्खवसिष्ठयाज्ञवल्क्यैः ब्राह्मण्याअपि निषेधस्मरणात् ॥ ९५ ॥ अमेध्यइति ।
ब्राह्मणः क्षीवः सन्नशुचौ वानिपतेद्देवाकयं वोच्चारयेद्ब्रह्महत्याद्यकार्यंवा मदव्यामूढः कुर्यादतस्तेन मद्यं पातव्यं
इत्यपरोर्थवादः ॥ ९६ ॥ यस्येति । तस्यव्यपैतिब्राह्मण्यमवगच्छतिशूद्रतां ॥ यस्यब्राह्मणस्यशरीरे-
संस्काररूपे नावस्थितोवेदःसरुदपिमद्येनपूर्यते तस्यब्राह्मण्यव्यपगच्छति शूद्रत्वंचासौ व्रजतीत्यपि पूर्वार्थएव ॥ ९७ ॥
एषेति । एषा सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारासंशुद्धिरुक्ता तस्मात्परंब्राह्मणसुवर्णचौर्यस्य संशुद्धिवक्ष्यामि ॥
॥ ९८ ॥ सुवर्णस्तेयकृदिति । ब्राह्मणसुवर्णहारीत्विति याज्ञवल्क्यस्मरणाद्ब्राह्मणसुवर्णहारी राजानंगत्वा सुव-
र्णापहारंकर्म प्रकाशीकुर्वन्निग्रहंकुर्विति ब्रूयात् ॥ ९९ ॥ गृहीत्वेति । स्कन्वेनाशय मुशलमित्याद्युक्तत्वात्तेनार्पितंमुशलादि
गृहीत्वा तंस्तनं न जातु ब्राह्मणंहन्यादित्युक्तत्वात्ब्राह्मणवर्जितमेकवारंराजातंहन्यात्सच स्तेनोवधेन तत्पापा-
त्प्रमुच्यते । तपसा वक्ष्यमाणेन ब्राह्मणोविध्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा हन्यते तदासोपि शुध्यत्येव ॥ १०० ॥
तपसापनुत्तमिच्छुःसुवर्णस्तेयजंमलं ॥ चीरवासाद्विजोरण्येचरन्ब्रह्महणिव्रतं ॥ तपसा सुवर्णस्ते-
योत्पन्नंपापंद्विजोहर्तुमिच्छन् वस्त्रखण्डच्छनोरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च द्वादशवार्षिकंब्रह्महणि यद्व्रतं उक्तं तत्कुर्या-
त् ॥ १०१ ॥ एतैरिति । ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयजनितंपापमेभिर्व्रतैर्द्विजोनिर्हरेत् । अथ तपसोऽर्धयोरुक्तत्वादेतै-
रिति बहुवचनमनुमन्वाद्यपेक्षयानुक्तमपि कल्पमिति ज्ञापनार्थं । गुरुभार्यागमननिमित्तंपुनः पापमेभिर्व-
क्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तंनिर्हरेत् । गुरुशब्दआचार्यः पिता च ॥ १०२ ॥ गुरुतत्पीति । गुरुभार्यागम-
नपापंअभिभाष्यज्वलदायसे शयने शयीत । स्त्रीप्रतिरुतिंवा कार्णायसीरुतामिति संवर्तस्मरणादयोमयीज्वलन्ती
आलिङ्गेदेवंमरणेनासौ शुध्यति ॥ १०३ ॥ स्वयमिति । आत्मनैव वा लिङ्गवृषणमुत्खायाञ्जलौ गृहीत्वा स्पृष्ट-
गतिः सन्नाशरीरपातादक्षिणपश्चिमांदिशंगच्छेत् ॥ १०४ ॥ खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गदेशभृद्वस्त्रखण्डाच्छन्नोश्मश्रुलोमा-
दितः संयतमनानिर्जने वने एकंसंवत्सरंप्राजापत्यंवक्ष्यमाणंरुच्छंवा कुर्यात् ॥ १०५ ॥ चान्द्रायणमिति । यद्वा
गुरुदारगमनपापनिर्हरणार्थंसंयतेन्द्रियोनीवारादिना पिष्टादिपयसा वा त्रीन् मासांश्चान्द्रायणान्यावर्तयेत् । अत्रापि
ज्ञानाज्ञानमुख्यामुख्यगुरुसाध्वसाध्वीभार्यागमनाद्यपेक्षयैतानि प्रायश्चित्तानि कल्पनीयानि । अत्र गुरुदाराणांनापर-
दारत्वंसंभवतीत्यतो न पृथक् द्वितीयपरदारप्रायश्चित्तंभवति । यत्र तु नान्तरीयकत्वात्प्रवेशोनास्ति तत्रानेकनिमित्त-
समावेशादनेकमपि प्रायश्चित्तंभवति । यस्य गुरुभार्यासगोत्रारजस्वलांच समागतानकल्पामसक्तामेमावास्यायांसदिवान-
पिजननमसक्तंयावद्वत्तदस्यत्तरंउच्छिष्टोगच्छन् प्रतिनिमित्तंप्रायश्चित्तीभवति॥१०६॥एतैरिति । एभिर्भुक्तैर्व्रतैः ब्रह्महत्यादिम-
हापातककारिणः पापानि निर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारेणैभिरभिधास्यमानैरनेकरूपैर्निर्हरेयुः
॥१०७॥ उपपातकसंयुक्तइति । चतुर्थकालमिति । दिवेति । तिष्ठन्तीष्विति । आतुरामिति । उष्णइति ।

आत्मन इति । अनेनेति । गोघाती उपपातकवान् समासं यावत्सक्तुयवागुरूपेण यवान् पिबेत् । अन्यन्मासद्वयंगुडादि-
क्षारवर्जितलवणमन्नमेकमहरहर्भुक्त्वाद्वितीयेहि सायंस्तोकमशीयात् । तेनैव च गोचर्मगाच्छादितोमुण्डितकेशादिगोमूत्रेण
स्नानं कुर्वन्त्संयतेन्द्रियोमासत्रयमपि गोनिवासे वसेत् । यासांगवांगोष्ठे वसेत्तासां दिवा गोष्ठादूरादिगच्छन्तीनां पश्चा-
द्गच्छेत् तासांचानुगमनं कुर्वन् स्थितः संमूर्च्छनैरूर्ध्वमूर्ध्वमुद्भूतरजआत्वदयेत्ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमेत्य कण्डूय-
नादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च ततोरात्रावनिषिद्धोपविष्टासीत् । तथा शुचिविगतक्रोधउत्थितेषु गो-
षु पश्चादुत्तिष्ठन् गोष्ठे वनेवाविहरन्तीं पश्चाद्विहरेत् उपविष्टासूपविशेत् । तथा व्याध्युपेतांचौरव्याघ्रादिभिर्भयहेतुभिराक्रा-
न्तांश्च भ्रादिपतितां कर्दमावसक्तां परया शक्त्या मोचयेत् । तथोष्णआदित्ये तपति वर्षति मेघे वाति
वायौ शीतैरत्यर्थं वाति गौर्यथाशक्ति रक्षामकृत्वात्मनस्त्राणं कुर्यात्तथात्मनोन्येषां वांमृहे क्षेत्रे खलके च सस्या-
दि भक्षयन्तीं गांवत्सकंच क्षीरं पिबन्तं न ब्रूयात् । अनेनोक्तविधानेन योगोघ्नोगामनुसरति सगोवधचरितं-
पापं त्रिभिर्मसैरपनुदेत् ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ वृषभैकादशा इति ।
वृषभः एकादशो यासांगवांताः चेच्छातोतत्प्रायश्चित्ते दद्यात् । अविद्यमान इति धने सर्वत्वं वेदज्ञेभ्यो दद्यात्
॥ ११६ ॥ एतदिति । अन्येष्वुपपातकगण पठितव्यतिक्रमकारिणो नरावक्ष्यमाणावकीर्णवर्जिताः पापनिर्हरणार्थं
एतदेव गोवधप्रायश्चित्तं कुर्युः ॥ ११७ ॥ अत्रकीर्णीति । हुत्वेति । अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन खरेण रात्रौ
चतुष्पथे पार्वणतन्त्रेण निर्ऋताख्यां देवतां यजेत् । तस्माच्च गर्दभाद्वपादिहोमान्यथार्थकृत्वा ततः समासिश्चान्वित्य-
नयर्चामारुतेन्द्रबृहस्पतीत्यग्नीनामत्र मत्तृष्णां सुवेणाज्येन जुहुयात् ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ अप्रसिद्धत्वादवकीर्णलक्षणा माह काम-
त इति । द्विजाते ब्रह्मचारिण इच्छातः शुक्रोत्सर्गब्रह्मचर्यस्य लोपकंधर्मविदो ब्रह्मत्वरूपनिरूपणपराः प्राहुः ॥ १२० ॥ मारुत-
मिति । ब्रह्मचारिणो यदध्ययनयमनियमानुष्ठानजनितं तेजस्तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रबृहस्पत्यग्नीश्चतुरुपसंक्रमेऽन्यतरेभ्यः
आज्याहुतीर्जुहुयादित्याज्याहुतिविधेरर्थवादः ॥ १२१ ॥ एतस्मिन्निति । सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ अ-
वकीर्णाख्ये पापे उत्पन्ने पूर्वोक्तगर्दभयागादिकृत्वा तद्गर्दभसंबन्धि चर्म प्रावृत्यावकीर्ण्यस्मीत्येवं स्वकर्म खयापयन् समगृ-
हं भैक्ष्यं चरेत् ॥ १२२ ॥ तेभ्य इति । तद्गृहलब्धेन भैक्ष्येण एककालमाहारं कुर्वन् सायंप्रातर्मध्यंदिनेषु च स्नानमाच-
रन् संवत्सरेण योवकीर्णी सविशुध्यति ॥ १२३ ॥ जातिभ्रंशकरमिति । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्यादि जातिभ्रंशक-
राण्युक्तानितेषु मध्यादन्यतममिच्छया कृत्वा अवक्ष्यमाणं सान्तपनं कुर्यात् । अनिच्छातस्तु कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १२४ ॥
सङ्कुरापात्रकृत्यास्विति । खराश्वोष्टेत्यादिनिन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना च सङ्कुरीकरणापात्रीकरणान्युक्ता-
नि तेषु मध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा अनिच्छया कृतं द्रायणं शुद्ध्यर्थं कुर्यात् कृमिकीटवयो हृत्येति मलिनी-
करणीयान्युक्तानि तन्मध्यादन्यतममिच्छातः कृतं न्यहं यावकं पिबेत् । यावकं यवरुतं पेया कृति तस्य पिबेत् ॥ १२५ ॥
तुरीय इति । ब्रह्महत्यावधाद्वादशवार्षिकाच्च चतुर्थो भागः क्षत्रियवधे स्मृतः । वैश्ये च साध्वाचारेऽष्टभागः ।
शूद्रे हते षोडशभागो बोद्धव्य इतीदं साध्वाचारक्षत्रियविद्विशूद्रविषयं गुरुत्वात् स्त्रीशूद्रविद्विषयवध इत्येतत्पुनरुपपातक-
प्रायश्चित्तज्ञानाज्ञानभेदेन च चान्द्रायणवैकल्पिकमसत्क्षत्रविद्विशूद्रविषयं लघुत्वात् । एतच्च ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थांश-
दबुद्धिपूर्ववधे येनेदमाह ॥ १२६ ॥ अक्रामत इति । अबुद्धिपूर्वपुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभ एकः सहस्रे
यासांगवां आत्मनः शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२७ ॥ व्यब्धमिति । ब्रह्महाद्वादशसमा इत्यादि वर्षत्रयं चरेदिति-

दमकामतस्त्वित्येतद्वैकलिपकम् । गोसहस्राभावे दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशङ्कवन्नितिदर्शनाज्जटी दूरतरे ग्रामाद्वा-
संवृक्षमूलनिकेतनइत्येतत् स्थिरोग्रहणादङ्गान्तरनित्यर्थनुरीयोब्रह्महत्यायाइत्यत्र तु सर्वद्वादशवार्षिकाङ्गजातंभवति
॥ १२८ ॥ एतदिति । ब्रह्महत्यायांयदुक्तं व्रतं ब्रह्महा द्वादशसमाइत्येतदेवकामाधिकारादकामतः साध्वाचारं वैश्यं निह-
त्य ब्राह्मणादिसंवत्सरंचरेद्वित्तवान् पुनरेकवृषभाधिकं गवांशतंदद्यात् । पूर्वोत्तरश्लोकयोरिति वृषभग्रहणात् ॥ १२९ ॥
एतदिति । एतदेव व्रतं ब्रह्महा द्वादशसमाइति यदुक्तं तद्व्रतंगवोपेतंचाकामाधिकारादकामतः साध्वाचारं शूद्रं-
निहत्य कुर्यात् । वित्तवान् पुनः वृषभएकादशोयासांगवांताः शुक्रागाः ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३० ॥
मार्जारनकुलाविति । विडालनकुलचाषमण्डूकश्च गोधोलूककाकानामेकैकं हत्वा शूद्रवधव्रतं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधइति
उपपातकप्रायश्चित्तंगोवधव्रतंचान्द्रायणंचरेत् । शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशइत्याद्यतिदेशेन स्यात् न्याय्यत्वात् । यद्येवं-
किमिति गोवधादिगणपाठएवैतेन पठितः नैवंतत्र पाठे पयःपिबेच्चिरात्रंचेत्यत्र पुनरेषांग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ।
यत्सर्माचितवधे एतत्प्रायश्चित्तमुत्तरे पयःपानादिनालघुनासह विकल्पः स्यात् न्याय्यत्वादित्याहुस्तदसत्समु-
च्चयवाचिशब्दाश्रवणात् ज्ञानादिकृतभेदेनच व्यवस्थितविकल्पसंभवादतिगुरुणा लघीयसोज्ञानादिभेदेन व्यव-
स्थितविकल्पोवान्याय्यइति । प्रास्येदात्मानमग्नौवा गृहंवासपरिच्छदंब्राह्मणाय दद्यादित्येवमादिषु न चास्य स-
मुचितविषयत्वमुत्तरस्य च प्रत्येकगोचरत्वे पयः पिबेच्चिरात्रंचेत्यवंगा शब्दः संगच्छते । तस्मात्तत्स्थौल्यात्प्रायश्चि-
त्तस्यैच्छातोनिवेश्येनघ्नतः संतपसिसमर्थस्यात्यन्ततपसि अत्यन्तमशक्तस्येति धार्मिकस्येदंप्रायश्चित्तम् । उत्तरंपुनः
कथंचित् । प्रमादसंजातव्यतिक्रमस्यात्यन्तधार्मिकस्य तपसि अत्यन्तमशक्तस्येति न किंचिद्वैषम्यम् ॥ १३१ ॥
पयइति । एषांमार्जारादीनामबुद्धिपूर्वं वधे त्रिरात्रंक्षीरंपिबेत् । तत्रान्तरत्वादिना समर्थप्रकृतं त्रिरात्रंयोजनमध्व-
नोगच्छेत्तत्राप्यशक्तस्त्रिरात्रंनद्यांस्लायात् तत्राप्यपर्याप्तः त्रिरात्रमापोहिष्ठेतत्सूक्तंजपेत् ॥ १३२ ॥
अभीमिति । पलालभारकंपण्डेसीसकंचैवमाषकं ॥ १३३ ॥ घृतकुंभमिति । शूकरे हते घृत-
पूर्णघटंदद्यादित्तिराख्ये पक्षिणि हते तिलानांपलशतद्वयंदद्याच्छुके हते द्विवर्षवत्सं । क्रौञ्चाख्यंपक्षिणंहत्वा
त्रिवर्षवत्संदद्यात् ॥ १३४ ॥ हत्वेति । हंसबलाकबकमयूरवानरपाजिकभासाख्यपक्षिणमन्यतमंहत्वा ब्राह्मणाय गां-
दद्यात् । स्पर्शनंदानम् । अत्रापिर्गोर्महत्वात्समस्तवधएतत्प्रायश्चित्तमित्याहुः तदसत् क्रौञ्चहनने त्रिहायनव-
त्सदर्शनात् ॥ १३५ ॥ वासइति । अश्वंहत्वा वस्त्रंदद्यात् । हस्तिनंहत्वा पञ्चनीलान् वृषान् दद्यात् । छा-
गाविकंहत्वा वृषभंदद्यात् । खरंहत्वैकवर्षवत्संदद्यात् ॥ १३६ ॥ क्रव्यादानिति । आममांसभक्ष्यान् मृगान्
व्याघ्रादीन् हत्वा प्रत्यग्रप्रसूतांप्रचुरक्षीरांगांदद्यात् । अमांसभक्ष्यान् मृगान् सारंगादीन् हत्वोत्तीर्णवत्सभावांगां-
दद्यात् । उग्रहत्वा सुवर्णरक्तिकांदद्यात् ॥ १३७ ॥ जीनकार्मुकबस्तावीनिति । ब्राह्मणादिचा-
तुर्वर्ण्यजातीयाः स्त्रियोनैकौत्कृष्टापकृष्टपुरुषगमनेन पतन्तीभूताः कथंचिदनिच्छातोहत्वा चर्मपुटधनुश्छागमेषान्
यथाक्रमंशुद्ध्यर्थंदद्यात् ॥ १३८ ॥ दानेनेति । पुटाद्यभावाद्दानेन सर्पादिवधपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो-
ब्राह्मणादिप्रत्येकवधे कृच्छ्राणांमध्येप्रथमंप्राजापत्यंकृच्छ्रपापनिर्हरणार्थंसर्पादयश्च अभिकाष्ण्यासींदद्यादित्यतः
प्रभृति निर्दिष्टागृह्यन्ते ॥ १३९ ॥ अस्थ्यन्वितानामिति । अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतांप्राणिनांक्षुद्रजन्तूनांकृक-
लासादीनांसहस्रस्य वधेशूद्रवधव्रतमौपदेशिकंकुर्यात् । अस्थिरहितानांप्राणीनांक्षुद्रजन्तूनांमत्कुणादीनांच शकटपूरणप-
रिमाणानांवधादेतदेवव्रतंकुर्यात् ॥ १४० ॥ किञ्चिदिति । अस्थिमतांक्षुद्रजन्तूनांकृकलासादीनांप्रत्येकंवधेकिं-

चिदेवास्थिमतांवधे पणोदेयइति सुमन्तुस्मरणात् पणंब्राह्मणाय दद्यात् । अनस्थांतु प्रत्येकंवधे प्राणायामेन ॥ सव्याहृतीसप्रणवांगायत्रीशिरसासह । त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसउच्यतेइतिवसिष्ठोक्तलक्षणेन शुध्यति ॥ १४१ ॥ **फलदानामिति** । फलदानांवृक्षाणां आम्नादीनांवीरुधांबहुपर्णानांलतानांसंजातपुष्पाणांछेदने पापप्रमोचने लिङ्गानांक्रुचांशतंजपनीयम् ॥ १४२ ॥ **अन्नायजानामिति** । सत्त्वादिजातानांप्राणिनां गुडाद्युत्पन्नानांच सर्वेषां उदुंबरमधूकादिफलपुष्पोद्भवानांच वधे घृतप्राशनंशोधनं प्रायश्चित्तानांशरीरसंतापनार्थत्वात् । घृतप्राशक्षीरपानादिचोदनायमन्तान्तरनिवृत्तिः । शरीरशुद्ध्यर्थे पुनर्घृतप्राशनेन तु गम्येच्छाया प्रेतमित्यादौ न भोजनान्तरंनिवर्तेत ॥ १४३ ॥ **कृष्टजानामिति** । कर्षणपूर्वजातानामौषधीनांषष्टिकादीनांवने च स्वयमुत्पन्नानांनीवारादीनांनिष्प्रयोजने छेदे क्षीराहारः सन्नेकमहोगोनुगमनंकुर्यात् ॥ १४४ ॥ **एतैरिति** । एभिः प्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितपापं अपनोद्यस्यादिदानींच भक्षणे बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वभक्षणजनितमशेषपापंयथापोह्यते तथा शृणुत ॥ १४५ ॥ **अज्ञानादिति** । महापातककरणतारतम्यात्ततोनेदंमुख्यसुराविषयमपि तु गौडीमाध्वीविषयं तेनाबुद्धिपूर्वागौडीमाध्वीवा पीत्वा वपनंमेखलादण्डइत्युपनयनाङ्गनिषेधादुपनयनेनामत्यापाने पयोघृतमुदकंवायुः प्रत्यहं तमानि सकृच्छस्ततोस्यसंस्कारइति गौतमस्मरणात्तमकृच्छ्रसहितेनशुध्यति । बुद्धिपूर्वमपि च गौडीमाध्व्योः सकृत्पाने प्राणान्तिकंन निर्दिष्टव्यमिति शास्त्रमर्यादा । सुरांपीत्वेत्येतस्य सर्वप्रकारसुराविषयत्वाशङ्कायामिति पूर्वमनिर्देश्यमित्येतदुक्तम् ॥ १४६ ॥ **अपइति** । सुराभाण्डे मद्यभाण्डे स्थिताअपः सुरामद्यरसगन्धवार्जिताशङ्कपुष्पौषधिप्रक्षेपणपक्वंक्षीरंहविषोरेव शृतशब्दस्य सुत्वा क्षीरंनोदकंपश्चरात्रापिबेत् । सुरामद्ययोः साक्षात्पानेप्रायश्चित्तभेददर्शनादिहापि ज्ञानाज्ञानभेदेन विषयसमीकरणंपरिहरणीयम् ॥ १४७ ॥ **स्पृष्टेति** । सुरांस्पृष्ट्वा दत्त्वा च त्वस्तिवाचनादिपूर्वकंच प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाः सर्वाश्चापः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानाद्ब्राह्मणोदभक्कथितमुदकंच्यहंपिबेत् ॥ १४८ ॥ **ब्राह्मणइति** । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य संबन्धिनंमुखनिःश्वासंसुरागन्धंघ्रात्वा उदकमध्ये प्राणायामत्रयंकृत्वा घृतप्राशनंचकृत्वा विशुध्यति ॥ १४९ ॥ **अज्ञानादिति** । विड्वराहादीनांवक्ष्यमाणत्वात् अबुद्धिपूर्वमनुष्यसबन्धि मूत्रपुरीषंवा जग्ध्वा सुरासंस्पृष्टंवातिरसास्वादे भुक्त्वा द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयनं मूत्रपुरीषकुणपरेतसांप्राशने चैवमिति गौतमस्मरणात्तमकृच्छ्रसहितमर्हन्ति । भक्षणेपि च ब्राह्मणमत्याचरेत्कृच्छ्रेतोविष्मूत्रमेव च इत्युक्तंतदप्येवगौतमीयसंस्काररहितंद्रष्टव्यं वचनाच्चात्र ज्ञानाज्ञानभक्षणे त्वतुल्यमेव प्रायश्चित्तम् ॥ १५० ॥ **वपनमिति** । शिरोमुण्डनमेखलादण्डभैक्ष्यचरणानि व्रतानि चाग्निकार्यमधुमांसवर्जनादीनि प्रायश्चित्तार्थमुपनयने द्विजातीनां भवन्ति ॥ १५१ ॥ **अभोज्यानामिति** । अभोज्यानांश्रोत्रियतते यज्ञइत्याद्युक्तानां अन्नंभुक्त्वा शूद्रायाः शूद्रग्रहणेनैवोपसंग्रहणाद्विजातिस्त्रीणामप्युच्छिष्टंच भुक्त्वा शूद्रोच्छिष्टंच भुक्त्वा मांसंचाभक्ष्यंयत्र क्रव्यादशूकरोष्ठाणामित्यादि यद्वैकल्पिकंप्रायश्चित्तंनोक्तंतद्भुक्त्वा समरात्रंसक्तुयवागूरूपेण यवान् पिबेत् ॥ १५२ ॥ **सुक्तानीति** । यानि प्राप्तस्वरसानि कामपरिवासनद्रव्यान्तरेणसंसर्गकालपरिवासाभ्यांचाम्लीभवन्ति तानि सुक्तानि कषायाहरीतक्यादयस्तान्यप्रतिषिद्धान्यपि द्विजातिः पीत्वा तावदशुचिर्भवति यावत्तद्भुक्त्वादि जीर्णं भवति ॥ १५३ ॥ **विड्वराहरवरोष्ठाणामिति** । ग्रामशूकरखरोष्ट्रसृगालवानरकाकानांमूत्रपुरीषाणि द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणंकुर्यात् ॥ १५४ ॥ **शुष्काणीति** । वाय्वादित्यादिसंशोषितानि मांसानि वज्ररादीनी भुक्त्वा भूम्युद्भवानि च कवकानि जग्ध्वा आघातस्थानंचमांसमबुद्धिपूर्वभुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥ **क्रव्यादशूकरोष्ठाणामिति** । आममांस-

सभक्षिणांगृधादीनांग्रामसूकरोष्ठ्याभ्यकुक्कुटमनुष्यकाकखराणांमांसभक्षणे तमरुच्छ्वक्ष्यमाणंविशोधनम् ॥ १५६ ॥
 मासिकार्थमिति । काममभ्यर्थितोश्रीयादित्यमावास्याश्राद्धभोजनाभ्यनुज्ञानोन्मासिकार्थमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणादर्वा-
 ग्योब्राह्मणोब्रह्मचारी भुञ्जीत । सत्रिरात्रमुपवसेत्यहादनन्तरस्मिंश्चाद्युदकमध्येवसेत् ॥ १५७ ॥ व्रतचारीति ।
 योब्रह्मचारीमाक्षिकंमांसंवा निच्छात आपदि वाश्रीयात्सप्राजापत्यंरुच्छंरुत्वा ततोब्रह्मचर्यक्रान्तस्य व्रतस्य यदवशिष्टं-
 तत्समापयेत् ॥ १५८ ॥ बिडालकाकाग्वृच्छिष्टमिति । बिडालकाकमूषकश्वनकुलानामुच्छिष्टं केशकीटसं-
 सर्गदुष्टं चारुतमृत्प्रक्षेपशुद्धिकमनंभुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलांप्रकाशय तदसमवशेषादेकाहं पिबेत् ॥ १५९ ॥ अभोज्य-
 मिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमनंहठान्न भक्षणीयंप्रमादभुक्ते पुनर्वमितव्यं तदसंभवे प्रायश्चित्तैः
 क्षिप्रंशोधनीयम् । यत्तु वमनप्रक्षेपेपि लघुप्रायश्चित्तंभवति ॥ १६० ॥ एषइति । अभक्ष्यभक्षणे यानि
 प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारंविधानमुक्तम् । अधुना चौर्यपापापहारिणंप्रायश्चित्तानांविधानंश्रूयताम् ॥ १६१ ॥
 धान्यान्नधनचौर्याणीति । ब्राह्मणोब्राह्मणगृहाद्धान्यरूपाणिभक्ताद्यन्नरूपादिधनचौर्याणि इच्छातः कृत्वा न त्वात्मी-
 यभ्रान्त्यानीत्वा संवत्सरंप्राजापत्यरुच्छ्राचरणेन शुध्यति । इतिकालदेशपरिणामद्रव्यस्थानगुणदौर्गत्यापेक्षया इ-
 दंप्रायश्चित्तमहत्वात्कल्पनीयमेवमुत्तरत्रापि गृहादौ बोद्धव्यम् ॥ १६२ ॥ मनुष्याणामिति । १६३ ॥
 द्रव्याणामिति । द्रव्याणामल्पार्घ्याणामल्पप्रयोजनानां अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसादीनांपरगृहाच्चौर्यंरुत्वा त-
 दप्यरुतंद्रव्यंस्वामिनोदत्वा सान्तपनंरुच्छ्वक्ष्यमाणात्मशुद्ध्यर्थंकुर्यान्निर्यात्येतिशेषः ॥ १६४ ॥ भक्ष्यभोज्याप-
 हरणइति । भक्ष्यस्य मोदकादेर्यास्य गन्ध्यादेः शय्याखट्वादेः आसनस्य च पीठादेः पुष्पाणामूलानांचापहरणे
 गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिरित्येतत्पञ्चगव्यंविशोधनम् ॥ १६५ ॥ तृणकाष्ठद्रुमाणामिति । तृणकाष्ठवृक्षगुडवस्त्रचर्म-
 मांसानांशुष्कान्नस्य च तण्डुलादेरपहरणं त्रिरात्रमुपवासः स्यात् ॥ १६६ ॥ मणिमुक्ताप्रवालानामिति । म-
 णिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यायःकांस्यपाषाणानांचापहरणाद्वादशाहंतण्डुलफलभक्षणंकार्यम् । सर्वत्रात्र सकृदभ्यासदेशकाल
 द्रव्यस्वामिदौर्गत्याद्यपेक्षयोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारविषयमसमीकरणं परिहणीयम् ॥ १६७ ॥ कर्पासकीटजोर्णानामिति ।
 कार्पासपट्टोर्णानां द्विशफस्याश्वादेः पक्षिणांच शुक्यादीनांगन्धप्रधानानांचागरुप्रभृतीनामौषधीनांगुडूच्यादीनारज्ज्वाश्चमु-
 ञ्जादिकृताया अपहरणे च्यहंक्षीराहारः स्यात् ॥ १६८ ॥ एतैरिति । एभिर्भुक्तैः प्रायश्चित्तैः चौर्यजनि-
 तंपापं द्विजातिरपनुदेत् । अगम्यागमननिमित्तंपुनरेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १६९ ॥ गुरुतल्पव्रत-
 मिति । भगिनीषु सौदर्यासु च मित्रभार्यासु सुषाकुमारीषु चाण्डालाद्यन्त्यजासु चोपगमनंरुत्वा गुरुदारगमन-
 प्रायश्चित्तंकुर्यात् । अभ्यासाद्यपेक्षया तत्र तत्र गुरुतल्पप्रायश्चित्तंविज्ञेयम् । रेतःसेकः स्वयोनिष्विति अ-
 नेनास्य पौनरुक्त्यंतत्रैवोक्तपरिहारार्थम् ॥ १७० ॥ पितृष्वस्त्रेयीमिति । पितृष्वसृमातृष्वसृदुहितरंमा-
 तुः स्वभ्रातुः सोदरस्य दुहितरंगत्वा चान्द्रायणंचरेत् ॥ १७१ ॥ एताइति । तिस्रस्ताः पितृष्वसाद्याः
 भार्यार्थंप्राज्ञैः नोद्वहनीयाः । ज्ञातित्वादेतानोद्व्याः यस्मादेता उपगच्छन् नरकंव्रजति । असपिण्डा तु
 या मातुरित्यनेनैव निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन दाढ्यार्थंपुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥ अमानुषीष्व-
 नङ्गेष्विति । अमानुषीषु वडवाद्यासु नगवि गौतमीये गवि च तल्पसमइत्यतिगुरुप्रायश्चित्तदर्शनादन-
 ङ्गे वाविद्यमानस्त्रीपुल्लिङ्गे नपुंसके रजस्वलायांच योनितश्चान्यत्र स्थितायांजले चरेतःसेकंरुत्वा सान्तपनंरु-
 च्छंकुर्यात् ॥ १७३ ॥ मैथुनमिति । पुंस्यूरुमभ्यकक्षादेर्मैथुनंरुत्वास्त्रियां गोयुक्ते यानेवागच्छ्यादावप्सु याने

वा नावादौ दिवा च कृत्वा सचैलस्नानंकुर्यात् ॥ १७४ ॥ **चाण्डालस्येति** । चाण्डालम्लेच्छस्त्रियंगत्वा अ-
 ज्ञानतोभुक्त्वा च तेभ्यश्च प्रतिग्रहंज्ञानतः कृत्वा अभ्यासे सति पतति । अतश्चपतितप्रायश्चित्तमस्यभवतीत्येतत्पु-
 नरेतदभ्यासतःकृत्वातत्तुल्यतायाति । अतश्चास्य प्रायश्चित्ताभावः ॥ १७५ ॥ **विप्रदुष्टामिति** । विप्रदुष्टास्त्रियंनिरुध्य-
 प्रायश्चित्तान्तंयावत् स्थापयेत् । यच्च पुंसःसमानजातीयपरदारगमने उपपातकप्रायश्चित्तंतदेवैनांकारयेत् ॥ १७६ ॥
 सेति । सा स्त्री सजातिगमनेन सकृत्प्रदुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनस्तेनैव सजातिना अभ्यर्थिता सती तद्र-
 मनंकुर्यात् तदा प्राजापत्यंकृच्छ्रंचान्द्रायणंच तस्याःशुद्धर्थद्वयमपि स्यात् ॥ १७७ ॥ **यदिति** । शूद्रांशयनमा-
 रोप्यब्राह्मणोयात्यधोगतिं ॥ शूद्रावेदीपतत्यत्रेरिति निन्दातिशयश्रवणादक्रमोढाशूद्रासेवनेन यदेकरात्रेण पापमर्जयति तद्भै-
 क्षाशी नित्यंजपंकुर्वेस्त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । यत्तु चाण्डाल्यत्र वृषलीति व्याचक्षते तदसत् अप्रसिद्धेस्तथा चापस्तंबोऽनार्या-
 शयने बिभ्रदित्युपक्रम्य यदेकरात्रेण करोति पापंकृष्णवर्णंब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकालउदकाभ्यधायैस्त्रिभिर्वर्षैः तदपह-
 न्तिपापमित्याह ॥ १७८ ॥ **एषेति** । हिंसाअभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यगमनकारिणांचतुर्णामपि महापातकिनामि-
 तरेषांचैषा संशुद्धिरुक्ता । इदानींपतितसंयोगिनांचेमावक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥ **संवत्सरे-**
णेति । महापातककारिण्याजयेद्यस्तेन वा याजितस्तमध्यापयंस्तेन बाध्यापितस्तस्मै कन्याददंस्तस्माद्वत्तामुद्र-
 हन् संवत्सरेण पतति । द्विजतिकर्मभ्योहानिः पतनमिति गौतमस्मरणात् अदृष्टार्थकामाधिकाराद्धीयते । सह-
 गमनभोजनावस्थानानि पुनः पतितेन सह कुर्वन्त्संवत्सरेण पतति अपि तु तत ऊर्ध्वतेषांलघुत्वात् ॥ १८० ॥
यदिति । एषांब्रह्महाप्रभृतीनांचतुर्णांपतितानां अध्यापनादिपतितेन सह पूर्ववाक्योक्तंसंसर्गयोमनुष्यः करोति
 सतस्य प्रायश्चित्तमुक्तं ब्रह्महाद्वादशसमाइत्यादितदेतत्संपर्कपापजनितंकुर्यात् ॥ १८१ ॥ **पतितस्योद-**
कमिति । महापातकिनोजीवतः सएव प्रेतस्यैवोदकक्रियांवक्ष्यमाणनीत्या सपिण्डैः समानोदकैः समेत्य
 ज्ञात्यृत्विगुरुसंनिधाने रिक्तायांनवम्यादौ तिथौ दिनान्ते कर्तव्याः ॥ १८२ ॥ **दासीति** ।
 सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दास्युदकपूर्णंघटममुनदकंकरोमीति नामग्राहमिति गौतमस्मरणादेवमुक्ता प्रेतस्येवद-
 क्षिणमुखंपादेन प्रक्षिपेत्तदनु च ते सपिण्डाः समानोदकैः सह शौचमाश्रयेयुः ॥ १८३ ॥ **निवर्तेरन्निति** ।
दायादस्यप्रदानंचयात्रामेवचलौकिकी । तेन च पतितेन सह संभाषणसहावस्थाने न कर्तव्ये न च
 तस्मै रिक्थदेयंनान्युत्सवादौ निमत्तणादि तस्य लोकव्यवहारः कार्यः ॥ १८४ ॥ **ज्येष्ठेति** । ज्येष्ठकार्यप्रत्यु-
 त्थानादि तस्य न कार्यंज्येष्ठलभ्यंचोद्धारधनंनस्य देयम् । एतच्च पूर्वसिद्धमेव यवीयसः प्राप्त्यर्थमनूयते ।
 तस्य च ज्येष्ठसंबन्धिनमुद्धारांशंतदनुजोगुणाधिकोलभेत् ॥ १८५ ॥ **प्रायश्चित्तइति** । कृते पुनः पतितेन
 प्रायश्चित्ते उदकपूर्णंनवंघटंतेनैव प्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा तेन सपिण्डसमानोदकाः
 प्रक्षिपेयुः । इह नवग्रहणादासीघटमित्यत्रोपयुक्तघटग्रहणंगम्यते ॥ १८६ ॥ **सइति** । सकृतप्रायश्चित्तः
 तंपूर्वोक्तंघटमुदकमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वगृहंप्रविश्य पूर्ववत् सर्वाणि बन्धुकार्याणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥
एतदेवव्रतमिति । यदेव पुंसः पातित्यनिमित्तंतदेव स्त्रीणांविशेषंयाज्ञवल्क्यः प्राह । नीचाभिगमनंगर्भपातनंभर्तृ-
 हिंसनं । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपिध्रुवं ॥ इत्येवंस्त्रीषु पतितासु पतितस्योदकंकार्यमित्यादियदुक्तंकितु
 कुर्यात्कितु ग्रासाच्छादनान्नपानादीनि गृहसमीपे च शीर्णगृहकादि निवासार्थमासांदेयम् ॥ १८८ ॥ **एनस्वि-**

भिरिति । पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमनर्थकंच नानुतिष्ठेत् । कृतप्रायश्चित्तानांचैषान्
कदाचिदपि किंचित्संभावयेत् अस्यायंचार्थवादः ॥ १८९ ॥ बालघ्नानिति । बालं योहतवान् यश्च कृतमुपका-
राचरणेन नाशितवान् यश्च त्राणार्थिनमागतंहतवान् स्त्रियंच योहतवान् तान् प्रायश्चित्ततपसोत्पन्नशुद्धिकानपि
सहवासंपरिहेरत् ॥ १९० ॥ येषामिति । येषांब्राह्मणादीनां अनुकल्पिककालेप्युपनयनं यथाशास्त्रं न कृतंतान्
प्राजापत्यकृच्छ्रत्रयंकारयित्वा यथाशास्त्रमुपनाययेत् ॥ १९१ ॥ प्रायश्चित्तमिति । प्रतिषिद्धकर्मजीविनो ये द्विजाः
प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति ये वानधीतवेदास्तेषामपि एतत्कृच्छ्रत्रयमुपदिशेत् ॥ १९२ ॥ यदिति । यद्गर्हितेन तपसाकर्म-
णाऽसत्प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणाधनमर्जयन्ति तस्य धनस्य परित्यागेन जपतपोभ्यांच वक्ष्यमाणाभ्यांशुध्यन्ति ॥ १९३ ॥
जपित्वेति । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि यत्नवान् जपित्वा मासंच क्षीराहारोगोष्ठनिवासआसीनः सन् असत्प्र-
तिग्रहजनितं पापमपहरति ॥ १९४ ॥ उपवासकृशमिति । केवलं क्षीराहारेणाशनान्तरनिवृत्त्या तमपचितशरीरंगो-
ष्ठात्प्रत्यागतं प्रह्वीभूतं हे साधो किं अस्माभिः सह सामान्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहेन त्वंप्रवर्तस इत्येवं धर्मब्राह्मणाः प-
रिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥ सत्यमिति । सत्यं पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्ये इत्येवं ब्राह्मणानुक्त्वा गवांघासंप्रक्षिपेत् । ततस्त-
स्मिन् यवसभक्षणप्रदेशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थं एवावतारितो ब्राह्मणा अस्य संव्यवहारार्थं अङ्गीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥
ब्रात्यानामिति । ब्रात्यानां भ्रष्टोपनयनानामत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते इत्याद्युक्तानां ब्रात्यस्तोमादियजनं कृत्वा पितृगुर्वादिव्यति-
रिक्तानां वान्त्येष्टिकृत्वा वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्योक्तत्वात् अनभिचारणीयस्य श्येनादिकर्मभिः चरेत्समं जातमरणहीनं-
च कर्तुविशेषं द्विरात्रादिकृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥ शरणागतमिति । शरणागतमपापं परित्राणार्थिनमागतं-
प्रायश्चित्तार्थं वासंप्राप्तं शक्तः सन्नपरित्यज्यानध्याप्यंच वेदमध्याप्यधनार्थं वा परीक्षास्थाने पर्यङ्कयोगपूर्वकं वेदैकदेशमु-
त्तवातज्जनितं पातंसं वत्सरं यवभक्षोभूत्वा द्विजोऽपनुदति ॥ १९८ ॥ श्वशृगालखरैरिति । श्वशृगालखरमनुष्याश्वोष्ट-
शूकरैर्ग्राम्यैश्चाममांसादैर्माजिरादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥ षष्ठान्नकालतेति । होमाश्च शाकला इति
अपाङ्क्याये स्तेनपतितक्रीबा इत्यादिनोक्तास्तेषां येनाम्नातप्रतिपदप्रायश्चित्तास्तेषां मासंच्यहमभुक्ते तृतीये हि सायं भो-
जनं वेदसंहिताजपो देवकृतस्यैनसो वयजनमसीत्यादिभिर्यजुर्भिर्रष्टौ काष्ठशकलहोमाः प्रत्यहमित्येवमेतत्समुचितं विशो-
धनम् ॥ २०० ॥ उष्ट्रयानमिति ॥ २०१ ॥ विनाद्विरप्सुवाप्यार्त्तः शारीरं संनिषेव्यत्विति । असंनिहितउदके
जलमध्ये वा विगार्त्तो मूत्रपुरीषे वा कृत्वा सवासाबहिर्यामान्नद्यादौ स्नात्वा गांच स्पृष्ट्वा विशुध्यति ॥ २०२ ॥
वेदोदितानामिति । वेदविहितानां नित्यानां कर्मणां अग्निहोत्राणां अनाम्नातश्रौतविषयप्रायश्चित्तानां परिलोपे स्नातकव्र-
तानांच वैणवीं धारयेद्यष्टिमित्याद्युक्तानामकरणे उपवासः प्रायश्चित्तम् ॥ २०३ ॥ हुंकारमिति । हुमित्येवं सरोषं-
ब्राह्मणस्योक्ता त्वमित्येवं च वित्ताद्यधिकस्योक्तैव एतत्करणकालावशिष्टमहरभुञ्जानः स्नानं कृत्वा तं पादोपसंग्रहणेन
अपगतकोपं कुर्यात् ॥ २०४ ॥ ताडयित्वेति । विवादेनापीति । प्रकृतं ब्राह्मणं गरीयांसंच कोपात्तृणेनाप्याहत्य
कण्ठे च वस्त्रेणाबध्य कलहे च जित्वा प्रणिपातेनापगतक्रोधं कुर्यात् ॥ २०५ ॥ अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य हनने-
च्छया दण्डाद्युद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षसहस्रं प्राप्नोति ॥ २०६ ॥ शोणितं-
यावतः पांसून् संगृह्णाति द्विजन्मन इति । ब्राह्मणस्य प्रहृते सति तत्संबन्धिरुधिरं यत्सङ्ख्याकान् भूमौ-
रजःकणान् पिण्डीकरोति तत्संख्याकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादयिता नरकआस्ते ॥ २०७ ॥
अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यम्य प्राजापत्यं कृच्छ्रं कुर्यात् । दण्डादिप्रहारं दत्त्वा तिकृच्छ्रं वक्ष्यमाणं चरेत् ।

रुधिरमुत्पाद्य रुच्छातिरुच्छौ कुर्यात् ॥ २०८ ॥ अनुक्तनिष्कृतीनामिति । अनुक्तप्रायश्चित्तानां पापानां-
 प्रतिलोमवधादिरुतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनादिसामर्थ्यमपेक्ष्य पापंच ज्ञानाज्ञानसरुदसरुदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेणा-
 वेक्ष्य वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥ यैरिति । यैः साधनैर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तानि साधनानि
 देवर्षिपितृभिः पापपनुत्त्यर्थं सेवितानि युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥ अहमिति । प्राजापत्याख्यं रुच्छं द्विजा-
 तिः कुर्वन् अहमाद्यं दिनादावशीयादपरं अहं दिनान्ते भुञ्जीत । अन्यं अहमप्रार्थितमुपनतं अद्यात्परं अहान्न कि-
 ञ्चिद्भक्षयेत् । अत्रहविष्यात्प्रातरसाविति गौतमस्मरणाद्धविष्यमदितव्यम् । ग्राससङ्ख्या च । सायं च द्वादशग्रासाः
 प्रातः पञ्चदशस्मृताः । षट्त्रिंशतिरयाच्याः स्युः परं निरशनं स्मृतं । इति पाराशरोक्त्या विज्ञेयम् ॥ २११ ॥
 गोमूत्रमिति । गोमूत्रं गोमयं गोक्षीरगोदधिगोघृतदर्भकथितोदकानां प्रत्यहमेकं चोपवासं कुर्यात् । इत्येवं सप्ताहमेक-
 स्मिन्नह्न्येतानि सर्वाणि पिबेदेकं चोपवासं कुर्यात् । इत्येवं अहं याज्ञवल्क्य उभयदर्शनादित्येषः सांतपनाख्यः रुच्छः स्मृतः
 ॥ २१२ ॥ एकैकमिति । अहं चोपवसेदन्यदिति । अतिरुच्छाख्यरुच्छं द्विजातिः कुर्वन् प्रातः सायमयाचितरूपेणैकैकं-
 ग्रासं त्रीणि अहान्यशीयात् । अन्यच्च अहं न किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१३ ॥ तप्तकृच्छ्रमिति । तप्तकृच्छ्राख्यरुच्छं ब्राह्मणादिकु-
 र्वन् अहमुदकं क्षीरघृतवायुनुष्णानपां पिबेत् । त्रिपलंतु ह्यपः पीत्वा द्विपलंतु पयः पिबेत् । सर्पिषः पलमेकं तु त्रिमात्रं चोष्णमारुतं ।
 इति पाराशरोक्तपरिमाणानामेकवारं स्नानं कुर्वन् संयमवान् पिबेत् । उष्णमारुतं उष्णोदकं वा ॥ २१४ ॥ यत्तात्मान इति ।
 विगतान्नाभिलाषस्य संयतेन्द्रियस्य यत् द्वादशाहमभोजनं तत्पराकाख्यः रुच्छः पापपेक्षया सरुदावृत्तितार-
 तम्येन प्रकाशाप्रकाशगुरुलघुसकलपापानामपनोदकः ॥ २१५ ॥ एकैकमिति । सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्ना-
 नं कुर्यात् । पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान् ग्रासप्रमाणं वा स्यादविकारेणेति गौतमोक्तप्रमाणानशीयात् । ततः रुष्णक्षे प्रतिपत्प्रभ-
 ति एकैकग्रासापचयं कुर्यात् । यावच्चतुर्दश्यामेकग्रासमशीयात् अमावास्यायां चोपोष्य ततः प्रतिपत्प्रभृति शुक्लपक्षे एकैकं-
 ग्रासं वृद्धिर्नयेद्यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदशेत्येतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणं चरेत् ॥ २१६ ॥ एवमेव विधिं कृत्वा माचरन्निति ।
 एवमेव पिण्डानां ग्रासवृद्धिं त्रिषवणस्नानात्मकं विधानं यवमध्यमाख्यचान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा कृतनियमः एत-
 द्यवमध्याख्यं चान्द्रायणव्रतमनुतिष्ठन् कुर्यात् । प्रतिपद्येकं ग्रासं द्वितीयायां द्वौ यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदशाशीयात्ततः प्र-
 तिपत्प्रभृति एकैकग्रासापचयं कुर्यात् यावच्चतुर्दश्यामेकः पश्चादमावास्यायामुपवास इति ॥ २१७ ॥ अष्टावि-
 ति । नियतात्मा हविष्यस्येति । यतिचान्द्रायणाख्यं चान्द्रायणं कुर्वन् विगतान्नगन्धो हविष्यस्य ओदनादेरेष्टावष्टौ ग्रा-
 सान् मध्याह्नकाले समशीयात् ॥ २१८ ॥ चतुर इति । शिशुचान्द्रायणाख्यं चान्द्रायणं ब्राह्मणादिकुर्वन् अतुरोग्यासान् दि-
 नादौ चतुरश्रादित्येस्तंगते संयमितात्मा समशीयात् ॥ २१९ ॥ यथाकथंचिदिति । नीवारादिह-
 विष्यान्संबन्धनां हविष्याणां ग्रासानां च द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचिदेकं कदाचित्पञ्च कदाचित्षोडशकदाचिदुपवा-
 स इत्येवमादि अनियमेन यथाकथंचित् मासेन संयमवान् अश्रंश्चन्द्रलोकं प्राप्नोति । अतश्चाभ्युदयार्थमप्येतत्कार्यम् ॥ २२० ॥
 एतदिति । रुद्रादित्यवसुमरुदष्य एतच्चान्द्रायणाख्यं व्रतं प्रकाशाप्रकाशगुरुलघुसकलपापानोदाय पापपेक्षया सरुदावृत्ति-
 तारतम्येन कृतवन्तः ॥ २२१ ॥ महाव्याहृतिभिरिति । महाव्याहृतिभिर्भुवःस्वरित्येताभिः आज्यं हविरनादेश इति सूत्रका-
 रवचनात् आज्येन स्वयंप्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसासत्यमक्रोधाकौटिल्यानि पुरुषार्थतयोक्तान्यपि व्रताङ्गतयानुतिष्ठेत् ॥ २२२ ॥
 त्रिरहस्त्रिनिशाया इति । अन्होरात्रेश्वारं भमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलोनद्यादौ प्रविशेदेतच्च पिपीलिकामध्य-
 चान्द्रायणवर्जितत्रोपस्पृशंस्त्रिषवणमित्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह संभाषणं न कदाचिद्यावद्व्रतं कुर्यात् ॥ २२३ ॥ स्थाना-

सनाभ्यामिति । तिष्ठेदहनि रात्रौ आसीन इति गौतमस्मरणादिवास्त्रितोरात्रावासीनो वर्तेतासामर्थ्याद्वा स्त्र-
ण्डिलशायी स्यात् ॥ स्त्रीसंप्रयोगरहितो व्रतो च मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यंचेति शङ्खदर्शनाच्चेखलादियुक्तोगुरु-
देवब्राह्मणानां पूजकः स्यात् ॥ २२४ ॥ सावित्रीमिति । सावित्रीं च सर्वदा रात्रावपि जपेत्पवि-
त्राणि यथाशक्ति जपेत् । एवं कृच्छ्रादिष्वपि सर्वेषु यत्नवान् प्रायश्चित्तार्थं महाव्याहृतभिर्होमादिसर्वं कुर्या-
त् । तमकृच्छ्रेषु षट्सवनं स्नानमातिदेशकं न प्रवर्तते सकृत्स्नायीत्यौपदेशिकविरोधात् ॥ २२५ ॥ एतैरिति ।
एभिरुक्तैरुपायैः प्रायश्चित्तैर्लोकविदितपापाद्विजातयो वक्ष्यमाणपर्वदा शोधनीयाः । अप्रकाशवधंपुनारहस्यत्वविनाश-
परिहाराच्छिष्यत्वादिव्यपदेशेनायतान्वक्ष्यमाणैर्जपहोमैः पर्वच्छोधयेत् ॥ २२६ ॥ ख्यापनेनेति । द्वित्रादिविदि-
तएवं कर्मास्मीत्येव मन्येषामपि अविदितपापानां पापप्रकाशेन प्रकाशाप्रकाशाङ्गभूतेन न तु रहस्याङ्गभूतेन रहस्यत्वहानिप्र-
सङ्गात् हिकष्टं किमयेदं कृतं इत्येवंपश्चात्तापेन च प्रकाशाङ्गभूतेनैव तपसा चोक्तरूपेण कृच्छ्रादिना जपेन च प्र-
काशाङ्गप्रधानभूतेनैव प्रायश्चित्तसामर्थ्येन च प्रक्रान्ततपाः दानेन पापकारी पापान्मुच्यते ॥ २२७ ॥ यथा-
यथेति । मनुष्यः पापं कृत्वा तेन पापेन स्वयमेव यथा यथा ख्यापयति मयेदं दुष्टं कर्म कृतं इति निन्दति
तथा तथा तं शरीरस्थं क्षेत्रज्ञं पुण्यपापयोः तदाश्रयत्वात्तेन पापेन जीर्णचर्मैव सर्पस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इति ख्या-
पनार्थवादः ॥ २२८ ॥ यथायथेति ॥ तथा तथा शरीरात्तु तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥ पापं-
कृत्वेति । पापकारिणो यदि पश्चात्ताप उत्पद्यते तदा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इत्युक्तं । स च पापकारी भूयः पापं
कुर्यामित्येवंपुनः पापकारिणो निवृत्तिसंकल्पेन शुध्यतीति निवृत्ते प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गभूतविधानार्थमेतत् ॥ २३० ॥
एवमिति । एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोकदृष्टफलोत्पत्तिमनसा विचार्य मनोवाक्कायैः शुभमेव कर्म कुर्यात् ।
दृष्टफलत्वान्नाशुभमकृतप्रायश्चित्तानां अदृष्टदुःखोत्पादनत्वात्प्रायश्चित्तकरणस्यापि च दुःखरूपत्वात् ॥ २३१ ॥
अज्ञानादिति । प्रमादादिच्छातो वा निन्दितं कर्म कृत्वा तत्पापान्मोक्षमन्विच्छन् परंदुष्कृतं न कुर्यात् । इति
निवृत्त्यर्थवादः ॥ २३२ ॥ यस्मिन्कर्मण्यसुकृतमिति । यस्मिन् दुष्कृतकर्मणि कृतेऽपि शास्त्रितप्रायश्चित्ते मनो
विचिकित्स्यात् तस्मिन्तावत्प्रायश्चित्तंतदेव पुनः कुर्यादन्यद्वा सुरूपावन्मनः प्रसादपरं स्यात् ॥ २३३ ॥ तपोमूलमिति ।
यदेतत्सर्वदेवानां मनुष्याणां सुखंतदादौ मध्येन्ते च तपःकारणं इति तपोमाहात्म्यकथनं प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थम्
॥ २३३ ॥ ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य वेदार्थविबोधस्तपः । क्षत्रियस्य धर्मतः प्रजारक्षणं तपः । वैश्यस्य कृषिवाणिज्य-
पाशुपाल्यं तपः । शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इत्युक्तानां अन्येषां पुनरिहाभिधानं प्रायश्चित्ताङ्गत्वार्थम् ॥ २३५ ॥ ऋषय इति ।
ऋषयः वाङ्मनःकायोपेताः फलमूलवायुभक्षास्तपसैव जङ्गमस्थावरसहितपृथ्व्यन्तरिक्षद्युर्लोकात्मकं लोकत्रयमशेषमे-
कदेशस्थाः सन्तः प्रकर्षेण पश्यन्तीति तपोमाहात्म्यकथनं । प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थमेव मुत्तरश्लोकावपि ज्ञेयौ
॥ २३६ ॥ ओषधानीति । ओषधानि व्याध्युपशमनान्यगदानि विषापहारद्रव्याणि विद्यातपसा ब्रह्मविजिज्ञासा
चेति श्रुतेरात्मज्ञानरूपापि देवसंबन्धिनी च नानारूपा स्वर्गादावस्थितिरित्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते । तस्मात्तपस्तेषां प्राप्तिनि-
मित्तम् ॥ २३७ ॥ यदिति । यदुःखेनोत्तीर्यते ग्रहदौस्थ्यपदादि यच्च दुःखेन प्राप्यते तेनैव शरीरेण ब्राह्मणादि यच्च दुः-
खेन गम्यते मेरुपृष्ठादि यच्च दुःखेन क्रियते समुद्रयानादि एतत्सर्वंतपसा साधयितुं शक्यं यस्मादतिदुष्करकार्यकरणे
तपोऽप्रतिहतशक्तिः ॥ २३८ ॥ महापातकिन इति । ब्रह्महत्यादिकारिणोऽन्ये चोपपातकादिकर्तारस्तपसैवोक्त-
रूपेण सुष्ठुरुतेन तस्मात्पापात्प्रमुच्यन्ते । इत्युक्तस्यापि प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थवचनम् ॥ २३९ ॥ कीटा इति ।

कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गगच्छन्ति यथेतिहासेषु की-
टोपाख्यानादौ दर्शितम् । इति तपोमाहात्म्यकथनेन प्रायश्चित्ततपःस्तुतिरेवमुत्तरश्लोकाविज्ञेयाः ॥ २४० ॥ यत्किञ्चि-
दिति । मानसवाचिककायिकंयत् किञ्चित्पापं पुरुषाणां भवति ये प्रायश्चित्तविना तेषां निवर्तन्ते तच्चेदमनवरततपःप्रवृत्तानां-
कथंचिदुत्पद्यन्ते तथा विनैव प्रायश्चित्तं कृतेनैव नित्यप्रवृत्तेन तपसा तेषां तत्सर्वक्षिप्रं नश्यति ॥ २४१ ॥ तपसेति ।
प्रायश्चित्ततपसा क्षीणकल्मषस्यैव ब्राह्मणस्य पुरोडाशादियागान् देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिलषितांश्चार्थान् पुष्ण-
न्ति ॥ २४२ ॥ प्रजापतिरिति । हिरण्यगर्भः सकलजनोत्पत्तिस्थितिप्रभुरपि तपश्चरणपूर्वकमेवैनं ग्रन्थमकरो-
त् । तथा ऋषयो वसिष्ठादयः तपसैव मन्त्रदमसंपन्नाः ॥ २४३ ॥ इत्येवं तपसो देवा इति । सर्वस्यास्य ज-
गतो यत् शुभं जन्म तत्तपसः सकाशादित्येवं देवाः पश्यन्तः एतत्तपो मूलमिदं सर्वमित्यादि तपोमाहात्म्यं प्रवदन्तीति
समस्ता तपःस्तुतिः ॥ २४४ ॥ वेदाभ्यास इति । यथा शक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमाहायज्ञानुष्ठानमपराधमर्षणमित्ये-
तानि पातकोत्पन्नानि अपि पापानि क्षिप्रं नाशयन्ति किमुतान्यानीति । नित्यकर्मानुष्ठानस्यासंवेदितप्रतनुपापापक्ष-
पणहेतुत्वज्ञापनार्थमिदम् ॥ २४५ ॥ यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्नोति । यथाग्निः काष्ठानि प्राप्य क्षणे-
नैव तेजसा निःशेषेण दहति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदार्थज्ञात्मा ज्ञानस्य पापापक्षपणहेतुत्वज्ञापना-
र्थमेतत् ॥ २४६ ॥ इदानीं रहस्यप्रायश्चित्तान्याह इतीति ॥ २४७ ॥ सव्याहृतिका इति । भूर्भुवःस्वर्म-
हर्जनस्तपःसत्यमित्येतत् समस्तव्याहृत्योऽङ्कारसहिताः षोडशप्राणायामाः । सव्याहृतीं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा स-
ह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ इति वसिष्ठलक्षिताः कुम्भकपूरकरेचकविधानेन प्रत्यहं मासं-
कृता ब्रह्महत्यापापमप्यपिशब्दात्तत्सर्वातिदेशिकमप्यनुदन्ति । तत्र बाह्याभ्यन्तरवाय्वोः प्रकोष्ठप्रवेशनिष्क्रमणनिरो-
धः कुम्भको बाह्येन वायुना कोष्ठपरिपूरणं पूरकः कोष्ठस्य वायो रनवरतोत्सर्गो रेचक इति द्विजातीनामेव पुंसां-
रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारो न तु शूद्रस्त्रीजपहोमप्राधान्यात् । रहस्यप्रायश्चित्तानां ॥ अविदित्वा ऋषिच्छन्दोदैवतं-
योगमेव वा । यो ध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥ इति व्यासस्मरणात् प्रायश्चित्तविनियुक्तमर्थदेवतादिसत्त्व-
तत्त्वावबोधमात्रे वा अधिकारो न त्वन्यत्र विद्वत्तोपयुज्यते श्रौतकर्मपरिदर्शनादियोगे प्रयोगाधिकृतौ कर्मान्तरगतवि-
ज्ञानोपयोगोऽस्ति ॥ २४८ ॥ कौत्सं जप्त्वा पन इतीति । माहेन्द्रमिति । कुत्सेन ऋषिणा दृष्टमपनः शोशुचदधमित्ये-
तत् सूक्तं वसिष्ठदृष्टं च प्रतिस्तोमेभिरित्येतस्य नृचं महोद्भ्यो योजसेत्येतच्च सूक्तमेतोन्विन्द्रंस्तवामेत्येताश्च शुद्धवत्यऋ-
चः प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृत्वोजपित्वा सुरापोष्यपि शब्दत् तत्साम्यादिदेशिकाधिकृतोऽपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥
सकृदिति । ब्राह्मणः सुवर्णमपहृत्यास्य वामस्येत्येतत्सूक्तं प्रकृतमहरहरेकवारं जपित्वा शिवसंकल्पं च यज्जाग्रतो दूर-
मुदैतिदैवमित्येतत् जपित्वा क्षिप्रमेव विपापो भवति ॥ २५० ॥ हविष्यान्तीयमिति । हविष्यान्तमजरं नतमंहोनदुरित-
मिति च इति मेमनः सहस्रशीर्षा पुरुष इत्येतानि सूक्तानि प्रकृतं मासं प्रत्यहं अभ्यासेन जपित्वा गुरुद्वारगस्तत्पापमपह-
रति ॥ २५१ ॥ एनसामिति । स्थूलानां पापानां महापातकानां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अवतेहेळो वरुण नमोभिरित्ये-
तामृचं यत्किञ्चेदं वरुण देव्यै जन इत्येतां च संवत्सरं जपेत् ॥ २५२ ॥ प्रतिगृह्येति । निमिद्धप्रतिग्रहं सुरा-
दिभुक्त्वा तरत्समन्दीधावतीत्येतत्सूक्तं जपित्वा द्विजातिर्दिवसत्रयेण पवित्री भवति ॥ २५३ ॥ सोमारौद्रमिति ।
अनेन पापकृतसोमारुद्राधारयेथामसुर्यमित्येतत्सूक्तमर्यमणं वरुण मित्रचेत्येतां च ऋचं मासमहरहरभ्यस्यन्त्यां स्नानं कुर्व

न शुध्यति ॥ २५४ ॥ **अब्दार्धमिति** । अवशेषितत्वात् सर्वपापानामन्यतमकारी इन्द्रं मित्रमित्येतत्सप्तकं षण्मासान्जपे-
 त् मैथुनंचोदकमध्ये कृत्वा मासंभैक्षाशी स्यात् ॥ २५५ ॥ **मन्त्रैरिति** । देवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्यादिभिः काष्ठशकल-
 होमविनियुक्तैर्मन्त्रैः संवत्सरंघृतहोमंकृत्वा नमइदुगमित्येतां ऋचं संवत्सरंजपित्वा महापातकमप्यपनुदति ॥ २५६ ॥
महापातकसंयुक्तइति । महापातकवान् संवत्सरंभैक्ष्यभुक् पावमानीः त्वादिष्ठयेत्याद्याऋचोऽभ्यस्य गवामनुगम-
 नंच गोवधव्रतोक्तप्रक्रियया संयतः कुर्वन्विशुध्यति ॥ २५७ ॥ **अरण्यइति** । यद्वा पराकत्रयेणापनीतपापः सन्
 अठ्ठ्यांत्रीन्वारान् वेदसंहितांसंयमवानावर्त्य सर्वाणि पातकानि महापातकोपपातकादीन्यपिहन्ति ॥ २५८ ॥ **त्र्यहमिति** ।
 त्रिषवणंस्नानंकुर्वन् प्रतिस्नानंच जलमध्ये त्रीन्वारान् ऋतंचसत्यंचाभीद्धादित्येतत्सूक्तंजपन् समाहितरूपहमुपवसेदेवंकुर्व-
 न् सर्वैर्महापातकादिभिः पापैर्मुच्यते ॥ २५९ ॥ **यथेति** । यथाश्वमेधोयज्ञश्रेष्ठः सर्वपापविनाशकृदेवमघमर्षणमपि सूक्तं-
 सकलकल्पनाशनमिति पूर्वार्थवादः ॥ २६० ॥ **हत्वेति** । लोकत्रयान्तर्वर्तिसकलभूतजातमपि हत्वा चाण्डालादेरपि
 सकाशादश्नन् ऋग्वेदमभ्यस्य नकिञ्चिदपि पापंप्राप्नोति । इत्यृग्वेदाभ्यासस्तुतिरुत्तरार्थम् ॥ २६१ ॥ **ऋक्संहि-**
तामिति । ऋग्वेदसंहितांयजुर्वेदसंहितांवा साम्नांवासारण्यकाधीतसामसंहितानांसामसामार्चिकंत्रीन्वारान् संयमवानावर्त्य
 सर्वपापान्यपहन्ति ॥ २६२ ॥ **यथेति** । यथा बृहत्सरसि मृत्तोष्ट्रंनिपत्यैव विनाशमेत्येवंसर्वदुष्कृतमृग्यजुःसामा-
 त्मकत्वेन व्यवयवैर्वेदेन्तंनीयतइतिपूर्वार्थवादः ॥ २६३ ॥ **त्रिवृत्तंदेवस्यनिरूपयितुमाह ऋचोयजूंषिचाद्यानीति** ।
 ऋचोयजूंषिचामुख्यानि संहितागतानि न तु ब्राह्मणमप्यधीतानि सामानि चार्धिकास्तोमिकादिभेदेनानेकप्रकाराणी-
 त्येषत्रिवृद्धेदोबोद्धव्योयश्चैनंवेदमेवंत्रिवृतंवेद सवेदविन्नान्यः ॥ २६४ ॥ **अपरंत्रिवृत्तंवेदस्यदर्शयितुमाह आद्यमिति** ।
 अकारोकारमकाराक्षरत्रयसमाहाररूपेणोकाराख्यं ब्रह्म परब्रह्मवाचकत्वात् यस्मिन्नोकारे ऋग्यजुःसामात्मिकात्रय्या
 श्रिता यथाशंकुना सर्वाणि पर्णानि संवर्णान्येवमोकारे सर्वावाचः संवर्णाइतिश्रुतेः ॥ सरहस्यरूपोपरस्त्रवृ-
 द्हेदोयश्चैनंवेद यएनंत्रिवृतंवेत्तिसवेदवित् ॥ २६५ ॥ इतिश्रीभट्टमाध्वात्मजगोविन्दराजविरचितायामन्वाशयानुसा-
 रिण्यामनुदीकायांचतुर्णांजातीनामाचाराधाररूपिण्यां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथद्वादशोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्येति । हे अपाप ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यैषोऽखिलो धर्मस्त्वयाभिहितः । अधुना कर्मणां शुभाशुभानां फलप्राप्तिजन्मान्तरसंभवानां परमार्थेनात्मा कंब्रूहीति ऋषिं महर्षयो मृगुमाहुः ॥ १ ॥ स इति । समन्वपत्यं धर्मप्रधानो भृगुः अस्य सर्वस्य कर्मबन्धस्य फलनिश्चयं शृणुते तितान्महर्षीनाह ॥ २ ॥ शुभाशुभफलमिति । मनोवाक्कायनिमित्तसंकल्पाभिधानक्रियात्मकं यत्कर्म विहितप्रतिषिद्धरूपं सुखदुःखफलं तत्कर्महेतुकाश्च देवमनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमापकृष्टमनुष्याणां जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति ॥ ३ ॥ तस्येति । तस्य शरीरसंबन्धिनः कर्मणः उत्कृष्टमध्यमजघन्यरूपतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणेन दशलक्षणेनैतस्य करणे मनः प्रवर्तयितुं जानीयान् हि मनसा अकल्पितं किञ्चित्कर्तुं वक्तुं वा शक्यते ॥ ४ ॥ एवं दशलक्षणत्वं कर्मणां दर्शयितुमाह परद्रव्येष्विति । केन प्रकारेण परधनान्यपहरेयमित्येवं चिन्तनं मनसा चान्यस्य विनाशाकाङ्क्षा नास्ति शास्त्रितं कर्मफलमित्येवं दुर्ग्रहश्चेत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलमानसंकर्म । एतद्विपरीतं परधनास्पृहा दया शास्त्रितकर्म फलास्तित्वबुद्धिरित्येतच्छुभफलं शुभाशुभकर्मेत्युभयस्य प्रस्तुतत्वात् ॥ ५ ॥ पारुष्यमिति । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणं सर्वत्र वक्तृत्वं बाह्यस्यासत्यस्यापि निष्प्रयोजनमभिधानमित्येवं चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म स्यात्तद्विपरीतं प्रियं सत्यं हि तं शास्त्राभ्यास इत्येतत् शुभफलम् ॥ ६ ॥ अदत्तानामिति । परस्वहरणमशास्त्रिताहिंसा परदारगमनमित्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं शारीरम् । तद्विपरीतं दानं परित्राणमिन्द्रियसंयमश्चेत्येतच्छुभफलम् ॥ ७ ॥ मानसमिति । मनसा यच्छुभमशुभं वा कर्म कृतं तत्फलं कर्मान्तरवशेन रात्र्यां जातो जातस्तस्या मनोद्वारेणैव सुखं दुःखं रूपं क्षिप्रमुपभुङ्क्ते । एवं वाचिकं शुभाशुभफलं च शरीरद्वारेणैव मृदुव्याधितत्वादिनानुभवति ॥ ८ ॥ शरीरजैरिति । श्वशूकरखरोष्ठाणां इत्यादिना शरीरवाचिकमानसानां कर्मणां योभ्यन्तरप्राप्तिफलत्वमपि वक्ष्यत इदं स यदि प्रायशोधर्मसेवते । धर्ममल्पशः दुरितबाहुल्याभिप्रायेण व्याख्येयम् । बाहुल्येन शारीरकर्मपापैः कृतैः स्थावरत्वमनुष्यः प्राप्नोति । बाहुल्येन वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगतत्वं । बाहुल्येन मनःकृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥ वाग्दण्ड इति । यस्य वाङ्मनःकायकानां अशुभानां संकल्पव्यापारपरिहारेण बुद्धाववस्थितं स त्रिदण्डो उच्यते । न तु दण्डत्रयसाधारणमात्रेणैव ॥ १० ॥ त्रिदण्डमिति ।

[वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परांगतिं ॥ कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन् हन्यादपरिरक्षतः ॥ १ ॥

वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डे त्वनश्रतां ॥ मानसस्य तु दण्डस्य प्रणायामो विधीयते ॥ २ ॥

त्रिदण्डं धारयद्योगी शारिरं न तु वैणवं ॥ वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ३ ॥]

इत्येषां वागादीनां अशुभानां सर्वभूतविषयं मनःसंयमनं कृत्वा कामक्रोधौ चेत्तद्दमनार्थं मनुष्योऽपि नियम्य शुभफलावाप्तिजातः न तु शरीरमेव कर्माणि कुर्वन् पश्यामः । तच्च न श्वरमतः कोसौ सिद्धिप्राप्नोतीत्याह ॥ ११ ॥

यइति । यस्य लोकप्रसिद्धात्मनः शरीराख्यस्ययः कर्मप्रवर्तयिता तंक्षेत्रज्ञंविद्वांसः कथयन्ति यः पुनरेषव्यापा-
 रं करोति शरीराख्यं स पृथिव्यादिभूतमयत्वात् भूतात्मेति विद्वद्भिरुच्यते ॥ १२ ॥ जीवसंज्ञइति । शरी-
 रक्षेत्रज्ञव्यतिरिक्तोन्तःशरीरेऽन्यआत्मार्थत्वादात्मा जीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानांसहजआमोक्षप्राप्तेस्तेच तेषामधियोगत्वेन
 कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्मसुखदुःखंचानुभवत्येतच्चात्र मनोजीवशब्देन निर्दिष्टं । येनेतिकरणविभक्तिर्निर्देशादुत्तर-
 श्लोके च तावुभौ महान् क्षेत्रज्ञ एवचेति महच्छब्देन प्रत्यक्कर्मणा ॥ बुद्धिर्मनोर्थविज्ञानं विकारः प्रथमस्तथा ॥ पर्यायवाच-
 काः शब्दामहतः परिकीर्तिताः ॥ इतिमहात्मनोपर्यायत्वात् ॥ १३ ॥ ताविति । तौ द्वौ मनःक्षेत्रज्ञौ पृथिव्यापस्तेजोवा-
 य्वाकाशाख्यभूतसंयुक्तौ परमात्मानंवक्ष्यमाणमुत्कृष्टावकृष्टेषु व्यवस्थितं व्याप्य तिष्ठतः परमात्मा वा सर्व-
 स्यव्याप्तत्वात्तव्याप्य तिष्ठतइत्युच्यते । तथाचव्यासः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षरएव च ॥ क्ष-
 रः क्षर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षरउच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्य
 बिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ अक्षरःक्षेत्रज्ञःकूटस्थत्वंच तस्यामोक्षप्राप्तेःकर्तृभोक्तृत्वानिवृत्त्या ॥ १४ ॥ असंख्याइति ।
 तस्यापरमात्मनः शरीरात् वेदान्तोक्तप्रकारेणाविद्यावशावाय्वेरितादुरुद्धेरुर्मयइवानन्ताःक्षेत्रज्ञात्प्रादुर्भवन्ति । ये क्षे-
 त्रज्ञादुत्कृष्टापकृष्टानि शरीराणि सर्वदा कर्मसु प्रवर्तयन्ति ॥ १५ ॥ पञ्चभ्यइति । शरीरंयातनार्थीयम-
 न्यदुत्पद्यतेदृढं ॥ दुष्कृतिकारिणांमनुष्याणांपञ्चभ्यएव पृथिव्यादिभूतभागेभ्यः मात्राख्येभ्योन्यज्जरायुजादिशरीर-
 व्यतिरिक्तंशरीरंपीडाप्रयोजनोत्पन्नंदृढंपरलोकउच्यते ॥ १६ ॥ तेनेति । तेन शरीरेण तायमसंबन्धिन्योयातनादुष्कृतिवता-
 नुभूतान भवन्ति । तच्छरीरारंभकाणि पृथ्व्यादीनि भूतानि तेष्वेव भूतभागेषु तन्मात्राख्येषु यथास्त्वंप्रलीयन्ते ॥ १७ ॥ स-
 इति । सक्षेत्रज्ञोऽसुखोदयानि प्रतिशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यविषयोपभोगजानि यमलोके दुःखान्यनुभूयानन्तरमपहतपाप्मा
 तावेव महत्परमात्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥ ताविति । तौमहत्परमात्मानावेव त्रस्तौ तस्यक्षेत्रज्ञस्य धर्माधर्मौ
 सह विचारतोयाभ्यांयुक्तोक्षेत्रज्ञःपरलोकेहलोकयोः सुखदुःखंप्राप्नोति ॥ १९ ॥ यद्याचरतीति । सक्षेत्रज्ञोयदिबा-
 हुल्येनधर्ममनुतिष्ठति स्वल्पमधर्मतदोतैरेवपृथिव्यादिभूतैः युक्तःपाञ्चभौतिकशरीरःस्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥
 यदीति । यदि पुनरसौ क्षेत्रज्ञोबाहुल्येनाधर्ममनुतिष्ठति । स्वल्पधर्मतदा तैरैहिकशरीरारंभकैर्भूतैः परित्यक्तः
 पञ्चभ्यएवमात्राभ्यइत्याद्युक्तनीत्या कठिनशरीरोयाम्यायातनाःप्राप्नोति । एतेनैतदुक्तंभवति । अधर्मबाहुल्येन
 याम्यायातनाअनुभवति । अधर्मबाहुल्येन पुनर्धर्मफलंपरलोकेनुभूयाधर्मफलमिहलोके एवोपभुंक्तइति ॥ २१ ॥
 यामीरिति । सक्षेत्रज्ञः तायाम्यायातनास्तेन क्रूरशरीरेणानुभूय ततोपहतपाप्मनाऽन्येयेजरायुजादिशरीरा-
 रंभकान् पृथिव्यादिभूतभागान्पुनरप्येत्यैहिकंशरीरंगृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ एताइति । अस्य क्षेत्रज्ञस्यैताधर्महे-
 तुकाः स्वर्गादाविष्टानिष्टशरीरप्राप्तीः स्वबुद्ध्या ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने सर्वदा मनोविकुर्यात् ॥ २३ ॥ सत्त्वमिति ।
 सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणलक्षणान्यात्मधर्मान् जानीयाद्यैर्युक्तोमहात्मा इमान्सर्वान्स्थावरजङ्गमरूपान्
 पदार्थान् निःशेषेण व्याप्यस्थितः सर्वगत्वात् ॥ २४ ॥ यइति । एषांसत्त्वादीनामध्याद्योगुणः पूर्वकर्म-
 वशेन यस्मिन्कालेतिशयेन शरीरे अधिकीभवति सगुणस्तस्मिन्कालेतंक्षेत्रज्ञंतवशवर्तितंनकरोति । ततश्च तत्सा-
 धर्मेवाधर्मे प्रवर्तते ॥ २५ ॥ इदानींसत्त्वादीनांलक्षणमाह सत्त्वमिति । यथावद्वस्तुस्वभावोज्ञानं तत्सत्त्वं ।
 एतद्विपरीतमज्ञानंतत्तमः विषयाभिलाषमानससर्वे रजइमे ससर्वप्राण्यवच्छिन्नएषांसत्त्वादीनांव्यभिचारी स्वभावः ॥ २६ ॥
 अन्यान्यप्येवंलक्षणान्याह तत्रेति । तस्मिन्नात्मनि विनैव प्रीतिहेतुना यत्संवेदनंप्रीतियुक्तं अस्तमितक्लेशं अप्रकाशरूप-

मनुभवेत् तत्सत्त्वंजानीयात् ॥२७॥ **यदिति** । यत्पुनः संवेदनदुःखात् विद्वन्मनएव सत्त्ववच्छुद्धये आत्मप्रीतेरजनकंसर्वदा च शरीरिणं विषयस्पृहोत्पादकं तदुर्निवारत्वाद्रजोनविद्यमानप्रतिपक्षे रजोजानीयात् ॥ २८ ॥ **यदिति** । यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यमस्पृष्टविषयाकारासत्त्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणाभ्यांविज्ञानुमशक्यंतत्तमोजानीयादेवं च स्वरूपावधारणप्रयोजनंसत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवान्त्स्यादिति ॥ २९ ॥ **त्रयाणामिति** । एषांसत्त्वादीनां त्रयाणामपि यथाक्रमं उत्कृष्टमध्यमनिरुष्टरूपकार्योत्पत्तिस्तानिःशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥ **वेदाभ्यासइति** । वेदाभ्यासरुच्छाद्याचरणशास्त्रावबोधोद्धारिशौचंइन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानंचात्मध्यानमित्येतत् सत्त्वाख्यगुणसंबन्धिकार्यम् ॥ ३१ ॥ **आरम्भरतिइति** । फलार्थकर्मरम्भायासरुत्ता स्वल्पेप्यनर्थे वैक्लव्यं शास्त्रविरुद्धकर्माचरणमनवरतं शब्दादिविषयोपभोगइत्येतत् रजोभिधानगुणसंबन्धिकार्यम् ॥ ३२ ॥ **लोभइति** । अर्थपरत्वं निद्रालुताकातर्यं नैर्घृण्यं धर्माद्यभावबुद्धिराचारलोपोयाचनशीलत्वं धर्मादिष्वनवधानमित्येतत् तमोभिधानगुणकार्यम् ॥ ३३ ॥ **त्रयाणामिति** । एषांसत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभव्यभविष्यद्वर्तमानेषु वर्तमानानामिदं वक्ष्यमाणसांक्षेपिकं क्रमेण गुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ **यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च कर्षिष्यंश्चैवलज्जतइति** । यत्कर्मातीतवर्तमानानागतकालानामन्यतमस्मिन् काले द्वयोर्वा कालयोः सर्वेषु कालेषु कर्तुं लज्जां जनयति तत् सर्वं शास्त्रविदा तमः कार्यत्वात्तमोभिधानगुणलक्षणंबोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥ **येनेति** । इहलोके महतीं कीर्तिं प्राप्नुयामित्येवमर्थमेव यत्कर्म करोति न च परलोकार्थं न च तत्कर्मसंपत्तौ दुःखो भवति तद्रजः कार्यं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ **यदिति** । यत्सर्वात्मना ज्ञानविषया इच्छा भवति यच्च कर्म कुर्वन्कालत्रयेपि न लज्जति येन कर्मणा चर्यमाणेनास्य तुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३७ ॥ **तमसइति** । सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठ्यमेषां यथाक्रमं ॥ कामप्रधानता तमसोलक्षणमर्थपरता रजसोलक्षणं धर्मनिष्ठता सत्त्वलक्षणमेषांच कामादीनां परस्परश्रेष्ठत्वम् । कामादर्थः श्रेयानर्थमूलत्वात् कामस्य तयोरल्पोपि धर्मः प्रधानंसत्त्वात् तन्मूलात् ॥ ३८ ॥ **येनेति** । एषांसत्त्वादीनां गुणानां मध्याद्येन गुणेन सेव्यमानेन या गतिः पुरुषः प्राप्नोति ताः सर्वस्य जगतोगतीः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥ **देवत्वमिति** । ये सत्त्ववृत्त्यवस्थितास्ते देवत्वं प्राप्नुवन्ति । ये पुनारजोवृत्तिस्थास्ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिस्थास्ते नित्यं तिर्यक्तमिति ॥ ४० ॥ **त्रिविधेति** । येयंसत्त्वादिगुणनिमित्ता त्रिविधा गतिः उक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्मभेदात् कर्मकर्माङ्गभूतदेवतादिविशेषाच्चोत्तममध्यमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥ **स्थावराइति** । स्थावरावृक्षादयः कृमयः सूक्ष्माभूशरणाः प्राणिनस्तेभ्यएव स्थूलाः कीटास्तथा मत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगाइत्येषां तमोनिमित्ता निरुष्टा गतिः ॥ ४२ ॥ **हस्तिनइति** । हस्त्यश्वशूद्राम्लेच्छासिंहव्याघ्रशूकरइत्येता तमोनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिता इति म्लेच्छानां स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥ **चारणाइति** । चारणानटादयः सुपर्णो गरुत्माख्यः पक्षिविशेषो व्याजधर्मकारिणश्च पुरुषारक्षः पिशाचाजतिविशेषा इत्येषा तामसेषु मनुष्येषूत्कृष्टा गतिः ॥ ४४ ॥ **झल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषाश्च कुवृत्तयइति** । झल्लामल्लाश्च राजन्याद्रात्यादिति झल्लमल्लनटा उक्ताः शास्त्रबाह्या अतो विनयाश्च पुरुषाद्यौ तमद्यशौण्डाश्चेत्यन्ते रजोनिमित्ता निरुष्टा गतिः ॥ ४५ ॥ **राजानइति** । राजानोभिषिक्ताश्च क्षत्रियाश्चानभिषिक्तराजपुरोहिताः शास्त्रार्थकलहप्रियाः प्रिययुद्धश्चेत्येषा राजनिमित्ता राजसीमतिर्मध्यमा ॥ ४६ ॥ **गन्धर्वाइति** । गन्धर्वागुह्यकायज्ञाजाति-

विशेषाये च देवानुयायिनोविद्याधरादयोऽप्सरसश्च देवगणिकाउदकोद्भवाअन्याश्चेत्येषांराजसेषु मनुष्येषूत्कृष्टागतिः
 ॥ ४७ ॥ तापसाइति । वानप्रस्थाभिक्षवोब्राह्मणापुष्पकादिविमानचारिणोयेदेवविशेषाः नक्षत्राणि दैत्याख्याजा-
 तिविशेषाश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ता निरुष्टागतिः तापस्यादिकर्माश्रयत्वात् सापि सत्त्वादिगुणनिमित्तकमेव इति चेत्तत्ता-
 पसाइत्यनेन दर्शयति । न तु तापसजातिर्यतिजातिर्वा विद्यते । सन्तिवैतिहासिकदृष्ट्या मेवादिवासिनोजातिविशे-
 षायतिप्रभृतयः । श्रूयतेचइन्द्रोयतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति ॥ ४८ ॥ यज्वानइति । यागशीलाऋषयोदे-
 वावेदाभिमानिनश्च देवताविग्रहवत्योयथेतिहासेषु ब्रह्मसभायांवर्ण्यन्ते ते ज्योतींषि ध्रुवादीनि संवत्सराइतिहासदृष्ट्या
 विग्रहवन्तः । सोमपादयः पितरः साध्याश्च देवविशेषाइत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥ ब्रह्माविश्व-
 सृजोधर्मोमहानव्यक्तएवचेति । हिरण्यगर्भोमरीच्यादयः प्रजापतयोधर्मोविग्रहवान् महदाख्यप्रसिद्धतत्त्वविशेषाधि-
 शान्ती देवता विग्रहवत्यव्यक्तस्य प्रधानस्य संबन्धिनीत्येतांसत्त्वनिमित्तामुत्कृष्टागतिविद्वांसआहुः ॥ ५० ॥ एषइति ।
 एषवाङ्मनःकायाख्यसाधनत्रयभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेनत्रिरूपः सर्वप्राणिगतः समग्रो-
 गतिविशेषः कात्स्न्येन उक्तः सार्वभौतिकइत्युपादानात् अनुक्ताअप्यत्रगतयः प्रदर्शनार्थत्वेन संगृहीताबोद्धव्याः ॥ ५१ ॥
 इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणांविषयप्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन कुत्सिताः संसृतीर्मूढाअकृतप्रायश्चित्तामनुष्यापसदः प्रा-
 मुवन्ति ॥ ५२ ॥ यइति । क्षेत्रज्ञोयेन येनेहकर्मणा कृतेन यांयांयोनिमस्मिन्लोके प्राप्नोति तत् कर्मफलंसर्वक्र-
 मेण शृणुतेति निषिद्धाचरणफलाभिधानोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ ५३ ॥ बहूनि । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोबहून्व-
 र्षसमूहान् भीषणान् नरकान् प्राप्य दुष्कृतक्षयादीषदुष्कृतशेषेणोभावक्ष्यमाणायोनीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥ श्वशूकर-
 खरोष्ट्राणामिति । श्वशूकरखरोष्ट्रगोच्छागैडकमृगपक्षिणांचण्डालानांशूद्रेण ब्राह्मणीजातानांसंबन्धिनींजातिब्रह्महा प्राप्नोति-
 ॥ ५५ ॥ कृमिकीटपतङ्गानामिति । कृमिकीटशलभानांपुरीषभक्षिणांच पक्षिणांहिसनशीलानांच व्याघ्रादीनांप्राणि-
 नांचसंबन्धिनींयोनिंसुरापोब्राह्मणोयाति ॥ ५६ ॥ लूताहिसरदानामिति । वृश्चिकसर्पकृकलासानांजलचारिणां-
 चेति तिरश्चांमकरादीनांहिसनशीलानांच पिशाचानांसंबन्धिनींब्राह्मणसुवर्णापहारी ब्राह्मणः प्राप्नोति ॥ ५७ ॥
 तृणगुल्मलतानामिति । तृणानांदूर्वादीनां गुल्मानामप्रकाण्डानां कुप्यकादीनां आममांसभक्षिणांगृध्रादीनां दं-
 ष्टिणांसिंहादीनां क्रूरकर्मकारिणांशबरादीनां संबन्धिनींजातिशतंवारां गुरुदाराभिगामी प्राप्नोति ॥ ५८ ॥ हिंसा-
 इति । ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसभक्षागृध्रादयोभवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणोये ते कृमयोजायन्ते ।
 ये महापातकव्यतिरिक्ताः चौरास्ते परस्परभक्ष्यामत्स्यादयउत्पद्यन्ते । ये चण्डालादिसूत्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः-
 प्राणिविशेषाभवन्ति ॥ ५९ ॥ संयोगमिति । यावता कालेन पतितोभवति तावन्तंकालंब्रह्महादिभिश्च-
 तुर्भिः सह संसर्गकृत्वा परस्त्रियंच गत्वा ब्राह्मणस्त्वंच सुवर्णादन्यदपहृत्यैकेन ब्रह्मराक्षसाख्योभूतविशेषोजायते ॥ ६० ॥
 मणिमुक्ताप्रवालानीति । मणीन् पद्मरागादीन् मुक्ताविद्रुमाणि च विविधानि रत्नानि वैडूर्यहीरकादीनि लोभेनात्मीय-
 भ्रमादिना सुवर्णकारयोनौ जायते । इत्येतच्च हेमकराख्यंपक्षिणमाहुः ॥ ६१ ॥ धान्यमिति । धान्य-
 मपहृत्य मूषकोभवति कांस्यं हत्वा हंसोजलंसेकाद्यर्थे हत्वा प्लवशकटबिलाख्यः पक्षी यत्तु खेकाकोवा-
 रीति तत्पानार्थंस्तोककस्यापि परातिशयदर्शनान्माक्षिकं हत्वा दंशाख्यः कीटोजायते । क्षीरं हत्वा काको भ-
 वति । रसमिक्ष्वामलकादिसंबन्धिनं हत्वा श्वानउत्पद्यते । गुडलवणादीनांपृथगुपादानात् घृतं हत्वा नकुलो भ-
 वति ॥ ६२ ॥ मांसमिति । मांसं हत्वा गृध्राख्यः पक्षी भवति । मेदो हत्वा मद्गाव्यः पक्षी भवति ।

तैलं तृत्वा तैलपकाख्यः पक्ष्युत्पद्यते । लवणं तृत्वा चीरीवाकाख्यः उच्चैः स्वरः कीटो भवति । दधितृत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥ कौशेयमिति । कोशकीटविवृतं परं तृत्वा तित्तिर्याख्यः पक्षी जायते । क्षुमावृत्तं चासौ तृत्वा मण्डूको जायते । कार्पासं तन्तुमयं पट्टं तृत्वा क्रौञ्चाख्यः पक्ष्युत्पद्यते । गां तृत्वा गोधाख्यः प्राणी भवति । गुडं तृत्वा वाग्दोमन्थाख्यः पक्षी भवति ॥ ६४ ॥ छुच्छुन्दरिरिति । सुरभिद्रव्याणि कर्पूरादीनि तृत्वा छुच्छुन्दरीराजदुहिताख्या मूषिका भवति । पत्रात्मकं शाकं सर्षपादि तृत्वा मयूरो जायते ॥ ६५ ॥ बक्रइति । अग्निं तृत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगिघटमुशलादि तृत्वा गृहकारी च रूढमक्षिकाख्यः कीटो भवति । कुसुं भादिरक्तानि वासांसि तृत्वा जीवजीवकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥ वृकइति । मृगहस्तिनंवा तृत्वा वृकाख्यः प्राणी भवति । अश्वं तृत्वा व्याघ्रो भवति फलमूले तृत्वा मर्कटो जायते । स्त्रियं तृत्वा ऋक्षो वानरविशेषो भवति । पानार्थमुदकं तृत्वा स्तोककश्चातकोत्यन्तं पिपासुः पक्ष्युत्पद्यते । यानानि गह्वरीदीनि तृत्वा उष्ट्रो भवति । पशून् तृत्वा छागो जायते ॥ ६७ ॥ यदिति । यकिञ्चिदसारमपि परधनमिच्छातो मनुष्योऽप तृत्वा दत्तावदानादिकं च पुरोडाशाद्यशित्वा निश्चितं तिर्यक्तं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥ स्त्रियइति । स्त्रियोप्यनेन कल्पेन रूपेणेच्छातः परस्वं तृत्वा पापं प्राप्नुवन्ति । तेन च पापेनोक्तजन्तुस्त्रीत्वं ताः प्रपद्यन्ते ॥ ६९ ॥ एवं निषिद्धाचरणफलान्यभिधायाधुना विहिताकरणविपाकमाह तेभ्यः स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादय आपदं विना अध्ययनादि कर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सिता योनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुषु दासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥ वान्ताशीति । ब्राह्मणः अष्टकर्मोऽग्निपिशाचो नाम भूतविशेषो ज्वालामुखः छर्दिभुग् भवति । क्षत्रियः पुनः अष्टकर्मो पूतनाख्यः पिशाचविशेषो गन्धघोणपुरीषसर्वभुक् जायते ॥ ७१ ॥ चैलाशइति । वैश्योऽष्टकर्मो मैत्राख्यो ज्योतिकनामाश्रयार्थमपिच्छिद्रन्यस्तदृष्टिपिशाचविशेषः पूयभुक् जन्मान्तरे भवति । शूद्रः पुनः स्वकर्मोऽष्टकर्मो चैलाशकाख्यः कीटश्चैला उत्पद्यते तद्द्रक्ष्यश्च भवति ॥ ७२ ॥ यथायथेति । शब्दादिविषयोपभोगवर्धकायथा विषयोपभोगाभ्यासं कुर्वन्ति तथा तथा विषयेष्वेव तेषां प्रावीण्यमेकरसीभावो जायते ॥ ७३ ॥ ततश्च कर्मणामिति । तैलपप्रज्ञायावद्यावन्निषिद्धविषयोपभोगाभ्यासं कुर्वन्ति तावत्तावदभ्यासतारतम्यापेक्षया तासु तासु तिर्यगादिजातिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥ तामिस्रादिष्विति । तामिस्रादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु परिलुण्ठनं प्राप्नुवन्ति । असिपत्रवनादींश्च चतुर्थाध्यायोक्तांश्च बन्धनच्छेदनात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति इति पूर्ववाक्यादिहोत्तरत्र चानुषज्जते ॥ ७५ ॥ त्रिविधाइति । नानाप्रकाराः क्रकचपाटनादिकाः पीडाः काकोलूकैश्च भक्षणं तप्तककरं भसिकताभितापान् स्थालीषुवनानि दुःखेन सोढुं शक्यानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥ संभवानिति । तिर्यगादिषु जातिषु नित्यं दुःखबहुलासु जन्मानि प्राप्नुवन्ति । तेषु सीतातपोपपीडनानि नानाप्रकाराणि भयानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥ असकृदिति । बन्धनानि च कष्टानि पारप्रेष्यत्वमेव च ॥ बहुशो गर्भस्थाने समुत्पत्तिं चातिदुःखावहामुत्पन्नस्य च गलसंकलादिर्विषमाणि बन्धनान्यन्यदासत्वं चोपगच्छन्ति ॥ ७८ ॥ बन्धुप्रियवियोगाइति । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगं दुर्जनैश्च सह एकत्रावस्थानं धनार्जनं क्लेशं धनविनाशं मित्रार्जनं क्लेशं शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति ॥ ७९ ॥ जरामिति । जरां चाप्रतिबन्धां व्याधिभिश्च पीडनमनेकप्रकारांश्च क्षुत्पिपासादिना तांस्तानुपतापान् मृत्युञ्जानपासनीयमासादयन्ति ॥ ८० ॥ यादृशेनैव भावेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यत् कर्म स्नानयागाद्यनुति-

ष्टि तथाविधेन शरीरेण सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्तत्स्मान्नादिकलं उपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥
 एषइति । नैःश्रेयसंकर्मविधिविप्रस्येमनिबोधत ॥ एषा शुभाशुभानांकर्मणां अखिला उत्पत्तिर्युष्माकमुक्ता ।
 इदानींब्राह्मणस्य स्वर्गमोक्षाद्यर्थकर्मनुष्ठानमिदंवक्ष्यमाणं शृणुत ॥ ८२ ॥ वेदाभ्यासइति । वेदस्य ग्रन्थार्थतो-
 भ्यसनं कृच्छ्रादितपः आत्मज्ञानमिन्द्रियजयोर्हिंसावर्जनंगुरुचर्येत्येतत् प्रकृष्टमर्थवर्गसाधनम् ॥ ८३ ॥ सर्वेषा-
 मिति । एषांवेदाभ्यासकर्मादीनां अध्यात्मिकंकर्मातिशयेन श्रेयसः साधनंपुरुषस्य स्यादिति वितर्केण ऋ-
 षीणांजिज्ञासामुत्पाद्योत्तरेण निश्चयइति ॥ ८४ ॥ सर्वेषामिति । तेषांवेदाभ्यासादीनांसर्वेषामपि मध्यादुपनिष-
 दुक्तोपासनाभिः परमात्मत्वरूपावधारणं प्रकृष्टंस्मृतम् यस्मात्सर्वविद्यानांतत्प्रधानंयतोमोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥ षण्णा-
 मेवतुसर्वेषामिति । एषांपूर्वोक्तानांवेदाभ्यासादीनांषण्णांकर्मणांमध्यात्स्मार्तकर्मपेक्षया वैदिकंकर्म सर्वमिहलोकयोरतिश-
 येनस्वर्गादिसाधनंविज्ञेयम् । आत्मज्ञानस्यामृतफलत्वाद्विधानाद्वैदिकत्वाच्च तदपेक्षमन्यस्यवैदिकस्येदंश्रेष्ठमुच्यते अपि तु
 स्मार्तकर्मपेक्षम् ॥ ८६ ॥ वैदिकइति । ज्योतिष्टोमादिवेदोक्तकर्मनुष्ठाने क्रमेणान्तर्भवन्ति । तथा च श्रौ-
 तस्मार्तादौ वेदाभ्यासोन्तर्भवति । तपश्च दीक्षोपसत्पयोव्रतादौ ज्ञानंचात्मज्ञानस्य समुच्चयेन वैदिककर्मणोप-
 सर्गफलत्वादिन्द्रियसंयमश्च नमांसमश्रीयान्नमैथुनमुपेयादिति । कर्माङ्गत्वेनोक्तत्वादर्हिंसाच तस्मादेतारात्रिप्राणभृतः
 प्राणान्छिन्द्यादितिभागत्वेनाभिधानात् गुरुशुश्रूषा च यथाकर्मनुष्ठानकारणभूतंवेदमधिगच्छतीत्येवंसर्वाणि वैदिक-
 योगेन भवन्ति ॥ ८७ ॥ सुखाभ्युदयिकमिति । सुखंकर्मग्रामादेवापेः यतोभ्युदिते तत्सुखाभ्युदयिकं
 संसारप्रवृत्तिहेतुत्वाख्यम् । वैदिकंकर्म तथा निःश्रेयसोमोक्षस्तदर्थकर्म नैःश्रेयसिकं संसारहेतुत्वान्निवृत्ताख्य-
 मित्येवंकर्म वैदिकंद्विप्रकारंवेदितव्यम् ॥ ८८ ॥ एतदेव व्यक्तयितुमाह इहवेति । स्वर्गाद्यैहिकामुत्रफलता
 कामतया यत् क्रियते तत् काम्यं । निष्कामतया ज्ञानपूर्वकंतु तत् संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तमुच्यते ॥ ८९ ॥
 प्रवृत्तंकर्मसंसेवनं देवानामेति साष्टर्यतामिति । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवानांसमानगतित्वंप्राप्नोति । निवृत्तक-
 र्माभ्यासेन पुनः शरीरारम्भकाणि भूतानि अतिक्रामति मोक्षंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥ सर्व-
 भूतेष्विति । तेषु तेष्वश्वकर्तव्ययागेषु यद्यश्यादिदेवतान्तरमिवज्योतिरात्मैव तेन रूपेण तिष्ठतइत्येवं-
 मन्वानात्मयाजी सर्वेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु अहमेव व्यवस्थितइत्येवंसर्वभूतेष्व्वात्मानंमन्यमानः स-
 र्वाणि भूतानि मन्यवस्थातानि इत्येवंमन्वानइत्येतत्सर्वतुल्यत्वेन पशून् स्वातंत्र्यंप्राप्नोति । न शरीरादि-
 संबन्धि तस्य पारतन्त्र्यंभवत्यपितु तथा जानन्नात्मज्ञानेसतिमुच्यते ॥ ९१ ॥ यथोक्तान्यपीति । शास्त्र-
 नोदितान्यपि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्य यावद्वैपुरुषोभाषते इत्यादिना चतुर्थाध्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेण
 तान्यनुतिष्ठन्नात्मज्ञानेन्द्रियजयवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणोयत्नंकुर्यात् ॥ ९२ ॥ एतदिति । एतद्वेदाभ्या-
 सादिद्विजातीनांजन्मनः सफलत्वोत्पादकत्वात् जन्मनः साफल्यंविशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत् संपाद्य
 द्विजातिः कृतकरणीयोभवति न तु कर्मान्तरकरणेन ॥ ९३ ॥ पितृदेवमनुष्याणामिति ।
 पितृणांदेवतानांच वयंहव्यकव्यप्रदानभूताइत्येवंविधोऽवबोधोवेदएवाविनश्वरंचक्षुरिव तेषांसंप्रदानत्वस्य वेदावगम्य-
 त्वान्मनुष्याणामपि वयंहव्यकव्यासंप्रदातृत्वस्य वेदावगम्यतत्त्वादशक्यंच कर्तुंवेदशास्त्रंतदर्थस्यातीन्द्रियत्वात् प्र-
 मातुंचाशक्यंकृत्स्नशास्त्रसमूहस्याध्येतुमशक्यत्वादिति व्यवस्था ॥ ९४ ॥ यावेदबाह्याइति । यानि वेदवि-
 रोधीनि इत्यागमाभासरूपाणि शास्त्राणि यानि च कानिचिद्विनैव शास्त्रेणापवर्गादिहेत्वाभासरूपाणि दर्शनानि

सर्वाणि तानि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥ उपपद्यन्त इति । वेदव्यतिरिक्तानि यानि कानिचिच्छास्त्राणि पुरुषोद्गमत्वादुत्पद्यन्ते अतएवाशु विनश्यन्ति तानीदानीतनत्वान्निष्फलान्यसत्यरूपाणि च स्मृतीनां वेदमूलत्वान्नैतच्चोद्यावतारः ॥ ९६ ॥ चातुर्वर्ण्यमिति । यथागोमहिष्यादीनां इतरेतरभेदइन्द्रियगोचरोत्तच्चातुर्वर्ण्यवेदादेव प्रसिध्यति तथा वेदोक्ताग्निहोत्रकर्मफलोपभोगार्थत्वात् पृथिव्यालोकायेति वेदावेदैः प्रसिध्यन्त्येवमाश्रमा अपि चत्वारो ब्रह्मचार्यादयः परस्परविलक्षणवैदिकगोचरत्वाद्देदादेव प्रसिध्यन्ति । किञ्च पुनः अग्नौ प्रास्ताहुतिन्यायेन यत् किञ्चिदतीतवर्तमानं भविष्यद्वा तत्सर्ववेदादेव प्रमाणं सिध्यति ॥ ९७ ॥ शब्द इति । वेदादेव प्रसिध्यन्ति प्रभूतगुणकर्मतः ॥ ये स्वर्गादिविप्रता उपभोग्यत्वेनाभिमतः शब्दादयो विषयास्तेऽभिमतविषयोपभोगोत्पत्त्यर्थं यदुपकारकं कर्माग्निहोत्रादिकंतदनुष्ठानद्वारेण वेदादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥ बिभर्तीति । नित्यं वेदशास्त्रं सर्वभूतानि धारयति । यथा च हविरग्नौ हूयते । सोमिरादित्यं तर्पयति । तत्सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति । ततो न संभवति । ततो र्थं वै भूतानामुत्पत्तिः स्थितिश्चेह विज्ञायते इति ब्राह्मणम् । तस्माच्छास्त्रं एतच्छास्त्रं वेदस्य प्रकृष्टं वेदं प्रकृष्टं यस्मादस्याधिकारपुरुषस्येतत्पुरुषार्थसाधनम् ॥ ९९ ॥ सेनापत्यमिति । सेनाधिपतित्वं राज्यं दण्डनायकत्वं सार्वभौमैश्वर्याणि इत्येवमखिलं दृष्टपुरुषार्थवेदशास्त्रज्ञ एवाहतीति वेदप्रशंसा ॥ १०० ॥ यथेति ।

[न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् ॥ अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्मनेतरत् ॥ १ ॥]

यथातिप्रवृद्धोऽग्निः आर्द्रानपि वृक्षान् दहति एवं वेदज्ञानसामर्थ्यात् शिष्टाकरणनिषिद्धसेवनजं पापमात्मनो नाशयतीत्येवं च न केवलं वेददृष्टप्राप्तिहेतुर्यावदनिष्ठनिवृत्तिरपि ॥ १०१ ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ इति । यः पारमार्थिकवेदार्थज्ञो विषयदोषाद्यबोधे सति रागादिप्रणोदात्तयस्मिन्स्मिन् ब्रह्मचर्याद्याश्रमे व्यवस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन्नेनैव शरीरेण ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ १०२ ॥ अज्ञेभ्य इति । उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरस्य प्रवर्षविषयायां श्रेष्ठशब्दप्रयोगादोषदध्ययनाः अत्र अज्ञाभ्यन्ते नत्वत्यन्तमूर्खास्तेभ्यो ग्रन्थाध्यायिनः श्रेष्ठास्तेभ्यस्तदभ्यासनिरस्ताः प्रकृष्टास्तेभ्योऽपि तदर्थज्ञास्तेभ्योऽप्यनुष्ठातारो वराः ॥ १०३ ॥ तप इति । कृच्छ्रादितप आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य प्रकृष्टश्रेयःसाधनं यतस्तपसा पापमाहन्त्यात्मज्ञानेन मोक्षं प्राप्नोति ॥ १०४ ॥ प्रत्यक्षमिति । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षानुमानेन शास्त्रं च वेदस्मृतिरूपं अनेकमन्त्रभेदभिन्नं सुविज्ञातं कर्तव्यं प्रत्यक्षानुमानत्वरूपावबोधे हि कर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातिसत्त्वविज्ञानतमं युज्यते ॥ १०५ ॥ आर्षमिति । ऋषिभिर्दृष्ट आर्षं वेदो धर्मोऽपदेशस्मृतिस्तौ संदिग्धव्याख्यातपुनरुक्ताशङ्कायां वेदस्मृत्यविरोधेन न्यायेन तयोर्विचारयति सधर्मजानाति न तु तर्कानभिज्ञः ॥ १०६ ॥ नैःश्रेयसमिति । तदपवर्गाद्यर्थकर्मनिःशेषेण यथावदुक्तमत ऊर्ध्वमस्य मानवस्य शास्त्रैकदेश आत्मज्ञानोपदेशपरत्वेनोपनिषद्रूपोभिधास्यते ॥ १०७ ॥ एवरहस्याभिधानं प्रतिज्ञाय सकलकर्मानभिधानेन प्रतिज्ञाहान्याशङ्कयामाह अनाम्ना तेऽभिधिति । सग्रन्थकाग्रन्थकत्वेनोभयरूपत्वात् स्मरणस्यानुपदिष्टेषु धर्मेषु उपदिष्टेष्वपि चानुक्तेतिकर्तव्यता तेषु किंते कर्तव्याः उत नेति कथं वा कर्तव्या इति यदि संशयः स्यात्तदा यंत्रक्ष्यमाणाः शिष्टाः ब्राह्मणा ब्रूयुः सनिश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥ धर्मेणाधिगत इति । ब्रह्मचर्योक्तेतिकर्तव्यतया यैरङ्गमीमां-

साधर्मशारूपुराणाद्युपबृंहकसंहितोवेदोधीतस्ते ब्राह्मणावेदगोचरपदार्थोपदेशकारणभूताः शिष्टाविज्ञेयाः ॥१०९॥ दशावरे-
ति । यद्युत्पन्नयूनास्तदादश वक्ष्यमाणाविद्वांसोयस्यांपरिषदि तदभावे त्रयोवा यस्यांसाध्वाचारायंधर्मनिश्चिनुयात्तद्धर्म-
त्वेन प्रतिपाद्यम् ॥ ११० ॥ त्रैविध्यमिति । वेदत्रयशास्त्रात्रयाध्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रविदूहापोहार्थ-
बुद्ध्युपेतो निरुक्तज्ञोमानवादिधर्माध्येता ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाइत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥ ऋग्वेदवि-
दिति । ऋग्यजुःसामवेदानांयेऽर्थज्ञास्तुयस्माद्धर्मसंदेहव्युदासार्थव्यवरापरिषद्बोद्धव्या ॥ ११२ ॥ तदसंभवेपि एकमिति ।
एकोपि वेदार्थज्ञोयंधर्मनिश्चिनुयात् सप्रकृष्टोबोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां अयुतैरप्युक्तः । अयुतंदशसहस्राणि ॥११३॥ अव-
तानामिति । सवित्रादिब्रह्मचारिव्रतरहितानांवेदाध्ययनशून्यानांब्राह्मणजातिमात्रोपजीविनांसहस्राणामेकोभूतानांपरिषत्त्वं-
नास्ति धर्मनिर्णयासामामर्थ्यात् ॥ ११४ ॥ यमिति । ये मूढाविवेकाभावात् तमोरूपाधर्मानभिज्ञाः सन्तः पापकारिणोयत्प्रा-
यश्चित्तमुपदिशन्तितत्प्रायश्चित्तनिमित्तभूतंपापंशतगुणंभूत्वा तेषांप्रायश्चित्तदातृणांभवति ॥ ११५ ॥ एतमिति ।
एतत्प्रकृष्टंश्रेयसोधर्मसर्वयुष्माकमुक्तम् । एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिःस्वर्गापवर्गादि प्राप्नोतीति कृत्स्नधर्मोपसंहारमेतत्
॥ ११६ ॥ एवमिति । सभगवानणिमादिगुणयोगाद्देवोमनुरनेनैवोक्तेन प्रकारेणेदं सर्वधर्मस्य परमार्थलोकहितेच्छया
ममोक्तवानिति भृगुर्महर्षीणामाह ॥ ११७ ॥ इदानीयत्तदुक्तंमानवस्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यतइति
तत्कथयन्नाह सर्वमिति । यत् मूर्तपृथिव्यादि यच्चामूर्तमाकाशादि तत् सर्वमात्मन्येकीभूतमित्येवमेकाग्रोभूत्वा
पश्येद्यस्मादहमेवेदंसर्वमित्येवं भावयन् रागद्वेषाभावादधर्ममनोन कुरुते ॥ ११८ ॥ आत्मेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः
परमात्मैव नात्मव्यतिरेकेण नान्यदेवताः सन्ति । तथाचेन्द्रमित्रवरुणमग्निमाहुरतथोदिव्यःससुपर्णो गरुत्मान् ।
एकंसद्विप्राबहुधावदंत्यग्निममातरिश्वानमाहुः इत्येव श्रूयते । सर्वं च जगत् परमात्माश्रितंयस्मादेषांक्षेत्रज्ञानांजग-
त्कारणभूतन शास्त्रेणाशास्त्रितेनचकर्मणामात्मैव संबन्धजनयति । तथा च भगवान् व्यासः ॥ अज्ञोजन्तुरनी-
शोयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरः प्रेरितो गच्छेत्स्वर्गवाश्वभ्रमेवचइत्याह ॥ ११९ ॥ अधुना सर्वमात्मनि
संपश्येदित्यदुक्तं तत्र विशेषमाह स्वमिति । मनसीति । बाह्यमाकाशंशरीरगताकाशेनैव सहैकत्वेन भा-
वयेदेवचेष्टास्पर्शकारणभूतेन दैहिकेन वायुना सह बाह्यस्य वायोरैक्यंकोष्ठ्यंचाक्षुषतेजसा सह प्रकृष्टस्य ते-
जसोऽद्यादित्यारब्धस्यैक्यंशरीराभिरद्भिः सहापामैक्यंशरीरैश्च कठिनैर्भागैः पार्थिवैः सह बाह्यायाः पृथि-
व्यामप्यैक्येन मनसा सह चन्द्रंश्रोत्रेण सह विष्णोर्वीर्येण सह भगवदीश्वरस्य वागिन्द्रियेण अग्नेरपानेन्द्रियेण सह-
हिरण्यगर्भस्यैक्यंभावयेत् । एवमध्यात्मिकभूतादिभिः सहाभौतिकाधिदैविकानामैक्यंभावयेत् ॥ १२० ॥ १२१ ॥
प्रशासितारमिति । ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानांव्यवस्थाकारिणंतथा चैतस्यैवाक्षरस्य विप्रशासने गार्गीगार्ग्यादिब्राह्म-
णंपरमाणोरपि सकाशात्सूक्ष्मतरमस्यामूर्तत्वात्सुवर्णवच्छुद्धरूपम् विसृतोर्मित्वाप्योऽशनायापिपासैस्तोकमोहजराभृत्यु-
मभ्येत्यादिब्राह्मणम् सुषुप्तावस्थायांविज्ञानोपमेयस्वरूपंपरमात्मानंविजानीयाद्विदुःसुषुप्तावस्थायांप्रत्यस्तमितसुखदुःख-
विशेषक्षेत्रज्ञस्य रूपमेवंविधंसर्वदा परमात्मनइति स्वमसंदर्शनरहितावस्थासुषुप्तम् ॥ १२२ ॥ एनामिति । एनंच
परमात्मानं अग्नित्वेन याज्ञिकाउपासते । तथा च तमेतमग्निरित्यध्वर्यवउपासतइति ब्राह्मणश्च यः पुनः सर्वतएव
आत्मनोप्युच्चरन्तीतिश्रेष्ठ्यत्वंश्रुतेर्मन्वाख्याप्रजापतिरूपतयोपासतेत्यादिश्रुतेः प्राणमात्मानमेतमुपासतेऽन्ये पुनरवि-
नश्वरपरमात्मरूपतयोपासते एवसर्वात्मकत्वात् परमात्मनः केचित्केनचिद्रूपेणैवमुपासते । तथा च तस्मादेन-
मेवंविद्धः यैरेवैतैरुपासन्तइतिब्राह्मणम् ॥ १२३ ॥ एषइति । एषपरमात्मासर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभूतैः

शरीरारंभकैः परिगृह्य प्राग्जन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिनाशेन सकृदावर्तमानैः रथादिचक्रवदामोक्षान्नित्यंयोजयति
 ॥ १२४ ॥ एवमिति । एवंसर्वभूतेषु चात्मानमित्यादिनोक्तेन प्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मनाम-
 न्यते सरागद्वेषहानिप्राप्यपरंस्थानं ब्रह्म प्राप्नोति मुच्यत इत्यर्थः ॥ १२५ ॥ इतीति । इति समाप्तार्थमेतन्मनुक-
 तंशास्त्रंभृगुणा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन् शास्त्रंविद्वान् विहितानुष्ठायी प्रतिषिद्धं वर्जयंश्च भवत्यतएवामुत्र भगवन्महेश्वरा-
 दिसा योज्यादिकामभिमतं प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजश्रीगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां श्रीम-
 न्वाशयानुसारिण्यांगुषत्रयविकर्मजातिनरकवेदप्रशंसास्वरूपनिर्णयोद्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

गोविन्दराजकृतटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
४	७	किन्नरा	किन्नराः
८	८	तन्मानामास्त्राभूत्	तन्माभूत्
८	१५	सतत	सततम्
८	२७	व्रतचरणम्	व्रतचरणम्
९	८	समाश्रयण	समाश्रयण

अध्यायः २

१३	३०	क्रमार्थ	क्रमार्थ
१४	१०	दण्ड	दण्डं
१४	१४	देहि	देहीति
१६	१६	परमेष्ठी	परमेष्ठी
"	२३	सावित्री	सावित्रीं
२०	८	आनुरूपेण	आनुरूप्येण
"	२१	पूज्यत्वै	पूज्यत्वे
"	"	स्तथैषां	स्तथैषां
२१	७	स्वसुरादि	श्वशुरादि
२२	२६	व्यपदेश	व्यपदेश
२३	६	ध्ययं	ध्यायं
२३	२३	नियमाननु	नियमाननु
२५	४	नियुक्तोअ	नियुक्तोऽ
२८	१२	प्राप्ताविदं	प्राप्ताविदं
"	१३	तिमिच्छन्	गतिमिच्छन्

अध्यायः ३

२९	३	गार्हस्थ्य	गार्हस्थ्य
३०	६	दोषदर्शनेन	दोषदर्शनेन
"	१३	गार्हस्थ्यप्रति	गार्हस्थ्यप्रति
३१	८	पेशाचासुरौ	पेशाचासुरौ
३७	२१	समनतर	समनन्तर
४२	२०	फलेभ्योअपा	फलेभ्योऽपा
४३	२३	दग्धाकव्य	दग्धाःकव्य
४८	१७	स्येनृमाना	नृमाना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः ४			
५१	२	धनार्जनंसंचय	धनार्जनंसंचयं
"	१५	नष्ठान	नुष्ठान
"	२२	नीन्द्रिया	निन्द्रिया
५२	११	पूजयेदिति	नपूयेदिति
५३	२५	प्राणा	प्राण
५५	२६	परिहणीयः	परिहरणीयः
५६	१०	उत्थायेति	उत्थायेति
६४	१७	अप्रकरणे	अत्रप्रकरणे
"	१८	णकत्तव्यं	णकत्तव्यं
६५	८	त्येवं	त्येवं
६६	१०	भ्योज्यान्नाः	भोज्यान्नाः

अध्यायः ५

६९	२६	नेष्टृपि	नेष्ट्वपि
७०	१५	दाढ्यार्थो	दाढ्यार्थो
"	१९	विधिमांसं	विधमांसं
"	२०	नुप्यपाकृत	प्यनुपाकृत
"	२८	नार्थ	नार्थ
७१	२०	वजयेत	वर्जयेत्
"	२४	नाहंता	नहंता
"	२४	नुमादेते	नुमोदते
"	२६	त्वास्य	त्वस्य
७२	४	निभित्तां	निमित्तां
"	१४	आश्रयणीयान	आश्रयणीयाः । न
"	२५	स्पृश्यत्व	स्पृश्यत्वं
"	२७ } २८ }	यअध्यनाद्यर्थात्	अध्ययनाद्यर्थात्
७३	१०	स्नाते	स्नानेन
७४	३	सहस्येविकल्पः	सहविकल्पः
"	४	स्थेति	स्थेसति
७५	१२	श्रूद्रं	शूद्रं
"	१७	यवदस्थानं	यदवस्थानं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७६	१४	शुद्धेः	शुद्धः
७८	५	नन्तरिक्षा	नान्तरिक्षा
"	१५	नाशुचीनभवन्ति	नाशुचीनिनभवन्ति
८०	२१	र्थमुक्तं	र्थमुक्तं

अध्यायः ६

८१	१७	यताने	यतोन
८२	१०	कालाशिनो	कालाशनो
"	११	धनैरीति	धनैरिति
"	१६	प्रागतथे	प्रागतथा
"	२७	दिताः	देताः
८३	१३	रिष्टा	इष्टा
"	२३	युक्त	युक्तः
"	२९	नानुमान्येतति	नानुमान्येतेति
८४	५	मपेक्षते	मपेक्षेत
"	१०	कामार्थं	कामार्थ
"	११	रूपस्यादनृतार्था	रूपस्यानृतार्था
"	१९	मात्रार्थं	मात्रार्थ
८५	१८	भवती	भवति
"	"	येत	यते
"	२०	निरोधकुंभको	निरोधःकुंभकउ
८६	२७	नैके	नेके

अध्यायः ७

८८	२०	भृत्यु	मृत्यु
"	२३	व्यवस्था	व्यवस्थाया
"	२४	श्रेतां	श्रैतां
८९	२	हेतुतत्र	हेतुस्तत्र
९२	३०	द्ययुध	द्यायुध
९३	५	येज	यजे
९५	१७	येत	तानि
९६	५	दृष्टानामह	दृष्टान्तमाह
"	१५	रक्ष्यमामाणो	रक्ष्यमाणो
९७	४	कर्म	कर्म
९८	१६	सान्	तान्
९९	१३	पुतर्ह	पुनर्ह
"	२३	त्वल्पा	त्वल्पाना
"	२४	त्येचं	त्येवं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०१	२	नः	न
१०२	२३	नि	ति

अध्यायः ८

१०३	१९	हिरण्यर्भ	हिरण्यगर्भ
१०५	५	निधाय	निधेय
"	२६	कर्मन	कर्म
१०६	६	राजा	राज्ञा
१०६	२८	व्यमि	व्यामि
१०८	१३	मतै	मैत
"	१६	द्यौरी	द्यौरि
"	२०	यम	य
११०	१	सर्वक्र	सर्वमृ
"	६	सुदासे	सुदासि
"	१६	मुच्छा	मूच्छा
"	२३	विशेषात्	विशेषान्
१११	२२	देय	देयं
"	३१	बन्धन	बन्धं
११३	१२	हणे	हण
"	१६	व्याति	व्यति
११४	२६	तद्धनाह	तद्धनार्ह
११५	९	रममि	रमि
११६	२१	चस	चतस
"	३१	यादक	यादक्
"	"	तादक	तादक्
११७	१३	गूढो	गूढो
"	२६	अजाश्वि	अजावि
११८	६	पुनभ	पुनर्भ
"	२१	विनिष्ट	निविष्ट
११९	१९	वाक्यारुण्य	वाक्पारुण्य
"	२३	पेक्षा	पेक्ष्य
"	३१	मर्षि	मर्षा
१२२	३	सरक्षणं	संरक्षणं
"	३४	राजा	राज
"	२८	भ्रण	भ्रूण
१२३	२२	वणु	वेणु
१२४	६	प्रस	सप्र
"	१५	चत्र	चात्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२५	२	किमुत	किमुता
१२६	१७	शप्त	शस्त
१२७	१५	कोपात्	कोपान्

अध्यायः ९

१३०	८	पतौ	पत्यौ
१३३	१०	न्यप्तं	न्युप्तं
"	१२	त्वामन	त्वामिन

अध्यायः १०

१३५	३	ध्यय	ध्ययन
१३६	१७	क्षित्र	क्षत्रि
१३७	१५	पुष्य	पुष्प
१३७	२१	ब्रात्या	ब्रात्यायां
१३८	२	सांभवात्	संवात्
"	११	क्षत्ता	क्षत्रा
१४०	३	शुला	शूला
"	१३	नुसूत	नसू
१४१	२९	वाणिज्यावा	वाणिज्यायाः
१४२	९	सर्व	सर्व
"	२८	अशकु	अशकुव
"	३०	ब्राह्मण	ब्राह्मणो
१४३	३	नापि	नामापदि
१४४	२९	चरन्तो	चरन्त

अध्यायः ११

१४६	३	शात्र्य	शात्र्य
"	५	निप्रिमि	निमि
"	२९	पराद्धा	पराद्धान्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४७	१६	प्रसङ्गे	प्रसङ्गद्
१४८	७	परि	पर
"	९	चौरश्चित्र	चौरःश्चित्रि
"	१०	तमा	तपा
१४९	९	ध्यनं	ध्ययनं
"	२१	रूपो	रूप
"	३०	शूद्र	क्षुद्र
१५०	१७	गुणो	गुणा
१५१	२३	जातिग	जातिर्ग
"	३१	या	याः
१५२	१३	स्तनं	स्तेनं
१५३	२४	द्राय	चान्द्राय
"	२६	भाग	भागः
१५४	१४	स्यैच्छा	स्येच्छा
"	२८	अभि	अभिं
"	३०	प्राणी	प्राणि
१५५	६	ना	ने
"	२०	स	सं
"	२१	श्रू	शू
१५६	१९	क	का
१५७	१३	द्विज	द्विजा
१५९	२०	यावत	याव
१६०	३१	सु	स्तु
१६२	९	कल्प	कल्म

अध्यायः १२

१६३	७	शरी	शरीर
१६९	१९	निरस्ताः	निरताः

Manu

Mánava-Dharma Śástra [Institutes of Manu], with the Commentaries of Medá
tithi, Sarvajñanáráyana, Kúllúka, Rághavánanda, Nandana, and Rámachandra,
and an Appendix by the Honorable Rao Saheb Vishvanáth Náráyan Mandlik (
Auch mit Sanskrit-Titel)

Bd.: Supplement

1886

4 A.or. 2701-2

urn:nbn:de:bvb:12-bsb11467910-5